

MUSA ADİLOV

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

IV CİLD

"Elm və təhsil"
Bakı-2019

REDAKTORDAN: M.Adilovun "Niyə belə deyirik" əsəri ilk dəfə kiril əlifbası ilə 1973-cü ildə "Gənclik" nəşriyyatında və yenidən işlənmiş ikinci variantı "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı"nda 1982-ci ildə çap olunmuşdur. Əsər sovet dövründə yazıldığı üçün onun əks etdirdiyi mövzuların məzmununun bəziləri həmin dövrü əhatə edir. Bu kitabda "Niyə belə deyirik" əsərinin 1973-cü ildə və 1982-ci ildə çap olunmuş variantları göstərilir. I kitabda verilən mövzular bir qədər geniş şəkildə II kitabda təkrar göstərildiyi üçün, onları I hissədə saxlamağa lüzum görmədik. I kitabda 157, II kitabda 185 ifadə təhlil olunmuşdur. Öz dövründə böyük şöhrət qazanmış hər iki əsəri olduğu kimi oxuculara təqdim edirik.

Elmi redaktor: Tofiq Müzəffəroğlu

Latın qrafikasına çevirən: Nərgiz Musa qızı Hacıyeva

Musa Adilov. Niyə belə deyirik (*IV cild*) I-II hissə.
Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 səh.

ISBN 978-9952-8175-0-7

© "Elm və təhsil", 2019

I HİSSƏ

MÜƏLLİFDƏN

S.Ağamalıoğlu “Molla Nəsrəddin” haqqında bəhs edərkən yazırdı: “Molla Nəsrəddin” jurnalı zülmət səltənətinin məzar sükutu içində Varfolomey gecəsini seyr edərək Homer gülüşü ilə qəhqəhə çəkirdi”.

Bu qüvvətli fikri bütün dərinliylə başa düşmək üçün müxtəlif hadisələr, əsərlər, faktlarla əlaqədar olan aşağıdakı ifadələri, onların mənasını və yaranma tarixini bilmək vacibdir; a) **Zülmət səltənəti** Dobroloyubovun məşhur əsəri ilə əlaqədar əsasən rus dilindən alınmış obrazlı ifadədir; b) **Məzar sükutu** ifadəsi Şillerin “Don Karlos” əsərindən sonra yayılmışdır; c) **Varfolomey gecəsi** köməkətsiz, yazıq, zavallı adamların amansızcasına kütləvi qırğını deməkdir (1572-ci ilin 24 avqustunda, gecə Parisdə protestant-hügenotların katoliklər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılması ilə əlaqədar yaranmışdır); ç) **Homer gülüşü** çox qüvvətli, güclü gülüş mənasında işlədilir. Homerin əsərlərində təsvir olunmuş gülüşlə bağlıdır.

Göründüyü kimi, yalnız müxtəlif köklərə malik ifadələrin mənasını başa düşdükdən sonra cümlədəki fikir tam aydın olur. Odur ki, bu və ya digər məşhur ifadənin, hikmətli sözün törəmə mənbəyini, yaranma tarixini bilməyin, onun inkişafını izləməyin çox mühüm idrakı və praktiki əhəmiyyəti vardır.

“Hikmətli sözlər” ifadəsinin bir filoloji termin kimi işlədilməsi XIX əsrin alman alimi Georq Buxmanın adı ilə bağlıdır. O, 1864-cü ildə “Geflügelte wörte” (“Qanadlı sözlər”) adlı bir kitabça buraxmış və buraya alman dilində işlənən, lakin müəyyən bir mənbəyə və ya müəllifə məxsus olması ilə atalar sözlərindən fərqlənən məşhur ifadələri toplamışdı.

Sonralar məişətdə törəyən, xalq adət və ənənələri ilə bağlı olan, habelə müəyyən əqidələrdən asılı olaraq yayılan, müxtəlif peşə, sənət sözləri də hikmətli sözlər sırasına daxil edilməyə

başladı.¹ Beləliklə, “hikmətli sözlər” ifadəsi xüsusiləşərək dilçilik termini kimi də işlənir. Bu ifadənin ümumi mənası dilimizdə daha məhdud, xüsusi mənası (terminoloji mənası) daha genişdir.

Hikmətli sözlərə ədəbi dilimizdə müxtəlif adlar verilmişdir: nəşidə, şah beyt, əqvali-həkimanə, kəlamı-kübar, aforizm, zərbi-məsəl, atmaca, hikmətamiz söz və s.

Müasir filologiyamızda bu termin dəqiq müəyyənləşdirilmiş, atalar sözləri, zərbi-məsəl, atmaca və sairəldən fərqli olan xüsusi bir anlayışı ifadə etmək üçün dəqiqləşdirilmişdir. Konkret və tipik şəraitdə deyilən, əsil yerində işlənən bir ifadə, söz bütün buna bənzər başqa hallar üçün də (və ya başqa mənada) ümumiləşir, atalar sözü kimi dillərə düşür.

Adətən “Atalar sözləri” kitablarında belə bir cümləyə də təsadüf olunur. “Atalar sözü hikmətdir”.

Doğrudan da, bəzən atalar sözləri ilə hikmətli sözləri fərqləndirmək çətin, hətta qeyri-mümkün olur. Buna görə də bir sıra hikmətli sözlər bəzən atalar sözü hesab olunur.

“Bakı” qəzetində (18 may 1961-ci il) bir məqalədə deyilir: “Atalar yaxşı demişlər: “Vaxt – qızıldır”.

Bu ifadə atalar sözü deyildir. Məlumdur ki, ifadənin müəllifi məşhur amerikan alimi və siyasi xadimi Veniamin Franklindir. Bu hikmətli sözü H.Zərdabi daha düzgün işlətməmişdir: “Bizim zamanə zəhmət zamanı olduğuna çox zəhmət çəkən artıq nəf tapır. Ona binaən hükəma vaxta – dövlət deyir” (“Əkinçi”, 1877).

Deməli, Zərdabi atalar sözü ilə “hükəma” sözü (hikmətli söz) arasındakı fərqi nəzərə alırdı.

Tarixi inkişaf prosesində yazılı bədii ədəbiyyatda işlənən obrazlı və dərin mənalı ifadələrin zaman keçdikcə atalar sözü və ya məsəl halına keçməsi təbii hadisədir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə geniş xalq kütləsi yazılı ədəbiyyatdan daha çox istifadə edir və bununla əlaqədar burada özünü göstərən dərin mənalı söz və ifadələr xalq arasında geniş

¹Bax: М.Максимов. Крылатые слова. М., 1955, сәh. 390.

yayılmış olur. Keçmişdə isə əhalinin əksəriyyəti savadsız idi, xalq içərisindən çıxmış yüzlərlə fitri istedadla malik olan adamlar xalq rəvayətlərini nəinki davam, həm də eyni zamanda inkişaf etdirir, özləri də yeni rəvayətlər, dastanlar, təmsillər, bayatılar yaradırdılar ki, bunlar da ağızdan-ağıza gəzərək xalq tərəfindən dərin mənalı hikmətli sözlər kimi mənimsənilirdi. Bu sözləri ilk dəfə söyləyənlərin adları çox zaman unudulub gedirdi.²

Atalar sözləri kimi, hikmətli sözlər də fikri canlı, mənalı, obrazlı və konkret tərzdə ifadə etmək üçün işlədilir. Lakin hikmətli sözlərin fərqləndirici əlaməti budur ki, bunların əksəriyyətinin mənbəyi, müəllifi məlumdur. Bu sözlərin başlıca mənbələri bədii əsərlər, tarixi hadisələr, görkəmli şəxslərin sözləri, yazılı abidələr, xalq adət və mərasimləri, dini və mifoloji rəvayətlər, el ədəbiyyatı nümunələri və sairədən ibarət olur. Bunların əmələ gəlməsi mədəni-tarixi hadisələrlə müəyyən olunur. Əvvəllər müəyyən bir obrazlı ifadə kimi dil qanunları üzrə işlənən söz, birləşmə, cümlə və s. tarixi-ictimai amillər əsasında, şərait ilə bağlı olaraq yayılır, dildən-dilə düşür və dərin məna ilə əlaqədar olur.³

² Bu cəhətdən K.Məmmədovun aşağıdakı qeydləri maraqlıdır: "...xalq arasında, xüsusən Qarabağda yaşlı kişilərin əksəriyyəti Zakirin Hüseyn bəy haqqında olan həcvi ("İtdən törəyən axır olur səg, köpək oğlu" misrası ilə başlayan həcvi – M.A.) əzbər bilirlər. Bunun səbəbini öyrənmək təşəbbüsündə olduq. Qocalardan biri belə cavab verdi ki, yerini əkdiyimiz ağaları açıq söyə bilmirdik. Belə olduqda Zakirin həmin şeirini oxuyurduq. Bəy deyəndə nə oxuyursunuz? Deyirdik Zakirin kəlamıdır (Bax: "Qasim bəy Zakir", 1957, səh. 98.).

³ Məlumdur ki, hikmətli sözlər vasitəsilə dilin zənginləşməsi dilçilik qanunlarından kənar baş verir. Odur ki, dilin zənginləşməsindən bəhs edən dilçilik əsərlərində bu kimi söz və ifadələrdən bəhs olunmur. Lakin bir dəfə yaranıb ağızlarda dolaşan bu söz və ifadələr artıq ümumi dilin ixtiyarına keçir və onun daxili qanunları əsasında yaşamaqda davam edfir. Bəziləri isə bir kəndin, şəhərin, mahalın hüdudları xaricinə çıxa bilmir. Bu cəhətdən Ə.Haqqverdiyevin bir sıra əsərlərindəki ("Uca dağ başında" və s.) ifadələr diqqəti cəlb edir. 1903-cü ildə C.Məmmədquluzadə "Şərqi-rus" qəzetində (110) Məhəmməd Tağı Sidqinin (1859-1903) vəfatı münasibətilə yazmışdır: "Gözəl-gözəl xasiyyətlər Sidqini Naxçıvanda zərbi-məsəl etmişdir.

Bu sözlərin mənbələri çox müxtəlif ola bilər.

1) El ədəbiyyatı nümunələri (nağıl, dastan, bayatı, qoşma və s.) içərisindən ən yaxşı, mənalı ifadələr: *Tülküdən qorxan Əhməd. Növrüz dərdi. Kərəm kimi yanmaq. Koroğlu arşını. Yoxsul olsan gülərlər. Get, ay batandan sonra gəl* və s.

2) Rəhbər, alim və yazıçıların dilindən yayılan ifadələr: *Kim kimi? Müvəffəqiyyətlərdən baş gicəllənməsi. İnqilabın cəbri. Şərqi qapısı. Hər halda yer fırlamır* və s.

3) Dram əsərlərində yayılan ifadələr: *Meymunu yada salmaq. Hacı Qara. Gündə bir xurma ilə dolanmaq. Heç hənanın yeridir. Məşədi İbadlıq etmək. O olmasın, bu olsun* və s.

4) Satirik şeirlərdən yayılan ifadələr: bu cəhətdən böyük xalq şairi M.Ə.Sabirin adını fəxr ilə çəkmək lazımdır. Sabir bir də elə buna görə xalq şairidir ki, “onun xalq zərbi-məsəllərdən istifadə etməsi nəticəsində özü tərəfindən yaradılan aforizmlər, zərbi-məsəllər və populyar ifadələr də vardır. Dövrünün qabaqcıl şairi olan Sabirin bir sıra ifadələri ağızlara düşmüşdür”.⁴

“Bir gecəlik mətləbin bir sənə məbədi var”.⁵

“Kişilər himməti dağı qoparır”.

“Adəmi adəm eyləyən paradır”.

“Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur”.

“Ey dadı-bidad Ərdəbil”.

“Bənzərəm bir qoca dağa ki, dəryada durar”.

“Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım”.

“Əfsus qocaldım, ağacım düşdü əlimdən”.

“Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi”.

“Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən”.

“Mən günəşi göydə dana bilmirəm...” və s.

Bu qədər çoxlu ifadələri xalq dilinə keçən sənətkar çox azdır. Sözləri xalq dilində əzbər olmaq sənətkar üçün ən böyük

O hörmət və məhəbbət ki, camaatımız mərhuma göstərirdi, indiyə qədər heç bir şəxsə göstərilməyib”.

⁴ Cəfər Xəndan. “Sabir”, 1940, səh. 126.

⁵ Bu misra bir sıra “Atalar sözü” kitablarına salınmışdır.

səadətdir. Xalq şairi S.Vurğunun aşağıdakı sözləri bu cəhətdən nə qədər diqqətəlayiqdir.

Təvazökar şair "Muğan" poemasında yazırdı:

Oxucum! Belədir aqıl babalar,
Bir dastan yaradır ikicə sözlə;
Bir kamal dünyası gülər bir üzlə
Nəsildən-nəsilə keçir yadigar...

Bəlkə bir sətrim də, birçə bəndim də,
Ellərin yadında qalmaqacaqdır?..
Taleyim beləsə...kor olsun gözü!
Bu dərdi bir şair daşıyacaqdır.

Lakin o qocanın bayaqkı sözü
Nəsidən-nəsilə yaşayacaqdır.
"Muğan Muğan olsa biri üç elər,
Muğan tufan olsa üçü heç elər".

5) Bu ifadələrin bir qismi də çox qədimlərdən hikmətli sözlərlə dolu olan bir sıra məşhur kitabların dilimizə tərcümə edilməsi ilə əlaqədar yayılmışdır. Hələ XVIII əsrdə də Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş "Kəlilə və Dimnə", habelə "Tutina-mə", "Qabusnamə" və s. kitablardan bir çox ifadələr gəlmişdir.

1917-ci ildə Bakıda nəşr olunan "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə "Həkimanə sözlər" bölməsi verilmiş və müxtəlif müəlliflərdən nümunələr toplanmışdı. Məsələn, "Keçəndən ibrət al, gələcəyə ibrət olma" (Ərəstun), "Mən həqqi də sevirəm, ustadım Əflatunu da, bir-birindən ayrılacaq olurlarsa, həqqə məhəbbəti tərcih edərəm" (Ərəstun), "Doymaq nədir bilməz iki həris vardır: talibi-elm, talibi-mal" (Nuşirəvan), "Alçalar əlbəttə həddən ziyadə yüksələn" (fransız hikmətli sözlərindən).

Azərbaycan dilində yayılmış hikmətli sözlər üzərində ilk dəfə tədqiqat aparan Salman Mümtaz olmuşdur. O, "Maarif və

mədəniyyət” jurnalının 1923-cü il 10 və 12-ci nömrələrində Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən topladığı nümunələri nəşr etdirmişdir. Müəllif göstərir ki, 10-cu nömrədən etibarən “həmin nümunələr üçün” Azərbaycan məhsul fikri olmaq şərtilə ayrıca səhifələr açdıq və bundan sonra bu mühüm nöqtəyə ayrıca əhəmiyyət verəcəyik.

Müəllif Nəsimidən başlayaraq Azərbaycan şairlərinin “cahanbəha və əbədində” misralarını toplayıb nəşr etmək niyyətində idi.

Hikmətli sözlərdən düzgün və səmərəli istifadənin ən gözəl nümunələrini V.İ.Leninin əsərlərində görürük. Öz fikirlərini daha aydın ifadə etmək üçün V.İ.Lenin hikmətli sözlərə çox doğru qiymət vermişdir. “Çox mürəkkəb hadisələrin mahiyyətini olduqca dəqiq” ifadə edən fikir mübadiləsində hikmətli sözlərin əhəmiyyəti V.İ.Leninin diqqətini cəlb etmişdi. V.İ.Lenin “varlığı daha canlı, daha aydın və daha relyefli səciyyələndirmək” zəruri olduqda ədəbi sitatlara, hikmətli sözlərə müraciət edirdi.⁶ Onun əsərlərində 900-ə qədər ədəbi sitat olduğu müəyyənləşdirilmişdir ki, bunların 786-sı (yəni 88%-i) rus yazıçılarının əsərlərindəndir.⁷ Ümumiyyətlə V.İ.Leninin əsərlərində işlənən atalar sözləri, məsəllər və hikmətli sözlərin miqdarı 2645-ə çatır.⁸

Rus və dünya ədəbiyyatı xəzinəsindən aldığı bədii obrazları, ifadələri öz ideyasına, fikirlərinə yardımçı vasitə kimi işlətməkdə V.İ.Lenin bütün bolşevik ədəbiyyatına nümunədir. Rus, yunan, Roma ədəbiyyatının hikmətli sözləri, epitetləri, xüsusiləşmiş adları, habelə bir sıra başqa xalqların tarixi və ədəbiyyatında fərqlənmiş adlar V.İ.Leninin əsərlərində çoxdur.

V.İ.Lenin adətən dünya ədəbiyyatında çox məşhur olan ifadələrdən istifadə edirdi. Onun əsərlərində “*Avgi tövləsi*” (çox çirk, natəmiz, baxımsız yer mənasında), “*Axilles dabanı*” (zəif

⁶Bax: E.M.Рыт. «Ленин о языке и язык Ленина», М., 1936, səh. 99.

⁷Yenə orada, səh. 87.

⁸ Bax: V.İ.Lenin. Əsərləri, 4-cü nəşri üçün məlumat cildi, II hissə, Bakı, 1966.

yer mənasında), “*Herkules sütunları*” (son hədd, hədud), “*İki-üzlü Yamus*” (ikiüzlü, riyakar adam), “*Yel dəyirmanları ilə döyüşmək*” (mənasız, məqsədsiz mübarizə aparmaq), habelə “*Ni-faq alması*”, “*Somuncu mögikan*”, “*Hannibal andı*”, “*Hər halda yer fırlanır*” və s. kimi məşhur ifadələr çoxdur.⁹ Eyni zamanda rus yazıçılarından əksərən satira və təmsil yazan sənətkarların mənalı, dəyərli ifadələri də V.İ.Leninin diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusilə Y.M.Saltıkov-Şedrinin, İ.A.Krılovun, A.S.Qriboyedovun ifadələrindən yeri gəldikcə, çıxışlarında, məruzələrində və əsərlərində istifadə edilmişdir. Digər tərəfdən V.İ.Leninin özünün yaratdığı bir sıra ifadələr dillərə düşmüş, hikmətli sözlərə çevrilmişdir. Azərbaycan dilinə möhkəm daxil olmuş və müxtəlif əsərlərdə tez-tez rast gəldiyimiz “Böyük təşəbbüs”, “Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq”, “Dövrümüzün zəkası, şərəfi, vicdanı”, “Az olsun, yaxşı olsun”, “Çatmaq və ötmək”, “Ciddi və uzun müddətə”, “Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının baş məşqi”, “Dövlət bizik”, “Kommunizm – Sovet hakimiyyəti üstəgəl bütün ölkənin elektriklişdirilməsidir”, “İnqilabi ibarəpərdazlıq”, “Hər bir evdar qadın dövləti idarə etməyi öyrənməli” və s. ifadələr məhz V.İ.Lenin qələminin məhsuludur.¹⁰

V.İ.Leninin hikmətli sözlərə münasibəti, bunlardan istifadə üsulu bütün bolşevik publisistikası üçün bir məktəb oldu. S.M.Kirovun, F.E.Dzerjinskinin yazılarında da hikmətli sözlərə tez-tez rast gəlirik. Sovet ədəbiyyatında köhnə, məhdud, dövrünü keçirmiş olan ifadələrdən daha çox yeni və məşhur ifadələrdən istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, hikmətli sözlərdə çox qüvvətli təbliğat imkanları vardır. Bircə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, xalq içərisində çox geniş şəkildə işlənən “Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü”, “İngilis barmağı” və s. kimi ifadələr xalqın yadelli işğalçılara münasibətini əks etdirir.

⁹ Вах: Д.Е.Розенталь. «Культура речи», М., 1959.

¹⁰ Вах: Н.С.Ашукин, М.Р.Ашукина. «Крылатые слова», М., 1955.

Adətən, bir sıra tarixi, dini, əfsanəvi adları da hikmətli sözlərə daxil edirlər. Lakin bu kimi xüsusi adların hamısı deyil, ümumiləşərək məcazi mənə alanları nəzərdə tutulur. Belə adlar bəzən birləşmə daxilində (Yusif gözəlliyi, Əyyub səbri və s.), bəzən də təklikdə işlənərək ümumiləşmiş sözlər olur. Klassik ədəbiyyatımızda belə adlardan ümumi obrazlar kimi, bədii vasitə kimi çox istifadə edilirdi. X əsrdən etibarən mədhiyyələrdə öz hökmdarlarını, ayrı-ayrı saray əyanlarını mübaligəli bir dil ilə təsvir edən saray şairləri, dini əfsanələrdən külli miqdarda istifadə edərək sabitləşmiş, yeknəsəq ifadələr işlədirdilər. Bütün Yaxın Şərqi şeirində bir adət halı alan Süleyman, Yəqub və s. dini şəxsiyyət adları altında məcazi mənalar ifadə olunurdu. Məsələn, Yəqub dedikdə dərin həsrət, Süleyman dedikdə əzəmət, Yusif – gözəllik, Əyyub – səbir, Davud – gözəl səs, İsmayıl – fədakarlıq, İbrahim – cəsarət və s. nəzərdə tutulurdu.¹¹

Saray ədəbiyyatının bu "...obrazlı ifadələri dindən gəlirdi, din nümayəndələri, "Tövrat", "İncil" və "Quran" əfsanələri ədəbiyyatda bədii vasitə kimi işlədirdi".¹²

Bütün bu kimi klassik dini obrazlar təkcə saray şeirində yox, saraydan uzaq olan şairlərin, hətta el aşıqlarının əsərlərində də özünü göstərirdi. XIX əsrin maarifpərvər şairi, "Xassə ol rus elminə talib" deyən S.Ə.Şirvani kimi sənətkarlar belə bu sözlərə tez-tez müraciət edirdi. Onun əsərlərində Dideyi-Məryəm, Nuhi-Nəbi, Nəxli-Tuba, Kəbə, Həcərüləsvəd, Abi-həyat, Əhmədi-Mürsəl, Məsih, İsa, Tur, Süleyman, İdris və s. əfsanəvi adlar çox yer tutur.¹³

Klassik ədəbiyyatımızda demək olar ki, bütün sənətkarlar bu və ya digər dərəcədə belə dini, əfsanəvi – mifoloji surətlərə, obrazlara müraciət etmiş, öz əsərlərində yeri gəldikcə həmin surətlərlə əlaqədar maraqlı istiarələr yaratmışlar. Bu cəhətdən şair Saib haqqında deyilmiş aşağıdakı fikri ümumiyyətlə klassik poe-

¹¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1960, səh.58.

¹² Yəni orada, səh.77.

¹³ Bax: K.Mirbəğirov. Seyid Əzim Şirvani, Uşaqgənənəşr, Bakı, 1959.

ziyamızın xarakterik xüsusiyyəti kimi qəbul etmək olar: "Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Yusif, Züleyxa, Həllac Mənsur, Rüstəm və s. bu kimi bədii surətlərin və ya tarixi şəxsiyyətlərin sərgü-zəştlərindən alınmış motivlər əsasında Saib çoxlu müqayisə və istarələr yaradır. Onun əsərlərində Fərhad – fədakar aşiq, Həllac Mənsur – həqiqətpərəst, Pərviz – xəyanət, Yusif – gözəllik, Bijnə quyusu – çətinlik simvolu kimi təcəssüm etdirilir".¹⁴

Firdovsinin epik qəhrəmanları olan Keykavus, Tus, Bəhram, Keyqubad, Keyxosrov, Cəmşid, Gur və s. kimi obrazlar bütün şeirimizdə işlənib gəlmişdir.

Yaxın Şərq üçün "əbədi obrazlar" hesab olunan bu əsətiri – dini surətlər yerli-yersiz hər hansı tərifi obyektinə aid edilə bilər. Bu cəhətdən F.Axundovun "Aldanmış kəvakib"dəki sözləri diqqəti cəlb edir. (Bir təsadüf nəticəsində Yusif Sərrac şah olmuşdu). "...Bir neçə nəfər sahibi-cövhər şair peyda oldu ki... Yusif şahın taxta çıxmağını tərifi və özünü hikmətdə Süleymana, səxavətdə Hatəmə, şücaətdə Rüstəmə...təşbih eləyib nəzərdən keçirdilər".

Bütün bu və digər klassik obrazların bəziləri, tək-tək də olsa, müasir ədəbi-bədii dilimizdə özünü göstərir.

Ümumiləşmiş adlardan istifadə üsulları dəyişdiyi kimi, zaman keçdikcə bunların mənbələri də dəyişir. İnqilabdan sonra böyük rus mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə, habelə rus dili vasitəsilə Avropa ədəbiyyatı ilə yaxından və sıx əlaqələr meydana gəlməsi nəticəsində ümumiləşmiş adlar da burdan alınmağa başlamışdır. Oblomov – tənbellik, laqeydlik; Xlestakov – yüngüllük, avarlıq, Plyuşkin – xəsislik, Otello – qısqançlıq, Napoleon – qoçaqlıq, cəsurluq; Herkules – qoçaqlıq, qüvvətlilik, Yupiter – yüksək dərəcədə böyüklük¹⁵ və s. rəmzi kimi bizim də ədəbi dilimizə daxil olmuşdur. Rus dilindən alınmış həmin adların çoxusu hələ XIX əsrdə ümumiləşmişdi. V.Q.Belinski bu haqda yazırdı:

¹⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, səh. 533.

¹⁵ Вак: Б.Казанский. В мире слов. Ленинград, 1958, səh. 74.

“Onegin, Lenski, Tatyana, Olqa, Famusov, Molçalın, Bobçinski, Dobçinski, Derjimorda və s. kimi adlar sanki mahiyyətə xüsusi adlar deyil, bəlkə varlığın müəyyən hadisələrinin ümumi səciyyəvi adlarıdır”.¹⁶

Müasir dövrdə hikmətli sözlərin mühüm qismi beynəlxalq səciyyə daşıyır. Bəzən bunların haradan törəməsi, mənşəyi haqqında heç düşünmürük. Şekspir, Servantes, Qriboyedov, Krılov və s. şair və yazıçıların əsərləri ilə əlaqədar buradakı sözlər də xalq arasına yayılır və məşhurlaşır.

Zaman keçdikcə, ictimai-iqtisadi qaydalar dəyişdikcə hikmətli sözlərdən istifadə üsulları da dəyişilir. Yüz il bundan əvvəl M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda yazırdı: “...Bü gün də Yer üzünün bütün tayfalarının dillərində Firudin və Nuşirəvanın ədaləti zərbi-məsəldir”. Lakin indiki dövrümüzdə bunu demək olmaz. Heç olmasa ona görə ki, sinifli cəmiyyətin mahiyyətini dərk edən müasir insanın nəzərində Firudin və Nuşirəvan bir ədalət rəmzi sayıla bilməz...

Demək, hikmətli sözlərin məzmunu dəyişdiyi kimi, onların mənbələri də dəyişir, M.F.Axundovun fəlsəfi əsərlərində, komediyalarında artıq Avropada məşhur olan söz və ifadələrin işləndiyini görürük.

XIX əsrdən etibarən bu kimi sözlər Avropadan gəlirdi. Bunu M.F.Axundovun, H.B.Zərdabının əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. Müasir ədəbi-bədii dilimizdə isə daha çox ictimai məzmunlu və beynəlxalq aləmdə daha məşhur olan hikmətli sözlərə üstünlük verilir.

Əgər Sabir şeirində “Mahi-Kənanın batıb ey piri-Kənan, qəm yemə” deyilirsə və burada köhnə Şərqə məxsus obrazlar (mahı-Kənan, piri-Kənan) işlənirsə, ondan cəmi yarım əsr sonra S.Vurğun şeirində başqa, yeni, beynəlmiləl adlar daha çox yer tutur:

¹⁶ В.Г.Белянский. «Собрание сочинений» в трех томах, ТЛ, под. общей редакцией Ф.М.Головенченко, М., 1948, с.642.

Min allah yarandı, min bir də ad
Onları mədh etdi **Lin ilə Orfey**
Lakin **Femidanın oğlu Prometey**
Zevsin dərgahından od oğurladı.

Akademik Məmməd Arif yazır: "Kırlovun dilindəki xalq müdrikliyini tərcümələrində yaxşı ifadə etdikləri üçündür ki, Sabirin, Abbas Səhhət və Abdulla Şaiqin tərcümələri vasitəsilə böyük rus şairinin bəzi mənalı cümlələri zərbi-məsəl halında dilimizə daxil olmağa başlamışdır. "Olmasaydı cahanda sarsaqlar; Ac qalardı yəqin ki, yaltaqlar" ("Tülkü və Qarğa", "Ac qarına bir nəfər; Nəğmə oxurmu məgər?" ("Cırcırma və qarışqa"), "Bu baş-qulaq kamançaya yaraşmaz" ("Sazandalar")... və s."¹⁷

Beləliklə, xalqlar arasında müştərək, ortaqlı ifadələr yaranır. Tarixən həmişə belə olmuşdur.

Böyük sənətkarların ən dəyərlı sözləri çox tezliklə bir sıra xalqların arasında yayılır, mənimsənilir. Bütün Şərqdə Nizaminin, Firdovsinin, Sədinin kəlamları dillərdə dolaşmamışmı? "Şahnamə"nin ayrı-ayrı beytləri, misraları, bəzən də çoxlu parçaları xalq malı olub, atalar sözü və məsəllərin ümumi xəzinəsinə daxil olmuşdur. Burda bəzən atalar sözünə çevrilmiş şeirin müəllifi Firdovsi olduğu unudulub, bəzən isə əksinə: "'Şahnamə"nin epik vəznı – mütyəqarib ilə yazılan bir çox beytlər Firdovsinin şeiri hesab olunmuşdur. Hər iki hal poema dilinin xəlqiliyini sübut edir".¹⁸

Söz və ifadələrin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi müasir dövrdə daha da sürətlənmişdir. Çünki sülh və demokratiya uğrunda, azadlıq uğrunda mübarizə andı xalqları həmişəkindən daha sıx şəkildə bir-birinə yaxınlaşdırmışdır.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Proqramında göstərilir ki, bütün sovet millətləri üçün ümumi olan beynəlmiləl mə-

¹⁷ Bax: İ.A.Kırlov. "Seçilmiş təmsillər". Bakı, 1944, səh. 15-16 (müqəddimə).

¹⁸ Фирдовси. «Шахнаме», т.І, изд-во АН СССР, М., 1957, səh. 560.

dənıyyət inkişaf edir. Hər bir millətin mədəniyyət xəzinəsi beynəlmiləl mahiyyət kəsb edən əsərlərdə getdikcə daha artıq dərəcədə zənginləşir.

Ədəbiyyatımızda ən müxtəlif insan xarakterlərini ümumiləşdirən tiplər təsvir olunmuşdur. Klassik və müasir bədii əsərlərdən yayılmış, *Şeyx Nəsrullah, Kefli İskəndər, Qurbanəli bəy, Novruzəli, Usta Zeynal, Məşədi İbad, Hacı Qənbər, Şeyx Şaban, Sevil, Güliş, Əbdüləli bəy, Edilya, Qacar, Məhəmməd, Züleyxa* və s. adlar artıq bir rəmz, simvol mənası qazanmışdır. Təsadüfi deyil ki, görkəmli dramaturq Sabit Rəhmanın anadan olmasının 50 illiyini qeyd edən günlərdə qəzetlərimizin əksəriyyəti kərmovlardan, mindillilərdən, mirzə qərənfillərdən, bərbərzadələrdən bəhs edirdi. Bu obrazlar artıq gözümüzün qarşısında ümumiləşmişdir. Müasir dövrdə və yaxın keçmişdə meydana çıxan hikmətli sözlərin tarixini izləmək mümkündür. Lakin tarixin qədim dövrlərinə getdikcə bu sözlərin müəllifini, mənbəyini və s. müəyyən etmək işi çətinləşir.

Məsələn, xalq şairi S.Vurğunun çox sevdiyi və tez-tez işlətdiyi “Şərqi qapısı” ifadəsi N.Nərimanovun şahadətinə görə Lenin tərəfindən işlənmiş və çox geniş yayılmışdır (Bax: “Lenin və Şərq”, 1925).

Halbuki, məsələn, “Qalibləri mühakimə etməzlər” ifadəsinin müəllifi haqqında konkret fikir demək olmur. Bəzi müləhizələrə görə A.V.Suvorov 1773-cü ildə feldmarşal Rumyantsevin əmrini pozaraq özbaşına türki qalası Turqutayı almış və bunun üstə hərbi məhkəməyə verilmişdi. Bu zaman II Yekaterina həmin ifadəni söyləmişdir.¹⁹

Başqa mənbələrə görə ifadə Makedoniyalı İskəndərin dilindən yayılmışdır.²⁰

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə “beynəlmiləl hikmətli sözlər” geniş yer tutmağa başlamışdır. Dünyanın ən böyük rəhbər, alim

¹⁹ Bax: M.Булатов. «Крылатые слова». Детгиз, 1959, səh.110.

²⁰ Bax: С.Бородин. «Звезды над Самаркандом», изд-во «Советский писатель», М., 1961, səh.392.

və yazıçıların əsərlərinin tərcümə olunması, əlaqələrin genişlənməsi, elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı, xüsusilə xalqın savadlanıb dünya mədəniyyətinə getdikcə daha dərindən yiyələnməsi və s. kimi amillər beynəlxalq ifadələrin dilimizdə çoxalmasına və beləliklə, dilimizin zənginləşməsinə səbəb olur.

Hikmətli sözlər də, ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin dəyişmə və inkişaf qanunları üzrə dəyişir və inkişaf edir. Bu sözlərin bəziləri uzun müddət, əsrlər boyu yaşayır, bəziləri isə çox tezliklə dildən xaric olur.

Bütün çətinliklərinə baxmayaraq, dilimizdə yaşayan külli miqdarda hikmətli sözləri toplamaq, tarixini izləmək və araşdırmaq dilçilərimizin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Məlum olur ki, mürəkkəb tarixi yolu keçmiş xalqımızın dilinin lüğətcə zənginləşməsi bir tərəfdən Yaxın Şərqi ölkələri üçün səciyyəvi olan, digər tərəfdən Avropa xalqları içərisində məşhur olan ifadələrin tərcümə edilərək mənimsənilməsi ilə əlaqədardır.

Belə müxtəlif mənbələrdən gələn lüğəti vahidlər xalqımızın dünyagörüşünün, təfəkkürünün zənginləşməsində şübhəsiz ki, öz müsbət təsirini göstərir.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, həmin ifadələrin həm şəkil, həm də məna və məzmunca ümumi, vahid ədəbi dil normalarına müvafiq işlədilməsi çox böyük aktualıq kəsb edir.

1961-ci ildə B.A.Hüseynov "Rəvayətli ifadələr" kitabını nəşr etdirmişdir ki, burada da "üç yüzə yaxın məsəl və ifadə" toplanmışdır. Oxuculara təqdim edilən bu kitabçada isə rəvayətli ifadələr yox, daha çox linqvistik material səciyyəvi sözlər və birləşmələr şərh və izah edilir.

Çox geniş tədqiqat, ətraflı araşdırmalar tələb edən bu işi hazırlamaq üçün müəllif illər boyu çalışmış, müxtəlif məcmuələri, qəzetləri diqqətlə izləməli olmuşdur. Toplanan zəngin materialın filoloji izahını tam hesab etmək qətiyyəən yaramaz. Bu kimi ifadələr haqqında akad. V.V.Vinoqradovun aşağıdakı müla-

hizələri çox doğru və qiymətlidir: "Bu ifadələrin folklorada və bədii ədəbiyyatın bütün mərhələlərində işlənməsinin tam semantik tarixini bərpa etmək həmişə mümkün deyildir. Əksər hallarda, qismən həqiqətə uyğun gələn fərziyyələrlə kifayətlənmək lazım gəlir".²¹

Müəllifin zənnincə, bir sıra ifadələrin həlli mümkün olmasa da, onların nəzərə çatdırılması faktı, beləliklə də oxucu və tədqiqatçıların diqqətinin bunlara cəlb edilməsi özlüyündə müəyyən dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, oxuculara təqdim olunan bu yazılar müəllifin topladığı zəngin və geniş materialın kiçik bir hissəsidir.

Materialların bir qismi müxtəlif mənbələrdə, dövrü mətbuatda çap edilmişdir. Lakin onlar nəşrə hazırlanarkən müəllif tərəfindən yenidən nəzərdən keçirilib dəqiqləşdirilmiş, daha aktual və əhəmiyyətli ifadələr seçilib kitaba daxil edilmişdir.

Kitab və eləcə də buraya daxil olan ayrı-ayrı ifadələr haqqında rəy söyləyən bütün oxuculara müəllif qabaqcadan öz dərin minnətdarlığını bildirir.

²¹ В.В.Виноградов. Из истории русской лексики и фразеологии. «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», вып. 6, 1954, сәһ.3.

A

ALLAHLARI QORXU YARATMIŞDIR

İfadə ilk dəfə qədim Roma şairi Publi Papili Stassinin (b.e.I əsri) "Fivaida" poemasında işlənmişdir.

Marksizm ideyalarının istedadlı təbliğatçısı, görkəmli fransız sosialisti Pol Lafarq (1842 – 1911) bu sitatı özünün "K.Marksın iqtisadi determinizmi" kitabında gətirərək göstərir ki, mülkiyyətin meydana gəlməsi ilə allahlar ancaq qorxu təlqin etmək üçün yaradılmışdır.

V.İ.Lenin "Fəhlə partiyasının dinə münasibəti haqqında" əsərində yazmışdır: "*Dinin hazırkı ən dərin kökü zəhmətkeş küt-lələrin ictimai cəhətcə əzilmiş olmasından, kapitalizmin kortəbii qüvvələri qarşısında onların zahirən tam acizliyindən ibarətdir ki, bu kapitalizm sırası fəhlələrə müharibələr, zəlzələlər və i.a. kimi hər cür fəvqəladə hadisələrdən hər gün və hər saat min qat artıq ən dəhşətli əzablar, ən vəhşi işgəncələr verir. "Allahları qorxu yaratmışdır". Kapitalın kortəbii qüvvəsi qarşısında qor-xu...hazırkı dinin kökünü təşkil edir...*"²²

AZƏRBAYCAN – ODLAR YURDU

"Odlar yurdu" əvəzinə "Odlar diyarı", "Odlar ölkəsi", "İşıqlar ölkəsi" ifadələri də işlədilir.

Azərbaycan SSR-nin Dövlət himni belə başlayır:

"Azərbaycan Odlar yurdu, bu şərəfli, şanlı diyar...".

S.Vurğun "Zamanın bayraqdarı" poemasında (1954) yazmışdır:

²²V.İ.Lenin. Əsərləri, 15-ci cild, səh. 416.

*Anamın, nənəmin qara baxtına
Bir günəş doğmadı, şam da yanmadı,
İşıqlar ölkəsi işıqlanmadı.*

“Azərbaycan” sözünü tərcümə etmək nəticəsində “Odlar yurdu” ifadəsinin meydana gəldiyi fikrini irəli sürürlər. Guya bu ərazidə çoxlu neft və qaz yataqları olduğundan ölkə “Azərbaycan” adı almışdır. Lakin bu izahat yanlışdır və burada “Azərbaycan” sözünün şərhı düzgün verilmir.

Çox-çox qədimlərdə, hələ xristianlıq meydana çıxmamışdan bir sıra Şərq ölkələrində atəşpərəstlik yayılmışdı. O zamanlar hər kənddə xüsusi bir ev olardı ki, burada od saxlanardı (bu hadisənin izlərini bir sıra xalq nağıllarında müşahidə etmək olar). Bu odu söndürmək və ocağın külünü atmaq olmazdı. Həmin ocaqlar həm də səyyahlar üçün daldanacaq hesab edilirdi. Onlara xüsusi kahinlər – mağlar nəzarət edirdilər. Baş mağ *aturpat* və ya *aturpatak* (hərfən: “atəş mühafizəçisi”) adlanırdı.

Rəvayətə görə Urmiya gölünün şimalındakı bir şəhər atəşpərəstliyin müqəddəs mərkəzi hesab olunurdu. Çoxlu məbədləri olan bu yerə *Aturpatakan* deyilirdi. “Atəş mühafizəçiləri ölkəsi” mənasını verən bu söz qədim yunanlara da məlum idi.

Bu sözün başqa bir izahı da vardır: Əhəməni şahı III Dara İsgəndər Zülqərneyn ilə müharibəyə hazırlaşdığı vaxt Əhəməni satrapı **Atropat** qədim midiyalılardan bir korpus təşkil edib Daraya yardım göstərirdi. Dara öldürüldükdə Atropat İsgəndərin yanına gedib ona tabe olduğunu bildirir. İsgəndər isə onu Midiyaya vali təyin edir. O vaxtdan başlayaraq **Midiya dövləti Midiya-Atropaten** və ya sadəcə **Atropaten** adlandı. **Atropten** adı da **Aturpatakan** adına fonetik tərkibcə çox yaxındır.

Azərbaycan adı isə ərəb istilasından sonra meydana gəlmişdir. Ərəblərdən əvvəl *Aturpatakan* ölkəsi suriyalılara məlum idi və onlar bu ölkənin adını öz dillərinə müvafiq *Adərbayqan* şəklində deyirdilər. Buradakı “d” səsi “z” səsinə olduqca yaxındır və belə yaxınlıq – müvazilik başqa sözlərdə də (gümbəz,

gümbəd, azaq-adaq) özünü göstərir. Suriyalılardan *Adərbayqan – Azərbaycan* sözünü alan ərəblər də onu “c” ilə əvəz edirdilər. Odur ki, bu söz ərəbcədə “*Azərbaycan*” şəklinə düşmüşdür.

B

BALIQ, ÖRDƏK VƏ XƏRÇƏNG

Arzu, həvəs və işləri bir-birinə zidd olan adamlar haqqında deyilir.

Bu ifadə İ.A.Krilyovun eyni adlı təmsili (1816) ilə əlaqədardır (Tərcümə edən Abbas Səhhətdir).

Təmsildə deyilir ki, balıq, ördək və xərçəng bir arabanı çəkmək istəyirlər. Ördək göyə, balıq suya, xərçənggeriyə dartdıqları üçün indi də “qalmış orda araba bihərəkət”.

V.İ.Lenin “Kadetlərin qələbəsi və fəhlə partiyasının vəziyyətləri” əsərində (1906) yazırdı:

*“Kadetlər partiya deyil, simptomdur. Bu, siyasi bir qüvvə deyil, bir-birini az-çox müvazinətə gətirən, döyüşən qüvvələrin toqquşmasından hasil olan köpükdür. Onlar, həqiqətən, ördək, balıq və xərçəngi – boşboğaz, lovğa, xudpəsənd, məhdud, qorxaq burjuva ziyalılarını, münasib qiymətlə inqilabdan canını qurtarmaq istəyən əksinqilabçı mülkədarı və nəhayət, möhkəm təsərrüfatçı, qənaətçi və xəsis xırda burjuanı özlərində birləşdirirlər”.*²³

Ü.Hacıbəyov “Təəssüflər olsun” məqaləsində (“Tərəqqi” qəzeti, 25 mart, 1909-cu il) yazırdı: “*Bizim əzalarımız da öhdələrinə götürdükləri bir işi o qədər aparırlar ki, nə qədər bu iş özbaşına gedə bilər: amma elə ki, işin qabağına bir balaca əngəl çıxır və burada işi aparmaq üçün əngəli itələmək lazım gəlir, o halda əzalarımızın əli-ayağı boşalıb, işdən əl götürməyi məsləhət bilirlər. İş dəxi, “ördək, balıq və xərçəng”in çəkdikləri araba kimi yerində qalır”.*

²³V.İ.Lenin. Əsərləri, 10-cu cild, səh. 217-218.

BEYNƏLXALQ JANDARM

1848 – 1849-cu illərdə Avropada baş verən inqilabi hərəkatların ən qorxulu düşməni rus çarizmi idi. Rusiyanın qabaqcıl adamları rus mütləqiyyətinin mürtəcə, əksinqilabi rolunu qəzəblə pisləyirdilər. Çar mütləqiyyətinə o zamanlar Beynəlxalq jandarm adı verilmişdi.

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

Mübarizə çətinləşir gündən-günə
Jandarm – çar hücum çəkib
Əməkçilərin üstünə.

Müasir dövrdə bu sözlər Amerika imperializmini ifadə edir.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Proqramında deyilir: *“Amerika imperializmi saxta azadlıq və demokratiya pərdəsi arxasında gizlənərək, işdə dünya jandarmı rolunu ifadə edir, mürtəcə diktatorluq üsuli-idarələrinə, çürümüş monarxiyalara yardım göstərir, demokratik, inqilabi dəyişikliklərə qarşı çıxır, öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlara qarşı təcavüzkarlıq edir”*.

BƏSTƏ GİRMƏK

Başqa sözlə: mövcud hakim orqanların təqibindən yaxa qurtarmaq üçün onların toxuna bilməyəcəyi bir yerdə gizlənmək. İndi arxaik olan bu ifadə müəyyən tarixi həyat tərzinin şahididir. Vaxtilə bəst yeri məscidlər və xarici səfirliklər hesab olunurdu. Ruhanilərin, varlıların və s.evində gizlənmək isə əslində qanuna müğayir idi və bu vəziyyət bəstə girmək hesab olunmurdu. La-

kin heç bir qanunla hesablaşmayan dərəcəyə, qoluzorlular da öz evlərini bəst hesab edir və istədikləri məqsədə nail olurdular.

Ə.Haqqverdiyev məşhur "Ödəbaşının hekayəsi"ndə ("Xortdanın cəhənnəm məktubları") yazırdı: "Hacı Mirzə Əhməd ağanın evi "bəst" hesab olunurdu. Hər bir cani, qantökən, yolkəsən ki, divan əlindən qaçıb onun evinə girməyi özünə mümkün elərdi, daha hər bir divan siyasətindən özünü eymən hesab edərdi.

Bir polis nəfərinin, bir xanın, bir hakimin Hacı Mirzə Əhməd ağanın evindən adam çıxartmağa hünəri yox idi. Bəstə ki girdi – qurtardı. Hacı Mirzə Əhməd ağanın xanimanı qədim zamanlardan müqəddəs bir məklan hesab olunurdu".

A.Şaiqin "Xatirələrim" əsərində oxuyuruq:

"İmam Rzanın məzarına gedən yolların axırında yoğun və uzun şalbanlar ilə yolları tutmuşdular ki, heyvanlar içəriyə girə bilməsin. Şalbanlardan o yana "bəst" deyilirdi. "Bəst" farsca "bağlı" deməkdir. Müqəssir adamlar o şalbanların altından keçib özlərini o bəstə salanda, hakimlər ona cəza verə bilmirdilər.

Bir gün dəvəni yiyəsi çox döydüyünə görə dəvə sahibinin əlindən qurtarıb, Payın Xiyaban tərəfdən qaça-qaça şalbanlara yaxınlaşır, canının hövlündən özünü Səhnə təpir. Avam camaat: "Bax, bu heyvan da ağaya daxil düşübdür", – deyər dəvəni əhatə edir, yazıq heyvanın yununu yolaşdırub təbarrük götürürlər. Mövhumatın bir dərəcəsinə bax!"

Xalq danışığı dillində "bəst" əvəzinə "aman evi" "aman yeri" də işlədilir.

Əslində bu adət Şərqə qədim yunanlardan gəlmişdir. Kiçik Asiyadakı qədim yunan şəhəri Efesdə müqəddəs Artemida məbədi bəst hesab olunurdu. Romalılar buranı zəbt edəndən sonra da həmin məbəd özünün pənah yeri, sığınacaq vermə funksiyasını saxlamışdı. Məbədın çox böyük ərazisində hətta dövlət canisini və ya qaçıb bura pənah gətirmiş qulu tutub həbs etmək

olmazdı. Çünki bu əraziyə daxil olan hər kəs ilahə Artemidanın himayəsində hesab olunurdu.

Qabilin "Nəsimi" poemasında deyilir:

*Şeyx Səfi məbədi aman yeridir,
Səməndər quşları aman tapdımı?
Bəst – axırncı güman yeridir,
Səməndər quşları güman tapdımı?*

Maraqlıdır ki, V.İ.Lenin bu ifadəni rus dilində «засесть в бесте» şəklində işlətmişdir.

BİR GÜNLÜK XƏLİFƏ

İfadənin təsirini daha da qüvvətləndirmək məqsədi ilə bəzən "bir saatlıq xəlifə" deyilir.

Bu ifadə müvəqqəti, qısa müddət ərzində hakimiyyət sürən adamlar haqqında işlədilir.

İfadənin yaranması əslində elmi-tarixi faktlarla əlaqədar olsa da, bir sıra tədqiqatçılar onu məşhur "Min bir gecə" nağılları ilə əlaqələndirirlər.

Məlumdur ki, IX əsrdən başlayaraq Abbasi xəlifələri yalnız xüsusi qoşun qüvvələrinin köməyi ilə taxta sahib olur və hökmranlıq edirdilər. Bu qoşun qüvvələri içərisində türklərdən ibarət atlı dəstələr (qvardiya) xüsusilə fərqlənirdi. Əslində həmin qvardiyaların komandirləri IX əsrin ortalarında hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar. Çünki qvardiya vasitəsi ilə Abbasilərdən birini hakimiyyətdən salıb, başqasını taxtda oturtmaq adi bir hal olmuşdu. Abbasi xəlifələrindən cəmi bir gün hakimiyyət sürən xəlifə İbn əl-Mütaz olmuşdur. O, xəlifə Müqtədirə qarşı yönəlmiş saray çevrilişi nəticəsində (17 dekabr 908-ci il) hakimiyyət sürmüş və həmin gün də başqa bir çevriliş nəticəsində öldürülmüşdür.

Nağılda isə göstərilir ki, Bağdadda yaşayan Əbül Həsən adlı gəncə bir nəfər qonaq gəlir. Axşam söhbət əsnasında Əbül Həsən özünün ən böyük arzusunu qonağa söyləyir: onun arzusu bir gün xəlifəlik etməkdir. Bu qonaq tacir paltarı geymiş xəlifə Harun-ər-Rəşid idi. O, Əbül Həsənin badəsinə yuxu dərmanı tökür. Məst olub yuxulayan gənci xəlifənin əmri ilə saraya aparırlar. Sarayda ona xəlifə kimi hörmət olunur, bütün əmrlərinə dənışıqsız riayət edilir.

Hətta Əbül Həsən özü də xəlifə olduğuna inanır. Bütün günü xəlifəlik edir. Lakin axşam yenidən badəsinə yuxu dərmanı tökürlər. Gözünü öz evlərində açan Əbül Həsən xəlifəlik etməsinin bir yuxu, yoxsa həqiqət olduğunu ayırd edə bilmir.

Bu mövzu əsasında A.Şaiq (1881–1959) **“Bir saat xəlifəlik”** (1911) adlı dörd pərdəli komediyasını, Avropada Offenbax (1819 – 1880) **“Bir saat xəlifəlik”** operettasını yazmışdır.

M.Arif “Azərbaycanda xalq teatri” adlı məqaləsində qədim “Xan-xan” oyunundan bəhs edərkən yazır: “Xan-xan oyunu bəzən o qədər ciddi bir rəng alır ki, hökumət adamları özləri belə **“bir saatlıq xəlifə”**nin hökmünə boyun əyməyə məcbur olurlar.

M.A.Şoloxov (1905) “Sakit Dən” əsərində müvəqqəti hökumət başçısı Kerenskini **“bir saatlıq xəlifə”** adlandırmışdır.

V.İ.Lenin “Rus inqilabına qiymət verilməsinə dair” adlı əsərində (1908) yazırdı: *“İndi isə, əksinqilab təqiblərinin hökm sürdüyü bir dövrdə meşşanlar qorxaqlıq göstərərək həyatın yeni hakimlərinə uyğunlaşırlar, yeni tör əyən bir saatlıq xəlifələrəyan alırlar, əvvəlkilərdən üz döndərilər, bunları yaddan çıxarmağa çalışırlar...”*²⁴

²⁴V.İ.Lenin. Əsərləri, 15-ci cild, səh. 41.

BİZ CƏSURLARIN ÇILĞINLIĞINA NƏĞMƏLƏR OXUYURUQ

Mübarizəyə, cəsarətə çağırış kimi işlənən bu ifadə M.Qorkinin “Şahin nəğməsi” (1898) əsərindən (tərcümə edən M.Arif) yayılmışdır. Həmin ifadə əsərdə aşağıdakı parçada işlənilmişdir.

“Ox, igid Şahin! Sən düşmənlə vuruşda qanını axıtdın.

Amma bir gün gələr ki, sənin isti qanının damlaları qığıl-cım kimi həyatın qaranlıqlarında alışar və bir çox igid ürəkləri çilgim bir azadlıq və işiq ehtirası ilə yandırar”.

“Sən ölmüş ol!..Lakin ruhca igid və qüvvətli olanların nəğmələrində sən həmişə canlı bir örnək, azadlığa və işığa doğru məğrur bir çağırış kimi yaşayacaqsan!

“Biz cəsurların çilgənliyinə nəğmələr oxuyuruq...”

Bəzən ifadə bir qədər dəyişdirilərək işlədilir. Məsələn, “İliç adına mədəniyyət sarayının kitabxanasında keçirilmiş tematik gecənin devizi Qorkinin “Şahin nəğməsi”ndən götürülən **“Biz cəsurların çilgənliyinə şərəflər oxuyuruq”**sözləri idi” (“Bakı”, 16.IX. 68).

BİZ SİZDƏN ÖYRƏNDİK QƏHRƏMANLIĞI

İfadə 26 Bakı komissarına müraciətlə və ya ümumiyyətlə yaşlı nəslin qabaqcıl-inqilabçı nümayəndələrinə xitabən gənc nəslin inqilabçı atalardan aldığı inqilabi ənənələrə işarə mənasında işlədilir.

Bu sözlər çox tez-tez mətbuatda, qəzet səhifələrində ümumi başlıq, epigraf və s. kimi verilir.

S.Vurğununu “26-lar” poeməsindən yayılmışdır. Şair kommunarlar müraciətlə deyir:

*Siz ey kommunanın mərd qurbanları!
Tarixin qocaman qəhrəmanları!
O qumlu çöllərdə, biyabanda siz
Öldünüz qanunsuz və məhkəməsiz.
Dünyanın təkəri gerimi döndü?
Yoxsa üfüqlərdə günəşmi söndü?
Yox, yox, tarix boyu siz parladınız,
Qalın kitablarda durur adınız,
Yaşadır ayılmış bu insanlığı,
Biz sizdən öyrəndik qəhrəmanlığı!..*

BRUT, SƏN DƏ?

Dostun gözlənilmədən düşmən cəbhəsinə keçməsinə təəccüblənərkən, bəzən də sadəcə zarafat məqamında bu sözləri işlədirlər.

İfadə V.Şekspirin "Yuli Sezar" faciəsindən yayılmışdır. Əsərdə göstərilir ki, Sezara qəsd edfənlər arasında Brut da iştirak edirdi. Sezar özünə hamıdan yaxın bildiyi Brutun qəsdçilər sırasında olduğunu gördükdə təəccübünü gizlədə bilməyib bu sözləri demişdir.

Tədqiqatçılar hadisənin tarixi faktlara uyğun gəlmədiyini göstərirlər. Eramızdan əvvəl 44-cü ildə Sezara qarşı təşkil olunan sui-qəsdin başçısı onun öz tərəfdarı hesab etdiyi Brut idi. Lakin Sezar həmin sözləri deməmişdir. Deməli, ifadə Şekspir tərəfindən yaradılmış və onun əsərindən yayılmışdır.

İmran Qasimov "İtaliya mozaikası" adlı yazısında deyir: *"Yeri gəlmişkən bunu da deyim ki, "Sən də mi, Brut" sözləri tarixi fakt deyil. Şekspir təxəyyülünün məhsuludur. Plutarxin qeydlərinə görə, Sezar qatillərlə döyüşəndə çevrilib arxadan ona yaxınlaşan Brutu görürü və heyrətini daha faciəyə ifadə edir: bürüncəyinin atəyini qaldırıb üzünü örtür ki, bu gözlənilməz xəyanəti görməsin.*

Sezarın son dəqiqəsi bizim sonralar Vatikan muzeyində gördüyümüz qədim xalçada məhz belə təsvir edilmişdir”.

C

CANI MƏNİM ƏLİMDƏDİR

İfadə şəxslərə və zamanlara görə dəyişə bilər. Müxtəlif mənalarda işlənir: öhdəsindən gələmə, mənim sözümdən çıxma, mənə tabedir və s.

Qədim insanların əqidəsinə, can ilə bədəni (cisim) iki müxtəlif varlıqdır. Can bəzən bədəni tərk edir. Məsələn, insan yuxulayanda, özündən gedəndə can çıxıb gedir. İndi də “canı çıxdı”, “canım ağzıma gəldi” və s. ifadələr işlənməkdədir. Canı çıxmağa qoymamaq və ya geri (bədənə) qaytarmaq üçün müxtəlif vasitələrdən (dua yazmaq, tas qurmaq və s.) istifadə olunurdu. Canın tərk etdiyi bədəni bir heçdir. Bədəndən çıxan canı kim tuta bilsə ona hökm edə bilər.

Nağıllarımızda divlərin canı adətən şüşə içərisində saxlanan quş (göyərçin) kimi təsvir olunur. Bu quşu öldürməklə divə qalib gəlmək mümkündür. Dilimizdə “divin canı şüşədə olan kimi” ifadəsi də buradandır.

N.Nağıyevin “Həsət” romanında Əli Köçərova belə deyir: *“Elə demə, qohum, qorxar, çünki div kimi canı sənin əlindədir”.*

CƏHƏNNƏM DƏRƏSİ

Məcəzi mənada çox isti, dəhşətli yer deməkdir. İslam dininə görə günahkarların o dünyada əzab çəkəcəkləri yerdir. İslam dinində də (Quranda) zərdüştiliyin bir çox ünsürləri vardır ki, bunlardan biri də cənnət və dəhşətli cəhənnəm haqqındakı fikirlərdir. Bu fikirlər əslində zərdüşt dinindən yəhudi və xristian dinlərinə, oradan da islam dininə keçmişdir.

Cəhənnəm dərəsi – Yerusəlimin qərbində, ölən heyvan leşlərini və edam olunmuş adam nəşlərini tulladıqları bir dərənin adı olmuşdur.

S.Rəhimovun “Üzsüz qonaq” hekayəsində ev sahibi qonağa deyir: *“Vallah, nə çay, nə qənd var... Bu cəhənnəm dərəsində şəhər-bazarı kim verir bizə ki, biz də çay qoyub verək sizə”*.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanında deyilir: *“Əbiş düşündükcə “ünsür oğlu ünsür” sözləri onun ürəyini üzür, süzülən gözlərinin qabağında bir uçurum, cəhənnəm dərəsi kimi dərin, qaranlıq bir dərə dayanırdı”*.

CƏNNƏTİN QƏBZİ

Bu qəribə ifadə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin (1887 – 943) eyni adlı məşhur hekayəsi (1913) ilə əlaqədar yayılmışdır. Hekayədə təsvir olunur ki, yoxsul çəkməçi Usta Ağabala bütün var-yoxunu cənnət qəbzi almaq yolunda sərf edir.

C.Məmmədquluzadə felyetonlarından birində yazırdı: *“Əli şiəsi ibarətdir elə bir yaranmışdan ki, onun gecə-gündüz fikri-zikri cənnətin qəbzini mollalardan yalvarıb istəməkdir”*.

İfadə Mir Cəlalın “Dağlar dilləndi” povestində də işlədilmişdir.

CON BUL

Bu ad tipik ingilis burjuaziyasına, burjua İngiltərəsinə verilmişdir. İngilis kraliçəsi Yelizavetanın saray həkimi olan Con Arbetnot (1667 – 1735) tərəfindən yazılmış “Con Bulun tarixi” adlı siyasi və satirik əsər ilə əlaqədar yayılmışdır. Satirada ispan vərəsəliyi uğrunda gedən müharibədən (1701 – 1713) bəhs olunur ki, bu müharibədə iştirak edən Con Bul bir növ İngiltərəni təmsil edirdi. “Bul” adı burada rəmzi mənədadır: ingiliscə bull sözü “öküz” deməkdir və bu söz ilə ingilislərin tərsliyini və qüvvəsini əks etdirirdi.

Ehtimal ki, dilimizdə (əsasən Bakı dialektində işlənən gombul) gombul sözü də bu adın təhrif edilmiş şəklidir.

Ü.Hacıbəyovun “Kələkbazlar” felyetonunda (“İrşad” qəzeti, 18 mart 1907-ci il) üç nəfərin dialoqu verilir ki, bunlardan biri – Con-bol – İngiltərəni təmsil edir.

“Con-bol (*gülə-gülə*) – *Hi, quyruğunuz qapı arasında qalıb, ay lotular!*

Bədiamülməmalik: – *Aman günüdür, Con-bol dadaş, gör bir əlac eləyə bilərsinizmi?*

İvan: – *Eh, əbləh, elə kələyi sənənin başına gətirən Con-bol deyil idimi?”*

ÇİN SƏDDİ

Əlaqəsizlik, rabitəsizlik, qapalılıq, keçilməz maneə mənasında işlədilir. Bu ifadəyə “Çin hasarı”, “Çin divarı”, “Səddi-Çin” şəklində də rast gəlmək olar. Burada “Çin” yerinə bəzən “Xəta” işlənir.

Çində e.ə. III əsrdə köçəri tayfaların hücumundan qorunmaq üçün Monqolustan və Mancuriya tərəfindən çəkilmiş və bu günədək qalmış böyük divarın, hasarın adıdır. Ümumi uzunluğu altı min kilometrə qədər olan bu səddin çəkdirilməsi bəzən səhv olaraq İsgəndər Zülqərnəynə aid edilir və səhvən “İsgəndər səddi” və ya “Səddi Yəcuc və Məcuc” (“Yəcuc və Məcuc səddi”) adlandırılır. Lakin bu sədd Çin hökmdarları tərəfindən çəkdirilmişdir.

Tarixçilərin verdikləri məlumata görə qədimdə Çinin şimalında yaşayan hunların torpaqları məhsuldar olmadığından onlar Çinin bərəkətli torpaqlarına tez-tez basqınlar edirdilər. Bəzən çox uzun sürən müharibələr baş verirdi. Odur ki, bu hücumların qarşısını almaq üçün səddin inşasına başlanmış və on ildə bu iş başa çatmışdı. Tikinti başa çatınca dörd yüz min adam tələf olmuş, hunların hücum edib işi pozmaması üçün beş yüz min əsgər daim keşikdə dayanmışdır. Sədd on milyon fəhlənin əməyi

sayəsində çəkimişdir. Hündürlüyü on, eni yeddi metr olan bu hasarın üstü də xeyli genişdir.

N.Nərimanov "Avropa fikrində və xəyalında müdam inqilab" (1918) məqaləsində yazırdı: "*Hər millət özü üçün müstəqil yaşamağa yol açdı. Muxtariyyət (avtonomiya) qanunları düzəldi, hətta Xəta divarları da bu hürriyətin qabağını saxlaya bilmədi...*".

D

DAĞ MƏNİM YANIMA GƏLMƏSƏ, MƏN DAĞIN YANINAGEDƏRƏM

Başqa sözlə: " – Mən kiçiklik etməyə hazırım".

Şərqdə çox məşhur olan Molla Nəsrəddin lətifələrindən birində deyilir ki, Molla özünü peyğəmbər kimi qələmə verib, bunu sübut etmək üçün möcüzə olaraq dağı yanına çağırır. Dağ yerindən tərپənmədikdə molla dağa tərəf gedir və deyir: "Mən o forslu peyğəmbərlərdən deyiləm, dağ mənim yanına gəlməz, mən dağın yanına gedərəm".

H.Cavidin "Maral" pyesində Çingiz bəy deyir: "*Canım, biz alçaq könüllü peyğəmbərlərdəniz, dağ bizə gəlməzsə, biz dağın ətəyinə gedəriz*".

1597-ci ildə Frensis Bekon (1561 – 1626) bir oçerkində bu hadisəni Məhəmməd ilə əlaqələndirir. O təsvir edir ki, guya müsəlmanların peyğəmbəri dağı yerindən tərپədəcəyini xalqa vəd etmiş və bu mümkün olmadıqda demişdir: "*Nə olar ki, dağ Məhəmmədin yanına gəlməz, Məhəmməd dağın yanına gedər*".

Bundan sonra bu ifadə həmin şəkildə xüsusilə Avropa (xristian) ölkələrində geniş yayılmışdır.

DAXMALARA SÜLH, SARAYLARA HƏRB

Bu ifadə XVIII əsr Fransa burjua inqilabı zamanı inqilabi ordunun şüarı olmuşdur.

İfadənin müəllifi Fransanın məşhur didaktik yazıçılarından olan Şamfor hesab edilir. Yiğcam və dərin mənaya malik olan bu şüarı XIX əsr inqilabçıları da çox işlətmişlər.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı günlərində və inqilabdan sonra da həmin şüardan istifadə olunurdu.

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

Bolşeviklərin **saraylara hərb,**
daxmalara sülh – deyən çağırışı
hər kəsə xəbər verir
məhv olub gedən qış.

DİL İNSANA ÖZ FİKİRLƏRİNİ GİZLƏTMƏK ÜÇÜN VERİLMİŞDİR

Fransa siyasi xadimi Bertran Barer öz memuarlarında göstərir ki, bu cümləni 1807-ci ildə məşhur diplomat Napoleonun xarici işlər naziri Taleyran ispan səfiri ilə söhbətində işlətməmişdir. Əslində isə bu ifadə Taleyrandan çox-çox əvvəllər, müxtəlif şəkillərdə işlənirdi.

V.İ.Lenin yazmışdır: “Konstitusiyaçı-demokratik partiya” adı: **dil insana fikirlərini gizlətmək üçün verilmişdir** – deyən məşhur kəlamı dərhal yada salır. “K.-d.p.” adı partiyanın monarxist xarakterini gizlətmək üçün uydurulmuşdur”.²⁵

Firidunbəy Köçərli “Ana dili” məqaləsində (1913) yazırdı: “...Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya **dil insan fikrini gizlətmək üçün veriləndir**. Bu bir batil qəvldür ki, siyasi işlərdə

²⁵V.İ.Lenin. Əsərləri, 8-ci cild, səh. 515.

az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yaqinimizdir ki, dili dolaşiq şəxsin fikri də dolaşıqdır”.

Jurnalist T.Həsənovun bir məqaləsində deyilir: “Dədə-babalarımız sirri saxlamaq barədə çox buyurublar: **“Dil insana ona görə verilib ki, sirri açmasın”**. “Evin sirrini çöldə danışma”, “Sirri dostuna demə, dostunun da dostu var”.

DÖVRÜMÜZÜN ZƏKASI, VİCDANI VƏ ŞƏRƏFİ

V.İ.Lenin 1917-ci idə əksinqilabçı burjua tör-töküntülərini ifşa edən “Siyasi şantaj” adlı məqaləsində bu sözlərlə bolşeviklər partiyasını səciyyələndirmişdir:

*“Şantajçıları rüsvay etməkdə səbatlı olaq. Ən kiçik şübhələri şüurlu fəhlələr məhkəməsinin, öz partiyamızın məhkəməsinin araşdırmasında təkid edək, biz öz partiyamıza inanırıq, **dövrümüzün zəkasını, vicdanını və şərəfini** biz onda görürük, biz fəhlə sinfinin azadlıq hərəkatının yeganə rəhnini inqilabçı beynəlmilçilərin beynəlxalq ittifaqında görürük”.*²⁶

S.Vurğun (1906 – 1956) “Zamanın bayraqdarı” (1954) poemasında həmin fikri obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi,
Zehni, düşüncəsi, fikri, diləyi,
Bütün yer üzünün xoş gələcəyi,
Hər zövqü, səfəsi partiyamızdır.*

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Proqramında deyilir: *“Partiya dövrümüzün, böyük inqilabi dəyişikliklər edən sovet xalqının **zəkası, şərəfi və vicdanıdır**. Partiya gələcəyə diqqətlə baxır, irəliləyişin elmi surətdə əsaslandırılmış yollarını xalqa*

²⁶V.İ.Lenin. Əsərləri, 25-ci cild, səh. 274.

göstərir, kütlələrdə nəhəng qüvvə oyadır, onları möhtəşəm vəzi-
fələrin yerinə yetirilməsinə doğru aparır.”

Dildə həmin ifadənin müxtəlif variantları meydana gəlmək-
də və başqa-başqa obyektlərə aid edilməkdədir. “Kommunist”
qəzetində bir məqalədə deyilir: “Azərbaycanın xalq şairi Məmməd
Rahim öz çıxışında bildirdi: “Sabir mənim xalqımın **iftixarı,
vicdanı və zəkasıdır**”.

DÜZÜ DÜZ, ƏYRİNİ ƏYRİ

Başqa sözlə: tam realistsəsinə, olduğu kimi (yazmaq, de-
mək).

İfadə M.Ə.Sabirin (1862 – 1911) “Nə yazım?” (1908)
şeirindən yayılmışdır. Əslində bu ifadə bir qədər başqa şəkildədir
və şeirin ilk bəndində işlədilmişdir.

*Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım,
Gördüyüm nikü-bədi eyləyim izhar, yazım.
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım.
Niyə bəs böylə bəraldırsən a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?....*

Sabirin başqa bir şeirində deyilir:

*Şairə lütf olursa, ya azar
Pisi pis, yaxşını da yaxşı yazar.*

İ.Hüseynovun “Kabus” əsərində deyilir: “...Təftiş Abbas
otuz ildir sabir kolxozunda təftiş komissiyasının sədridir. Otuz il-
diur ki, **düzü düz yazır, əyrini əyri**”.

Qəzetlər bəzən bu başlıq altında xüsusi satira guşəsi açır
və müxtəlif felyetonlar dərc edirlər.

E

EVRIKA

Yunanca (evrica) "tapdım" deməkdir.

Müəyyən bir şeyi kəşf edəndə, lazımı sözü tapanda şadlıq əlaməti olaraq "evrika" deyilir.

Vaxtilə Arximed (e.ə. 287 – 212) çimən zaman hidrostatiikanın əsas qanununu (hər bir cisim mayeyə salındıqda sıxdığı mayenin çəkisi qədər öz çəkisindən itirir) təsadüfən kəşf etmiş və bundan elə həyəcanlanmışdı ki, bu nəzəriyyənin düz olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün hamamdan çıxıb, lüt halda "evrika" deyə-deyə evə yüyürmüşdü

Seyfəddin Dağlı "Bahar oğlu" romanında, Hamletin məşhur monoloqunu tərcümə etməkdə olan C.Cabbarlına belə təsvir edir: "...*Aram-aram, sanki dili ilə deyil, nəfəsi ilə pıçıldadı: – Ölüm, ya olum! Və birdən əlini alınına çırpıb ucadan çığırdı: – Evrika!..*

Elə çığırdı ki, Sona dəhlizdən eyvana yüyürdü".

EZOP DİLİ

Məcəzi mənada müəmmalı nitq, məcazlar, işarələr dili, öz fikirlərini üstüörtülü söyləmə tərz, eyhamlı, kinayəli dil kimi başa düşülür.

İfadə qədim yunan təmsilnəvisi yarıməfsanəvi Ezopun adı ilə əlaqədardır. Ezop haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Rəvayətə görə Kiçik Asiyada doğulmuş və e.ə. VI əsrin ortalarında yaşamışdır. Çolaq və qozbel Ezop qul olmuş və ağır həyat keçirmişdir. Əldən-ələ satılmış, öz sahiblərindən və özü kimi qullardan daima təhqir görmüşdür. Qədim yunan tarixçi və yazıçılarının əsərlərində Ezopun ölümü haqqında müxtəlif əfsanələr vardır. Müəyyən iş üçün Delfa şəhərinə gələn Ezop öz məsxərələri

ilə bir neçə yerlini öz əleyhinə qaldırır. Təhqir olunanlar Ezopu məhv etməyi qərara alırlar. Müqəddəs məbəddən qızıl camı oğurlayıb Ezopun dağarcığına qoyurlar. O zaman məbədlərdən müqəddəs şeyləri oğurlamaq ən ağır cəza ilə – ölümlə cəzalandırılırdı.

Rəvayətə görə Ezop asırlar, başqa rəvayətə görə qayadan dənizə atırlar.

Ezop xalq məzhəkələrini toplar və nağıl edərdi. Ezopun təmsillər məcmuəsi onun ölümündən çox sonra meydana çıxdı. Bu təmsillər artıq e.ə. V əsrin sonlarında yunan məktəblərində əzbərlənirdi.

V.İ.Lenin "Nə etməli" əsərində (1902) yazırdı: "Mətbuatın tam əsarət altına alınmış olduğu mütləqiyyət ölkəsində, ən cüzi siyasi narazılıq və protest təzahürlərini təqib edən dəhşətli bir siyasi irtica dövründə, senzura nəzartı altında olan ədəbiyyatda, qəflətən, **ezop dilində**, lakin "bütün maraqlananlar üçün anlaşılıq bir dildə şərh olunan inqilabi marksizm nəzəriyyəsi özünə yol açır".²⁷

ə

ƏCƏM OĞLU

Xüsusilə xalq dastanlarında çox işlənən bu ifadə adətən özgə, yad, uzaq yerdən gələn adamları bildirir.

Bəzən də sadəcə "əcəm" şəklində işlədilir. Bu söz isə əslində "İran" və ya "İran əhli, iranlı" mənası daşıyır.

Qədim ərəb müəlliflərinin əsərlərində bütün ərəb olmayan ölkələrə və xalqlara "əcəm" deyilirdi. Ərəblər İrani fəth etdikdən sonra bu ölkəyə "İraq-əcəmi" adını vermişdilər. Bu ifadəni bəzi tədqiqatçılar "danışa bilməyənlər (danışmayanlar) ölkəsi" kimi tərcümə edirlər. Başqa fikrə görə, "əcəm" sözü "aydın danışmayan və ya pəltək" mənası daşıyır.

²⁷V.İ.Lenin, 5-ci cild, səh. 370.

Yad dillərə belə mənfi münasibət bir çox başqa xalqlarda da olmuşdur. Qədim yunanlar yunan olmayan və yunanca danışmayan xalqları “varvar” (pəltək) adlandırırdılar. Slavyan dillərində işlənən “nemes” sözü də ümumiyyətlə avropalıları ifadə edirdi və “pəltək” mənası verirdi.

Başqa xalqların dilinə xör baxma meyli İntibah dövrünə qədər davam etmişdir.

“Koroğlu” dastanında (“Koroğlunun Dərbənd səfəri”) Mehri xanım Kürdoğluna deyir:

*Hayqırsam səni tutarlar,
Qolun gərdənə çatarlar,
Dərin quyuya atarlar,
Var et burdan, **əcəm oğlu!***

ƏGƏR DÜŞMƏN SƏNİ TƏRİFLƏYİRSƏ, FİKİRLƏŞ GÖR NƏ SƏHVİN VAR

Müxtəlif variantlarda işlənən bu ifadənin müəllifi alman sosial-demokratiyasının və II İnternasionalın yaradıcılarından və görkəmli fəallarından olan A.Bebeldir (1840 – 1913).

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

*Yolumuz çətinsə də,
Qələbəyə doğrudur,
**Düşmən bəyənmir, demək,
Qərarımız doğrudur.***

ƏGƏR SƏNİN BİR ÜZÜNƏ VURDULAR, O BİRİ ÜZÜNÜ DƏ ÇEVİR

İfadə İncildən yayılmışdır və xristianlığı səciyyələndirmək üçün işlədilir.

H.Cavidin “Şeyda” faciəsində Əsrəfi öldürmək istəyən Musaya Şeyda belə deyir: “*Xayırlı! Xayırlı! Mən bu intiqama razı deyiləm. Baxsana, burası xristian məzarlığı...Şu xaçları görmü-yormusan? Heç İsanı xatırlamıyormusan? İnan ki, əfv etmək intiqam almaqdan daha müdhişdir.*

...Əvət! Düşmənlərini sev! Əgər bir kimsə sağ yanağına vursa, ona digər yanağını çevir! Anladınmı?”

R.Rza “Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub” şeirində yazır:

*Sağ olun ki,
gələcək övladlara
kin deyil.
məhəbbəti vəsiyyəət etdiniz.
Nə İsa deyən kimi
“bir üzünə vurdular
o birini çevir!”
yoluyla getdiniz.
Bizə mərdlik, ədalət
Böyük insan qəlbini tapşırдыңız.
Nə aciz olun dediniz,
nə qılıqsız.*

ƏLLƏRİNİ YUYUB OTURMAQ

Başqa sözlə: cavabdehlikdən yaxasını qurtarmaq, məsuliyyətdən kənar olduğunu nümayiş etdirmək.

Qədim insanlar müəyyən işdə iştirak etmədiklərini, günahkar olmadıqlarını bildirmək üçün əlləri yuma adətini (adətən

dəniz suyunda) icra edərildilər. İncildə göstərilir ki, hökmdar Pilat asmaq üçün İsanı camaata verib, hamının qarşısında əllərini yuyaraq bu işdə günahkar olmadığını bildirmişdi. Bu qədim adət qismən dəyişilsə də mahiyyətcə yaşamaqdadır. İndi də bəzi yerlərdə meyit basdırandan sonra əllərini yuyar və sanki bununla mərhumun ölməsində günahkar olmadığını nümayiş etdirirlər.

Qədim yəhudi və latın xalqlarında belə bir adət var idi ki, hakimlər bir işə baxarkən əllərini yuyar, beləliklə, müəyyən qərar çıxararkən qərəzsiz olacaqlarını bildirirdilər.

Qədim yunanlarda günahlardan təmizlənmək üçün belə bir qayda mövcud idi: caninin əllərini heyvanın (əsasən donuzun) qanına bulayır və sonra qanı günahdan təmizləmə rəmzi olaraq onun əllərini silib təmizləyirdilər. Bundan sonra isə qurban və dua vasitəsilə allahı rəhmə gətirirdilər.

Başqa bir ehtimala görə ifadə "Avesta"dakı bir əqidə ilə əlaqədardır. Burada ölünün – meyitin natəmizliyi (bəlkə də meyiti yuma ayını buna görə icra edilir)və onu təmizləmə qaydaları haqqında geniş danışılır. Meyiti basdırandan sonra natəmizliyi kənar etmək üçün yuyunurlarmış (xalq arasında "Səni sarıdan əllərimi yanıma silim" ifadəsi qarğış kimi işlənir). Çünki "Avesta"ya görə ölüm pisliyin bədəndə təntənəsi deməkdir.

Ü.Hacıbəyov "İttifaq və ittihad məsələsi" felyetonunda ("İrşad" qəzeti, 10 iyun, 1907-ci il) yazırdı: "*Hərgah bu ittifaq və ittihadın dalısı müəllimlər ictimai olacaqsa, onda sözün doğrusu, mən əlimi yuyub çıxaram qırağa, bu cürə ittifaq, ittihadansa, fərağat oturmaq mənə yaxşıdır*".

ƏLLƏZİNƏNİ ƏZBƏR(DƏN) OXUMAQ

Əziyyət çəkmək, ağır zəhmətə düşmək, incimək mənasındadır.

Buradakı "əlləzinə" sözü ərəbcə olub, "o adamlar (şəxslər) ki..." mənasına gəlir. Quranda bu sözlə başlayan bir sıra ayə-

lər vardır. Həmin ayələrin məzmununu başa düşməyən, onları tələffüzünün çətinliyini görən xalq onları əzbərləməyin çox ağır, məşəqqətli olduğunu yuxarıdakı ifadə şəklində ümumiləşdirmişdir.

Buradakı ardıcıl gələn “əlləzinə” və “əzbər” sözlərində “əz” ünsürünün təkrarı da ifadənin yayılmasında az rol oynamamışdır.

C.Cabbarlının “Almas” pyesində Hacı Əhməd deyir: “...Vallahi, o Şərifə bir ling gəlləm ki, lap əlləzinəni əzbər oxuyar”.

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında Rüstəm kişi maarif müdirinə deyir: “Səninlə danışan gərək bir batman saqqız çeynəsin. Batırdın bu rayonun maarifini, günah bizdədir ki, sənin kimilərini raykomun bürosuna çəkib əlləzinəni əzbərdən oxutmuruq”.

Bəzən “Əlləzinəni əzbərdən oxunmaq” ifadəsi əvəzinə başqa ifadələr də işlədlir. Q.B.Zakirin bir şeirində deyilir:

Ac qurd kimi özün elə toxuya,
“Vəlfəcri”ni saf tərsinə oxuya...

F

FIRTINA QUŞU

M.Qorkinin (1868 –1936) “Fırtına quşu haqqında nəğmə” (1901) əsəri nəşr olunandan sonra bu quş sosial-demokrat ədəbiyyatında gələcək inqilabi fırtınanın simvoluna çevrilmişdi. Hələ o zamanlar inqilabi-demokratik dairələrdə M.Qorkinin özünü nəinki “fırtına quşu”, həm də “fırtına carçısı” adlandırırdılar. Çünki o yalnız gələcək fırtına haqqında xəbər vermir, həm də fırtınanı səsləyir, çağırırdı (əsəri M.Arif tərcümə etmişdir).

R.Rza “Lenin” poemasında yazır:

*"Bir fırtına quşu olub
baş vürmüşəm ümmanlara;
dənizdə dürr axtarmışam".*

Yazıçı İmran Qasimov "Yüksək zirvələrə" məqaləsində yazır: "Pinqvin indi dəyişmişdir – artıq yumşaq tüklü yox, pırtlaşığı saçlıdır, bəzən tranzistoru çiyinə aparır, bəzən onsuz keçir ancaq yenə də məğrur fırtına quşunu heç vəchlə anlaya bilmir".

R.İsmayılovun "Döyüşlər" pyesində fəhlə İqnat deyir: "Sən də, köhnə dost, coşub-qaynayan Xəzər kimisən, heybətli dalgaların qayaltı sahillərini hey döyəcləyir. Başın üstə fırtına quşları dolaşır. Azadlıq carçısı fırtına quşları."

G

GET DOLANGİNƏN, XAMSƏN HƏNUZ

İfadə Ə.Nəbatinin (1812 – 1873/74) bir şeirindən yayılmışdır. Şeir belə başlanır:

Get dolanginən, xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək.
Mürği-qaf ilə hənzəban olub
Devrə qalxmağa balü pər gərək.

Nəbatinin şeirindən misal verdiyimiz yuxarıdakı bənd bir qədər təhrif olunmuş şəkildə "Qurbani" dastanına daxil olmuşdur. (Bax: "Aşıqlar").

M.Ə.Sabirin məşhur satıralarının birində deyilir:

Get hələ xamsan, dolan, mən deyən oldu, olmadı...

İfadə M.Cəlalin “Mərkəz adamı” hekayəsində **“Get dolangilən, xamsən hənuz!”** şəklində işlədilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin (1869 – 1932) “Ölülər” pyesində (1909) belə bir dialoq verilir:

(Nazlı:) – *Dadaş, and olsun allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm.*

(İsgəndər:) – *Xa...xa...xa! (gedib yapışır Nazlının əlindən) bacım sən hələ uşaqsan. Get dolangilən, xamsən hənuz!*

Firidun bəy Köçərli 1909-cu ildə yazırdı:

“Mürği-Qaf ilə həməzəban olub, dövrə qalxmağa balü pər bağlamış” arvadlar hənuz müsəlmanlar arasında hasilə gəlməyibdir”.

C.Məmmədquluzadənin konsulluğa can atanlara həsr etdiyi bir felyetonunda (1906) deyilir:

Get dolangilən, xamsən hənuz

Konsul olmağa çox hünər gərək.

R.Rza “Sadə və böyük insan” məqaləsində yazır: “*Üzeyir bəyin düyümlənmiş qaşları açıldı. Onun dodaqlarında xəfif bir təbəssüm göründü, gözlərinin ifadəsində bir mehribanlıq, bir qayğı, bir təəssüf duymaq olurdu. Sanki bu baxışlar, bu təbəssüm deyirdi: Get dolangilən, xamsən hənuz!*”

GƏLDİM, GÖRDÜM, QƏLƏBƏ ÇALDIM

İfadə bəzən kinayə tərzində, bəzən də müəyyən bir çətin məsələni asanlıqla həll etdiyini güman edən özündən müştəbeh adamların dilindən və belələri haqqında işlədilir.

Həmin ifadəni ilk dəfə qədim Roma sərkərdəsi Yuli Sezar (e.ə. 100 – 49) işlətmişdir. Həm də məşhur siyasi xadim olan Sezarın həyatından bəhs edən qədim yunan tarixçisi Plutarx gös-

tərir ki, b.e.ə. 47-ci ildə Pont padşahı ilə müharibədə düşmən qoşunlarını tamamilə darmadağın edəndən sonra Sezar öz qalibiyəti haqqında yaxın dostlarından birinə belə xəbər göndərmişdi: "Gəldim, gördüm, qələbə çaldım". Həmin qələbədən sonra Sezar təntənəli şəkildə Romaya dönərkən onun sağında və solunda qırx bəzəkli fil gedirdi və yürüşün iştirakçılarının əllərində tutduqları lövhədə *veni, vidi, viçi* ("Gəldim, gördüm, qələbə çaldım") sözləri yazılmışdı. Sonralar bu ifadə həm əslində olduğu kimi (latınca), həm də tərcümə edilərək dünyanın bir sıra dillərinə yayılmışdır.

Bu ifadə ədəbi-bədii dilimizə V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur. V.İ.Lenin "Daxili icmal.Acılıq"(1901) əsərində yazırdı: "Knyaz Obolenski də dərhal güc işlətdi, özü şəxsən müharibə – aclara qarşı və heç bir idarədə işləməyib aclara *həqiqi* yardım göstərmək istəyənlərə qarşı müharibə – meydanına gəldi və aclara yardım etmək üçün gələn bir neçə xüsusi şəxsin *aşxana açmasını qadağan etdi*. Yuli Sezar kimi knyaz Obolenski də gəldi, gördü, məğlub etdi – və dərhal teleqramlar göndərilib Rusiyanın bütün oxucuları bu qələbədən xəbərdar edildi".²⁸

M.İbrahimovun "Kəndçi qızı" komediyasındakı surətlərdən Vahid deyir: "...Mən romalıların düsturu ilə hərəkət edirəm – yəni, **gəldim, gördüm, qələbə çaldım**".

S.Qənizadə "Məktubatti-Şeyda bəy Şirvani" əsərində Sofya Mixaylovnanın kayuta gələrək söhbət etməsindən və getməsindən bəhs edib yazır: "*Daha nə deyim? Məşhur Qeysərin fütuhətindən bu zəifənin çapqıntısı bir dərəcə də artıq oldu: yəni- gəldi, gördü, öldürdü və getdi*".

²⁸V.İ.Lenin. Əsərləri, 5-ci cild, səh. 258.

GÖZDƏN ƏSGİ ASMAQ

Aldatmaq, kələk gəlmək, olmadığı şəkildə görünmək mənasındadır. “Əsgİ” yerinə “pərdə” də deyilir və əslində ifadə “pərdə” sözünün çoxmənalılığından törəmişdir. Düzlüyə, doğruluğa yüksək qiymət verən xalq bu mənfi mənalı ifadədə “pərdə”ni nisbətən mənfi çalarlı “əsgİ” ilə əvəz etmişdir. Məlumdur ki, göz pərdəsi və pəncərə (qapı) pərdəsi müxtəlif məfhumlardır. Füzulinin aşağıdakı beytində “pərdə” sözü ikinci mənadadır.

*Pərdə çək çöhrəmə hicran günü ey qanlı sirişk!
Ki gözüüm görməyə ol mahliqadan qeyri!*

“Gözünə pərdə çəkmək”, “gözünü pərdə örtmək” isə artıq məcazi mənada da dərk olunur. C.Cabbarlının Gülüşü deyir: “*Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədr inanmışsan ki, sənin gözlərini qara pərdə örtmüşdür, mən o pərdəni yurtmaq istəyirəm*”.

Əslində həqiqi məna daşıyan “gözünü pərdə örtüb” ifadəsindəki “pərdə” sözünün çoxmənalılığı nəticəsində ifadə məcazilik kəsb edə bilmişdir. Yalnız bundan sonra “əsgİ” ilə sinonim ola bilmiş və onun tərəfindən sıxışdırılmışdır.

GÖYLƏRƏ HÜCUM ETMƏK

İfadənin mənası əsrlər ərzində düzəlmiş, meydana gəlmiş “müqəddəs” təsisatı cəsarətlə rədd etmək, heç nədən qorxmamaq, hünərlə inqilabi mübarizə aparmaqdır.

İfadəni ilk dəfə həmin mənada K.Marks işlətməmiş və bundan sonra siyasi-elmi və bədii-publisistik ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. K.Marks I İnternasionalın üzvü Lüdviq Kugelmana məktubunda (12 aprel 1871-ci il) yazmışdı: “*Hər necə olsa da, indiki Paris üsyarı, – onu köhnə cəmiyyətin canavarları, donuz-*

ları və alçaq köpəkləri hətta boğsa da – iyun üsyanı zamanından bəri partiyamızın ən şanlı bir igidliyidir. Qoy göylərə hücum etməyə hazır olan bu parisililərlə, Almaniya – Prussiya müqəddəs Roma imperiyasının əlaltılarını və onun kazarma, kilsə, yunkerlik, ən çoxu isə flisterlik iyi verən köhnə maskaradlarını müqayisə etsinlər”.²⁹

Həmin ifadəni V.İ.Lenin belə işlətmişdir: “Rusiyanın fəhlə sinfi artıq sübut etmiş və hələ dəfələrlə sübut edəcəkdir ki, o, “göylərə hücum etməyə” qabildir”.³⁰

V.İ.Lenin başqa bir əsərində yazırdı: “Lakin Marks, öz təbircinə “göylərə hücum edənlərin”, yəni kommunarların qəhrəmanlığına ancaq valeh olmaqla kifayətlənmirdi”.³¹

Şair Ə.Cəmil “Kommunarlar yüz ildir vuruşur yer üzündə” şeirində yazır:

*Köləlik zəncirini ilkin
Kommuna qırdı!
Göylərə hücum çəkən
Qızıl bərrikadalar:
“Yaşasın xalq!
Azadlıq!
Vətən!” – deyə bağırdı.*

GÖYÜN YEDDİNCİ QATINDA

Kinayə və ya zarafatla kef-damaqda, nəşə içərisində, xoşbəxtlik və səadətə ən yüksək zirvəsində olmaq deməkdir.

Qədim yunanların təsəvvürünə görə göy hərəkət etməyən yeddi şəffaf təbəqədən (qatdan) ibarətdir. Məşhur yunan filosofu

²⁹K.Marks, F.Engels. Seçilmiş məktubları. 1955, səh. 277

³⁰V.İ.Lenin. Əsərləri, 12-ci cild, səh. 105

³¹V.İ.Lenin. “Dövlət və inqilab”, 1969, səh. 39.

Aristotel (e.ə. 384 – 322) “Göy haqqında” adlı əsərində göy qübbəsinin quruluşunu məhz belə aydınlaşdırırdı.

Qədim Şərqi xalqlarının təsəvvürüncə də göy yeddi qatdır. Hələ dörd min il bundan əvvəl Babilistanda səma hadisələri üzərində müşahidələr aparılır, bu yolla da çayların daşması və s. kimi bir çox hadisələrin baş verib-verməyəcəyi əvvəcdən müəyyən edilirdi. O vaxt insanlara yeddi səyyarə məlum idi, vaxt da bunlara görə hesablanırdı. Yeddi günlük həftə meydana gəlmişdi (bəzi xalqlarda həftə beş, on və s. gündən ibarət hesablanmışdır).

Qədim sami dillərində (aorlar, ərəblər, yəhudilər) yeddi rəqəminə and içirdilər və bu dillərdə “and içmək” feili yeddi rəqəmi ilə əlaqədardır. Bibliyada dəfələrlə bu rəqəm yada salınır. Brəhmən və budda dinlərində də yeddi müqəddəs rəqəm hesab olunur. Yaponiyada yeddiyə qalıqsız bölünən bütün rəqəmlər bədbəxtlik rəmzi sayılır. “Avesta”da Yer yeddi hissəyə bölünmüş təsəvvür edilir.

Yeddi günlük həftəni sonralar yəhudilər qəbul etmişdilər. Onlardan xristianlara keçdikdə isə yeddi günlük həftə müqəddəs mənə kəsb etmişdir. Odur ki, bir sıra hadisələr yeddi rəqəmi ilə bağlanmışdır. İslam dininə görə Allah və onu əhatə edən mələklər göyün yeddinci qatında olurlar. Guya Qurani mələklər göyün yeddinci qatından gətirmişlər.

Dilimizdə bu rəqəmlə bağlı olan bir çox ifadələr vardır: Yeddi iqlim. Yeddi derya. Yeddi dağ (aşmaq). Yeddi səyyarə. Yeddi qardaş (ilan). Yeddi qardaş (bir bacı). Yeddi arxa dönən. Yeddi ton (musiqidə). Yeddi oğul istərəm (bircə dənə qız, gəlin). N.Gəncəvinin əsəri “Yeddi gözəl” adlanır.

Yeddi rəqəmi bir sıra xalqlarda say sisteminin son rəqəmi hesab edilirdi və buna görə də sonuncu rəqəm olaraq müqəddəs sayılırdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, göy qurşağı adətən yeddi rəngdən təşkil olunur. Tədqiqatçılar əsas yeddi cür iy növü olduğunu göstərirlər.

ABŞ-da yeddi xoşbəxt rəqəm hesab edilir. 1959-cu ildən uçmağa başlayan ilk kosmonavtlar dəstəsinin hər bir üzvü 7 rəqəmini öz gəmisinə əlavə etmişdir. Kosmonavt Kuperin gəmisini "Feyt -7" ("feyt" – inam deməkdir), Qlennin gəmisini "Frendşip-7" ("frendşip" – dostluq deməkdir), Rarnepterin gəmisini "Avrora-7", Şirranın gəmisini "Siqma -7" və s. adlandırılmışdır.

GÜNƏŞ DAMLADA ƏKS EDƏN KİMİ

İlk dəfə Q.R.Derjavinin (1743– 1816) "Allah" (1784) odasında işlənmişdir. İfadə dilimizə V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur. V.İ.Lenin "Təsadüfi qeydlər" (1901) məqaləsinin çıxışında yazırdı: "*Polisə tapşırılmış adamın həyatının dəyəri keşikçiyə tapırılmış 50 şalvar və bir neçə çəkməlik malın dəyəri qədərdir. Bu orijinal "bərabərləşdirmə" polis dövlətimizin bütün quruluşunu, bir damcı su günəşi əks etdirdiyi kimi əks etdirir*".³²

R.Rza "Lenin" poemasında yazır:

*Leninin həyatını
çevirib varaq-varaq,
biz bu ümman içindən
bir damla alsaq, ancaq;
**Günəş bircə damlada
alışıb-yanan kimi,
bu damlada görünər
Lenin bir rəhbər kimi,
Lenin bir insan kimi!***

F.Qoca "Dağlar babalardır..." şeirində yazır:

³²V.İ.Lenin. Əsərləri, 4-cü cild, səh 401.

Qızıl günəş – səyyarələr dahisi
Bəzən bir şəh damlasına sığışır.

Yazıçı Y.Əlizadə “Bakını düşünürəm” məqaləsində yazır: “Günəş bir damla suda əks edir. Fəzaya sığmayan öz işığı və hərarəti ilə dünyalara həyat bəxş edən nəhəng günəş! Bakı ölkəmizin böyük şəhərləri sırasında yer tutsa da ucsuz-bucaqsız Vətən torpağında özünə məxsus kiçik bir ərazidə yerləşir; necə deyirlər, dəryada bir damladır. Lakin bu bir damlada sovet zəmnəsinin, sovet varlığının, sovet dövlətinin ən bariz xüsusiyyətləri, ən səciyyəvi cəhətləri öz dolğun ifadəsini tapmışdır. **“Günəş bir damla suda əks edən kimi!”**

Maraqlıdır ki, Nəsiminin bir misrası həmin ifadə ilə səsləşir: “*Hər zərrədə günəş oldu zahir*”.

H

HAMBAL DADAŞ

İfadə cüssəli, qüvvətli adamlar, habelə səliqəsiz geyinənlər haqqında işlənilir (əsasən Bakıda yayılmışdır).

Hambal Dadaş XX əsrin birinci yarısında Bakıda yaşamış, çox nəhəng bir adam olmuşdur.

“Bakı” qəzetində çap olunmuş bir məqalədə deyilir: “Bakının qocaman sakinləri Hambal Dadaş adlı bir pəhləvanı indi də xatırlayırlar. Dadaş əsasən seyyəfləri daşıyarmış, axşamlar isə sirkdə çıxış edərmiş.

Danışırırlar ki, onun oğlu minik avtomobilinin sürücüsü işləmişdir. Atasının ən böyük arzusu isə həyatında heç olmasa bir dəfə “avtoya” minmək imiş. Lakin oğlu atasının bu arzusunu yerinə yetirə bilməmişdir. Çünki Dadaş “QAZ”-a minən kimi resorlar davam gətirmir və maşın yerindən tərpanə bilmirmiş”.

HAMI HAMIYA QARŞI

Sınıflı cəmiyyətlərdə adamların bir-birinə münasibətini səciyyələndirən bu ifadə T.Hobbsun (1588– 1679) “Leviafan” əsərindən yayılmışdır. O yazırdı: “İnsanın vəziyyəti **hamının hamıya qarşı** müharibə vəziyyətidir”.

C.Cabbarlının “Dönüş” pyesində belə bir dialoq vardır:

Gülsabah: – Mən heç işə başlamamış hər gün gəlib oturub, sizin işlərinizlə tanış olmaq istəyirdim. Oldum da. İndi meydana açıqdır. Silahlar çiyinlərdən əllərə və qəti döyüşə!

Əlimuxtar: – Kim kimə qarşı?

Gülsabah: – Hamı hamıya qarşı”.

HANNİBAL ANDI

Sona qədər mübarizə etmək qərarı, qəti, kəskin mübarizə qərarı mənasında işlədilir.

İfadə məşhur Korfagen sərkərdəsi Hannibalın həyatı (e. 247 – 183) və adı ilə əlaqədar yaranıb yayılmışdır.

Qədim tarixçilərin verdikləri məlumata görə Hannibalın atası romalılara qarşı yürüşə gedərkən on yaşlı oğlu Hannibalı mehrabın önünə gətirmiş və ondan bütün ömrü boyu Romanın düşməni olacağı haqqında and içməyi tələb etmişdir (O zaman Korfagen Romanın müstəmləkəsi idi).

Hannibal ömrünün sonuna qədər andına sadıq qalmışdı. Hannibal öz vətəninin düşməni olan Roma ilə uzun müddət mübarizə aparmış və ona amansız zərbələr vurmuşdur. Fiziki və mənəvi cəhətdən çox dözümlü adam olan Hannibal, döyüşdə həmişə öz qoşunlarına nümunə olurdu. E.ə.202-ci ildə məğlub olduqdan sonra mübarizəni davam etdirməyin mümkün olmadığını gördükdə intihar etmişdir.

HARADA XOŞ KEÇİR, VƏTƏN ORADIR

İfadə öz xeyrini güdən, doğma Vətəni və onun taleyini düşünməyən, prinsipsiz, vətənsiz adamlar haqqında və ya belə adamların dilindən işlədilir.

Qədim yunan sənətkarı Aristofanın (e.ə. təxm. 446 – 385) “Zənginlik” komediyasından yayılmışdır. Tsitseronun “Tuskulan söhbətləri” əsərindən məlum olur ki, bu ifadənin ilkin şəkli “günün arada xoş keçir, vətən oradır” şəklində, müəllifi isə qədim Roma faciə-nəvisi Pakuviy (təxm. e.ə. 446 – 385) olmuşdur. Lakin Pakuviyin əsərləri qalmamışdır.

HATƏM TAI

Məcəzi mənada: çox səxavətli adam.

Əbu-Ədi-bin Abdulla bin Səid Hatəm Ərəbistanın Tay qəbiləsindən olduğu üçün “Hatəm Tai” adı ilə şöhrət tapmışdır. Hatəm Tai VI-VII əsrlərdə yaşamış, ərəb əmiri və şairi olmuşdur. Sonsuz səxavətlərinə, çox mərdliyinə və kərəmətinə görə adı dillər əzbəri olmuşdur. Şərqdə Hatəm haqqında bir sıra rəvayətlər yayılmışdır.

Hüseyn Vaiz Kaşifinin məşhur “Ənvari-Süheyli” məcmuəsində 605-ci ildə vəfat etmiş Hatəm Tai haqqında bir çox rəvayətlər toplanmışdır.

HEÇ KƏS ÖZ VƏTƏNİNDƏ PEYĞƏMBƏR OLMAYIB

Başqa sözlə, insanı öz vətənində, öz evində layiqincə qiymətləndirə bilmirlər. Dilimizdə “əl ağacı əyri görünər” ifadəsi də buna yaxındır. İfadə ilk dəfə İncildə işlədilmiş, sonralar dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır.

1927-ci ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbi yaradıcılığının 35 illiyini Zaqafqaziya miqyasında qeyd etmək üçün

Tiflisdə yubiley komissiyası təşkil edilmişdi. Yubiley fevralın 4-də böyük təntənə ilə qeyd edilir. O zaman yubileyin Bakıda keçirilməsi qərara alınmış, lakin keçirilməmişdi. Bu münasibətlə Ə.Haqqverdiyev Bakıdan Tiflisə Əziz Şərifə yazdığı bir məktubda deyirdi: *"Mənim burada yubileyim olmadığından mən əsla dilgirdə deyiləm. Əvvəla, Zaqafqaz miqyasında götürülmüş təntənənin burada təkrarı mümkün deyildi, ikinci, heç kəs öz vətəninə peyğəmbər olmayıb"*.

HEÇ NƏYİ UNUTMAMIŞLAR VƏ HEÇ NƏYİ ÖYRƏNMƏMİŞLƏR

Keçmiş həyatın dərslərindən düzgün nəticə çıxarmayan və ya belə bir nəticə çıxarmaq istəməyən şəxslər, ictimai qruplar və s. haqqında işlədilir.

İfadənin müəllifliyini çox zaman Taleyrana isnad edirlər. Habelə 1815-ci ildə hakimiyyətləri bərpa olunandan sonra Burbonların özlərini aparmaları bu sözlər ilə səciyyələndirilir. Başqa bir fikrə görə ifadə ilk dəfə 1796-cı ildə fransız admiralı de Pana tərəfindən yazılan bir məktubda işlədilmişdir. O, həmin ifadəni Direktoriya illərində çevriliş ümidi ilə yaşayan royalistlərin ünvanına yazmışdı. Lakin hələ 1755-ci ilin sentyabrında fransız generalı Dyümüryə (1739 – 1823) bu sözləri işlətməmişdi. O bu sözlər ilə XVIII Lüdovikin saray adamlarını səciyyələndirmişdi.

Bəzən ifadə bir qədər dəyişdirilərək müvafiq şəraitə uyğunlaşdırılır.

Kommunist" qəzetindəki bir məqalədə deyilir: "Mürtəcə siniflər tez-tez etdikləri kimi, indi də Qərbi Almaniyanın hakim burjuaziyası sübut edir ki, o **heç bir şey anlamamış və heç nə öyrənməmişdir**".

HERKULES SÜTUNLARI

Hər şeyin son həddi, hüdudu mənasında işlədilir.

Herkules qədim yunan əsətlərində çox böyük fiziki qüvvəyə malik olan qəhrəmandır. O, 12 böyük qoçaqlıq göstərmiş və bununla şöhrətlənmişdir. Bu qoçaqlıqlardan biri nəhəng üçbaşlı, çoxlu əl və ayaqları olan Gerionun inəklərini oğurlamasıdır. Bu nəhəng, dünyanın qurtaracağında, okeanın içindəki adada yaşayırdı. Onun yanına gedib çıxmaq olduqca çətin idi. Herkules bütün çətinliklərə mətanətlə dözərək, bu ağır səyahəti başa vurur, dünyanın nəhayətinə gedib çıxır. O, bir boğazın yanında durur və onun hər iki sahilində iki nəhəng daş sütun qaldırır. Bu sütunlar Herkulesin qeyri-adi və çətin, ağır igidliyinə şahidət etməli idi. İndi həmin boğaz Gibraltar adlanır. Herkules sütunları isə Gibraltarın iki tərəfindəki qayalardır.

HEROSTRAT ŞÖHRƏTİ

Bu ifadə “rüsveyçılıqla qazanılmış şöhrət” mənasında işlədilir.

İfadə tarixi bir əhvalat ilə əlaqədardır. Eramızdan əvvəl VII –VI əsrlərdə Yunanıstanın digər vilayətlərinə nisbətən Kiçik Asiyada elm və incəsənət daha artıq inkişaf etmişdi. Burada ovçuluq və məhsuldarlıq ilahəsi Artemidanın kultu çox geniş yayılmışdı. Onun şərəfinə Efes şəhərində tikilmiş məbəd bütün qədim dünyanın fəxri olub, məşhur yeddi möcüzədən biri sayılır. Bir çox ölkələrin köməyi ilə tikilən həmin əvəzsiz məbədin başa gəlməsi 120 ilə mümkün olmuşdur.

Artemidanın şərəfinə “Artemision” adlandırılan bu gözəl mərmərdən hörülmüş bina yüz ildən sonra – e.ə. 356-cı ildə yandırılıb xaraba qoyuldu. Efes şəhərində yaşayan Herostrat adlı birisi öz adını tarixə daxil etmək məqsədi ilə bu müqəddəs məbədi

yandırmaq qərarına gəlmişdi. Herostratın törətdiyi yanğın nəticəsində məbədin tavanı uçmuş, divarları və sütunları yarıb qaralmışdı.

Herostratın cinayəti bütün yunanları qəzəbləndirmişdi. Yunan dövlətləri Herostratın adını heç bir yerdə çəkməmək, onu tamamilə unudurmaq qərarına gəlmişdilər. Artemida məbədindəki yanğından bəhs etdikdə belə heç kəs onun adını çəkməməli idi. Bütün bunlara baxmayaraq bəzi qədim müəlliflərin əsərlərində Herostrat xatırlanır. Deməli, hər halda Herostrat öz arzusuна çatmışdır: onun adı əsrlər boyu yaşayıb gəlməkdədir.

HƏLƏ LƏNG, LƏNG, LƏNGƏM

Zarafat və ya istehza ilə qeyri-müəyyənlik, natamamlıq və s. məqamlarında işlədilir.

Ə.Nəbatinin (1812 – 1873/74) məşhur:

*“Nə mərizü nə tabibəm, hələ ləng, ləng, ləngəm,
Nə həbibü nə rəqibəm, hələ ləng, ləng, ləngəm”*

beyti ilə başlanan şeirindən yayılmışdır.

Ü.Hacıbəyovun “İran işləri” felyetonunda küçədə əhali bu sözləri oxuyur:

*“Ta bər sərə-kar in həpəndəst
İran hələ ləng, ləng, ləngəst”.*

(Farscadan tərcüməsi: “Nə qədər ki bu axmaq iş başındadır, İran hələ axsayacaq, yenə axsayacaq”).

S.Dağlı “Bahar oğlu” romanında yazır:

“Camaat aralanıb yol verdi. Lakin Cəfər irəli getmədi, ciddi bir təəssüblə yığıncaqdan ayrıldı:

– Məni məzur tutun!

– Nöşün?

– Çünki mən...hələ ləngü, ləngü, ləngəm...”.

HƏLLAC MƏNSUR

İfadə habelə “Mənsur Həllac”, “Mənsur-bini Həllac” şəkillərində də işlənir.

Əslində xüsusi insan adını bildirən bu sözlər ümumiləşərək klassik ədəbiyyatımızda iradə və mərdlik rəmzi, məslək və əqidəyə sədaqət timsalı, əfsanəvi qəhrəmanlıq surəti mənalarını kəsb etmişdir.

Əsil adı Hüseyn olan X əsr sufi şairi Həllac Mənsur İrənin Farsistan əyalətindən olan Beyza şəhərində doğulmuşdur. Sufi təriqət başçılarından olub, “ənəlhəq” (mənam allah) şüarını yaydığı üçün ruhanilərin fitvası ilə (Abbasi xəlifələrindən Müqtədir Billahın əmrilə) Bağdadda 922-ci ildə dəra çəkdirilmişdir. Öz adı ilə əlaqədar olaraq təriqəti də Hüseyniyyə və ya Həllaciyyə adı ilə məşhur olmuşdur.

Eramızdan əvvəl 17-ci il ilə eramızın 43-cü ili arasında yaşamış məşhur Ovidinin bir ifadəsi də diqqəti cəlb edir: “Allah bizim özümüzdədir”.

HƏR HALDA YER FIRLANIR

Başqasının aşkar səhv olan fikirlərinin güclə qəbul etdirildiyinə qarşı etiraz edəndə, öz fikir və mühakimələrinin doğruluğunu təsdiq edəndə işlədilir.

İfadənin tarixi belədir: polyak alimi N.Kopernikdən sonra məşhur İtaliya alimi Qalileo Qaliley (1564 – 1642) sübut etdi ki, Günəş Yer ətrafında deyil, Yer Günəş ətrafında fırlanır. Bu, dini təlimə zidd fikir idi. Din xadimləri öz təlimindən əl çəkməyi Qalileydən tələb etdilər. Əvvəlcə Qaliley buna əməl etmədi. Çox əziyyətdən sonra 70 yaşlı alim öz fikrindən əl çəkməyə məcbur edildi. O, dizi üstə dayanaraq öz “kafir” fikrindən imtina etdiyi haqqında rəsmi kağızı oxumaqla, həyatını xilas etdi. Rəvayətə görə, Qaliley kağızı oxuyub ayağa durduqda, ayağını qəzəblə yerə çıxparaq inamla demişdi: “Hər halda o fırlanır”.

HƏR ŞEY DƏYİŞİR (HƏRƏKƏT EDİR)

İfadə dialektikanın qədim yaradıcılarından biri olan Heraklitin (e.ə. təxm. 530-470) təliminin mahiyyətini əks edir. Bu təlimə görə hər şey daimi bir dəyişmə prosesi keçirir, təbiət mütləq bir hərəkətdədir, həmişə nə isə yaranır, artır, nə isə məhv olub gedir. Heraklitin bu fikri dövrü üçün tamamilə yeni idi və ondan sonra çox geniş yayılmışdı.

HƏŞTADDANDIR

Adətən qocaların xəstəlikdən şikayətləri müqabilində, yaxud qocalıq ilə əlaqədar hərəkətlər müqabilində işlədilir.

Xalq içərisində geniş yayılmış bir lətifədən yayılmışdır: həkimə getmiş bir qoca hər hansı bir xəstəlikdən şikayətlənirsə, həkim "həştaddandır" deyir. Əsəbiləşmiş qoca hirsindən dilini çıxarıb həkimə göstərir. Həkim isə halını qətiyyənlə pozmadan: "Bu da həştaddandır" deyir.

H.Mehdinin "Qara daşlar" romanında göstərilir ki, qocalmış usta Ramazana həkimlər "sahildən uzaqda işləməməyi, vaxtılı-vaxtında isti xörək yeməyi, hər gün eyni vaxtda istirahət etməyi məsləhət görmüşdülər. Usta...son günlər zəiflədiyini hiss eləyib, qorxuya düşmüş, Nisa qarıya demişdi: "Görünür bu naxoşluq həştaddandır, ay arvad. Birdən ölərəm, əlimdəki iş yarımçıq qalar".

Y.Səmədoğlunun bir hekayəsində oxuyuruq: "O zaman professor mənim sualıma çox qəribə cavab vermişdi: "Həştaddandır".

Həkimlər əlacsız qalanda həmişə bu sözdən yapışırlar. Bircə kəlmə ilə hökm verilir...

– Çay niyə içmirsən?

– Daha bəsdir. Çox içəndə yata bilmirəm

– Həştaddandır".

HƏYATDA İNQILAB, MƏİŞƏTDƏ İNQILAB, İNSANLARIN ŞÜURUNDA İNQILAB

İfadə C.Cabbarlının (1899 – 1934) “Firuzə” (1934) hekayəsində (ruscadan tərcümə edən M.Arif) Məmmədin dilindəndir. O deyir: *“Bax, geridə qalmış, avam bir qadın indi həkimdir, maşın sürür. Bu – inqilabdır, həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların işüurunda inqilab..”*

Hekayənin sonunda ifadə təkrar olunur:

“İqtisadiyyatda inqilab, həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insan şüuruunda inqilab. Bu inqilab təbiətin köhnə qanunlarını belə dəyişdirir. Çılpaq, qumlu düzləri iki gün içərisində yaşıl, çiçəkli bir bağa döndərir. Onun sayəsində ölü qəbristan belə canlanır, mədəniyyət və istirahət parkına çevrilir”.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” əsərində deyilir: *“İqtisadiyyatda mübarizə, siyasətdə mübarizə, insanlar arasındakı əlaqələrdə mübarizə, insanların şüurunda mübarizə gedirdi”.*

HƏYAT MÜBARİZƏDİR

Geniş şəkildə yayılan bu ifadə qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində (Məs.: Evripid, Seneki) çox işlədilmişdir. Volterin (1694 – 1778) “Fanatizm və ya peyğəmbər Məhəmməd” (1740) faciəsində bu ifadə Məhəmmədin dilində işlədilir.

HƏYAT MÜVƏQQƏTİ, İNCƏSƏNƏT DAİMİDİR

Qədim Yunanıstanın məşhur alimi, təbabətin atası hesab olunmuş Hippokratın (e.ə. təxminən 460 – 370) dilindən yayılmışdır. Onun fikri belə idi ki, insanın ömrü incəsənəti tamamilə öyrənib başa çıxmağa imkan vermir, insan ömrü qısadır. Lakin bu fikir hikmətli söz kimi başqa mənada işlənilməyə başlamış-

dır: ümumiyyətlə həyat daimi deyil, ötürüdür, qıtsadır, incəsənət isə əbədidir, daimidir.

“Kirpi” jurnalındakı bir məqalədə deyilir: “Çox götür-qoy edib baxıb gördüm ki, “həyat müvəqqəti, sənət daimidir”.

Yazıçı Anarın “Dantenin yubileyi” hekayəsində deyilir: “*Kəbirlinski: – Sənət, səhnə, aktyor ki var, böyük sözdür – dedi. – Sənət daimidir, həyat müvəqqəti*”.

HƏYAT VƏSİQƏSİ

Dilimizdə hələ tam sabitləşmədiyindən həmin ifadə bəzən də “həyata vəsiqə” şəklində işlənir.

İfadənin mənası “ictimai-faydalı əmək fəaliyyəti üçün zəruri olan bilik, təcrübə” deməkdir.

1931-ci ildə həmin adda ilk sovet səsli bədii filmi çəkilmişdi. Filmdə sahibsiz küçə uşaqlarının get-gedə soyğunçuluqdan, xuliqanlıqdan uzaqlaşmış, sənət, peşə qazanmalarından və beləliklə, sosializm quruculuğunun tam hüquqlu iştirakçıları olmalarından bəhs edilir. Bununla əlaqədar yuxarıdakı ifadə həmin illərdən başlayaraq məşhurlaşmış yayılmışdır.

Ə.Əsgərov və X.Mütəllinovun “Keyfiyyət və gözəllik” reportajında oxuyuruq: “*Zəylik alunit kombinatına da həyat vəsiqəsini bu trest vermişdir... Aydın Mikayılov və başqaları həyat vəsiqələrini üçüncü trestdə almışlar*”.

“Kommunist” qəzetinin baş məqaləsində deyilir: “*Məktəb kollektivləri oğlan və qızlarda müstəqil çalışmaq vərdişlərini inkişaf etdirməli, onlara əsil həyat vəsiqəsi verməlidirlər*”.

HOMER GÜLÜŞÜ

Çox güclü, hündürdən, gurultulu, qəhqəhəli gülüş deməkdir.

İfadə qədim Yunanıstanın epik şairi Homerin əsərləri ilə əlaqədardır. Onun “İliada” və “Odisseya” əsərlərində çox gürul-

tulu, uğultulu gülüş təsvir olunur (məs.: “İliada”da allahlarm gülüşü, “Odisseya”da adaxlıların gülüşü və s.).

HÖRMÜZD

Qədim mənbələrdə Ahuramazda (ahura – “böyük hakim, hökmdar”, məzda – “hifz edən” deməkdir) şəklində işlənir və hər şeydən xəbərdar olan, hər şeyi bilən mənasını daşıyır.

Zərdüşt dininə görə allahı kimi tanınmış mövhumi qüvvədir. Şər allahı Əhrimən ilə mübarizə aparır. Lakin bir gün Hörmüzd qalib gələcək və insanlar əbədi xoşbəxt olacaqlar.

Hörmüzd işıq, həqiqət, rifah və bilik mənbəyidir. Əhrimən isə qaranlıq, yalan, zillət və cahillik mənbəyidir. O. Hörmüzdün yaratdığı dünyaya soxulub, bitkilərə zəhər, oda tüstü, insanlara zinakarlıq, həyata ölüm gətirmişdir.

Hörmüzd surəti ibtidai insanın təbiət qanunları (gecə-gündüzün əvəz olunması, ilin fəsiləri, günəşin doğduğu yerin dəyişməsi və s.) haqqında müşahidəsinin məhsuludur. Bütün bu qanunların sahibi, hamisi Ahuramazda hesab olunurdu.

Qədim neoplatonik Porfiri Hörmüzd haqqında yazırdı: “Hörmüzd...cismən günəşə, ruhən həqiqətə bənzəyir”.

“Avesta”ya görə günəş Hörmüzdün gözü, göy – üstünə ulduz həkk olunmuş paltarı, od (ıldırım) onun oğlu, buludlardan tökülən sular – arvadı, sonsuz şafəq və nəhayətsiz aləm isə yaşayış yeridir. Beləliklə, Hörmüzd göy allahı və ya göyün özü hesab olunurdu.

Herodot yazmışdır ki, “Bütün göy qübbəsinə Ahuramazda (yəni Zevs) deyirdilər.

HUMAY // HUMA QUŞU

Xoşbəxtlik və səadət rəmzi kimi işlənir.

Bu quş haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Bir rəvayətə görə Böyük Okean adalarında (və ya Yəməndə) yaşayan

quşdur ki, kölgəsi hər kəsin üstünə düşərsə, o şəxs ya padşah, ya da dövlətli, zəngin, xoşbəxt adam olurmuş. Guya havada yumurtlar və balası havadaca yumurtadan çıxıb uçmağa başlanmış.

Bu ada müxtəlif türkdilli xalqların ən müxtəlif abidələrində təsadüf olunur. Qədim Orxon yazılı abidələrindən məlum olur ki, hələ VII – VIII əsrlərdə qadın ilahəsi hesab edilən Umayya (Humaya) sitayiş edirdilər. Məşhur Tonyukuk abidəsində Umayın adı “Tanrı” ilə yanaşı çəkilir. Humay hamilə qadınları himayə edən ilahə imiş.

Etnoqraf H.Quliyevin məlumatına görə N.Gəncəvinin və X.Şirvaninin əsərlərində Humay adlı quşdan bəhs edilir.

HÜRRİYYƏT PAYI

Dünyadan xəbərsiz, cahil adamların şüur dərəcəsini, avamlığını ifadə etmək üçün işlədilir. İfadə C.Məmmədquluzadənin (1866-1932) “İranda hüriyyəət” əsərindən (1906) yayılmışdır. Arvad-uşağını İranda qoyub iş dalınca Qafqaza gəlmiş Kərbəlayı Məmmədəli eşidir ki, İrana hüriyyəət verilib. O düşüncü: “...*Hər nə paylaşalar verəcəklər anama. Anam heç olmaz ki, mənim payımı özümə göndərməsin*”. Gedib anasına belə bir məktub yazdırır: “...*Ay ana, deyirlər, İrana hüriyyəət veriblər. Dünən qonsum bizə xəbər verdi ki, bizim payımızı vətəndə paylayacaqlar. İndi, ay ana, mənim payıma hər nə düşsə, göndər*”.

M.Ə.Sabir (1862 –1911) 1907-ci ildə yazırdı:

*Nolur şirinnəzəq etsə məni halvayi-hüriyyəət,
Yəsəm bir loğma ondan, söyləsəm: oxqay, hüriyyəət!*

M.C.Cəfərov “Ya Molla Nəsrəddin, ya Molla Xəsrəddin” (1946) məqaləsində yazır:

“Molla Nəsrəddin” birinci növbədə Azərbaycan kəndlisinə və Bakı fəhləsinə arxalanırdı. Lakin onun arxalandığı kəndli

kütləsinin içərisində novruzəlilər, istinad etdiyi fəhlələr içərisində...İrəndən "hürriyyət payı uman" bədbəxtlər vardı".

B.Azəroğlu "Elə oğul istəyir vətən!" şeirində deyir:

*Kim öz dərdinə qalmasa,
Kim öz haqqını almasa,
Qapını döyüb gətirməzlər
"Buyur hürriyyət payını" –
Ümmanda naqqalar udan balığın
Kim eşidir harayını?*

X

XƏTƏ ÇAYI

Ədəbi dilimizdə arxaikləşən bu ifadə şifahi danışmaq dilində (xüsusi ilə də dialektlərdə) qalmağa davam edir.

İfadənin mənası "Çin çayı, Çindən gətirilən çay" deməkdir. Tarixən dilimizdə Çin ölkəsinin iki adı olmuşdur: Çin və Xətə.

Bu ölkəni İran, Əfqanıstan və Hindistanda bizim kimi Çin, Fransada Şin, İngiltərədə Çayn adandırırlar ki, bir-birinə bənzəyən bu sözlərin hamısı əslində bir kökdəndir.

Bir sıra Asiya ölkələrində olduğu kimi, Çində də hər bir dövlət adətən müvafiq dövrdə hökm sürən sülalənin adı ilə adlanırdı. "Çin" sözü də XVII əsrdə hakimiyyət başına gəlmiş mançur Tsinq sülaləsinin adından əmələ gəlmişdir.

"Xətə" sözünün yaranma tarixi isə başqa cürdür. VII əsrdə Çinin şimal tərəflərində kidanelər adlı monqol qəbilələrinin birləşməsi prosesi gedirdi. Kidanelər X əsrdə böyük əraziyə sahib olmuşdular. Sonralar onların hakimiyyəti sarsılır və kidanelərin bir qismi Çin torpağını tərk edir. Onlara qaraxitaylar deyilirdi ki, Xətə (Kitay) sözü də buradandır.

İ İKAR

Yunan əsətirində əfsanəvi heykəltəraş və rəssam olan Dedalın oğludur.

Krit adasının padşahı Minos İkarı və onun atası Dedalı adadan getməyə qoymur, öz yanında əsir kimi saxlayırdı. Odur ki, Dedal özü və oğlu İkar üçün quş tüklərini muma yapışdırmaqla qanadlar düzəltdi, bu vasitə ilə ata və oğul Krit adasından uçub qaçmağa başlamışdılar. Atasının xəbərdarlığına baxmayaraq İkar çox-çox yüksəkdən uçmağa başlamış və günəşə yaxınlaşmışdı. Günəş şüaları mumu qızdırıb əritmiş və İkar dənizə düşmüşdü. Onun cəsədi İkariya adasına gedib çıxmış və orada basdırılmışdı.

R.Rza “Tənhalığın sonu” poemasında yazır:

*İnsan oğlu pillə-pillə qalxır
zəkanın qələbələr yolunu.
Gecənin zülməindən başlayır
yeni gün, yeni səhər yolunu.
Bu yol gedir
İkarın qanadlarından
Qaqarinin gəmisinə.*

İMRAN DİLİ

Klassik ədəbiyyatda və aşıq poeziyasında – gözəl, xoşagəlim, yaxşı dil mənasında işlədilir.

Əslində Şərqdə bu ifadə “gizli, sirlə, ilahi, müqəddəs dil” mənasında olmuşdur. Təbərinin (839 – 923) məşhur “Tarix” əsərində “İsrayil” sözünün mənası İmran dilində belə şərh olunur: “İsra” – gecə getmək, “yil” – allah, “İsrayil” – gecə içində allaha tərəf yol gedən.

Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə”sində oxuyuruq:

*Çox varsa əgərçi qiylü-qalın,
Heç kimsənə anamaz məqalın.
Dilin sənin ey nəsimi xoşxan,
Gahi ərəb oldu, gahi **İmran**.*

Xəstə Qasım bir şeirində deyir:

*Usta, məni gözlərinə fəda et,
Səndən saz istərəm, amma saz ola.
Dindirəndə **İmran dili** danışa,
Şeyda bülüllər tək xoşavaz ola.*

Aşıq Ələsgərin bir şeirində deyilir:

*Şirin dili bəndə salıb
Tutiyi-İmranı, Həcər.*

Sarı Aşığın bir bayatısı belədir:

*Suyumuz Kürdən gələ,
Arazdan, Kürdən gələ.
İmran dilli aşığı
Salıbdı gör əngələ.*

“Dilsuz və Xəzangül” adlı xalq dastanında Dilsuzun dilində verilmiş bir qoşma belə başlayır:

*Gəl sənə söyləyim igid nişanın
İyidlərdə namus, qeyrət, ar gərək.
İmran dilli ola, göhər kəlməli,
Bey bazarı, etibarı var gərək.*

Iran yəhudilərinin öz aralarında danışdıqları gizli, anlaşılmaz dil də elmi ədəbiyyatda bəzən "İmran dili" adlandırılır. Professor B.Millerin fikrincə, bu dil həmin yəhudilərin müəyyən məqsədlə işlətdikləri süni dildir.

İNCƏLİB İYNƏDƏN KEÇMƏK

Yəni həddindən artıq arıqlamaq, zəifləmək, incəlmək.

İfadə ilk dəfə İncildə işlədilmişdir. Burada deyilirdi ki, dəvənin iynə gözündən keçməsi dövlətlərin cənnətə getməsindən asandır.

İslam aləmində isə bu ifadə Qurandakı mövhumi rəvayətlərdən biri ilə əlaqədar yayılmışdır. Guya cəhənnəmə düşmüş kafirlər orada "dəvə incəlib iynənin gözündən keçənə qədər [həttə yəlicə -l-cəməlu fi səmmi-l-xiyati] yanacaqlar. M.Füzuli yazırdı:

*Bu dərdlər kim, mənim vardır, həirin başına qoysan
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar.*

Yəni mənim dərdim o qədər çoxdur ki, onları dəvəyə yükləsən, dəvə iynə gözündən keçəcək qədər arıqlayar və deməli, kafirlər cəhənnəm əzabından xilas olar.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə "iynənin gözündən keçmək" ifadəsi diribaş, mahir, bacarıqlı mənalarını mənfi çalarlıqda bildirmək üçün işlədilir.

Yazıçı B.Bayramov "Ürək sözü" adlı məqaləsində yazır: "Dərya təcrübəli usta, **iynənin gözündən keçməyi bacaran, dili və söhbəti ilə könuillərin könlünə asanlıqla yol tapa bilən dələduzdur, məhəbbət, mənəviyyat alverçisidir**".

İNSANLAR, SAYIQLAN

İfadə məşhur Çexoslovakiya yazıçı və publisisti Yulius Fuçikin ölümqabağı yazdığı kitabından bir çox dillərə yayılıb məşhurlaşmışdır. 1942-ci ilin 25 avqustunda alovlu vətənpərvəri Berlinin faşist məhkəməsi ölüm cəzasına məhkum etmişdi. Kommunist yazıçı öz əsərini həbsxanada yazmış və 1943-cü ilin 9 iyununda bitirmişdi. Həbsxana gözetçisi A.Kolinski onun kamerasına gizləncə qələm və kağız gətirir, yazılmış vərəqləri isə aparıb, Fuçikin sədaqətli dostlarına çatdırırdı. Y.Fuçik 1943-cü ilin 8 sentyabrında edam edildi. Onun gestapo həbsxanasından 1945-ci ilin mayında azad olmuş arvadı Qusta Fuçikova həmin əlyazmasının müxtəlif adamlarda olan səhifələrini toplayıb, 1946-cı ildə Praqada ərinin kitabını nəşr etdirmişdir. Kitab bu sözlərlə bitir: “**İnsanlar, mən sizi sevirdim, sayıqlan!**”

S.Rüstəm “Əzizlərdən əzizlər” şeirində (1965) yazır:

Ey insanlar, ayıqlan,
Sayıqlan,
Torpaq üstə ast gəzin
Torpaq altda bir aləm var.

R.Rzanın “Sayıqlan, insanlar” şeirində oxuyuruq:

Dünyanın dərdi böyükdür,
İnsan dərdi dünyaya yükdür.
İnsanlar, sayıqlan –
dinliklə müharibənin
arası bir tükdür.

Qəzetlərdə həmin başlıq altında (və ya “Sayıqlan, insanlar”) şəkildə yazılara tez-tez rast gəlmək mümkündür.

İRAN-TURAN

Əsasən poetik məqsəd izləyən bu obrazlı ifadə Firdovsinin "Şahnaməsi" ilə əlaqədar yayılmışdır. Bu əsərdə İran ilə Turan arasında gedən müharibələrdən geniş və ətraflı bəhs olunur.

"Turan" sözü çox zaman şərti mənada işlənib, konkret bir yerin, ərazinin adını ifadə etmir. Bu söz, haqqında "Şahnamə"nin bəhs etdiyi qədim türk xalqlarının yaşadıkları yerlər mənasında işlədilmişdir.

Qədim İranın qəhrəmanlıq dastanında əfsanəvi Turan ölkəsi ilə aparılan müharibələr təsvir edilir. Vaxtı ilə Fəridun adlı hökmdar çox böyük bir ərazidə hökmranlıq edirdi. O qocaldıqda öz torpaqlarını üç oğlu arasında bölmək qərarına gəlmişdi. Ölkənin qərbinə Sarma, şərqini Tura verib, mərkəzi hissəni sevimli oğlu İrəcə bağışlamışdı. Sonralar Sarmın ölkəsi Sarmatiya, Turun ölkəsi Turan adlanıb, İrəcin məmləkətinə İran deyilməyə başladı. Lakin paxıl Tur daha yaxşı yerlərə yiyələnmiş qardaşı İrəcin başını kəsib atası Fəriduna göndərmişdi. Çox keçmədən İrəcin nəvəsi babasının intiqamını almışdı: bu dəfə zavallı Fəriduna ikinci oğlu Turun başını kəsib göndərmişdilər. Fəridun düşmənçilik edən tərəfləri barışdırma bilməmişdi.

Bundan sonra İran ilə Turan arasında sonsuz qanlı müharibələr başlayır. Nəsillər dəyişir, müharibələrin isə arası kəsilmirdi. İranın ən qorxunc düşməni Turan hökmdarı Əfrasiyab idi. O, dəfələrlə iranlıları sıxışdırmışdı. Lakin Keyxosrov ilə döyüşlərdə məğlub olub qaçmış, bir mağarada gizlənmişdi. Orada onu tapıb başını kəsmişdilər.

Bədii ədəbiyyatda "İran-Turan" ifadəsindən (müxtəlif şəkillərə düşməklə) yalnız bir obraz kimi istifadə edilmişdir.

S.Vurğun "Komsomol poeması"nda yazmışdır:

*Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hamı?*

C.Bərgüşadın "Bozatin belində" romanında təsvir olunur ki, Həcərin "...xəyalı, baxışları bir nöqtədə qərar tuta bilmirdi; Bozat kimi İrandan vurub Turandan çıxırdı".

İSGƏNDƏRİN BUYNUZU VAR

Gizli saxladığı sirri faş olan adam haqqında zarafat və ya istehza ilə deyilir.

Xalq içərisindəki rəvayətlərdən birinə görə öz buynuzunu çox gizli saxlayan İsgəndər çöldə bir çobanla rastlaşır, ney çalmağı ona əmr edir. Çoban neyi (vəya öz tütəyini) çalınca bu səslər ucalır: "İsgəndərin buynuzu var, buynuzu". Onun buynuzu olduğunu dəlləyindən başqa heç kəs bilmirdi. Dəllək də bir gün bu sirri saxlamaqdan təngə gələrək çölə gedib üzünü su quyusuna tutaraq deyir: "İsgəndərin buynuzu var, buynuzu..." Quyunun üstündə bitən qarğıdan düzəldilmiş neydən həmin sözlər eşidilir. Rəvayətdən çıxarılan ümumi əxlaqi nəticə belədir ki, dünyada heç kəs sirrini axıra qədər gizlədə bilməz.

Bu rəvayət ilə əlaqədar olaraq dilimizdə "buynuzum yoxdur ki", "buynuz çıxarmamışam ki" ifadələri yaranmışdır.

N.Gəncəvi "İsgəndərnamə" poemasında "İsgəndər və çoban" əhvalatını işləyərkən həmin rəvayətdən istifadə etmişdir. "İsgəndərin buynuzu" adlı bu rəvayətin erməni variantı da vardır.

Bəzi müəlliflərə görə İsgəndər Zülqərneynin tacında iki cıqqa olmuşdur ki, bu buynuz əhvalatı da həmin cıqqaya işarədir. Buna bənzər əfsanə qədim Yunanlarda şah Midas haqqında yayılmışdı. Ehtimal olunur ki, bu əfsanə məhz Makedoniyalı İsgəndər zamanı Şərqə yunanlardan keçmişdir. Odur ki, Şərq variantında söhbət Midasdan deyil, İsgəndərdən gedir. Bəzi Orta Asiya xalqları içərisində bu hadisənin üçüncü variantının da olduğuna əsaslanan bir sıra müəlliflər belə güman edirlər ki, əslin-

də heç İsgəndərlə əlaqədar olmayan bu rəvayət Qərbdən Şərqa deyil, əksinə Şərqdən Qərbə keçmişdir.

İSGƏNDƏR SƏDDİ

“Səddi-Yəcuc” və ya “Səddi-İsgəndər” şəklində də işlədilir. Yəni miphkəm, davamlı, keçilməz sədd.

Bu sədd haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər vardır. Guya Asiyanın şimalında və Çin sərhədində Yəcuc və Məcuc adlı iki xalq var imiş. Boyca çox kiçik olan bu tayfaların adamları qarət və talançılıq ilə məşğul olub, başqa qonşu xalqlara çox zərər vururdular. Rəvayətə görə İsgəndər Zülqərnəyn bunların hücumuna mane olmaq üçün dünyanın axırında böyük bir sədd tikdirmişdir ki, Yəcuc və Məcuc tayfaları onu nə dağıda, nə də aşa bilirlər.

Başqa bir fikrə görə bu “Dərbənd səddi” və ya “Xəzər səddi” adlanan və Qafqazın şimal cəhətlərində izləri qalmaqda olan səddir. Lakin bəzi tarixçilərin fikrincə bu sədd Ənuşirəvan vaxtında tikilmişdir.

K

KÖHNƏ QVARDİYA

Bu ifadə müəyyən sahədə təcrübə əldə etmiş, imtahanlardan çıxmış xadimləri səciyyələndirmək üçün işlədilir.

1807-ci ildə Napoleonun qoşun hissələrindən fransız qvardiyası “köhnə” və “gənc” olmaqla iki yerə bölünmüşdü. Köhnə qvardiyanın tərkibinə Napoleon döyüşlərində görkəmli rol oynamış soldat və zabitlər daxil idi.

V.İ.Lenin “Partiyaya yeni üzvlər qəbul etmək şərtləri haqqında” adlı məqaləsində (1922) yazırdı:

“...Hazırda partiyanın proletar siyasətini partiyanın tərkibi müəyyən etmir, köhnə partiya qvardiyası adlandırılıla biləcək

çox nazik bir təbəqənin son dərəcə böyük, şəriksiz nüfuzu müəyyən edir”.³³

Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında köhnə kommunist Şərəfəli deyir: “...Rüstəm kişi, bu indiki cavanlar özlərini çoxbilmiş hesab edirlər, daha demirlər ki, **köhnə qvardiya qocalsa da, bəzi şeylərdə gənclərə nümunə ola bilər**”.

Alim-ədəbiyyatşünas Əziz Şərifin göstərdiyinə görə vaxtilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev növbəti məktubunun birində ona yazmışdı: “*Özüm köhnə qaydada “darülcünuna” gedib gəlirəm. Amma çox yoruluram, vaxt və təbiət öz işlərini görürlər... (Bu yerdə telefon səsi məni dayandırdı, ttelevonla bu gün saat üçdə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin vəfatını xəbər verdilər; dəfni ayın altısında saat on birə təyin olumubdur. **Köhnə qvardiya** yavaş-yavaş getmək üzrədir. Oçeredimizi gözləyək*”).

KÖNÜLDƏN KÖNÜLƏ YOLLAR GÖRÜNÜR

İfadə “Quran”dakı bir ayə ilə əlaqədardır: minəqəlbi iləqəlbi səbil (“Qəlbədən qəlbə yol vardır”).

Şeir dilimizdə çox zaman “qəlb” əvəzinə daha poetik “könül” sözü işlədilir.

M.P.Vaqifin bir qoşması belə bitir:

*Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Mən sevirəm mənə yarım deyəni,
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən könülə yollar görünür.*

İfadə daha bir sıra sənətkarların (Aşıq Pəri və s.) dilində işlədilmişdir. S.Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqif deyir:

³³V.İ.Lenin. Əsərləri, 33-cü cild, səh. 258.

*Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən könülə yollar görünür.*

KRAL LÜTDÜR

Bəzən də “kral” əvəzinə “padşah” işlədilir.

İfadə ifşa edilən yalançı nüfuzlar, əsası olmayan nəzəriyyələr haqqında, habelə xoşagəlməz həqiqətlər haqqında işlədilir.

Danimarka yazıçısı Hans Xristian Andersenin (1805 – 1875) “Kralın təzə paltarı” və ya “Şahın təzə libası” nağlından yayılmışdır (ruscadan tərcümə edəni C.Məcnunbəyov).

Nağlıda göstərilir ki, iki fırldaqçı kral üçün ən zərif parçadan paltar tikəcəklərini vəd edirlər. Guya bu paltarı yalnız axmaqlar və ağılı “öz yerində olmayanlar” görə bilməzlər. Bu yalançı paltarı kral geydikdə bütün saray əhli bu paltarı tərifləməyə başlayır. Əslində isə heç bir paltar yox idi və onlar bu paltarı görmürdülər. Təzə paltar geymiş kral (əslində lüt halda) çıxıb təntənəli şəkildə şəhərdə gəzirmiş, heç kəs axmaq adını özünə götürmək istəmədiyindən onun lüt olduğunu demirdi. Yalnız bir uşaq “kral lütdür ki...” dedikdə hamı aldadıldığını başa düşür.

R.Rza “Dunay sahilindən reportaj” məqaləsində yazır: *“Öyrənməyə möhtac ikən öyrətmək iddiasına düşmək, özünü hər şeyə bələd, bütün sənət növlərinin bilicisi kimi qələmə vermək mərazi qorxulu mərazdır. Bu iddiada olanlara diqqətlə baxanda görürsən ki, “Padşah lütdür”. Belə adamlar ancaq əzbərlədikləri müddəalar, sitatlarla zəngindirilər”.*

Q

**QALX, EY LƏNƏTLƏ DAMĞALANAN
ACLAR VƏ QULLAR DÜNYASI**

Sov.İKP və beynəlxalq proletariyatın himni olan “İnternasional” bu sətirlər ilə başlayır. Müəllifi fransız sosilaist şairi Ejen Potye (1816 – 887) həmin şeiri 1871-ci il iyun ayının 3-də yazmışdır.

“İnternasional” 1917-ci ildən 1944-cü ilə qədər SSRİ-nin Dövlət himni olmuşdur. 1944-cü idən partiya himni hesab olunur.

“İnternasional” şeirini Azərbaycan dilinə ilk dəfə 20-ci illərdə Moskvada, Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində təhsil alan türk ədibi Vala Nurəddin (1901 – 1967) tərcümə etmişdir. Həmin tərcümədə bu şeir dilimizdə 20 ilə qədər bir müddət ərzində oxunmuşdur. Əsər belə başlayır:

**Qalx, ey lənətlə damğalanan
Aclar və qullar dünyası.**
*Olmaz bizə çarə, imdad
Allahlardan, padşahlardan,
Ancaq biz olarıq azad
Öz qüvvəmizlə hər an...*

“İnternasional”ı ikinci dəfə dilimizə 1938-ci ildə xalq şairi S.Rüstəm tərcümə etmişdir. Bu məşhur əsərdəki ifadələr, misralar ədəbi-bədii dilimizdə geniş yayılmışdır.

QANADLI SÖZLƏR

İfadə qədim Yunanıstanın yarıməfsanəvi şairi Homerin (e.ə. IX əsr) “İliada” və “Odisseya” əsərlərində dəfələrlə işləni-

mişdir. Homer o sözlərə qanadlı deyirdi ki, onlar çox sürətlə da-
nışanın ağzından çıxıb, dinləyənin qulağına gedib çatır.

Sonralar bu ifadə mənasını dəyişmiş, filoloji termin mə-
nası kəsb etmişdir ki, bu işdə alman filoloqu Georq Buxmanın
(1822 – 1884) çox böyük rolu olmuşdur. Bundan sonra ədəbi-
bədii mənbələrdən, tarixi sənədlərdən yayılıb məşhurlaşan söz
və ifadələrə “qanadlı sözlər” deyilməyə başladı

Ədəbi dilimizdə bu ifadəni ilk dəfə S.Vurğun işlətmişdir.
“İnsan” dramında zabit İslam, şair Cəlal haqqında deyir:

“Cəlal yaxşı bilir...kişi şairdir!

Qanadlı sözlər də ona daırdır..

Müasir dilimizdə bu ifadə geniş yayılmışdır.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanının bir yerində deyilir:
*“Qüdrət, xeyirli müalicə üsullarından çox, **qanadlı sözlər** öyrən-
miş bu həkimə istər-istəməz qəzəblə baxdı, ancaq ona demək is-
tədiyi acı sözü uddu”.*

Bu ifadə ilə əlaqədar ədəbi-bədii dilimizdə “qanadlı misra-
lar”, “qanadlı mahnılar” ifadələri də yaranmışdır.

H.Mehdinin “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərində deyil-
ir: *“...Gənclərdən bəziləri...“Səyavuş” əsərindən məşhur, **qa-
nadlı misraları** xatırlayırdılar:*

Bir göyərçin əsir etdi qartalı

Gözəllik naminə, sevgi naminə”.

QAPIDAN QOVARSAN, PƏNCƏRƏDƏN GƏLƏR

Həyasız, sırtıq adamlar haqqında işlənən bu ifadə dünya-
nın bir çox dillərində müxtəlif dəyişikliklərlə işlənməkdədir. İfa-
dənin ən qədim variantına Horatsinin əsərlərində (e.ə. 65 –8)
rast gəlmək olur.

V.İ.Lenin “Rus inqilabının “təbiəti” haqqında” adlı məqaləsində yazmışdır: “...**Təbiəti qapıdan qovarsan, pəncərədən gələr.** Kəndli Rusiyasında böyük burjua inqilabının təbiəti elədir ki, ancaq kəndli üsyanının qələbəsi, proletariyatın rəhbər rolu olmadan əldə edilə bilməyəcək bu qələbə, burjua liberalizminin immanent əksinqilbçılığına baxmayaraq, həmin inqilabı qələbəyə çatdıra bilər”.³⁴

H.Mehdi “Qara daşlar” romanında yazır: “Mollayev...Xəlilov kimilərini müvəqqəti də olsa geri itələməyə razı idi. Yaxşı bilirdi ki, onlar söyülsələr də dönüb Mollayevin üzünə ağ olma-yacaqlar, **qapıdan qovulsalar da, pəncərədən girəcəklər**”.

Bir sıra dialektlərdə və bəzi hallarda canlı danışq dilində bu ifadə “qapıdan qovarsan, bacadan gələr” şəklində işlədilir.

QƏLƏBƏ İLAHƏSİ

Bəzən də “zəfər tanrısı”, “qələbə allahı” və s. şəklində işlədilir.

Qədim yunan əsətirində Nike (Nika) qələbə ilahəsi hesab edilirdi. Həm müharibədə, həm də yarışlarda onun sayəsində qələbə qazanmaq mümkün hesab edilirdi. Adətən qələbə ilahəsi iki-təkərli müharibə arabasında qələbə çəlengi gəzdirən qanadlı qız kimi təsvir olunur. Afinalılar qələbə ilahəsinin qanadsız olduğunu göstərir və bununla da ilahənin onların şəhərindən uçub getməyəcəyinə inam bəsləyirdilər.

H.Cavidin “Səyavuş” faciəsində hökmdar Keykavus müharibəyə göndərdiyi qəhrəman Səyavuşa deyir:

*Haydı, yavrum! Gözü yollarda ordun,
Get, zəfər tanrısı yardımçın olsun.*

³⁴V.İ.Lenin. Əsərləri, 15-ci cild, səh. 15.

B.Vahabzadə "Dörd yüz on altı" əsərində Berlinin Brandenburq qapılarını təsvir edərkən yazır:

*Tağ üstündə həkk olunub
Qadir zəfər Allahının
Arabası.*

QIĞILCIMDAN ALOV DOĞAR

Məcəzi mənada: çox kiçik, xırda işlərdən, hadisələrdən son nəticədə çox mühüm, böyük hadisələr törəyə bilər.

1872-ci ildə A.S.Puşkin Sibirə sürgün edilmiş dekabristlərə məşhur "Sibirə məktub" adlanan və "Sibir mədənləri dərinliyində..." misrası ilə başlanan şeirini həsr etmişdi. Bu şeirə cavab olaraq dekabrist şair A.İ.Odoyevski bir şeir yazmışdı ki, yuxarıdakı sözlər həmin şeirin bir misrəsini təşkil edirdi. Həmin misrəni V.İ.Lenin ilk Ümumrusiya siyasi-inqilabi marksist qəzeti "İskra" üçün epiqraf seçmişdi. 1900-19903-cü illərdə xaricdə nəşr olunan bu qəzetin yaradıcısı və rəhbəri V.İ.Lenin özü olmuşdur.

Dilimizdə bu ifadə həm yuxarıdakı kimi, həm də müxtəlif dəyişikliklərlə işlədilir.

İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanında Qori seminariyasının direktoru Semyonov deyir: "Qığılcımlar qorlandıqca çoxalacaq, alovlanıb ətrafa işıq saçacaq. **Qığılcımdan od törəyəcək**". Başqa bir yerdə yenə o deyir: "...Onlar ən ucqar yerlərə səpələnsələr belə amallarından dönməyiblər. **Bir qığılcım kimi parıldayırlar**".

R.İsmayılovun "Döyüşlər" pyesində fəhlə İqnat deyir: "Qız deyil, od parçasıdır. Necə də cəld idi! Hələ gözləri! Lap Katyanın gözlərinə oxşayırdı Məhəbbət qığılcımları...Demək, "İskra" yaşayır. Demək, **qığılcımdan alov doğacaq**".

QIZIL ƏSR

Bu ifadə məcazi mənada – “xoşbəxt zaman, dərdsiz, ehtiyacsız həyat, gözəl dövrən” mənasında işlədilir.

Qədim insanların təsəvvürünə görə dünya yaranandan bəri üç müxtəlif dövr keçirmişdir. Birinci dövr “qızıl əsr”, ikincisi “mis əsr”, üçüncüsü isə müasir dövr – “dəmir əsr”dir. Halbuki ilk dövrdə – qızıl əsrdə insanlar dərdsiz-qəmsiz yaşamış, gözəl günlər keçirmişdilər. Guya o zamanlar bədbəxtlik, müsi-bət, qanun, cinayət, qorxu, aclıq, müharibə yox imiş. Qədim yunan şairi Hesyod, Roma şairi Ovidi və bir çox başqaları bu dövrü çox tərənnüm etmişlər. Hesyod məşhur “İşlər və günlər” poemasında bu dövr haqqında yazmışdır: “Adamlar da allahlar kimi dərdsiz, kədərsiz və zəhmətsiz yaşayırdılar. Vaxtlarını kefdə-damaqda keçirirdilər... Zəngin torpaq öz-özünə bəl məhsul verirdi”.

Keçmişin belə idealizə edilməsi qədim “Avesta”da da özünü göstərir. Burada deyilir ki, birinci insan və birinci hökmdar olan Yima bütün yer üzünə sahib idi. Onun dövründə insanlar həmişə gənc (həmişəcavan) qalır, ölümün nə olduğunu bilmirdilər, təbiətdə də əbədi, daimi bahar (həmişəbahar) var idi. Torpaq çox zəngin məhsul verirdi. Həyat sevinc və səadətdən ibarət idi. Lakin bu xoş günlərin nəhayəti, sonu gəlib çatdı. Əhrimən öz şaxtası və qarı ilə insan səadətinə son qoydu.

İbtidai insanı və qədim dövrü idealizə etmək, “keçən günə gün çatmadığını” söyləmək meyli elmdə də olmuşdur. XVIII əsrin məşhur filosofu Jan Jak Russo da ibtidai dövrü “qızıl əsr” adlandırmışdı.

Hətta indi də tək-tək hallarda bu və ya digər dövr haqqında “qızıl əsr” ifadəsinin işlənildiyinə təsadüf olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi, siyasi və ya publisist yazılarda keçmiş dövrlərin “qızıl əsr” adlandırılması kökündən yanlışdır.

V.İ.Lenin hələ 1906-cı ildə “Aqrar məsələsi və Marksın tənqidçiləri” əsərində yazırdı: “*Bizdən qabaq heç bir qızıl əsr olmamışdır və yaşayış çətinliyi, təbiətə qarşı mübarizənin çətinliyi ibtidai insanı tamamilə əzmışdi*”.³⁵

QOYUN DƏRİSİNƏ GİRMİŞ CANAVAR

Pis, yaramaz, çirkin niyyətini yaxşılıq, ləyaqət pərdəsi altında gizlədən ikiüzlü, riyakar adamları səciyyələndirmək üçün işlədilir. İfadə İncildən yayılmışdır.

V.İ.Lenin “Tətillər haqqında” (1899) əsərində yazmışdır: “*Çox vaxt elə olur ki, fabrikant fəhlələri aldatmağa, özünü onlara xeyirxah göstərməyə, fəhlələri istismar etdiyini kiçik bir sədə-qə ilə, yalançı vədlərlə örtüb basdırmağa var qüvvəsi ilə çalışır. Hər bir tətil həmişə bir zərbə ilə bütün bu yalanları puç edir və fəhlələrə göstərir ki, onların “xeyirxahı” qoyun dərisinə girmiş canavardır*”.³⁶

Sədinin “Gülüstən”mdə deyilir:

Dər bərabər çə qusfənde – səlim
Dər cəfa həmçə qorçə – mərdəmxər.

*Zahirdə bir yazıq qoyuna oxşar
Arxada sanki bir quduz canavar.
(Tərcümə edəni – Məmmədəğa Soltan).*

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda (1875) deyilir: “...*Bir para cüvəllağı, bir para qoyun donunda olan qurdlar və şarlatanlar, özlərinin beş günlük mənfəəti üçün bir böyük milləti illər ilə əqideyi-batilədə... saxlayıblar*” (İkinci məktub).

³⁵V.İ.Lenin. Əsərləri, 5-ci cild, səh. 105.

³⁶V.İ.Lenin. Əsərləri, 4-cü cild, səh. 322-323.

M.Müşfiq (1908 – 1939) “Buruqlar arasında” poemasında (1933) xalq düşməni Qəhrəmanov haqqında deyir:

*Burda işləməkdən bir məqsədi var,
Qoyun dərisinə girən canavar
İşləyir, görsəniz necə işləyir.*

QUM ÜZƏRİNDƏ EV TİKMƏK

Başqa sözlə, əsası, kökü nəzərə almamaq, bünövrədən məhrum olmaq.

İfadə Bibliyadakı bir hekayətdən müxtəlif dillərə yayılmışdır. Burada göstərilir ki, ağılsız bir şəxs qumun üzərində ev tikmişdi. Az keçmədən külək əsib, yağış yağmış və bu ev uçmuşdu.

M.F.Axundov Mirzə Yusif xana ikinci məktubunda yazmışdır: “Yeni əlifbanın tətbiqindən və maarifin genişləndirilməsindən əvvəl İran ölkəsində görülə biləcək hər cür mülki tədbir nəticəsiz və bəhrəsiz qalacaqdır. Belə bir vəziyyətdə İranda görülən hər bir tədbir **qumsal səhrada tikilən bir evə oxşayır ki, külək qalxdıqda bu binanı alt-üst edərək, yerlə yeksan edəcəkdir**”.

R.Rzanın “Almaniya” poemasında faşistlər tərəfindən əsassız yerə ittiham edilən Dimitrov deyir:

*“...Uzun aylar göstərdi
Qum üstündə binadır
Bu məhkəmə, bu oyun
Bu fitnəyə son qoyun...”*

Ə.Kərimin “Pillələr” romanında təsvir edilir ki, köhnə ənənələrə qarşı çıxan Azərə Qaraqaşlı belə deyir:”– *Sözündən*

belə çıxır ki, biz ənənəvi romanda nə varsa atmalı, qum üzərində ev tikməliyik. Bu, səhv fikirdir”.

L

LİNÇ MƏHKƏMƏSİ

Başqa sözlə: vəhşicəsinə, qəddarlıqla, amansız şəkildə cəza vermə, amansız divan.

XVIII əsrdə Amerikada Virjiniyanın cənub ştatı plantatoru olan Çarlz Linç adlı məhkəmə sədri mövcud qanunlara etina etməzdi. Əlinə düşən hər kəs ilə özünü bildiyi kimi rəftar edərdi. İfadə onun adı və işləri ilə əlaqədar yaranıb geniş yayılmışdır.

Müasir Amerikada zəncilərə və inqilabçı fəhlələrə divan tutma adəti olan Linç məhkəməsi yaşayır. Linç məhkəməsinə məruz qalan adamlar döyülür, şikəst edilir, asılır, yaxud diri-diri yandırılır.

Amerika məhkəmə və polisi Linç məhkəməsi tərəfdarlarını nəinki cəzalandırmır, əksinə çox vaxt onları himayə edir və onların qəddar, vəhşi hərəkətlərini hər vasitə ilə doğrultmağa çalışır.

M

MƏN ANCAQ ONU BİLİRƏM Kİ, HEÇ NƏ BİLMİRƏM

Qədim yunan filosofu Sokratın (e.ə. 469 – 399) çox sevdiyi və tez-tez işlətdiyi ifadədir.

C.Məmmədquluzadənin (1869 – 1932) “Ölülər” pyesində (1909) İsgəndər deyir: “– Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı. Sokrat deyərmiş ki, “mən dərs oxumamış elə xəyal edərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan sonra yəqin

elədim ki, heç zad bilmirəm". Xa...xa...xa " Yəni araq içməyi də bilmirəm!..."

MƏNƏ BİR İSTİNAD NÖQTƏSİ VERİN, YER KÜRƏSİNİ MƏHVƏRİNDƏN OYNADIM

İfadə məcazi mənada – əlverişli şəraitdə hər hansı ən çətin bir işi də yerinə yetirmək olar mənasında işlədilir.

Bu ifadə qədim Yunanıstanın ən böyük mexanik və riyaziyyatçısı Arximedın (e.ə.287 – 212) dilindən yayılmışdır. Arximedın bioqraflarının göstərdiyinə görə o, uzun müddət ling qanunları üzərində çalışıb, bu qanunları kəşf etdikdən sonra yuxarıdakı sözləri demişdir.

Dilimizdə həmin ifadə sabit bir şəkildə deyill, müxtəlif şəkildə dəyişdirilərək işlədilir.

V.İ.Lenin "Nə etməli?" əsərində (1901 – 1902) yazır: "Mən, öz qarşısına çox geniş, çox ətraflı vəzifələr qoymuş bir dərəkədə çalışırdım və bu dərəkəyin bütün üzvləri belə bir tarixi zamanda, məşhur kəlamı dəyişdirərək: bizə inqilabçılar təşkilatı versəniz bütün Rusiyanı alt-üst edərik! – demək mümkün olduğu belə bir zamanda öz kustarçılığımızı dərk edir və bu səbəbdən azab, dəhşətli bir azab çəkirdik".³⁷

Bu ifadənin tərkibindəki "istinad nöqtəsi" birləşməsini M.Müşfiq öz "Son" şeirində belə işlətmişdir:

*Bu yeni il
dünyamızı çevirməkçün
bir istinad nöqtəsi.
Bu illərin əlindədir
Kapitalizmin noxtası.*

H.Mehdinin "Qara daşlar" romanında isə belə ifadə olunub: "*Bu ad illər boyu Mollayev üçün istinad nöqtəsi olmuşdu.*

³⁷V.İ.Lenin. Əsərləri, 5-ci cild, səh. 481.

Məşhur alimin tapa bilmədiyi bu nöqtəni Mollayev həmin adamda tapmışdı”.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında Əhməd və Kipiani vaxtilə üzvü olduqları siyasi dərnəklər haqqında belə söhbət edirlər:

“ – *Sən bilən bizi dərnəyimiz nə üçün tez dağıldı?*

– *Çünki istinad nöqtəsini tapmadan yer kürəsini yerindən oynatmaq istəyirdik”.*

M.Ə.Sabir Sipəhdarın dilindən yazdığı bir təziyanədə deyir:

**Arşimed: “Bir nöqtə bulsaydım ona bil, istinad
Qaldırardım cürmi-ərzi”** – söyləmişdir; leyk mən
Qaldırardım bütöbün İrani da, Turanı da
Kisəmə girsəydi ancaq bir beş-on yüz min tükən.

MƏN ÖLƏNDƏN SONRA İSTƏR DÜNYA DAĞILSIN

İfadənin ən qədim variantının müəllifi naməlum bir antik yunan şairi olmuşdur. Mənbələrin göstərdiyinə görə bu ifadəni Siseron və Seneka da tez-tez işlədərtilər.

İfadənin məşhurlaşması XV Lüdovikin məşuqəsi markiz Pompadurun (1721 – 1764) adı ilə bağlıdır. Mühərribələrin birində Fransa qoşunu məğlub olduqda kralı sakitləşdirmək üçün Pompadur həmin sözləri demişdir.

S.Vurğunun əsərlərində bu ifadəyə tez-tez rast gəlirik.

Şapur: Eh...sən də nə qoyub nə axtarırsan,

Mən öləndən sonra dünya dağılsın.

(“Fərhad və Şirin”).

Amalya: Mən öləndən sonra dünya dağıla.

(“İnsan”)

B.Bayramovun "Arakəsmələr" romanında deyilir:

"Təəssüf ki, "məndən sonra dünya batsın" düşüncəsi ilə ömür sürənlər vardır və xeyli vardı".

MƏN ÖZÜM TARİXİ-NADİRİ YARISINA QƏDƏR OXUMUŞAM

Kinayə ilə savadsız və ya yarımçıq təhsil sahibi olanlar haqqında işlədilir.

İfadə Üzeyir Hacıbəyovun (1885 – 1948) "O olmasın, bu olsun" (1909) komediyasının qəhrəmanı cahil Məşədi İbadın dilindəndir. O, iki dəfə bu ifadəni işlədir: "Mən Tarix-Nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam, ona görə hikmət elmindən yaxşı biliyim vardır".

Başqa bir yerdə qəzetçi Rza bəyə deyir: "Axı o qədər qəliz danışsən ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mən özüm Tarix-Nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam, amma sən dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin?"

H.B.Zərdəbiyə bir məktubunda S.Ə.Şirvani yazırdı:

*Məktəbin fərşi altı köhnə həsir
Neçə ətfali-müztər onda əsir.
Dərsimizdi kitabı – "Gürbəvü müş",
"Nəqli-həmdunə", "Qisseyi-xərguş".
Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
Cümlə "Tarixi-Nadir"i əzbər.*

İran şahı Nadir (1688 – 1747) haqqında külli miqdarda tarix əsərləri yazılmış, onun hakimiyyəti, qəsbkarlıq yürüşləri təsvir edilmişdir. Əfşar qəbiləsindən olan Nadir şah haqqında olan ən məşhur əsərlərdən biri də onun şəxsi katibi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadinin yazdığı "Tarixi-Nadir" ("Tarixi-cahangüşai-Nadir") əsəridir. Kamil bədii üslubda yazılmış bu tarix əsəri Şərq ölkələrində ən çox oxunan əsərlərdən idi. Ən

müxtəlif hadisələrdən bəhs edən həmin kitab çox böyük idi və keçmişdə məktəblərdə dərs vəsaiti kimi işlədilirdi.

Dilimizdəki “Tarixi-Nadir” açmaq” (danışmaq) ifadəsi də həmin kitab ilə əlaqədar yayılmış və “uzunçuluq etmək, keçmiş faktlardan danışmaq” mənası kəsb etmişdir.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında kolxoz sədri İmran kişi öz nəsilinin keçmişdə çox ağır yaşadığını, məşəqqətli günlər keçirdiyini söyləyərkən əmisi oğlu Dilman ona deyir: “*Olmazmı ki, Tarixi-Nadir açmayasan?*”

İ.Əfəndiyev yazır: “*Bizim zamanımız sənətdən hədəfə doğru iti sürət, yığcamlıq, az sözlə çox fikir ifadə edə bilmək tələb edir. “Tarixi-Nadir” açmağın dövrü çoxdan keçmişdir*”.

İ.Şıxlının “Ürək yarası” hekayəsində deyilir:

“*Bəli də, indi başlayacaq köhnə palan içi tökməyə, Tarixi-Nadir danışmağa*”.

MƏRƏND ÖLÜSÜ

İri, cəsəmətli, lakin tənəbəl, oturduğu yerdən tərpanə bil-məyən və ya tərpanmək istəməyən adamlar haqqında deyilir.

Mərənd Təbriz – Culfa yolu üzərində salınmış kiçik bir şəhərdir. XIX əsrdə bura kənd hesab olunurdu və ifadə də elə bu zaman yaranmışdı.

İrənin bir çox başqa əyalətləri kimi Mərənddə də XIX əsrdə çox acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü, çiçək, aclıq, qızdırma üzündən əhali dəhşətli sürətdə qırılırdı. Bəzən ölümləri dəfn edib çətdirməyə mümkün olmurdu. Meyitlər küçələrdə tökülüb qalırdı. İfadə bununla əlaqədar məşhurlaşmışdır.

MƏŞƏDİ İBAD KİMİ ÖZÜNDƏN ÇIXMAQ

İstehza ilə tez-tez əsəbilşən, dava, qalmaqal salan adamlara aid edilərək işlədilir.

Məşədi İbad məşhur kompozitor Üzeyir Hacıbəyovun (1885 – 1948) “O olmasın, bu olsun” (1909) musiqili komediya-sının qəhrəmanıdır. Qonaqlıq zamanı Məşədi İbad onu meymuna oxşadan intellegent Həsən bəylə dava, qalmaqal salır. Adaxlı-sı Gülnazı Sərvərlə bir yerdə görəndə hay-küy qaldırır. Məşədi İbadı bəy hamamına aparanda mübahisə, inciklik, dava düşür. Məşədi İbadın toy məclisi dava ilə bitir. Hər yerdə də Məşədi İbad özündən çıxır.

MİDAS

Qədim yunan allahlarından Apollon musiqi hamisi hesab edilir. Bir dəfə Marsiy onunla musiqi yarışına girmişdi. Bu yarışa isə çox böyük sərvət sahibi olan Midas hakimlik edirdi. Midas yarışda birinciliyi Marsiyə vermişdi. Bunun üstündə Apollon Marsinin dərisini soyub çıxarmış, Frikiya şahı Midası isə eşşək qulaqları ilə mükafatlandırmışdı. Midas öz qulaqlarını papağın altında gizlədirdi. Bunu yalnız onun dəlləyi bilirdi. Sırrı saxlaya bilməyən dəllək yerə bir çuxur qazıyıb ora pıçıldamışdı: “Midasın uzun qulaqları var”. Bu yerdə çıxan qamış Midasın sırrını aləmə yaymışdı. Odur ki, “Midasın dəlləyi” (sırr saxlaya bilməyən adam haqqında), “Midas hakimliyi” (avam, qabiliyyətsiz adamların hakimlik etməsi haqqında), “Midasın qulaqları” ifadələri yayılmışdır.

R.Rza “Füzuli” poemasında “fikri taytaq bilicilər”dən bəhs edərkən yazır:

*Eləsi də var ki,
çeynəyib çürük saqqız təki
Bilmək olmur,
adamdır bu, ya tənbəki,
ya nasdır.
Apollonun xəbəri yox,
özü xalis Midasdır.*

MİLÇƏKDƏN FİL QAYIRMAQ

Başqa sözlə – hər hansı cüzi, xırda işin, hadisənin əhəmiyyətini həddən artıq şişirtmək.

İfadə ilk dəfə qədim yunan satiriki Lukianın (e.ə.I əsr) “Milçəyin mədhi” əsərində işlənmişdir.

V.İ.Lenin Moskva fəhlə və kəndli deputatları Sovetinin plenum iclasında (28 fevral 1921-ci il) nitqində demişdir: “Burjuaziyanın bizə qarşı mübarizə vasitələrindən biri vahimə yaymaqdır. Onlar bu işin ustasıdırlar və bunu unutmaq olmaz. Onların qəzetləri çap edilmirsə də, çox gözəl yayılır. Həm də onlar təkcə milçəyi şişirdib filə çevirməklə qalmırlar...Lakin biz heç bir halda vahiməyə düşməməliyik”.³⁸

MİN BİR GECƏ NAĞILLARI

Buradakı “nağıl” sözü əvəzinə onun sinonimləri (rəvayət, əfsanə, dastan və s.) də işlədilir. Adətən uydurma, fantastik şeylər haqqında danışarkən bu ifadə yada salınır.

İfadənin yaranması və məcazi mənə kəsb etməsi XV-XVI əsrdə meydana gələn ərəb xalq nağılları məcmuəsinin adı ilə əlaqədardır.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (III cild) kitabında deyilir: “*Dumanlı Təbriz*” müəllifi **min bir gecələr Şərqi**ni, əsrarəngiz Şərqi deyil, yeni, üsyançı Şərqi təsvir etmək məqsədini qarşısına qoymuşdu”.

R.Rza “Ümid” şeirində yazır:

*Balıqçılar yorğun, arğın
dinləyirlər
bir cavan balıqçının*

³⁸Vİ.Lenin. əsərləri, 32-ci cild, səh. 156.

min bir gecə hekayətini...
Qurtardı min bir gecə hekayəti.
Bəs min ikinci gecə?

S.Rəhimovun “Şamo” romanında Kamran öz qoca qardaşı İmran haqqında deyir ki, o məclisə gəlsə çox şey danışacaq, “...uşaqlığında əzbər bildiyi nağılları da özmisilsiz igidliyinə qatıb qarışdıracaqdır. Öziindən **min bir gecə dastanı** açacaqdır”.

Ə.Əsgərovun “Sarı əlcək” pyesində Robert deyir: “*Ed-qar, uşaq olma. Kişi balaca qazança kimi tez qızmaz. İndiki zaman səninçin **min bir gecə nağılı** deyil ki, bir çıraqla yeni dünya qurasan*”.

İfadə əslində “min bir gecə” deyil, “min gecə” mənasına gələn və xüsusilə klassik ədəbiyyatımızda çox işlənən “Əlif-leyla” şəklində olmuşdur.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda deyilir: “*Dünən məscidi-camedə Axund Molla Sadığın vəz məclisində oturmuşdum. Biləsən ki, nə pərpuçat Əlif-Leylanın əfsanələrindən bədtər təqirir etdi...*”

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə həmin ifadədəki “bir” sözü sonralar türk dillərinin təsiri ilə əlavə edilmişdir. Doğrudan da yuvarlaq rəqəmlərə “bir” əlavəsi dilimizdə çox yayılmış hallardandır. Bakıda yeni açılmış bir mağaza “*Min cür xırdavat*” adlandırılmışdı. Həmin mağazanın şəklini qəzetə verdikdə isə şəklın altında aşağıdakı sözlər yazılmışdı: “*Bu şəkil 1001 xırdavat mağazasında çəkilmişdir*”.

Ədəbi-bədii dilimizdə “min bir gecə nağılları” ifadəsi bəzən “uzunçuluq”, “uzunluq” mənasında da işlədilir. R.Rza “Tar, qoca bağban və usta haqqında ballada” şeirində yazır:

Bir qoca da vardı –
Usta.
Əlləri min bir gecə

nağlı.

Gözləri mända,

fikri mənə bağlı.

MİN DƏRD VAR, MİN BİR DƏRMAN

Dilimizdə bu ifadə ilə yanaşı təxminən eyni mənada “hər dərddən bir dərmanı var” ifadəsi də işlədilir.

İfadənin kökü “Avesta”ya gedib çıxır: Buradan məlum olur ki, xeyir allahı Hörmüzd insanlara on min dərman bitkisi, onun düşməni Əhrimən isə adamlar üçün doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz xəstəlik göndərmişdi. Fəlsəfəsi çox nikbin olan “Avesta”ya görə hər halda (bir dənə də olsa) dərman dərddən çoxdur. Sonralar bu mürəkkəb rəqəmlərin azalması (“on min” əvəzinə “min bir”) və ya yuvarlaq şəkllə salınması dilin ümumi yığcamlıq meyli ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, dilimizdə “yüz” və “min” sözləri konkret kəmiyyət bildirən saylardan əlavə qeyri-müəyyən çoxluq mənasında da işlədilir. Burada say məsələsi “min” və ya “on min” sözündə deyil, nə qədər olsa da dərmanın dərddən artıqlığını göstərən “bir” sözündədir.

Bütöv, yuvarlaq rəqəmlərə “bir” rəqəminin artırılması qədim türk xalqlarının təfəkkür tərzii ilə əlaqədardır. (Bu cəhət qədim almanlarda da müşahidə edilir). Qeyd etmək lazımdır ki, belə əlavə edilən “bir” rəqəmi digər ifadələrdə də özünü göstərir. Məsələn, “Min bir gecə” ifadəsindəki “bir” sözünün işlədilməsi də türk xalqlarının təfəkkür tərzii ilə, bunun təsiri ilə əlaqədar izah olunur. İfadənin əslii “min gecə”(“əlif-leyla”) şəklində olmuşdur.

Yuvarlaq rəqəmlərə “bir”in əlvəsinə daha bir sıra ifadələrdə rast gəlirik. Məsələn, “yüz bir” (oyun havası), “min bir dirək” (türklərdə çox məşhur olan bir nağlın adıdır). Bu cəhətdən H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” əsərindəki bir cümlə diqqəti cəlb

edir. “Kəbin hallı-hallına görə idi: 51, 101, 201, 301, 501, 1001, 2001 qızıl qədər olardı”.

Məşhur futbol hakimi Tofiq Bəhramov öz əsərini “1001 matç” adlandırmışdır.

Ədəbi-bədii dilimizdə ifadə müxtəlif dəyişikliklərlə işlənilir. Məsələn, M.H.Təhmasib “Məhəmməd-Güləndam” dastanı haqqında yazır:

“Əsərdə ən gözəl surətlərdən biri Güləndamdır. O, Məhəmməddən qat-qat ağıllı, gözəl və igiddir. O, həkimdir. Hər il yaz fəslə Arvan dağına qalxır, oradan yığıdığı çiçəklərlə min bir dərdə dərman hazırlayır”.

Əslində “Avesta” ilə bağlanan ifadə sonralar milli təfəkkür ilə əlaqədar müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq müasir şəkəldə düşmüşdür.

MİSİRİ QILINC

Məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun qılıncının xüsusi adıdır. Guya bu qılınc adı metaldan deyil, ildırımın qayrıldığı üçün heç bir vəch ilə sınımur və kəsərdən düşmür. “Koroğlu” dastanında deyilir ki, bir gün Rövşən çöldə “ışıl-ışıl ışıldayan, par-par parıldayan” bir daş tapıb atasına göstərir. Alı kişi daşın göydən düşmüş ildırım parçası olduğunu müəyyən edir, bundan “gün kimi yanan, ay kimi işıq salan” bir qılınc qayırtır oğluna verir və deyir: “Rövşən, al bu qılıncı belinə bağla. Bu qılınc sənin gördüyün başqa qılıncə bənzəməz. Bu qılıncə ildırım qılınc deyərlər... Ancaq bunun ildırım qılınc olduğunu heç kəsə bildirmə. Bundan sonra bunun adına Misri qılınc deyərsən”.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Misri qılınc” ifadəsi yalnız “Koroğlu” dastanı ilə əlaqədar deyildir. “Koroğlu” dastanının yaranmasından xeyli əvvəl yaşamış Nəsiminin şeirlərində bu ifadə vardır.

*Qəmzədən misri qılınc vermiş əsirin tərkinə,
Xunbəhasız bunca qan etmək dilərsən, etməgil.*

Dastanlarda bu qılıncın ildırım ilə əlaqələndirilməsi təsadüfi deyildir. Əslində buradakı “misri” sözü “mitra //mitri” sözündən xalq etimologiyası prinsipi üzrə əmələ gəlmişdir. Qədim Şərq ölkələrində günəş allahına və ya günəşin özünə “Mitra” deyirdilər.

Folklorşünas M.H.Təhmasib bu ifadənin “Avesta”dakı ən məşhur allahlardan biri olan Mitra – Mitr – Mehr ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Ədəbiyyatımızda bu sözə məşhur “Meh-Mah” dastanında, “Meh-r və Müştəri” poemasında rast gəlirik. Ümumiyyətlə qədim Zaqafqaziya xalqları arasında bu ad məşhur olmuşdur (Məşhur “Sasunlu David” dastanında Mqera surəti də buradandır). Müəllifə görə, “t” səsi “s” ilə əvəzlənməklə “Mitr” sözü “Misr” şəkli almış və beləliklə, “Mitrə (Meh-rə) məxsus qılınc”, “Mitrin (Meh-rin) qılıncı” mənasında “Misri qılınc” ifadəsi meydana gəlmişdir.

Şərq ölkələrinin təsiri ilə get-gedə başqa ölkələrdə də Mitra allah kimi tanınmağa başlamışdır. Qədim Roma imperiyasında baş, əsas allah sayılan Mitra hətta Yupiteri də kölgədə qoymuşdu. (Çünki bu zaman qədimdən günəşə sitayiş edənlərin məskəni olan Şərq rayonları Roma imperiyasında mühüm rol oynamağa başlamışdı).

Xristianlıqda Milad bayramı da əslində Mitra ilə əlaqədardır. Bu bayram “hər şeyə qalib gələn günəşin doğuluşu günü” adlanırdı. Həmin allahın adı ilə qədim yunanlarda və romalılarda uşaqlara Mitra adı verilməsi hailləri geniş yayılmışdı. Misal olaraq dünyanın məşhur hökmdarlarından Mitridatı xatırlamaq lazımdır ki, o da “Mitradan doğulmuş” (Mitraverdi) deməkdir.

Rus antropomimikasında da Mitra adına rast gəlirik: Mitrofan (“Mitraya həsr edilmiş”), Mitrodor (“Mitranın hədiyyəsi”).

Dilimizdə Mitra sözü dəyişilərək bir tərəfdən “Misir”, digər tərəfdən “Meh-r//Meyr” şəkli almışdır. Odur ki, “Misri qılınc” ifadəsi günəş – ildırım qılınc, odlu qılınc mənasını verirsə, Meyrənsə – Meyransa sözü günəş – qadın (bütün qadınların günəşi) mənası daşıyır.

MOLTANI DİLİ

İfadə əsasən (bəzən də təhqir şəklində) “qəliz, anlaşılmaz dil” mənasında işlədilir.

Bu ifadə Multan şəhəri və onun əhalisi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Multan şəhəri Hindistanın Pəncab əyalətində, Hind çayı vadisində yerləşən qədim şəhərdir. Mühüm ticarət mərkəzi olaraq xüsusilə orta əsrlərdə çox məşhur bir yer sayılırdı. Bu şəhərin tacirləri bir çox ölkələrə səfər edərtilər ki, bunların Azərbaycana (xüsusilə Bakıya) gələn qismi yerlilər tərəfindən multani (moltani) adlandırılırdı. İslam olmayan multanilərin adı mənfi çalarla ümumiləşib təhqiramiz bir mənə kəsb etmişdir.

Bakıdakı İçəri şəhərdə, Qız qalası yaxınlığında multanilərə məxsus xüsusi bir karvansara olmuşdur. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə bu karvansaranı XIV əsrdə yerli əhali tikmişdir.

“Moltani” sözü klassik və müasir ədəbi-bədii dilimizdə çox işlənən sözlərdəndir. S.Ə.Şirvaninin bir həcvinə deyilir:

Eldaroğlu nəçidir, bəs nə qələt eləyir o,

Öz sözlə ki, cəhənnəmdədir ol moltani.

R.B.Əfəndiyevin tiplərindən birisi (Məşədi Rüstəm) “Qəmi-atəşmi çəkər daşa girən moltani” misalını işlədir.

C.Cabbarlının tiplərindən Hacı Əhməd Almasa deyir: “Oğlumu get öldür də, danışan moltanı oğludur”.

“İşin xatiri üçün moltanıya dayı deyərlər” – məsəli dilimizdə atalar sözü kimi işlədilir.

MUZEY

E.ə. 332 – 331-ci illərdə Makedoniyalı İsgəndər Nil çayının deltası üzərində məşhur İsgəndəriyyə şəhərini salmışdı. Bu şəhərdə muzların – elm və incəsənət hamisi olan ilahələrin məbədi Museyon çox məşhur idi. Muz məbədində alim və şairlər bütün dərd-sərdən azad edilərək yaradıcılıq və elmi işlərlə məş-

ğul olurdular. Odur ki, İsgəndəriyyə şəhərinə hər yerdən gələn alimlər axıb gəlməyə başlamışdı. Bununla da Museyon elmi fikir mərkəzinə – bir növ akademiya çevrilmişdi. Burada həm də məşhur İsgəndəriyyə kitabxanası yerləşirdi ki, 700 min ən qiymətli əlyazması olan bu kitabxana dünyanın ən yaxşı alimlərini çəkib bura gətirirdi.

Elmin bütün sahələri üzrə burada çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Məsələn, Kopernikdən 17000 il əvvəl, e.ə. III əsrdə Aristarx belə nəticəyə gəlmişdi ki, yer şar şəklində olub öz oxu və Günəşin ətrafında hərəkət edir və s.

Museyonda rityaziyyat, kimya, qrammatika, arxitektura, astronomiya, anatomiya və s. sahələr üzrə ən görkəmli mütəxəssislər çalışırdılar.

Hazırda Musey – Museyon sözündən düzəlmiş “muszey” sözü mədəni, elmi, tarixi abidələr saxlanılan və elmi-mədəni işlərlə məşğul olunan mərkəz mənasında dünyanın bir çox dillərində işlədilməkdədir.

N

NƏRGİZ// NARSİS

Qədim yunan əsətinə görə Narsis (Nərgiz) vaxtilə çox gözəl bir oğlan imiş.

O qədər gözəl ki, bütün qızlar, hətta ilahələr ona vurulmuş. O isə bunların heç birinə məhəl qoymurdu. İş o yerə çatmışdı ki, Eko (exo – əks səda) adlı ilahə onun dərdindən həlak olub daşa təhəvvül etmiş, vücudundan yalnız bir səda qalmışdı.

Narsis isə bir gün suda əksini görüb özünə vurulmuş, nə edəcəyini bilməyərək öz əksini qucaqlamaq üçün suya atılmış və boğulmuşdu. Onun vücudu nərgiz gülünə təhəvvül etmişdir.

Ədəbiyyatda çox zaman nərgiz (gülü) göz ilə qiyas edilir. Bunun isə səbəbi əslində odur ki, nərgiz gülündə yuxu gətirmək, uyutmaq xassəsi vardır.

Bu söz ictimai-siyasi üslubda “Narsis” şəklində özünə məftun, yalnız özünü sevən adamları ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir.

V.İ.Lenin “Ərzaq vergisi haqqında” əsərində yazmışdır: “...*meşşan Narsisləri – menşevikləri, eserləri, bitərəfləri – əsil işgüzar burjuaziya yüzlərlə ələ salıb bütün inqilablarda, on dəfələrlə bütün ölkələrdən qovmuşdur. Bunu tarix sübut etmişdir. Bu, faktlar əsasında yoxlanmışdır. Narsislər boşboğazlıq edəcəklər. Milyukovlar və ağqvardiyaçılar öz işlərini görəcəklər....dağın qırda istehsalçını, kəndlini iqtisadi və siyasi cəhətdən ya burjuaziya ilə birləşdirir...ya da proletariat birləşdirir....*”*Üçüncü yol*” haqqında, “*üçüncü qüvvə*” haqqında *ancaq xudrəsənd Narsislər boşboğazlıq edib xəyala qapıla bilərlər*”.³⁹

NƏSİMİNİ DABANINDAN SOYDULAR

Nəsimi və onun faciəli ölüm mövzusu bütün yaxın Şərq xalqları arasında məşhurdur. Azərbaycanın görkəmli şairi Seyid İmadəddin Nəsimi (1369/70 – 1417) ruhanilər tərəfindən diri-diri soyulmuşdur. Xivəli Dürdi Şeyx türkmən şairi Maxdumqulu ilə deyişməsində deyir:

*“Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən salam olsun, cavab belədir”.*

Salman Mümtazın göstərdiyinə görə “Qızıl su” xalq şairləri ondan bəhs edir:

*Nəsimini dabanından soydular
Saman taxıb darvzada qoydular.*

XVII əsrdə Sarı Aşığın bir bayatısında bu ifadə işlədilmişdir.

³⁹V.İ.Lenin. Əsərləri, 32-ci cild, səh. 388.

Nəsimi adı əzabəş, möhnətkeş, vəfalı, səbatlı aşıq, dö-
zümlülük rəmzi kimi ümumiləşmişdir.

“Nəsimi tək soyulmaq” ifadəsi də çox geniş şəkildə ya-
yılmışdır. Şair F.Qoca “Ölü sahə” şeirində yazır:

*On beşinci əsrdə
dabamından başına
soyuldu Nəsimi
Xaqanlar əlində
soyulan xaqım kimi.*

NİFAQ ALMASI

Başqa sözlə – nifaqın, düşmənçiliyin, mübahisənin səbə-
bi.

Qədim yunan əsətləri ilə əlaqədar olan bu ifadəni ilk dəfə Roma tarixçisi (e.ə.II əsr) Yustin işlətməmişdir. Nifaq allahı Erida toy məclisinə dəvət olunmur. İntiqam almaq məqsədilə üstünə “ən gözəl ilahəyə” sözləri həkk olunmuş qızıl almanı qonaqların arasına tullayır. İlahələrdən Hera, Afina və Afrodita arasında almanın kimə çatması haqqında mübahisə başlayır. Özləri bir qərara gələ bilməyib, mübahisəni həll etmək üçün Troya şahı Priamın gənc oğlu Parisə müraciət edirlər. Hər ilahə Parisə bir şey vəd edir ki, almanı ona versin. Gera – bütün Asiyada hökmdarlıq; Afina – böyük bir qəhrəmanlıq şöhrəti; gözəllik və sevgi ilahəsi Afrodita – dünyanın ən gözəl qadınını təklif edir. Paris çox fikirləşəndən sonra qızıl almanı Afroditaya uzadır. Təhqir olunmuş Gera və Afina ilə Afrodita arasında nifaq başlanır. Afrodita Menelayın arvadı gözəl Yelenanı qaçıрмаqda Parisə köməklik edir və buradan da Troya müharibəsi başlanır.

NOVRUZ DƏRDİ

İfadə sevgilisinin fikrini çəkənlərin dərdini eyhamlı tərzdə bildirmək üçün işlədilir.

Təxminən XIX əsrdə yaradıldığı ehtimal olunan “Novruz” adlı xalq dastanından yayılmışdır. Əsərin qəhrəmanlarından Qəndab sevgilisi Novruzun ayrılığından çox qəmginidir. Anası onun kədərinin səbəbini soruşduqda Qəndab saz yerinə hörüklərini sinəsinə sıxaraq deyir:

*Açılıb dağların əlvan lalası,
Ana, mənim dərdim, Novruz dərdidir.
Mən çəkdiyim nazlı yarın bəlası
Ana, mənim dərdim, Novruz dərdidir.*

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir:

*“Qəmər...əyilib kahaya baxdı, adamların içinə göz gəzdirdi. Şamonu görmədi. Qızlar Qəmrin həyəcanının səbəbini bildikləri üçün güldülər: – Xi, xi, xi... Qəmrin dərdi **Novruz dərdidir**, – deyə onlar əllərini əllərinə vurdular”.*

B.Adilin “Bəhrüz” dramında belə bir dialoq vardır:

“Bəhrüz: – Eh, onsuz da mənim dərdim böyükdür.

*Oğulbəy: – Bilirəm dərdini, **Novruz dərdidir** sənin dərdin”.*

NUHUN GƏMİSİ

Klassik ədəbiyyatda xilasedici bir rəmz kimi işlədilir. Buna “qurtuluş gəmisini” də deyilir.

Dini əfsanələrə görə Nuh peyğəmbər olmuşdur. Sənəti nəccarlıq (dülğərlik) imiş. Xalq onun dinini qəbul etmədiyi üçün dünyanı su basır. O isə hər heyvandan bir cüt götürüb özü qayırdığı gəmiyə minir. Yer üzündə qalan insanlar və heyvanlar boğulub həlak olur. Guya sonra su çəkilmiş və Nuhun gəmisini

Ağrı dağı ələyinə yanaşmışdır. Dünyadakı adamlar guya yalnız Nuh nəslindən törəmişlər. (Ağrı dağı indi Ararat adlanır).

Buna bənzər əfsanələr qədim Yunanıstanda Prometeyin oğlu Devkamon ilə əlaqədar mövcud olmuşdur. Guya insanlar arasında cinayətkarlığın artdığını görən Zevs bütün bəşər nəsli-ni məhv etmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə göndərilən su qalxıb hər yeri basanda Devkamon öz atasının məsləhəti ilə bir gəmi düzəldir və Pirri də özü ilə birlikdə gəmiyə götürür. Doqquzuncu gün tufan yatır və bunlar Parnas dağına çıxmalı olurlar və s.

NUHUN TUFANI

Ən şiddətli tufan; uzunmüddətli yağış, qasırğa mənasındadır.

Dini rəvayətlərə görə yəhudi peyğəmbərlərindən olan Nuh 50 yaşında özünü peyğəmbər elan etmiş və xalqı dinə dəvət etmişdir. Xalq onun sözlünə baxmadığı üçün əhli-əyalını və və hər növ heyvandan (biri erkək, digəri dişi olmaq üzrə) bir cüt götürüb, özü qayırdığı gəmiyə minmişdir. O gəmiyə minəndən sonra 40 gün, 40 gecə (bəzi mənbələrdə 7 gün, 7 gecə) yağış yağmış, yedən su fəvvarə vurmuş, bütün yer üzünü su basmışdır. Dinə inanmayanların hamısı bu tufanda guya həlak olmuşdur, yalnız gəmiyə minmiş olan Nuh və ailəsi salamat qalmışdır.

Lap qədimlərdə ümumi tufan nəticəsində bir ailədən başqa hamının qərq olduğu əfsanəsi dünyanın bir çox xalqlarında yayılmışdır.

Əfsanələrə görə belə bir tufan o zamankı xalqlara məlum olan bütün dünyanı bürümüşdü. Bu haqda qədim yunan, hind, Çin, Babil, Assuriya əfsanələri yayılmışdır.

Alimlərin fikrincə bu sadələvh təsəvvürlər ehtimal ki, qədimlərdə olan müəyyən şiddətli tufan nəticəsində meydana gəlmişdir.

“Avesta” da göstərilir ki, Yima günah etdiyi üçün ölüm meydana gəldi (Bu günah buynuzlu heyvanların ətini yeməkdən

ibarət idi. Çünki bu əti yemək qadağan edilmişdi). Bu günah üçün Yima cənnətdən qovuldu. İnsanlar üçün ölüm meydana gəldi. Yer üzünə soyuq qış gəldi. Qışın soyuq-boranından xilas olmaq üçün Yima xilas gəmisi düzəldi. Bu gəmiyə kişi və qadınların, heyvanların, bitkilərin ən yaxşılarını topladı və s.

O

O AYAĞINI AT SIN, MƏN DƏ ATIM

Bir işi yerinə yetirməkdə tənbellik edən, həmişə başqalarından imdad gözləyən adamlar haqqında kinayə ilə deyilir.

İran sərbazları haqqında yayılmış belə bir lətifə vardır ki, sərəba düzölmüş əsgərlərə hərəkət əmri verildikdə kimsə yerindən tərənəməmişdir. Zabit sərbazlardan bir-bir soruşduqda ki, niyə tərənəmirsən, – hər kəs yoldaşını göstərib deyir:

- O ayağını at sin, mən də atım.

Rəşid Əfəndizadə "Mirzə Fətəli haqqında bildiklərim və eşitdiklərim" məqaləsində M.F.Axundovdan bəhs edərkən yazırdı: "*O deyərdi ki...İranda seyidlər və mərsiyəxanlar hər il qurx gün məhərrəmlikdə və otuz gün orucluqda, gecə-gündüz camaatı ağlatdılar. Kişilərin göz yaşları ilə bərabər, babalarından qalma igidlik cövhəri də getmiş, hər birisi ağlayan bir arvada dönmüşdür. Odur ki, indiki İran sərbazı deyir: Məhəmməd vəli ayağını at sin, mən də atım.*"

XIX əsrdə belə bir ifadənin yayılması təsadüfi deyildir. Bu dövrdə İranın vəziyyəti çox acınacaqlı idi, nizami qoşun və qoşunda ciddi bir nizam-intizam, qayda-qanun yox idi. Nizami ordu yalnız İran şahı Peterburqa səfər edəndən sonra təşkil olunmuşdu. Bu vaxt Tehrana gəlmiş polkovnik Domantoviç rus nizamnaməsinə müvafiq dəstə yaratmışdı ki, bu da ölkədə yeganə hərbi nizami qüvvə idi (bu ordu sonralar, 1905-1911-ci il inqilabları dövründə çox mürtəce bir rol oynamışdı).

Ü.Hacıbəyov "Molla Nəsrəddinə cavab" adlı məqaləsində yazır: "Amma indi deyirlər ki, "İrşad"ın müştərisi azdır, ona görə guya bağlanacaqdır. Deyirəm qoy, hələ görək bağlanır, ya bağlanmır.

...cənab Molla, hamı bir-birini gözləyib pul göndərməyəcək. O deyəcək ki, bəlkə doğrudan bağlandı, bu deyəcək ki, **Məşədi Əli ayağını düz qoysun, mən də qoyum.** Axırda heç nə göndərməyəcək. Doğrudan da, "İrşad" bağlanacaq".

ODDAN – SUDAN KEÇMƏK

Diribaş, dünya görmüş, təcrübəli, usta, bərkdən-boşdan çıxmış, bacarıqlı adamlar haqqında danışarkən bu ifadəni işlədirlər.

İfadənin mənası – çox müxtəlif maneələrin, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, çox şeyi təcrübədən keçirmək, imtahanlardan çıxmaqdır.

Qədim zamanlar bir sıra xalqlar içərisində belə qayda var idi ki, cinayət etdiyinə şübhə oyanmış şəxsləri su və ya od ilə imtahan edir, yoxlayırdılar. Müttəhimi alıb çaya (suya) atırdılar. Batmasa, belə mühakimə edirdilər: deməli, günahkardır ki, su da onu qəbul etmir. Batsa, deməli, günahı yoxdur, ona böhtan atılmışdır.

Od ilə yoxlama belə aparılırdı ki, müttəhim əlini yanar odun içinə soxmalı və ya közərmiş dəmiri əlinə götürməli olurdu. Bu zaman günahsız şəxslərin əmində yanıq yeri, izi (qabar və s.) qalmamalı idi.

İfadənin müxtəlif variantları qədim yunan və Roma müəlliflərinin – Plutarx, Aristofan, Horatsi, Virgili və b. əsərlərində özünü göstərir. Habelə Firdovsinin "Şahnamə"sində Səyavuş oda girməklə günahsız olduğunu sübut edir.

H.Cavidin "Səyavuş" faciəsində xainlikdə ittiham edilən Səyavuş və ona böhtan atan Südabəni yoxlamaq üçün münəccim hökmdar Keykavusa deyir:

*Əmr ediniz atəş yaxılsın həmə
Keçsintlər üstündən, diqqət eyləriz,
Yanan suçlu olur, yanmayan təmiz.*

S.Vurğun “Belələri də var” şeirində yazırdı:

*Tilsimlidir o qəhrəman,
Qan da axmaz yaxasından,
Odun-suyun arasından
Üzə çıxır asta-asta.*

OĞLANSAN, YA QIZ(SAN)?

Yəni istəyinə, arzuna nail oldun, ya yox? Bu zaman “oğlan” müsbət (təsdiq, müvəffəqiyyət), “qız” mənfi (inkar, müvəffəqiyyətsiz) mənada işlədilər.

Adətən bir məqsədlə başqa yerə gedib qayıtmış adalara bu sualı verirlər.

İfadəyə hələ Dədə Qorqud dastanlarında rast gəlirik. “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” boyunda təsvir olunur ki, qız elçiləməyə getmiş Dədə Qorqud müsbət cavab alıb qayıtmışdır.

“Dədə (Qorqud) döndü, Baybura evlərinə gəldi.

Baybura həy aydır:

–Dədə! Oğlanmısan, qızımısan?

Dədə:

– Oğlanam, – dedi”.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında təsvir olunur ki, kəşfiyyət quyusunu qazmağın mümkün olub-olmamasını yoxlamaq məqsədi ilə Qara daşlara gedib qayıtmış mühəndis İmanovu gördükdə usta Ramazan deyir: “...hə, bir de görüm nə tövr qayıtdın? Qız, ya oğlan?”

OĞUL BELDƏN, ƏR ELDƏN

İfadənin tam şəkli “Oğul beldən, ər eldən, vay qardaş dərdi” şəklindədir.

Əsasən şifahi danışq dilində və bəzi dialektlərdə işlənən bu ifadənin ilkin şəklini bərpa etmək çox çətinidir. Dilimizdə “Oğul ələ düşər, qardaş yox” atalar sözü vardır. Q.Q.Cəfərov ifadənin belə bir variantını işləmişdir: “Ər eldən gəlib, oğul beldən gəlib, haray öz atam oğlu!” (“Советская тюркология”, 1974, №3, c.26).

Göstərmək lazımdır ki, ərəb dilində belə bir atalar sözü vardır: *الجوز موجود و الابن مولود و الاخ مفقود*

Əl-cauz maucud va-l-ibnu maulud va-l-əxu məfqud .

(Qoca ər mövcuddur, oğul dostumdur, qardaş itmişdir)

Bu məşhur ifadənin yaranması Herodotun göstərdiyi belə bir hadisə ilə əlaqədardır.

“İran şahı I Dara şübhələndiyi İntafrenesi (Hakimiyyəti yalançı Smerdisdən almaqda Daraya kömək etmiş 7 nəfərdən biri) bütün yaxın adamları ilə birlikdə həbs edib, edam cəzasına məhkum etmişdi. İntafrenesin arvadı saraya gəlib öz uğursuz taleyindən şikayətlənir və ağlayırdı. Nəhayət, Daranın ona yazdığı gəlir və tutulanlardan yalnız birini onun xahişi ilə azad edəcəyini söyləyir. Qadın fikirləşdikdən sonra deyir: “Əgər hökmdar bir nəfərin taleyini mənə bağışlayırsa, mən qardaşımı azad etməyi xahiş edirəm”. Cavabdan heyrətlənmiş Dara soruşur ki, niyə görə sən ancaq qardaşının qayğısına qalırsan? Axı o sənə oğulların qədər yaxın deyil, ərin qədər əziz deyildir. Qadın deyir: “Allah qoysa, mənim başqa ərim ola bilər, yenə dünyaya uşaq gətirə bilərim. Lakin qardaş tapa bilmərəm. Çünki nə atam sağdır, nə də anam”.

M.Süleymanovun “Zirvələrdə” romanında deyilir:

“Uzun qış gecəsi yarıdan keçmişdi. Qəsəbədəki evlərin birindən qopan fəryad araya çökmüş dərin sükutu pozdu.

*Əri eldən taparam,
Övladı beldən taparam,
Qardaşı hardan taparam.*

Ağrı deyən meyiti şolnidən tapılmış montyorun bacısı idi”.

Fikrət Sadiq “Bacı-qardaş nağılı” şeirində təsvir edir ki, şah cəzaya məhkum olan üç nəfərdən birini bağışlayacağını vəd etdikdə:

*Qadın baxdı həsrət-həsrət alışa-yana,
(Gah qardaşa, gah ərinə, gah da oğluna).
Neyləsin o, kimi seçsin, kimi, bir anlıq,
Buludlanmış gözlərinə çökdü qaranlıq.*

*Arvad susdu, ana susdu, ayrıldı bacı,
Handan-hana qaranlıqdan sıyrıldı bacı.
“Bu ərimdir, bu oğlumdur, qardaşım hanı?
Ər eldəndir, oğul beldən, qardaş amanı!”*

Vaqif Musanın “Bir saat Səlimi qarının yanında” hekayəsində Səlimi deyir: “Çox qeyrətli, namuslu qardaş idi qardaşım. Hitler əlimdən aldı onu. Qardaş deyəndə burnumun ucu göynəyir. Vallah, qardaş ərdən də, baladan da əzizdi.

Sözümün birini qoyum, birini danışım. Deyirlər, qədim zamanədə ata, oğul, bir də atanın qayını padşaha qarşı çox pis iş görürlər. Padşah bunların üçünü də ölümə məhkum eləyir. Edam məclisi qurulur. Onların üçünü də gətirirlər “Rüsvayçılar” meydanına ki, cəmi məxluqatın gözləri qabağında boğazlarına ip keçirib, edam eləsinlər. Bu dəm ərinin, gözünün ağrı-qarası amanzaman oğlunun və qardaşının asıldığı eşidən qadın qaça-qaça gəlir həmin yerə, açır başından çarşabı, atır padşahın ayaqlarının altına ki, yalvarıram sənə, keç onların günahından, azad elə onları. Padşah rəhmdil imiş, qadına yazığı gəlib deyir: “Bu üç nə-

fərdən birini seç! Hamısını azad eləyə bilmərəm. Çünki çox ağır cinayət işlədiblər". Qadın qardaşını seçir. Padşah soruşur: "Nə üçün aman-zaman oğlunu, ya ərini seçmədin, qardaşını seçdin?" Qadın cavab verib deyir: "Padşah sağ olsun, mən ər də tapa bilərəm, oğul da tapa bilərəm, amma heç vədə qardaş tapa bilmərəm!". Padşah fikrə gedir, sonra onun qardaşının hesabına ərini də, oğlunu da azad eləyir.

OLDUĞU KİMİ GÖRÜNMƏK

İfadə Cəlaləddin Ruminin məşhur "Məsnəvi"sindən bir sıra dillərə yayılmışdır.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Z.Göyüşov "32 gün qonşu ölkədə" məqaləsində yazır: "*Öz əsərlərində insanı daim xeyrə, gözəlliyə, həqiqətə, adalətə çağıran Mövlana Cəlaləddin insanın mənəvi saflığına, daxili paklığına müstəsna əhəmiyyət vermişdir. O, ikiüzlülüğü daxili çirkinliyin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. Konyadakı Mövlana türbəsini ziyarət edərkən gözələrinə ilk dəfə onun iri hərflərlə yazılmış məşhur axlaqi tələbi deyir: "Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol!"*

C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" faciəsinin dördüncü pərdəsində Oqtay Muxanın " – Nə həqiqət? Bah!..." sözləri müqabilində belə deyir: " – Elə bir şey ki, olduğu kimi görünsün, göründüyü kimi görünməsin". Oqtay bir az sonra deyir: " – Qoyun bu çirkin qara daşlar olduğu kimi, bütün dəhşətilə görünsünlər. Daşdır, qoy daş görünsün. Neçin gizlədirsiniz? O, çirkin də olsa, həqiqət olduğu üçün gözəldir".

M.İbrahimovun "Minaxanım" hekayəsində deyilir: "...O vaxtdan hamı ismətli, həyalı, təmiz adamlar ona ləkəli göründü. "Hamısı pərdədir. Hamısı yalandır!?" – deyib bir adamın da göründüyü kimi olduğuna inanmadı".

ON ÜÇ NƏHSİDİRMİ?

Keçmiş xurafatın qalıqlarından biri də bəzi adamların on üç rəqəmindən qorxması, on üçü nəhs əlamət hesab etməsidir. Hətta bir sıra məşhur elm nümayəndələri belə bu xurafatdan yaxa qurtara bilməmişdir. Məsələn, məşhur filosof Jan Jak Russo on üç rəqəmindən qorxurdu.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə qədim yəhudilər rəqəmləri hərflərlə işarə edirdilər və "13" rəqəmi "m" hərfi ilə yazılırdı. "M" hərfi isə yəhudi dilində "ölüm" ("mem") sözünün ilk hərfi idi. On üç rəqəmini göstərən fal kartını qədimdə falçılar ölüm müjdəçisi hesab edirdilər və çox zaman həmin kart kağızında insan başını dəryazla üzən skelet şəkli çəkilmiş olurdu.

Sonralar Bibliya əfsanələrində 13-cü müqəddəsin satqın İuda olduğu misalı da bu xurafata əlavə olunmuş, habelə İsanın əfsanəvi on iki həvariyyunu (əshabəsi) olması rəvayəti yayılmışdı. Bütün bunlardan mövhumatçı adamlar belə bir səhv qənaətə gəlmişdilər ki, guya on üç bədbəxtlik gətirən rəqəmdir.

Bu haqda xurafat ən çox İngiltərədə yayılmışdır. İngilis şəhərlərinin bir sıra küçələrində on üçüncü bina yoxdur, binaların on üçüncü otaqları yoxdur. Mehmanxanalarda on ikinci otaqdan sonra on dördüncü otaq gəlir. 1930-cu ildə Londonun bir neçə min sakini hökumətə petisiya verərək evlərdən on üçüncü nömrələri ləğv etməyi xahiş etmişdi.

1970-ci ildə Meksikada keçirilən futbol üzrə beynəlxalq dünya çempionatı ərəfəsində Beynəlxalq Futbol Federasiyası xüsusi qərarla oyunçuların köynəyində 13 rəqəmini "qanundan kənar" elan etmişdi. Öz komanda heyətində həmin nömrə ilə qeydə alınmış oyunçu istəsəydi nömrəsiz köynəkdə çıxış edə bilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, on üç rəqəmi heç də bütün xalqlar üçün "bədbəxt", "qara taleli" rəqəm deyildir. Bəzi xalqlar dörd rəqəmini, bəziləri yeddini, başqa xalqlar doqquzu belə "qara rəqəm" hesab edirlər.

On üç rəqəminə başqa münasibətlər də vardır: Mərkəzi və Cənubi Amerikanın bir sıra qədim sakinləri bu rəqəmi müqəddəs və səadət gətirən rəqəm hesab edirdilər. Hindu əfsanə və rəvayətlərində on üçün sirli, ilahi qüvvəyə malik olduğu geniş təsvir edilir. İtalyanlar da on üç rəqəminin səadət gətirdiyinə əmindirlər.

Külli miqdarda konkret-tarixi faktlar sübut etmişdir ki, 13-ün bədbəxtlik ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məşhur rus müğənnisi F.İ.Şalyapin fevralın on üçündə doğulmuşdur. Musiqiçilərin P.İ.Çaykovski adına müsabiqəsində on üçüncü nömrə ilə çıxış edən Van Klibern fevralın on üçündə qalib gəlmişdi. A.Nikolayev və P.Popoviçin qrup halında kosmik uçuşu on üç avqustda müvəffəqiyyətlə başa çatmışdı. Bir çox idmançıların (məsələn, məşhur futbolçu Eysebio) məhz on üç nömrə ilə çıxış edib qalib gəldikləri məlumdur.

Bir sıra ölkələrdə on üç rəqəminin fetişləşdirilməsinə qarşı mübarizə qüvvətlənir. 1966-cı ildə ABŞ-da "On üçlər klubu" təsis edilmişdir. Klubun ilk iclası on üç nömrəli göydələnin on üçüncü təbəqəsindəki on üç nömrəli otaqda və dekabrın on üçündə keçirilmişdi. Burada klubun on üç üzvü və on üç qara pişiyi olan ev sahibəsi iştirak edirdi. İclasda çoxlu güzgü sındırılmış, duz dağıdılmış və "Xanım Antionüç" seçilmişdi. ABŞ-ın bir çox ştatlarında "On üç xurafatı əleyhinə" klubunun filialları yaradılmışdır. "On üçlər klubu" Londonda da fəaliyyət göstərir. On üç üzvü olan bu klubun yığıncaqları hər ayın onüçündə saat on üçdə keçirilir. Klub onüç pilləsi olan binada yerləşir.

"Kommunist qəzetində bir yazıda deyilir: *"Deyirlər ki, 13 nəhs rəqəmdir.Əksinə, 13 daşsalahlılar üçün çox uğurlu çıxmışdır"*.

O VAXTDAN ÇOX SULAR AXIB

İfadə qədim, uzaq bir işdən, hadisədən bəhs olunarkən işlədilir. Vaxt ilə suyun nə əlaqəsi?

Vaxtı hesablamaq üçün ən qədim cihazlardan biri su və qum saatları idi. Bu qədim cihaz hələ Babilistanda məlum idi və təxminən 23000 il bundan əvvəl Yunanıstanda və Romada işlənirdi.

Cihazların quruluşu çox sadəydi. İki qabın birindən o birinə müntəzəm şəkildə və bir qərarda su axardı və suyun qabdakı səviyyəsinə görə vaxtı hesablardılar. Qum saatları da təxminən eyni prinsipə əsaslanırdı.

Qədim yunanlarda məhkəmə istintaqı zamanı müttəhimə və ittihamçıya çıxış etmək, danışmaq üçün eyni miqdarda vaxt verilirdi. Çıxışa başlamazdan əvvəl onlar üçün bərabər miqdarda su ölçürdülər. Onlar danışmağa başlayan kimi su saatları da işə salınırdı. Suyun axdığı bütün müddət ərzində danışmaq olardı. Su axıb qurtaran kimi, danışan susmalı idi. Müəyyən sənədi oxumaq, əsas məsələyə dəxli olmayan çox uzaq məsələlərdən danışmaq və ya şahidin ifadəsini dinləmək lazım gəldikdə suyun axmasını kəsərdilər. Konkret faktlar haqqında məlumat verəndə və ya ifadə verəndə də su qabdan axmamalı idi. Çox güman ki, indi də "məruzədə su çoxdur", "suyunu azalt", "məqalə (əsər) çox suludur" və s. kimi ifadələr öz mənşəyini yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisədən götürmüşdür.

Firidunbəy Köçərli "Məişətimizə dair" məqaləsində yazırdı: *"Əfsus ki, o vaxtdan indiyədək çox işlər olubdur, çox sular axıbdır: Naxçıvanda bu hala kimi nə progimnasiyadan bir xəbər var və nə puldan bir əsər var"*.

M.İbrahimovun "Pərvanə" romanında İlyas bəy qızı Cahən xanıma Hürü və onun oğlu Sahib haqqında deyir: *"Gör o vaxtdan neçə sular axıb keçib, qızım! Sən də o sən deyilsən, mən də. Yəqin bil ki, onlar bizdən də artıq dəyişiblər. Gör neçə*

ildir rusun padşahi oturan şahərdə yaşayıblar, oxuyub qayıdib gəlirlər”.

OVUN OVÇUNU İZLƏMƏSİ

İfadə Sədinin məşhur bir beytinin dilimizə tərcüməsi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Həmin beyt budur:

*Səyyad peyi-seyd dəvidən əcəbi nist,
Seyd əz peyi-səyyad dəvidən məzə darəd*

(“Ovçunun ov dalınca qaçması təəccüblü deyil, ovun ovçu dalınca düşməsi məzəlidir”).

Beyt ədəbi-bədii dilimizə tərcümə edilmədən əsrlər boyu varvarizm kimi işlənmişdir. Həmin beyti Ü.Hacıbəyovun “Firuzə” operasında Şah oxuyur.

Beytdəki “ovun ovçunu izləməsi” ifadəsi isə dilimizə tərcümə edilmişdir. H.Cavidin “Şeyda” faciəsində “məzarlıqda” olan Qara Musa öz düşməni Məcid əfəndinin ona tərəf gəldiyini görəndə, intiqam alacağını – Məcid əfəndini öldürəcəyini düşünərək deyir: “*İştə o da bizim başımızın sahibi Məcid əfəndi! (Məmnun). Amma nə eyi təsadüf! Heç şimdiyə qədər bir ovun ovçunu izlədiyini eşitdinmi?*”

Firdovsinin “Şahnamə”sində deyilir:

*Belə bir məsal də çəkib hökmdar,
Dedi: – Olsa əgər bir gənc bəxtiyar,
Könüllü düşər toruna ov onun,
*Düşər arxasınca pələng ovçunun”.**

Ö

ÖLÜ CANLAR

Hissi, duyğusu çox soyuq olan, müasir həyata yad və biganə, ictimai həyatdan uzaq, sevgisiz, maraqsız adamlar, habelə müəyyən yerdə yaşayan, lakin öz vəzifəsini yerinə yetirməyən adamlar haqqında işlədilir. Müasir mətbuatımızda çox geniş yayılmışdır.

İfadə N.V.Qoqolun (1809 – 1852) “Ölü canlar” (1842) əsərinin adından yayılıb məşhurlaşmışdır.

Əsərdə təsvir olunur ki, Çiçikov “ölü canlar” almaqla məşğul olur. “Ölü canlar” isə ölmüş olan, lakin rəsmi sənədlərdə dirilər siyahısında qalan təhkimçi kəndlilər hesab olunur. Odur ki, bəzən bu ifadə dilimizdə lap ilkin mənada – öldüyü halda dirilər siyahısında qalanlar mənasında da işlədilir.

“Kommunist” qəzetində nəşr olunmuş bir felyetonda deyilir:

*“...Tədarükçülər öz şəxsi mənfəətləri üçün Qoqolun Çiçikovu kimi şəhərbəşəhər, kəndbəkənd düşüb **ölü canlar** axtarmış, onların adına saxta arayışlar tərtib etmiş, hətta xəyali adamların, xəyali kəndlərin və kolxozların adlarına... meyvə yazaraq külli miqdarda dövlət vəsaitni mənimsəmişlər”.*

ÖLÜNÜN DALINCA DANIŞMAZLAR

Bu ifadə Layertli Diogenin (e.ə.III əsr) “Məşhur filosofların həyatı, təlimi və fikirləri” əsərində göstərdiyinə görə ilk dəfə bir qədər başqa şəkildə (“ölünün dalınca onun yaxşısına danışılmalıdır”) qədim dünyanın “yeddi müdrik”indən biri sayılan Xilonun (e.ə.VI əsr) dilindən yayılmışdır. Sonralar müxtəlif xalqların dillərinə daxil olmuşdur.

V.İ.Lenin "Muromsyevin ölümü münasibətilə nümayiş haqqında" məqaləsində (1910) yazırdı:

"Burjua riyakarları: de mortuus aut bene aut nihil (ölünün dalınca ya danışmazlar, ya da yaxşı danışarlar) kəlamını sevirlər. Proletariat həm ölü, həm diri siyasi xadimlər haqqında *həqiqəti* bilməlidir, çünki, doğrudan da, siyasi xadim adına layiq olan adamlar cismən öldükdə, siyasət üçün ölmürlər".⁴⁰

C.Məmmədquluzadə "Məryəm xanım" felyetonunda (2.XII.1907) yazırdı: "*Mən "İrşad"ın sözündən çıxmıram: "Ölülər barəsində ya gərək yaxşı danışasan, yənkə heç danışmayasan.*

...Lakin burasını lazımdır unutmaq ki, ölünün barəsində yaxşı danışmaq və yənkə heç danışmamaq qədim latınların adətidir: amma müsəlmanlara gələndə biz bunu görürük ki, müsəlman içində o qədər ki, ölülər barəsində bihörmət sözlər söylənir, heç dirilər barəsində söylənmir".

M.İbrahimovun "Pərvanə" romanında Dəvəçi Kərimin öz arvadı ilə belə bir dialoqu verilir: " – Nə deyirdi o, niyə yuxuna girib?! – Qaratel soruşdu.

– Yadımdan çıxıb nə deyirdi. Rəhmətlik bu dünyada necə çərənçi idisə, o dünyada da elədir, dil qəfəsə qoymurdu....

– Elə demə, ay kişi! **Ölü haqqında pis danışmazlar. Dilin quruyar".**

Yazıçı İ.Qasımov "İtaliya mozaikası" adlı yazısında deyir: "Qədimdən belə bir qayda var: **"Ölülər barədə yaxşı danış, ya sus"**.

Bu tərkibdə obyekt dəyişilə də bilir. M.Süleymanlımın ""Qaraca kişinin yaylaqları" hekayəsində deyilir: "*Sonra günlərin birində sədri rayona çağırdılar. Getdi, bir də rayondan qayıtmadı. Qaraca kişi bircə onu dedi ki, – bala, düzdü, **gedənin dalınca danışmazlar, amma özü bir adam deyildi, kəlin qoyunun analı-balalı qanına bəis oldu**".*

⁴⁰V.İ. Lenin. Əsərləri, 16-cı cild, səh. 332-333.

ÖYRƏNDİM BU GÖZÜ ÇIXAN QARDAŞDAN

Özündən əvvəlki hadisə və şəxsdən nəticə çıxaran adamların dilindən kinayə və ya zarafatla deyilir.

İfadə Q.B.Zakirin (1784 – 1857) “Qurd, çaqqal və şir” təmsilindən yayılmışdır. Həmin təmsil C.Rumidə (XIII əsr) vardır.

Mövzusu qədim Hind təmsillərindən alınmışdır. Təmsilin məzmunu belədir: Qurd, çaqqal və şir dost olub bir qoyun, bir quzu və bir toyuq əldə edirlər. Şirin əmrinə qurd bunları üçünün arasında bölür – qoyunu şirə, quzunu qurda, toyuğu çaqqala verməyi təklif edir. Bu bölgüdən xoşlanmayan şir qurdun başına pəncəsilə elə vurur ki, zavallının gözləri çıxıb yerə düşür. Sonra çaqqala ovu bölməyi əmr edir. Çaqqalın bölgüsü belə olur ki, şir qoyunu səhər, quzunu axşam, toyuğu da qəlyanaltıya yesin. Şir, əlbəttə, bu bölgüdən razı qalır.

*Şir dedi: "Afərin sənə, ey pürfən,
Bu bölgünü kimdən öyrənibsən sən?"
Dedi: "Bilməz idim binadan, başdan,
Öyrəndim o gözü çıxan yoldaşdan".*

S.Rəhimovun “Qafqaz qartalı” romanında çarın “*öz imperiya xəfiyyə başçısını*” cəzalandırmasından bəhs edəndən sonra deyilir: “Nazirlər əcəbini bilirdilər, **“gözü çıxan qardaşdan”**...hesablarını götürürdülər ki, *imperatorun hakimi-mütləq qəzəbinə, şübhəsinə səbəb olmaq, onların hər birisi üçün necə baha qiymətə başa gələ bilər*”.

ÖZ ARŞINI İLƏ ÖLÇMƏK

Məcəzi mənada özü, öz qabiliyyəti ilə müqayisə etmək, özünü nəzərdə tutmaq, öz zövqünə görə qiymətləndirməkdir.

Uzunluq ölçüləri heç də indiki kimi dəqiq olmamışdır. Qədimlərdə ağaclardan uzunluq ölçmə üçün alət – arşın düzəldəndə hər yerdə bunun eyni olmasına o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Çox qədimdən dilimizdə işlənən “arşın” sözü farsca “ərs//ərs” sözündən olub, “dirsək” mənasına gəlir. Məlumdur ki, ən müxtəlif xalqlarda uzunluq ölçüləri bədən hissələrinin adlarından əmələ gəlmişdir. Vaxtı ilə hər kəsin dirsəyinin uzunluğu bir ölçü vahidi olaraq qəbul edilmişdi. Adamların isə heç də hamısının dirsəyi bir ölçüdə, bir bərabərdə deyildir. Hər kəs bir şey satanda və ya alanda tanımadığı yad arşın ilə deyil, məhz özünün dirsəyi (arşını) ilə ölçməyi təklif edərdi. İfadənin yaranması da bununla əlaqədardır.

Burada ikinci bir uzunluq ölçüsünü xatırladaq: ingilis ölçüsü “fut” əslində ayağın altı, pəncə deməkdir. Vaxtı ilə bu da ölçü kimi işlədilirdi. Lakin müxtəlif adamların pəncəsi eyni uzunluqda deyildir. Buna görə də VIII əsrdə Böyük Karl elan etmişdi ki, bundan sonra “fut” ancaq onun pəncəsinin uzunluğu hesab olunmalıdır. Yalnız bundan sonra bu ölçü dəqiqləşdirilmiş oldu.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Gültüş deyir: “...*Ancaq əxlaq da elastiki bir şeydir. Bunu hər kəs öz arşını ilə ölçə bilər*”.

ÖZ KÖLGƏSİNDƏN QORXMAQ

Başqa sözlə: son dərəcədə qorxaqlıq göstərmək, boş yerə qorxu keçirmək.

İfadə qədim yunan və Roma yazıçıların (Aristofan, Əflatun, Siseron və s.) əsərlərində işlədilmişdir.

Ü.Hacıbəyovun “Təəssüflər olsun” məqaləsində (“Tərəqqi” qəzeti, 25 mart, 1909-cu il) deyilir:

“*Görürsən ki, bir balaca uşaq anasının qucağından yerə düşüb bir qədər gedir, birdən qabağında bir pişik görüb,*

tez qayıdıb qaçır anasının qucağına, sonra düşüb bir də gedir. Bu səfər də bir ayrı şeydən, məsələn, öz kölgəsindən qorxub yenə qaçır anasının qucağına”.

ÖZÜN YAŞA, QOY BAŞQALARI DA YAŞASIN

Əsasən fransız misalı olan bu ifadə ədəbi dilmizdə, rus dilindən tərcümə nəticəsində işlənməyə başlamışdır.

İ.S.Turgenevin (1812 – 1883) “Rudin” (1856) romanında (tərcümə edən M.Rzaquluzadə) Piqasov deyir:

“...Üç cür eqoist var: birincisi – özləri yaşayan və başqalarını da yaşamağa qoyan eqoistlər; ikincisi – özləri yaşayan, başqasının yaşamasına mane olan eqoistlər; nəhayət, nə özləri yaşayan, nə də başqalarını yaşamağa qoyan eqoistlər”.

“Kommunist” qəzetindəki bir məqalədə deyilir:

“...ABŞ-da bəzi sağlam düşüncəli adamlar belə prinsip əsasında hərəkət etməyə çağırırlar: **özün yaşa, qoy başqaları da yaşasın**”.

S.Vurğun “Sülhü müdafiə edən mədəniyyət xadimlərinin ümumdünya konqresi haqqında” adlı kitabçasında (1948) ingilis Olif Staplton adlı birisinin nitqindən bəhs edərkən yazmışdır: “Lakin zahirən insana xoş gələn bu sözlərin üstüörtülü bir mənası vardı ki, bunu Staplton aşağıdakı sözlərlə ifadə etdi: “İngiltərədə deyirlər ki, **özün yaşa, öz gələcəğinin də yaşamasına imkan ver**” .Stapltonun dediklərindən belə bir nəticə çıxır ki, bəşəriyyətin əldə etmiş olduğu maddi və mənəvi nailiyyətləri darmadağın edən yırtıcı cahangirlər, Britaniya imperiyasına, ya da müasir Amerika imperialistlərinə yaşamaq imkanı verməklə vahid bəşəri bir mədəniyyət yaratmaq olar”.

PARÇALA VƏ HÖKMRANLIQ ET

Bəzən də “nifaq sal və hökm sür” şəklində işlənir.

Bu fikir qədim Roma senatının rəhbər prinsipi olmuşdur. Çoxmillətli dövlətlərdə müxtəlif xalqlar arasında milli ədavət oymaq və bunu qızıqdırmaq yolu ilə hakimiyyəti idarə etmək üsuludur. Müasir imperialistlərin ən çox istifadə etdikləri siyasi üsullardandır.

İfadənin müəllifi dəqiq şəkildə məlum deyildir. Güman edirlər ki, Makedoniyalı İsgəndərin atası Filippin (e.ə.359 – 336) dilindən yayılmışdır.

İfadə bəzən bir termin kimi Divide et impera şəklinə işlədilir.

Siyasi ədəbiyyatda geniş miqyasda işlənən bu ifadə bədii dilimizə də keçmişdir. B.Vahabzadə “Hər zamanın öz hökmü var” şeirində yazır:

“Parçalayıb sən hökm sür!” siyasəti
Yurdumuzda od qaladı
Biz bir yana,
Eyni dili,
Eyni dini,
Neçə yerə parçaladı.

M.İbrahimov “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək” məqaləsində (1944) yazmışdır: “...*Xarici qəsbkarlar, hər şeydən əvvəl, xalqımızın mənəvi birliyini pozmağa, onun arasına müxtəlif məzhəb, din və əqidə davaları yaymağa çalışmışlar. İstər ərəblərin gətirdiyi islamiyyət, istər sonradan iranlı və türklərin yaydığı sünni-şiə davaları ancaq bu məqsədi güdüdü. Bu, qədim Romanın sınaqdan çıxardığı zəhərli bir siyasətin davamı idi: “Araya nifaq salıb öz hakimiyyətini təmin et”.*

Jurnalist N.Babayev yazır: “Bir may zəhmət adamlarının həmrəyliyi və birliyi deməkdir. Amerikalı imperialistlər isə **parçala, hökm sür prinsipi ilə yaşayırlar**”.

PATRONU ƏSİRGƏMƏMƏK

İfadə əhaliyə tutulan amansız divanı səciyyələndirmək üçün işlədilir.

1905-ci ilin 14 oktyabrında Peterburq general-qubernatoru D.Trepovun belə bir elanı şəhərin küçələrində vurulmuşdu ki, o, şəhərdəki hərə-məreliyi tezliklə yatırmaq üçün polisə əmr vermişdir, əhali müqavimət göstərsə, patronları əsirgəməyəcəklər.

Həmin ifadə sonralar ümumiləşərək məşhurlaşmışdır.

C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində fəhlələrin üsyanından vahiməyə düşməş qubernator deyir: “*Polkovnik, bütün qüvvətinizi mədənlərə!*”

Bu saat, bu saat kazakları göndərmək lazımdır (Polkovnik getmək istəyir). Polkovnik, patronu əsirgəməyin”.

C.Məmmədquluzadə bu ifadəni başqa şəxsə isnad edərək “Xəlifələr” felyetonunda yazır:

“...İngilis kralı və onun vəzirləri qoşunlara əmr edirlər ki, əməlləri “ağıllandırmaq” yolunda top-tüfəngi müzayiqa etməsinlər (burada rəhmətlik Rusiya vəziri Plevenin “patron fəqərəsi” yadıma düşür). Bəli, deyəsən sözümdən çıxdı”.

N.Nərimanov 1906-cı ildə yazdığı “Güc birlikdədir” adlı məqaləsində deyirdi: “*Baxalım, dövlətin axırncı hiyləsi nədir? Dövlətin hiyləsini Dumadan qabaq Vitte işlədirdi. İndi Trepova mühəvvəl olunubdur. “Patronlara heyfiniz gəlməsin” sözlərini soldatlara əzbər etdirən Trepov indi liberal olmuş desək, təəcübümü edəcəksiniz?”*

PEYİN İÇİNDƏN TAPILAN İNCİ

Peyin içində eşələnərək xoruzun inci tapması mövzusu ən qədimdən bir sıra xalqların ədəbiyyatında özünü göstərir. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, ilk dəfə qədim Roma şairi Vergili (e.ə. 70 – 19) tərəfindən işlənmişdir.

Bu mövzuda İ.A.Krıllovun (1769 – 1844) “Xoruz və inci” təmsili (1809) vardır (Tərcümə edəni M.Seyidzadə). Təmsildə göstərilir ki, peyinlikdə inci tapan xoruz bunun əvəzinə bir arpa dənəsi tapmadığına görə təəssüflənir.

V.İ.Lenin “Materializm və empiriokritisizm” əsərində (1908) yazırdı: “*Marks, Engels və İ.Disgen materializmin hamıya məlum olan həqiqətlərindən, çərçilərin onlarca kitabçada bağrıb bəhs etdikləri həqiqətlərdən nigaran olmayıb bütün diqqətlərini sərf edirdilər ki, bu məlum həqiqətlər bayağılaşdırılmasın, həddindən artıq bəsitləşdirilməsin, fikir durğunluğuna gətirib çıxarmasın (“aşağıdan materializm, yuxarıdan idealizm”) idealist sistemlərinin qiymətli məhsulu olan Hegel dialektikası, yəni mütləq idealizm peyini içindən Buxner, Dürinq və K¹ kimi xoruzların (Lekler, Max, Avenarius və başqaları ilə birlikdə) tapa bilmədikəri bu inci dənəsi unudulmasın.*”⁴¹

PULUNU BALTA KƏSMİR

Çox zəngin, dövlətli adamlar haqqında deyilir. Bəs nə üçün pulu balta kəsməsin? Pul ilə baltanın nə əlaqəsi?

Qədimdə pul məfhumunu bildirmək üçün müxtəlif sözlərdən (axça, para, manqur, dinar, dirhəm, fülus və s.) istifadə olunurdu. “Pul” sözü həmin (müasir) mənada lap sonralar işlənilməyə başlamışdır, həm də bir çox türk dilləri üçün bu mənə səciyyəvi deyildir.

Bu ifadənin dilimizdə yaranması əslində balıqçılıq təsərrüfatı ilə əlaqədardır. Kök, yağlı, iri balıqları balta ilə də doğra-

⁴¹V.İ.Lenin. Əsərləri, 14-cü cild, səh. 252-253.

mağın çətinliyini bildirən ifadə get-gedə məcazi mənə kəsb edərək idiomlaşmışdır. Danışıqda varlı adam haqqında işlənən “yağlı” sözü də bu fikri təsdiq edə bilər.

Maraqlıdır ki, balıq sözünün kökü olan bal//pal sözü də “pul” sözü ilə fonetik cəhətdən çox yaxındır və bəzi türk dillərində (məsələn çuvaş dilində) balıq əvəzinə pula//pul işlədilir.

R

RUMİ Kİ DEDİN, QƏZİYYƏ MƏLUM

Atalar sözü kimi məşhur olan bu ifadə M.Füzulinin (1498 – 1556) “Leyli və Məcnun” poeməsindən yayılmışdır.

*Olmuşdu rəfiqü həməzəbanım,
Ayineyi-tutiyi- rəvanım,
Bir neç zərifi-xütteyi-rum,
Rumi ki dedin, qəziyyə məlum.
Yəni ki, qamu dəqaiq əhli,
Hər məsələdə həqaiq əhli,
Hər elm fəmində nüktədanlar,
Həm söz rəvişində dürfəşanlar.*

Rum – Qərbi Rim imperiyasının və ya Vizantiyanın (IV – XV əsrlər) ərəbcə adıdır.

Q.B.Zakir M.F.Axundova məktubunda yazırdı:

*Həsənbəyə söylə əmri-məlumi,
Qəziyyə məlumdur deyəndə rumi.
Sərəfraz eylərsən yüz bəxti şumi,
Zahir olsa əgər bu hünər səndən.*

M.Ə.Sabir (1862 – 1911) “Vaqəəyi-yubileykarana” (1911) şeirində yazır:

*“Dinmə, – dedim – oldu qissə məfhum,
Rumi ki dedin, qəziyyə məlum”.*

S

SABAH-SABAHA SALMAQ

Başqa sözlə: get-gələ salmaq, incitmək. İfadə süründürməçiliyi, bürokratizmi səciyyələndirmək üçün işlədilir.

Həmin ifadə dilimizdə XIX əsrdə meydana gəlmiş və əslində “zavtra-zavtraya salmaq” şəklində olmuşdur. O zamankı divanxanalarda olan süründürməçilik bu ifadə vasitəsilə ümumiləşmiş şəkildə əks etdirilirdi. Bu dövrdə çar Rusiyasının idarə sistemindəki özbaşınalıq, süründürməçilik şair və yazıçıların diqqətini cəlb etmişdi.

XIX əsrdə yaşamış Mirzə Baxış Nadimin şeirləri bu cəhətdən nəzəri cəlb edir:

*Kəsmişəm qapısını icz ilə mən İvanın,
Məgər eşitmədilər zavtrasın divanını.*

Və ya:

*Düşmənin tənə sözü, həm urusun zavtrası
Bağrımı parə edib, qoymayıb aramü-qərar.*

Həmin fikir Q.B.Zakirin (1784 – 1857) bir satirasında bir qədər başqa cür ifadə edilmişdir.

*Hər nəfsə nüzüli -mələkülmövt nə hacət
Bəs ariz üçün vədeyi-fərda, pəsi-fərda.*

C.Məmmədquluzadə yazmışdır: “Bizim şairlərimiz şeir yazanda Füzuli gəlir durur gözlərinin qabağında deyir ki, ölsən də mənim təsirimdən çıxma bilməyəcəksən. Molladan yazmaq istə-

sən, yazmışam, varlıdan yamışam, rüsvətəxdən yazmışam, bu gün get sabah gəldən, yəni zavtra-zavtradan yazmışam” (“Molla Nəsrəddin”, 1925, № 21).

M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasını təhlil edərək Firidun bəy Köçərli yazır: “Hər şeydən artıq Hacı Qara rus divanının “get-gəl”indən qorxur. “Zavtra-zavtra”nın həddən artıq olan xərc və xəsarətini tamahkar Hacı nəzərə alıb, başlayır uşaq kimi ağlamağa...”.

Ü.Hacıbəyovun “Bir “başıqapazlı”nın söylənməyi” fel-yetonunda deyilir: “Şəhər və kənd müəssisə (uçrejdeniye)lərinin qapısında biz həmişə boynuburuq və əli qoynunda durub həftələrlə növbə gözləyirik. Axırda da “zavtra” ilə bir qapaz alıb, məyus gedirik”.

S.Rüstəm və H.Nəzərlinin “Yanğın” komediyasında pira gəlmiş bir kar deyir: “İndi mən beş gün olar ki, ağama ərizə yazdırmışam ki, qulaqlarımı açsın, ağa da salıb mənə Nikolayın pristavları kimi zavtra-zavtraya”.

S.M.Qənizadənin tiplərindən Məşədi Şaban deyir: “Doğrusu, adam öldürmək işində mən yoxam, polisənin tуди-sudisinə, silisçinin zavtra-zavtrasinə mən cavab verə bilmərəm”.

Y.V.Çəmənzəminli yazırdı ki, vaxtilə Şuşa məclislərinə söylənən lətifələr Azərbaycanın hər guşəsinə yayılırdı... Əbdürrəhimbəy Vəzirov 1877/78-ci illərdə rus-osmanlı müharibəsində iştirak edib Vladimir nişanı almışdı: “İl uzunluğunda dəftərxanalara ayaq döyüb yer axtarar, tapa bilməzdi. Bir neçə ay şəhər naçalnikinin yanına gedir, hər dəfə naçalnik onun adını eşidəndə deyir sabah gəlsin. Bu “zavtra”lar Əbdürrəhimbəyi tənqə gətirir. Axırda bir də gedir və “zavtra” sözünün eşidər-eşitməz çıxıb dəftərxananın qabağında havaya bir güllə atır. Bunu tutub naçalnikin yanına aparırlar. Naçalnik güllənin səbəbini soruşanda Əbdürrəhimbəy deyir: “Zafıranı öldürdüm. Artıq zafıra yoxdur”.

Yazıçı bu əhvalatdan “Aprelin biri” hekayəsini yazarkən istifadə etmişdir. Lakin burada “zavtra” əvəzinə “sabah” işlətmişdir.

Müasir dilimizdə bu ifadə “**sabah-sabaha salmaq**” şəklində işlənir.

Bu ifadə dilimizin daxili qanunlarına müvafiq deyilsə də, tərcümə nəticəsində düzəldilmişdir.

M.Süleymanovun “Fırtına” romanında Piri deyir: “*Bir bu işi uzadıb **sabah-sabaha salan adamı verəydilər mənə***”.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında təsvir edilir ki, Hürü xanım hara gedirdi “*Baxarıq, xanım, düşünərik, xanım, müsəlmanlar arasında bir iş görmək üçün sizə layiq bir yer taparıq!*” – *deyib sabah-sabaha salırdılar...Nəhayət, o öz evində məktəb açmaq, qız uşaqlarına dərs vermək istədi. Bunu da get-gələ saldılar, nə hə, nə yox demədilər*”.

Həmin əsərin başqa bir yerində isə deyilir: (Sahib müəllimə) “*canışında işləyən bir azərbaycanlı mütərcim xeyirxahlıqla:– Sizi əldən salacaqlar! – demişdi. “Zavtra-zavtra” qurtarmayacaq. Bu onun üstə atacaq, o bunun*”.

SAĞLAM BƏDƏNDƏ SAĞLAM DA RUH OLAR

İnsanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin ahəngdarlığını ifadə edən bu formula qədim Roma satirik şairi Yuvenalın (60 – 140) 10-cu satirasından yayılmışdır.

İfadənin ilkin mənası (latınca: Mens sana in corpore sano) belə idi: ruhun sağlam olması üçün bədən də sağlam olmalıdır, çünki bədən sağlam olmadıqda ruh sağlam ola bilməz. Lakin sonralar, xüsusilə, idman həvəskarları ifadəni belə mənalandırmağa başladılar: bədən sağlamdırsa, deməli, ruh da sağlamdır.

N.Nərimanovun 1918-ci ildə yazılmış “El həyatının səadəti əldən asılıdır” məqaləsində deyilirdi:

...Bəs bunların istiqbalını nəzərə alırsınızmi? Bir gün çörək tapıb iki gün çörəksiz qalanlar, həftələr ilə ət görməyib, suya quru çörək doğrayıb doğramac ilə gün keçirənlər, bu ana südü-nə məhrum qalıb çay-çörək ilə boy atan balaca uşaqlar, bu hələ dünya üzü görməyən, ac analar qarında bəslənən balalar! Bunlar hamısı istiqbalımıza böyük bir zərbə çalacaqdır. Bunu da düşünürsünüzmi?

Sağlam bədəndə sağlam da ruh olar! Hazır bu yemək-içmək ilə, bu dolanacaq ilə sağlam bədən meydana gətirmək mümkünmü?

Davasız, müdam naxoş, ağırlardan ah-zar edən bir bədəndə, acəba, sağlam ruh ola bilərmü?"

SAQQALLI UŞAQ

Özünü uşaq kimi aparan, yaşına müvafiq hərəkət etməyən yaşlı adamlara deyilir.

C.Məmmədquluzadənin (1869 – 1932) "Saqqallı uşaq" (1926) hekayəsinin adındandır. Əsərdə yağ və yumurta satan qoca, savadsız kişi ona borclu qalanların borc hesabını yadda saxlamaq üçün divara müxtəlif işarələr qeyd edir.

İfadənin məşhurlaşdı yayılmasında böyük demokratin özünün mühüm rolu olmuşdur. O, 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi "Saqqallı uşaqlar" məqaləsində yazmışdır: "*Ancaq məni bir qism uşaqların fikri alıbdir: o da saqqallı uşaqlardır. Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, amma adlarını yazmağa acizdirlər*".

Mir Cəlalin "Dağlar dilləndi" povestində Mərkəzi Komitənin katibi Katib Katibli ali məktəb məzunlarına deyir: "*Sizin şagirdləriniz həm balaca uşaqlar, həm də saqqallı uşaqlar olacaq*".

C.Bərgüşadın "Boz atın belində" romanında belə bir təsvir vardır: "*Ağzı əjdaha ağzına bənzəyən komaların damlarında*

adamlar görünürdü. Sanki **saqqalılı uşaqlar** üstü qamışla döşənmiş damlardan sərçə balası düşürürdü. Amma onların dərdi başqa idi”.

Vidadi Babanlının “Həyat bizi sımayır” romanının qəhrəmanı deyir: “Düzünü boynuma alım ki, bığım-saqqalım çıxsada, Fərəcin yanında mən uşağa bnzəyirəm. Hələ yaxşı ki, bic, ağzıgöyçək tay-tuşlarım adımlı **“saqqalılı uşaq”** qoymayıblar”.

SƏLİB MÜHARİBƏSİ

Məcəzi mənada bir şeyə qarşı mütəşəkkil halda aparılan mübarizə kimi başa düşülür.

XI-XIII əsrlərdə katolik kilsəsi Qərbi Avropadan Yaxın Şərçə və Şimali Afrikaya yürüşlər təşkil etmişdi ki, bu səlib (və ya xaç) müharibəsi adlanırdı. Kilsə “müqəddəs torpağı” (Yerusəlimi) “dinsizlərdən” (yəni müsəlmanlardan) azad etmək şüarını irəli sürmüşdü.

Yerusəlimi və Fələstini ona görə tutmağa can atırdılar ki, guya xristianların peyğəmbəri İsa burada doğulmuş, yaşamış və ölmüşdür.

Əslində isə bu yürüşlər Şərçdə yeni torpaqlar tutmaq, əhalini istismar etmək və mənfəət əldə etmək məqsədini izləyirdi. İki əsr müddətində bu yürüşlər 8 dəfə təkrar olunmuşdu.

Müxtəlif xalqlardan toplanmış cəngavər dəstələri paltarlarına xaç tikdirib, axın-axın Şərçə gəlirdilər. Ərəblərin əlində olan zəngin Hindistanı tutmaq üçün səlibçilər arasında Avropa tacirləri və ruhaniləri qızğın təbliğat aparırdılar

İndi də eynilə Qərb müstəmləkəçiləri Şərçə can atmaqdadırlar. İndi “Səlib müharibəsi” deikdə kapitalist dövlətlərinin Sovet İttifaqına və demokratik dövlətlərə qarşı fitnəkar mübarizəsi nəzərdə tutulur. Vətəndaş müharibəsi zamanı Antanta gənc Sovet Rusiyasına qarşı səlib müharibəsi təşkil etmişdi. Kapitalist ölkələrində irticaçı burjuaziya – Kommunist partiyalarının fəa-

liyyətinə qadağan etməklə, fəhlə hərəkatı rəhbərlərini həbs etməkdə və i.a. “kommunizmə qarşı səlib müharibəsi” təşkil etməkdədir.

SƏN BİLMİRSƏNMİ Kİ, OĞLUM, DÜNYANI İDARƏ ETMƏYƏ AĞIL O QƏDƏR DƏ LAZIM DEYİL

İfadə papa II Yulinin (1550 – 1555) dilindən yayılmışdır. Monaxlardan birisi bütün dünyanı idarə etmək əziyyətinə qatlaşan papanın halına yandığını yaltaqcasına izhar etdikdə III Yuli cavab olaraq həmin sözləri söyləmiş idi.

S.Vurğun “Sülhü müdafiə edən mədəniyyət xadimlərinin ümumdünya konqresi haqqında” adlı kitabçasında (1948) polyak İosif Xolosinskinin konqresdəki nitqindən bəhs edərək yazmışdır: Natiq belə bir məsəl də dedi: “Görürsənmi, oğlum, bu dünyanı idarə etmək üçün heç də dərin zəka sahibi olmaq lazım deyil”. O bu məsəl ilə müasir Qərbi Avropa burjuaziyasının dünyagörüşünün və mənəvi aləminin nə qədər yoxsul və boş olduğunu, burjua məfkurəsinin çürüməkdə olduğunu istehza ilə qeyd etdi”.

SƏNƏT SƏNƏT ÜÇÜNDÜR

Daha çox sənətsünaslıqda işlənən bu ifadə bir formul kimi ədəbi-bədii dilimizdə geniş yayılmışdır.

Bu ifadə bir şüar kimi XIX əsrdə Fransada meydana çıxmış, sonralar başqa dillərə daxil olmuşdur. İlk dəfə idealist filosof Viktor Kuzen (1792 – 1867) tərəfindən işlənən həmin şüar yarandığı gündən bu günə qədər çox qızgın müzakirələrə, mübahisələrə səbəb olmuşdur. Sənətdə dekadentizm şüarı olan bu ifadəni müdafiə edənlər də çox olmuşdur. Marksist sənətsünaslığı həmin şüarı qətiyyətlə rədd edir.

Bu ifadənin təsiri ilə eyni formalı başqa ifadələr də dilimizdə işlənməyə başlamışdır.

Görkəmli sənətsünas M.Məmmədzadə yazır: "Sənət sənət üçün ola bilmədiyi kimi, "mədəniyyət mədəniyyət üçün, elm də elm üçün ola bilməz..." "Gülüş gülüş üçün" dram fənninin ...əsaslarına ziddir".

SİMÜRQ QUŞU

Bəzən obrazlı şəkildə "quşların şahı" da deyilir.

Şərq xalqlarının folklorunda dara düşmüş insanların və heyvanların köməyinə çatan çox güclü və əfsanəvi bir quşdur.

Qədim əsətlərə görə Elbrus dağında yaşayır. Bəzi mənbələrdə bu nəhəng və əfsanəvi quşa Ənqa (və ya Ünqa) deyilir. Nisbətən sonrakı mənbələrdə Simürq (və ya Ənqa //Ünqa) quşunun məskəni Qaf dağı hesab olunur.

Simürqün adına zərdüştilərin müqəddəs kitabı "Avesta"da bir qədər başqa şəkildə (Saenomerevo – təxminən "qartal" mənasında) təsadüf edilir. Başqa ehtimalla görə "Avesta"da Senmurv tərzində oxunan bu söz "müqəddəs quş" mənasındadır. Sasanilər dövründə və uzun müddət ondan sonra Senmurv sözü "it-quş" mənasında işlənirdi. Burada qədim kosmoqonik təsəvvürlərin təsiri hiss olunur. Buna görədir ki, həmin quş bütün canlı aləmin ümumi rəmzi (it üzli, quş qanadlı, balıq quyruqlu) hesab edilirdi. Sasanilər dövründə şahlıq emblemi idi. Bu quşun şəklinə Sasanilər dövrünün müxtəlif abidələrində təsadüf edilir ki, bunların ən qədimi eramızın III əsrinə aiddir. Qədim İran əfsanələrində Rüstəmin və onun atası Zalıın hamisi hesab edilir.

Mahmud Qaşqari göstərir ki, əcəmlərdə Simurq adlanan quşa ərəblər Ənqa, türklər isə Toğrul deyirlər. Toğrul sə bir yabanı quş idi ki, hər dəfə min qaz öldürüb birini yeyərmiş.

SİRAT KÖRPÜSÜ

Bəzən də “qıl körpü” şəklində işlənir. Məcəzi mənada çətin, ağır imtahan deməkdir.

Müsəlmanların etiqadına görə cənnətə düşmək üçün Sirat körpüsündən keçmək lazımdır. Bu körpü qadın saçının tükündən nazik, qılınc ağzından iti, alovdan qızğın olub cəhənnəmin üzərindən salınmışdır. Kafirlər burdan keçə bilməyib cəhənnəmə düşəcəklər və s.

Bu rəvayəti islam xadimləri qədim zərdüştilikdən götürmüşlər. İslamdan əvvəl İranda Sasanilər dövründə (III – VII əsrlər) Sirat haqqında (o zaman buna “Çinvat” deyilirdi) olan bu əfsanədən kahinlər istifadə edirdi.

Avesta” ya görə insan öləndə üç gün ruhu bədəndə qalır. Dördüncü gün o Çinvat (Chinvat) körpüsündən keçməli və öz həyatı haqqında hesabat verməlidir.

Alimlərin fikrincə bu əfsanəvi körpü qədim insanların təsəvvüründə göy qurşağı obrazından törəmişdir.

M.P.Vaqifdə oxuyuruq:

*Qıl körpüdən ta ki sürçər ayağın,
Cəhənnəm xovfindən yarılar yağın...*

SİRLƏR XƏZİNƏSİ

İfadə N.Gəncəvinin 1170-ci ildə yazdığı məşhur “Məxzən-ül-əsrar” əsrinin adının tərcüməsi ilə əlaqədar yaranmış və yayılmışdır. Ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadələrin hər ikisi işlənilmişdir.

İ.Nəsiminin bir beytində deyilir:

*Eşqün qəminə eyləmişəm canümi məskən,
Bir bənciləyin məxzəni-əsrəri kimün var?!*

Əziz Şərif "Keçən günlərdən" adlı xatirələrində yazır: "İlk dəfə Mirzə Fətəli Axundovun mənim nəzarimdə müqəddəs "Məxzən-ül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") olan sandığını açıb, içindəki dəftər-kağız əlyazmaları ilə tanış olmaq səadəti mənə 1927-ci il dekabrın 25-də qismət oldu".

Ədəbiyyatşünas Qulam Məmmədli xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun anadan olmasının 60 illiyi ilə əlaqədar "Söz vaxtına çəkər" adlı "Bir xatirə"ində həmin ifadənin azərbaycancaya tərcüməsini işlədərək yazmışdır: "Soraqlaş-a-soraqlaş Hacı Məhəmməd Naxçıvani adlı bir xoş simalı tacir ilə tanış oldum...Bir-iki görüşümüzdən sonra Hacı məni öz kitabxanası – yox, yox, "sirlər xəzinəsi" ilə tanış etdi".

Göründüyü kimi, həmin ifadənin dilimizə tərcümə edilmiş şəkli yalnız məcazi mənada işlənərək "çox qiymətli, dəyərli ədəbi-bədii abidə, qədim yazılı mənbə" məzmunu kəsb etmişdir.

Bu ifadənin dilimizdə başqa-başqa mənaları meydana gəlməkdədir.

M.Füzulinin "Mətləül-etiqaq" əsərində deyilir: "(Bəziləri) demişlər ki, Tanrının sevdiyi birinci şey bilikdir və o, (Tanrı) demişdir: "Mən **gizli bir xəzinə** idim və istədim ki, məni tanısan, bilsinlər; buna görə məxluqatı yaratdım".

"Günəş və insan" oçerkində Q.Yusifzadə yazır: "Ağlaşmaz qüvvə və gurultularla Günəşdə baş verən partlayışlar sözün tam mənasında uzun əsrlərdən bəri nəsillərin axtardığı "atəşgah" və sirlər xəzinəsidir".

T.Mütəllibovun "Gəncənin çinarları" şeirində deyilir:

*Əsrlərin şahidi
Sirlər xəzinəsidir
Gəncənin çinarları.*

SON VƏ QƏTİ VURUŞ

İfadə fransız sosialist şairi E.Potye (1816 – 1887) tərəfindən yazılmış “Beynəlmiləl”dən (1875) yayılmışdır. “Beynəlmiləl” 1917—1944-cü illərdə SSRİ-nin dövlət himni idi. Hazırda Sov. İKP və beynəlxalq proletariatın himnidir. Azərbaycan dilinə rus dilindən tərcümə edildikdə (tərcümə edəni S.Rüstəmdir) bəzi cüzi dəyişikliklər edilmişdir. İfadə aşağıdakı bənddəndir:

*Bu bizim son və qəti
Vuruşumuz olur.
İnternasionalla
İnsanlıq qurtulur.*

Başqa bir variantda:

*Bu qovğa son, ən qəti
Şanlı bir hər b olur
İnternasionalla
İnsanlıq qurtulur.*

R.Rza “Böyük insan” məqaləsində yazır:

“Lenin yer üzündə zəhmətkeş insanların qardaşlığını yaratmaq, dünyanı müharibələrin qanlı fəlakətindən qurtarmaq, yer üzündə sülh və əmin-amanlıq səltənəti qurmaq uğrunda milyonları son və qəti döyüşə çağırmış sərkərdədir”.

R.Rza “Lenin “ poemasında yazmışdır:

*Lenin Piterdədir.
Əlində son
və qəti qovğanın cilovu.*

STƏKANDA TUFAN

Mənasız yerə, çox kiçik və əhəmiyyətsiz olan bir iş, hadisə və əşya ilə əlaqədar böyük həyəcan mənasında işlənən bu ifadənin çox qədim variantları olsa da, müasir dövrdə daha geniş yayılmışdır.

O.Balzakin göstərdiyinə görə bu ifadənin məşhurlaşmasına görkəmli fransız mütəfəkkiri Monteskyönün mühüm rolu olmuşdur. O, San Marino Cırtdan respublikasındakı siyasi hərəmərcliyi, nizamsızlığı səciyyələndirmək üçün həmin ifadəni işlətməmiş idi.

Anarın "Gürcü fəmiliası" hekayəsində deyilir: "*İçən kimi başlayıram çərənləməyə, dərin qırılmağa. Necə deyərlər, stəkanda tufan. Amma su stəkanında yox, araq stəkanında*".

SU BULANDIRMAQ

Məcəzi mənada iz itirmək, kələk gəlmək, aranı qarışdırmaqdır.

İfadə balıqçılıq jarqonundan yayılmışdır. Bəzi balıqlar təqibdən yaxa qurtarmaq üçün quyruğu və qanadları ilə vurub suyu torpağa və ya lələ qarışdırır, suyu bulandırır.

Bulanıq suda balıq tutmaq – fürsətdən istifadə etmək, vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən, birinin çətin, çıxılmaz vəziyyətdə olmasından istifadə edərək məqsədinə çatmağa çalışmaq deməkdir.

SÜLEYMANA QALMAYAN DÜNYA

Etibarsız dünya, vəfasız dünya mənasında işlədilir. İfadənin nəyi haqqında belə bir rəvayət vardır: Məğribdə Əndəlis düzlərində susuz və otsuz bir yerdə tuncdan uca bir qala tikməyi Süleyman cinlərə və divlərə əmr etmişdi. Buraya insan ayağı dəyə bilməzdi. Süleymanın çox zəngin xəzinələrini və kitablarını

orada gizlətdilər. Uzun qərinələr keçəndən sonra Musa ibn Nəsir bu qalanı görmək istəyir. O, qırx gün, qırx gecə yol gedib bu qalaya çatsa da, içəriyə daxil olaq üçün heç bir yol tapa bilmədi. Qalanın ətrafını xeyli dolandı, nəhayət hasar divarına həkk olmuş aşağıdakı sözləri (şeyri) gördü: “Qüvvətinə və ömür uzunluğuna məğrur olan kişi, biləsiz ki, dünyada kimsə baqi qalmazmış. Əgər mal, ləşkər çoxluğu ilə və ya elm qüvvəti ilə dünyada kimsə əbədi qala idi, Süleyman ibn Davud hərgiz ölməyə idi. Biləsiz ki, mən Davud oğlu Süleymanam. Bu qalanı yapdırdım ki, bura gəlib biləsiz ki, dünya mülkü kimsəyə qalmazmış”. Bu son cümlədən də yuxarıdakı ifadənin əmələ gəldiyi ehtimal olunur. “Mülki-Süleyman”, “Dünya Süleyman mülküdür” ifadələri də bununla əlaqədardır.

Klassik və şifahi ədəbiyyatımızda: ağıllı və ədalətli, habelə qüdrətli hökmdar rəmzi kimi işlənir.

Qədim rəvayətlərə görə yarım-tarixi, yarım-əfsanəvi surət olan Süleyman yəhudilərin padşahı və peyğəmbəri olmuşdur. Guya malı, dövləti, övladı çox, qüdrət və qüvvəti həddən artıq idi. Əfsanələrə görə, divlər, cinlər, pərilər, heyvanlar, quşlar, qarincalar, hətta külək də ona tabe imiş.

Bu surətin prototipi – haqqında “Tövrat”da geniş bəhs olunan Solomondur. E.ə. X əsrdə atası Davud öldükdən sonra taxta çıxıb 40 il hakimiyyət sürmüşdür. Haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər vardır. “Süleymanın xalçası” ifadəsi məşhurdur.

M.Füzuli yazırdı:

*Dəhr içində bir yıxıq divar görsən eylə bil,
Bir Süleyman mülküdür kim, çərx viran eyləmiş.*

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında deyilir: “*Qəsdən...havanı dəyişdi, Səlimin ürəyindən keçən aşiqanə yox, dünyanın Süleymana da qalmadığını deyən qoşmalardan birini oxudu*”.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında Kərbəlayı Cəfər ilə fayonçu arasında belə söhbət gedir:

–Ə, xalası göyçək, niyə bu yabılarına dil öyrətmirsən?
– Kərbəlayı, mən Süleyman peyğəmbər deyiləm ki!
Heç allahın yazı-pozusunu oxuya bilmirəm, o ki
qaldı heyvana dil öyrətmək...”

Ş

ŞAH MƏNƏ MÖHTAC İMİŞ

Zəngin, varlı adamların yoxsul və kasıblara müəyyən işi düşdüyü, ehtiyacı olduğu təqdirdə işlədilir.

İfadə məşhur bir nağıl ilə əlaqədardır: zibillikdə eşələnən xoruz peyin içindən bir qara pul (manqur və ya inci, muncuq və s.) tapır. Bundan xəbər tutan şah həmin tapıntıyı xoruzun əlindən almağı adamlarına əmr edir. Nağılda hakimlərin soyğunçuluğu, hər şeyi qamarlayıb mənimsəmələri ifşa olunur. Tapdığı əhəmiyyətsiz bir şeyi də əlindən alınmış xoruz “ququluq-qu!” – deyə həmin ifadəni (və ya “padşah məndən kasıb imiş”) işlədir. Həmin əhvalat “Xoruz”, “Xoruz və padşah” nağılında (“Azərbaycan nağılları”, 5-ci cild, 1964) təsvir edilmişdir.

Şair Hikmət Ziya xalq nağılı əsasında “Xoruzun nağılı” şeirini yazmışdır. Burada pulu əlindən alınmış xoruz belə deyir:

*Xoruz coşdu: – Quq-qulu!..
Padşah aldı pulu.*

O mənə möhtac imiş...

ŞAH TƏNBƏLİ

Çox tənbel, əsil tənbel mənasında işlədilir. İfadə xalq arasında məşhur olan bir lətifədən yayılmışdır.

Guya bir şah ölkədəki bütün tənbelləri öz hesabına bəsləyib saxlamış. İldən-ilə xəzinənin boşaldığını görən vəzirlər şaha

məsləhət görürlər ki, ən tənbel adamları seçib saxlamaq lazımdır. Əsil tənbelləri müəyyən etmək üçün gecə yarı onların yaşadığı binaya od vururlar. İki tənbeldən başqa hamı qaçır. Qalanlardan biri “ah, yandım, yandım!” – deyə inlədikdə ikincisi yalvarır ki, “mənim yerimə də yandım de”. Bundan sonra hər ikisi əsil tənbel kimi şahın yanında qalırlar.

Ə.Haqqverdiyev “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə yazır:

“...Bir nəfərdən xəbər aldım ki, bura nədir?

Dedi:

–Bura da **Şah tənbelxanasıdır**...Hər tənbelxananın bir nağıl deyəni vardır”.

Ə.Haqqverdiyevin “Kimdir müqəssir” vodevilində Bahar öz ərinə deyir: “Gör mən necə yaxşı arvadam ki, sənün kimi **şah tənbelinə** çarıq alıram, amma sən heç nənim qədrimi bilmirsən”.

Bu ifadə keçmişdə saray ətrafına toplanmış məmurlara, müftəxorlara, ictimai-faydalı əməklə məşğul olan tüfeylilərə xalqın münasibətini əks etdirir.

ŞAİRƏM, ƏSRİMİN AYİNƏSİYƏM

İfadə M.Ə.Sabirin (1862 – 1911) aşağıdakı taziyanəsindən (1910) yayılmışdır.

*Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü;
Necə ki, dün “birisi” baxdı mənə –
Gördü ayinədə ancaq özünü.*

Bu ifadə sonralar müxtəlif şəkildə işlənmişdir. 1921-ci ildə 18 noyabrda Bakıda “Azad Türk Tənqid-Təbliğ Teatri” aktyorları, “Satir-Agit nəğməsi”ni (müəllifi Ə.Vahid) oxumaqla tamaşa zalından səhnəyə çıxırdılar:

*Satir-Ağit ayinədir, açmağa xalqın gözünü,
Görəcəkdir baxsa bu ayinədə hər kəs özünü.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir Sabirdən qabaq da müxtəlif şəkillərdə işlədilmişdir.

Firidun bəy Köçərli 1904-cü ildə "Şərqi-rus" qəzetində (18 dekabr, №252) dərc etdirdiyi bir məqaləsində "...*Həqiqi şair öz zamanasının ayinəsidir*" – deyə yazırdı.

Bundan əvvəl isə Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində (14 aprel 1876-cı il) yazmışdı: "...*Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin*".

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatı "həyatın güzgüsü" adlandıran V.Q.Belinski olmuşdur.

ŞARLATAN

Fırıldaqçı, kələkbaz, cüvəllağı, başqaqlarının inamından sui-istifadə edən hiyləgər adamlara deyilir.

Vaxtilə Parisdə Latan (latan) adlı bir həkim yaşayırdı. Parislilərin sevimlisi olan Latan öz biratlı kiçik arabasına dərman yığıb şəhərin küçələrini gəzərdi və əhalini dərmanla təmin edərdi. Xalq onu sevirdi, hətta onu hüsn-rəğbətlə *viola le char* (de) Latan deyə çağırırdı ki, bu ifadə *get-gedə* yığcamlaşıb *char latan* şəkli almışdı.

Latanın bu nüfuzunu, hörmətini görən müxtəlif hoqqabazlar, fırldaqçılar da onu tənqid etməyə başladılar. Doktor Latanın arabası kimi arabalara dərmanlar yığıb guya bütün xəstəliklərə əlac edəcəkləri vədi ilə Parisin küçələrində dolanmağa başladılar. Xalq bu fırldaqçıların kələyini görüb, onları istehza ilə şarlatan (*crahlatans*) adlandırmağa başladı ki, yuxarıdakı mənfi mənə da buradan törəmişdir.

Ü.Hacıbəyovun əsərində Məşədi İbad deyir: "*A kişi, bir-cə mən bilmədim ki, camaat mənim harama qoca deyir. Vallah,*

görünür ki, xalqın gözü pis görür. Budurə ayna, bu da mən (Aynaya baxır). Allaha şükür dişlərim hamısı öz yerində cabəca, saqqalım da qapqara şəvə kimi (diqqətlə baxır). Deyəsən burada bir dənə ağ tük vardır. Gərək dartam çıxsın (Dartır). A zəhrimar! Görünür ki, heyvan balası dəllək hənanı pis yaxıbdır (Çıxarır). Puf! Rədd ol şarlatan!”

Azərbaycan ədəbi dilində bu söz ilk dəfə XIX əsrdə M.F.Axundov tərəfindən işlədilmişdir.

ŞEİR BÜLBÜLLƏRİ

Real həyatdan, xalqdan çox uzaq olan qabiliyyətsiz, xəyalpərəst, qafiyəpərdaz şairlər mənasındadır.

C.Məmmədquluzadənin (1869 – 1932) eyni adlı hekayəsini (1925) adındandır.Ədibin sxolastik Şərqi şeir düşkünü olan dostu onu evinə qonaq çağırır. Ədib görür ki, dostu kitab şkaflarının yuxarisına “Ənadili-şeyr” (“Şeyr bülbülləri”) yazıb yapışdırıb.

İfadə şeirin mənasını başa düşməyən, ancaq əcnəbi dil-dəyi yazılmasından xoşlanan şeir düşkünlərinə aid edilir.

ŞƏNGÜL, ŞÜNGÜL, MƏNGÜL

Adətən ata-anası işə gedərkən qapısı bağlı evdə qalan uşaqlar haqqında obrazlı şəkildə işlədilir.

İfadə eyni adlı uşaq nağılından yayılmışdır. Nağılda göstərilir ki, Şəngül, Şüngül, Məngül “saqqallı keçi”nin balalarıdır. Hər səhər keçi çölə gedib otlar, axşam evə dönərdi. Bir gün qurd gəlib onun əziz balalarını yeyir. Keçi bunu bilincə qurd ilə vuruşmaya çıxır və qurdu öldürür. Uşaqların çox sevdiyi bu nağıldan aşağıdakı parça xüsusilə geniş yayılmışdır.

*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm,
Açınız qapını mən gəlim.*

*Ağzımda su gətirmişəm,
Döşümdə süd gətirmişəm,
Buynuzumda ot gətirmişəm.*

Bu mövzu əsasında Mikayıl Müşfiq 1934-cü ildə mənzum bir əsər yazmışdır.

M.Şəhriyar yazır:

*Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım.*

ŞƏRİƏT AVAM ADAMLAR ÜÇÜNDÜR

İfadə C.Cabbarlının (1899 – 1934) “Sevil” pyesində Əbdüləli bəyin dilindən yayılmışdır. Əsərdə belə bir dialoq var:

“Dilbər: –...Siz özünüz xalqı müsəlmanlığa çağırırsınız, bəs şəriətdə özgə arvadlara baxmaq olarmı?”

Əbdüləli bəy: – Doğrudur, şəriət ancaq avam adamlar üçündür, qara camaat üçündür, anlamaz və qanmazlar üçündür, zövq əhlinə, ariflərə nə şəriət. Bir də, Dilbər xanım, sənə, mənə nə şəriət!”

A.Şaiq öz xatirələrində yazmışdır: “Xorasan müqəddəsləri də “şəriət avamlar üçündür” fikrində idilər. Bir yandan xalqa vəzlər oxuyur, əmmamə və qurşaqları ilə fəxr edir, o biri tərəfdəndə şərabın küpünə girirdilər”.

ŞƏRQDƏ İNQİLAB

Əsrlərdən bəri Şərq ölkələrində hakim olan ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək ideyasına V.İ.Lenin belə qiymət vermişdir.

Bu haqda 1927-ci ildə S.Ağamalıoğlu (1867 – 1930) demişdir: "...Köhnə əlifbanı yeni türk əlifbası ilə əvəz etmək tədbiri ən böyük millik-inqilabi vəzifədir. Bu barədə mən burada Lenin yoldaşın fikrini qeyd edəcəyəm. Ona edilən kiçik bir məəruzədən sonra o dedi ki, bu – Şərqdə inqilabdır".

S.Dağlının "Bahar oğlu" romanında belə bir epizod təsvir edilmişdir:

"Redaktor ah çəkdi:

– Bircə bu əski ərəb əlifbasını da tezliklə ləğv edib yenisinə keçsəydik!

Cəfərin gözləri güldü:

– Bu, bütün Şərqdə tam bir inqilab olar!"

Mir Cəlalın "Dağlar dilləndi" povestində müəllimə şagirdlərə deyir: "*Şura hökuməti bizə yeni, lap asan əlifba çıxarıb.Lenin yoldaş yeni əlifbanı bəyənib. Bu əlifbanın özü Şərqdə bir inqilabdır, bunun vastəsilə biz camaatı oxudacağıq*".

ŞƏRQİN QAPISI

Azərbaycanın obrazlı adıdır.

İfadə N.Nərimanovun (1870 – 1925) "Lenin və Şərq" əsərindən (1925) yayılmışdır. Burada deyilir: "*V.İ.Lenin... muxtar və müstəqil respublikalar arasında Türkiyə və Azərbaycana xüsusi diqqət yetirirdi. O deyirdi ki, bu respublikalar Şərqi qapısıdır, bu respublikalarda edilən hər şey qonşu dövlətlərdə əks-səda oyandıracaqdır, buna görə də bu ölkələrdəki məzlumlar bizim mahiyyətimizi təşkil edən hər şeyi görəcək və hiss edəcəklər*".

S.Vurğun 1929-cu ildə “Şərqi qapısı” adlı şeir yazmış və burada “Gözəl ölkəm” deyər Azərbaycana müraciətlə şeirini belə bitirmişdi: “*Sən bu sağlam şüurunla qoca Şərqi qapısısan*”.

S.Vurğun “Azərbaycan” şeirində yazırdı:

*Gözəl vətən! O gün ki, sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın...ytarandım mən
Gülür torpaq, gülür insan
Qoca Şərqi qapısısan.*

Bu ifadə bəzən Bakıya aid edilir. “Azərbaycan gəncləri” qəzetində deyilir: “*Təşkilat katibi bir anlığa susdu. Sonra o, qoca Şərqi qapısı Bakıda inqilabi və əmək ənənləri ilə şöhrət tapmış L.Şmidt adına maşınqayırma zavodunun keçdiyi şanlı yoldan damışmağa başladı*”.

ŞƏRQİN RAFAELİ

Məşhur Azərbaycan rəssamı Kəmaləddin Behzad (1455 – 1535) verilmiş fəxri addır.

K.Behzad Şah İsmayılın sarayında təşkil olunmuş rəssamlıq məktəbinə başçılıq edirdi. O, Şah İsmayılın xüsusi əmri ilə 1521-ci ildə işə başlamış, Şah Təhmasib dövründə də öz vəzifəsində qalmışdır. Behzad habelə saray kitabxanasının rəisi olmuşdur.

Görkəmli rəssam xüsusilə Nizami poemalarına çəkdiyi miniatürlər ilə məşhurdur.

Şərqi Rafaeli” ifadəsi ümumiləşərək digər istedadlı Şərqi rəssamları haqqında da işlədilməyə başlamışdır.

B.Adilin “Bəhrüz” tarixi dramında belə bir dialoq vardır:

*“Oğulbəy: – Hələlik Şərqin Rafaelinin vaxtını çox aldım
Bəhrüz: – Dolama görək”.*

Xalq yazıçısı M.İbrahimov böyük sənətkar M.P.Vaqifə həsr etdiyi “Realist lirika” məqaləsində Behzad ilə Rafaelin adlarını yanaşı çəkir.

ŞƏR VAXTI

Xalq içərisində toran qovuşan zamana deyilir.

Qədim zərdüşt dinində kainat işıq ilə qaranlığın mübarizəsindən ibarət hesab olunurdu. Zərdüştilərin əqidəsinə bu mübarizə hər gün toran vaxtı təkrar olunur. Gündüz ilə gecə çarpışır və gecə, qanlıq işığa qələbə çalır.

İşığın məğlubıyyəti şəər hesab olunur. Hətta xalq adətində görə şəər vaxtı əli qoynunda durmaq, uşaqlara acıqlanmaq, onları ağlatmaq, bikiş olmaq günah hesab ediliur. Zərdüşt dinində şəərə, fənalığa qarşı mətanətlə durmaq, mübarizə etmək başlıca ehkam idi.

“Axşamın xeyrindən sabahın şəəri” atalar sözü də bui əqidə ilə əlaqədarır.

T

TƏRBİYƏ VERƏNİN ÖZÜNƏ TƏRBİYƏ VERMƏK LAZIMDIR

Bu ifadə dilimizə ilk dəfə K.Marksın “Feyerbax haqqında tezislər”inin tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur.

K.Marks yazmışdır: “İnsanların şərait və təbiyənin məhsulu olduğu və deməli, dəyişilmiş insanların başqa şərait və dəyişmiş təbiyənin məhsulu olduğu haqqındakı materialist nəzəriyyə, – bu nəzəriyyə yaddan çıxarır ki, şəraiti dəyişdirən məhz insanlardır və təbiyə verənin özünə də təbiyə vermək lazımdır”.

Azərbaycan bədii dilində həmin ifadəni ilk dəfə S.Vurğun "Ölən şeirlərim" adlı şeirinə (1931) yazdığı epigrafdə işlətməmişdir.

Dünya ədəbiyyatında həmin ifadənin sinonimlərinə rast gəlmək olur.

Sədinin "Güllüstan"ında deyilir: "*Nəsihətdən dəm vuran adamın özü başqalarının öyüdüünə möhtacdır*" (tərcümə edən M.Soltandır).

TƏRS KEÇİLƏR

Ümumiyyətlə mübahisə, münaqişə etməkdə olan, tərslik edən adamlar haqqında, xüsusilə yeniyetmə qızlar haqqında deyilir.

Xalq arasında məşhur olan və hələ inqilabdan əvvəlki dərslərdə təsvir edilən belə bir əhvalatla bağlıdır: çayın üstündən bir ensiz taxta uzatmışdılar. Bu taxtanın ortasında iki keçi üz-üzə rastlaşdılar. Heç birisi o birisinə yol vermək istəmədi. Buynuzlaşmağa başladılar. İkisi də sürüşüb çaya düşdülər və qər q oldular.

S.Rəhimovun "Şamo" romanında deyilir:

"...*Camaat ağızdan-ağıza eşitmişdi ki, bəs bütün dünya padşahları qoç kimi kəllə-kəlləyə gəlib, tərs keçilər kimi buy-nuz-buynuza qoyublar!...*"

TİMSAHIN GÖZ YAŞI

Başqa sözlə – ikiüzlülük, hiyləgərəsinə axıdılan göz yaşı, yalançı təəssüf.

Qədim insanlar timsahı sirlə, əsrarəngiz heyvan hesab edirdilər, onun haqqında dəhşətli rəvayətlər danışır, ona qurban kəsirdilər. Qədim yunan alimlərindən Elian heyvanlar haqqında yazdığı bir əsərində göstərirdi ki, timsah həddən artıq hiyləgər və bəc heyvandır. O yazırdı ki, timsah ağzına su doldurub insan-

ların və heyvanların keçdikləri yola tökməklə yolu sürüşkən edir ki, onlar yıxılsın və onları ovlamaq asan olsun.

İfadənin yaranması bir sıra xalqlarda olan belə bir qədim əqidə ilə əlaqədardır ki, timsah öz ovunu görərkən onun halına acıdığı üçün guya gözlərindən yaş axıdır və bu yaş ovunu yediyi bütün müddət ərzində onun gözlərindən tökülür.

R.Rza “Qoca timsah” şeirində yazır:

*Qoca timsah,
Yekə timsah,
udur xırda balıqları.
Udduqca da
gözlərindən bol yaş axır,
humanistdir timsah axı.*

Ə.Kürçaylının “Afət” poemasında deyilir:

*Mənim nə günahım, rəhm edin barı,
Axıdı gözündən timsah yaşları.*

Elçinin “Sənət və istedad” məqaləsində deyilir: “*Hərgah bütün arzu və istəyi ilə, bütün ürəyi ilə xalqa bağlı olan sənətkar “Ah, vətənim! Ah, adətim! Ah, ənənəm! Qeyrət! Millət! – deyə timsah göz yaşları ilə fəryad edən və ortaya heç bir dəyərli şey çıxarmayan yalançı xalqilik girdabına batmırsa, bu – həmin sənətkarın öz sənəti ilə xalqa yaxınlaşması deməkdir”.*

TOYUQ BİR BUDLUDUR (QIÇLIDIR) Kİ, BİR BUDLUDUR (QIÇLIDIR)

Tərs, inadkar, dediyindən tərsliklə dönməyən adamlar haqqında söhbət gedərkən işlədilir.

İfadə Molla Nəsrəddin ilə əlaqədar düzəldilmiş müxtəlif lətifələrdən yayılmışdır. Bu lətifələrdən birində deyilir ki, molla, Temurləng üçün bişirilən qazın (toyuğun) bir budunu yeyir və hökmdara "Qaz (toyuq) birqıçlı olar" deyir. Teymurun qəzəbləndiyini gördükdə pəncərədən baxıb bir qıç üstə dayanmış bir dəstə qazı (toyuğu) ona göstərən molla deyir: "Bax o qazlara (toyuqlara), gör hamısı bir qıçlıdı, ya yox? Teymur qaz (toyuq) topasına ox atır, qazlar (toyuqlar) qaçmağa başlayır. Bu zaman molla: "O oxu sənə atsalar, dördqıçlı olarsan!" – deyir.

Bu lətifənin Bokkaçionun "Dekameron"undan yayıldığı güman olunur. Bokkaçio göstərir ki, Kurrado adlı məşhur bir şəxs bişirmək üçün aşpazı Kikibiya durna göndərir. Durnanın bir budunu aşpaz öz sevgilisinə verir. Axşam qonaqlıqda Kurrado budun nə olduğunu soruşur. Aşpaz deyir ki, durna bir budlu olar. Əsəbiləşən Kurrado aşpazı inandırmaq üçün çay kənarına aparır ki, durnanın iki qıçı olduğunu sübut etsin. Təsadüfən burdakı on iki durna bir qıç üstə dayanmışdı. Kurrado "oho-ho" – deyə qışqırır və durnalar qaçmağa başlayır. Onda aşpaz deyir: "Əgər axşam da belə qışqırsaydın yediyin durna da o biri ayağımı salardı".

U

UCUBUNUQ

Məcəzi mənada: çox hündür; ən uca boylu, uzun (adam).

Şifahi xalq danışığı dilində daha çox "ucubunuq" kimi tələffüz edilən bu söz S.Rəhimovun "Şamo" romanında "ucubuluq" şəklində işlədilmişdir. Burada "*Ucubuluq Kamran*" haqqın-

da geniş bəhs olunur. "Ucubuluq Kamran demişini sümürdü", "Şamo ucubuluq qocanı süzdü", "Ucubuluq Kamran kişi qar tutmuş şiş papaqlı başını buladı" və s.

Qədimdə çox nəhəng adamların olduğu haqqında rəvayətlərə müxtəlif xalqlarda rast gəlmək olar. Tarixçi A.Qorbovski "Zaqadki drevney istorii" əsərində (1966) göstərir ki, qədim babil rəvayətinə görə kahinlər öz biliklərini, xüsusən dünyanın quruluşu haqqında biliklərini nəhəng adamlardan almışlar.

Əslində əfsanəvi bir surətin adı olan Öv-cibni-Unuq (ən yüksək olan, böyük) ifadəsi tələffüzlə təhrif edilərək yuxarıdakı şəkllə düşmüşdür. Qədim bir Şərqi əfşanəsinə görə Ucubunuq həddindən artıq nəhəng olub, Ad qövmündən idi. Adəmin oğlanlarından hesab edilən Ucubunuğun guya başı buludlardan yuxarı çıxırdı. O, əli ilə dəniz dibindən balığı götürüb, yuxarıya – günəşə tutaraq bişirir və yeyirdi. Guya Nuhun tufanında dünyanı basmış su onun yalnız dizlərinə qədər çıxmışdı. Ömrü çox uzun olub, guya 600 (bəzi mənbələrə görə isə 4500) il yaşamışdır. Musa peyğəmbər onun ilə davaya gedəndə Ucubunuq dağ boyda bir daşı yerdən qaldırıb, başı üzərində tutmuşdu ki, Musanın qoşunu üstünə salsın. Guya allahın əmri ilə bir quş o daşı dəlmüş və o daş Ucubunuğun boğazına keçmişdir. Bundan da ölmüşdür. Sonralar guya onun ayaq sümüyündən birini Bağdada aparıb Fərat çayı üzərində körpü etmişlər. Rəvayətə görə bu körpü Ənuşirəvan dövrünə qədər qalmışdır.

Klassik ədəbi-bədii dilimizdə bu söz daha çox əslinə müvafiq işlədilir.

C.Məmmədquluzadə "Müəllimlər" felyetonunda (1908) "Məktəbdə Öv-cibni-Unqun tərifi keçən müəllimlərdən" bəhs edir.

Firidun bəy Köçərlinin göstərdiyinə görə qazaxlı şair Kazım ağa Salikin bir müxəmməsində deyilir:

*...Etdilər gərdənsəşanlıq misli Öv-cibni-Unuq
Padşahlıq iddia etdi dəxi hər bir gəda.*

Ü.Hacıbəyovun "Sədini tənqid" felyetonunda deyilir: "O ki, qaldı küçədə, bazarda dolasmaq istəsən, qabağında polad qollu pəhləvan olmasın, lap Musa peyğəmbərlə dalaşan "Ucubunuq" olsun, pistonu çıxarıb elə bir patron çaxarsan ki, beyni burnundan gələr".

Şairə M.Dilbazinin "uşaqlar üçün" yazdığı "Xanım bacının nağıllarından" əsərində "Ucubunuq" dan bəhs olunur. Xanım bacı deyir: "Biri varmış, biri yoxmuş... Ucubunuq adlı bir adam varmış. Boyu o qədər uzun imiş ki, dənizin ortasında durub, adamları bu taydan o taya keçirərmiş. O, acanda əyilib balıq tutarmış. Bu balıqları qaldırıb günəşdə bişirib yeyərmiş. Onun qıçından Araza körpü düşüb. Hər il bu körpünü zeytun yağı ilə yağlayırlar. O körpünün ağırlığını dünyada heç bir şey götürə bilməz".

"Azərbaycan gəncləri" qəzetində (23.XI.72) bir yazıda deyilir ki, Afrikanın şərqində "dünyanın ən ucaboy adamları", "əsil Styopadayılar – boyu 2,3 metrə çatan ucubunqları görmək olar".

USTA ZEYNAL

Keçmiş Şərq ətalətinin bədii rəmzi olan bu surətin adı ümumiyyətlə ətalət, tənbellik, avamlıq və möminlik mənası kəsb etmişdir.

C.Məmmədquluzadənin "Usta Zeynal" hekayəsinin qəhrəmanı olan usta Zeynalın adından yayılmışdır. Hekayədə bəna və mömin usta Zeynalın ətaləti ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir olunur.

M.İbrahimovun "Güləbətın" hekayəsində deyilir: "Namaz kişi həftələrlə özünü ora-bura çırpdı, bir iş tapa bilməyərək evdə oturub ümidini bircə allaha bağladı. Usta Zeynal kimi düşünüb dedi: – Heç kəs yazılıandan artıq görməyəcək, alınımıza nə yazılıb, payımız odur!.."

“Bakı” qəzetində dərc olunmuş böyük bir məqalə belə adlandırılmışdır: “*Kooperativin usta Zeynalları*”.

Fikrət Sadığın “Tənbəllik” şeiri budur:

*Gözünü qum tutmuş bulaq.
Gec yəriyən uşaq.
Məcrasın aşmayan sel,
Əsarətə öyrəşən el.
Lovğa gəlin.
İstedadın ölümü.
Fikrin xərçəngi.
Arzunun güvəsi.
Usta Zeynalın nəvəsi.*

Ü

ÜZÜNƏ BAXMAQLA DOYMAQ

İfadə məşhur “Yusif və Züleyxa” dastanının qəhrəmanı Yusif ilə əlaqədar əmələ gəlmiş və yayılmışdır. Çox gözəl olan Yusif Misirdə vali olanda yeddi il qəhətlik olmuşdu. Bu müddətdə Yusif xalqa həmişə buğda paylamışdı. Yeddinci il buğda paylanmış, yeni məhsulun yetişməsinə isə qırx gün qalmışdı. Ac camaat Yusifin yanına gəlir. Guya çölə çıxıb bir uca yerdə durur, üzündən niqabı qaldıraraq camaata: – üzümə baxın, – deyir. Guya xalq onun üzünü görüb, “əhsən” – dedilər və qarınları qırx gün müddətinə doydu. Həmin müddətdə Yusifi görəninin aclığı yadından çıxarmış. Kökü həmin hadisə ilə əlaqədar olan ifadə müasir dilimizdə mənaca daha da şiddətləndirilərək “Üzünə baxmaqla doymaq olmur” şəkli almışdır.

V

VAXT QIZILDIR

Bəzən də “Vaxt qızıl deməkdir” şəklində işlənir.

İfadə Ameerika alimi və siyasi xadimi Veniamin Franklinin (1706 – 1790) “Gənc tacirə mələhət” (1748) əsərindən yayılmışdır.

Buna bənzər bir fikri qədim yunan filosofu Teofrast da (e.ə. 372 – 287) söyləmişdir: “Vaxt baha məsarifdir”.

Həsənbəy Zərdabi 1877-ci ildə “Əkinçi” qəzetində yazmışdır: *“Bizim zamanə zəhmət zamanı olduğına çox zəhmət çəkən artıq nəf tapır. Ona binaən hülkəmma vaxta – dövlət deyir. Yəni hər kəsin zəhmət çəkməyə vaxtı çox isə o kəs artıq dövlətli hesab olunur”*.

Bəzi yazılarda bu ifadə atalar sözü kimi təqdim olunur.

VAXTSIZ BANLAYAN XORUZUN
BAŞINI KƏSƏRLƏR

Atalar sözü kimi işlənən bu ifadənin yaranması qədim zərdüştilik ilə əlaqədardır.

“Avesta”da götürüldüyünə görə yer üzündə birinci insan və birinci padşah olan Kəyumərs divlər tərəfindən öldürülmüş oğlu Hüşəngin intiqamını almaq üçün gedərkən, bir ağ xoruzun ilanla vuruşduğunu və banladığını görür. Kəyumərs ilanı öldürüb, xoruzun banlamağını yaxşı əlamət hesab edir və onu alıb evə gətirir.

Xoruz zərdüştilikdə ona görə müqəddəs hesab edilirdi ki, o, sabahın açılmasını xəbər verirdi. Bu isə günəşin, işığın qaralıq üzərində qələbəsi demək idi (“Avesta”da xoruz “pəridar” adlanırdı).

Lakin Kəyumərs ömrünün sonunda xəstələnir. Bir dəfə xoruz axşam vaxtı banlayır. Xoruz bu vaxta qədər axşam banlamamış. Ona görə adamlar onun bu vaxtsız banına təəccüb edirlər. Gəlib Kəyumərsin öldüyünü görürlər. Bundan sonra xoruzun axşam vaxtı (vaxtsız) banı pis əlamət hesab olunur. Guya belə xoruzun başı kəsilməsə, fəlakət üz verə bilər. Zərdüştilər xoruzun vaxtında banlamasını mübarək fal hesab edərdilər.

Y

YAŞAYIŞ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Əslində həmin ifadənin əks etdirdiyi anlayış XVIII əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Lakin ifadənin məşhurlaşması və dünya dillərinə yayılması Çarlz Darvinin (1809 – 1882) adı ilə əlaqədardır. İfadə onun “Növlərin təbii seçmə yolu ilə əmələ gəlməsi və ya yaşayış uğrunda mübarizədə mühitə uyğunlaşmış heyvan cinslərinin saxlanması” (1859) əsərindən yayılmışdır.

İfadə Azərbaycan dilində əvvəllər “zindəganlıq cəngi” şəklində işlənirdi. “Əkinçi” qəzetində hər yerdə “zindəganlıq cəngi” kimi verilmişdir. XX əsrdən “yaşayış uğrunda mübarizə” işlədilir. Həmin anlayış dilimizdə daha bir sıra ifadə formalarında özünü göstərmişdir: “dirilik davası”, “mübarizəyi-həyatıyyə”...

Ü.Hacıbəyov “Başa düşmədi” felyetonunda yazırdı: “... Bu ayyam... **mübarizəyi-həyatıyyə əsridir. Yəni dirilik üçün dava eləmək əsridir**”.

N.Nərimanov 1918-ci ildə bir məruzəsində demişdir: “**Yazıq fəhlə də mübarizəyi-həyatıyyədə həyatını çürüdüdü, hüquq barəsində az fikir edirdi**”.

C.Məmmədquluzadə “Cəmdək” felyetonunda (1928) yazırdı: “**Bu – təbiətin birqanunudur ki, Darvin ona həyat mübarizəsi və eyni zamanda “babilik” adı qoyur.**”

YEDDİ MİN YEDDİ YÜZ YETMİŞ YEDDİ

İfadə yazılı ədəbi-bədii dilimizə şifahi xalq ədəbiyyatının ən qiymətli abidələrindən olan “Koroğlu” dastanından daxil olmuş və ümumiyyətlə, çoxluğu ifadə etmək üçün işlədilir.

Professor M.H.Təhmasib yazır: “Çənlibeldə 777 min dəli vardır. Bir sıra xalqlarda, eləcə də bizdə müqəddəs rəqəm hesab edilən “7”-nin “3” dəfə təkrarından ibarət olan bu rəqəm çoxluq, sonsuzluq rəmzidir”.

“Koroğlu” dastanının “Durna teli” qolunda deyilir: “*Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli atdan düşüb hərə onun üstünə bir daş tulladı. O qədər daş yığıldı ki, yekə bir dağ oldu. Deyirlər ki, indi də o dağ qalır. Özü də atalar deyiblər ki, oradan keçəndə lənətləmə oxumaq böyük savabdır*”.

İfadə daha çox satirik məqsədlə işlənir. Ə.Haqverdiyevin “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə deyilir “...*Qafqazın şəhərlərindən ildəyeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi qumarbaz Xorasana gedir, hətta Qarabağdan məşhur lotu Qulu da gedib məşədi olub gəlib, genə toylarda lotuluğunu eləyir*”.

R.Rza “İclas bəlası” şeirində yazır:

*Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi nəfərlik
iclas
davam etdi
yetmiş yeddi saat.*

YEL BABA

Məşhur bir rəvayətə görə “Bakıda qış nə vaxt olur?” sualına “Külək əsəndə” cavabını vermişlər.

Azərbaycanda qış şaxtadan, qardan (bunlar bu yerlərdə çox güclü olmur) daha çox, külək ilə əlaqələndirilir. Bunu dil faktları da sübut edir. Adətən hər xalqın həyatında daha mühüm rol oynayan, əsas yer tutan varlıqların, hadisələrin müxtəlif sino-

nimik adları olur. Məsələn, Buzlu Şimal okeanı sahillərində yaşayan şimal xalqlarının dillərində qarın yetmişə qədər adı var ki, bunlar müxtəlif qar növlərini ifadə edir. Həyat tərzi dəvə ilə daha çox əlaqədar olan ərəblərdə dəvənin 5700-ə qədər adı olduğunu göstərirlər. Dilimizdə küləyin/yelin müxtəlif növləri vardır: ağ yel, qara yel, xəzri, gilavar və s. Bəzi dialektlərdə fərqləndirilsələr də, əslində *yel* və *külək* sözləri eyni kökdəndir. Və bəzən işlənən “küləyi yel aparsın” ifadəsi söz oyunu, məzəlilik məqsədi izləyir. Bir çox türk dillərində “külək” sözü yoxdur, yalnız yel (jil, yel, el) işlədilir.

Bəzi dialektlərdə adətən sürətli, iti yol gedən yaşlı kişiləri “yel baba” adlandırırlar. Bu ifadə ədəbi-bədii dilimizdə də işlədilir. Firidunbəy Kəçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında “Göyçək Fatmanın nağılı” verilmişdir. Burada deyilir: “Bir gün Fatma yun daradığı yerdə külək onun əlçiminin birini götürüb qalxızdı havaya. Fatma bunun dalınca yüyürüb dedi:

– *Qanadına qurban, yel baba, əlçimimi sal, baba*”.

Azərbaycanın bir sıra dialektlərində xırmanda taxıl sovuarkən beləbir mahnı oxunulardı:

Yel baba, a yel baba!

Rəhmin bizə sal, baba.

Burada “baba” sözü qohumluq münasibəti bildirən söz kimi deyil, mövhumə mənada işlədilir. “Baba” sözü pir, müqəddəs, allah mənasına gəlir. “Yel baba” ifadəsi yel allahının adıdır. Trialet urumlarında külək allahı elə beləcə – “Yelli baba” adlandırılır. Yelin allah ilə əlaqələndirilməsinə Quranda da təsadüf edilir. Burada deyilir ki, küləyi allah göndərir.

Yelin “baba/allah” hesab edilməsinin tarixi qədim yunanlara gedib çıxır. Onların fikrincə bütün küləklərin mənşəyi tənha bir adada yaşayan külək allahı Eol (“yel” sözünə çox yaxın deyilmi?) ilə əlaqədardır. Eol dörd tərəfə əsən dörd oğlunu

mağarada saxlayır və onları gəzməyə buraxır. Hansı oğlu gəzməyə çıxırsa, o cür də külək əsir.

E.ə.II əsrdə yunanlar məşhur “Yel qülləsi” dli bir qüllə tikmişlər ki, o indi də qalmaqdadır. Səkkizbucaqlı bu qüllənin hər tərəfində müxtəlif istiqamətlərə əsən yellərin rəmzləri həkk olunmuşdur. Sonralar Bibliyada da dörd növ yel ilahəsindən bəhs olunurdu.

Qədim pifaqorçuların (məsələn Pifaqorun tələbəsi Epi-xarmin) fikrincə, dünyanı dörd allah idarə edir (su, od, torpaq və yel) ki, onlardan biri də yel allahıdır.

Zərdüştiliyə görə küləyin gücü Hörmüzdün gücü hesab edilir. Odur ki, mağlar qanlı qurban vasitəsi ilə küləyi rəhmə gətirməyə cəhd edirdilər.

“Yel baba” ifadəsi ilanın totem hesab edildiyi dövrlərin qalığından başqa bir şey deyildir.

Dilimizdə bəzən ümumi, bəzən də xüsusi mənada ulduz adı kimi işlənən ülkər //ürkər sözünün kökü ür – “əsən (yel)” məzmunu daşıyır.

“Yel baba” ifadəsi tapmacalarda çox işlədilir. Məsələn,

1. *Bir kilimim var, mən bir naxışt,*

Yel baba süpürər payızı, qışt (Yer).

2. *Ağacda var bağıracaq,*

Yel babanı çağıracaq,

Ağzın açıb ney çalar,

Sülleymanı çağıracaq (Kaman).

YENİ DÜNYA

Xristofor Kolumbun XVI əsrdə kəşf etdiyi Amerika qitəsinin obrazlı adıdır.

İlk dəfə bu ifadəni 1493-cü ildə ispan kralı V Ferdinand işlətmiş və onun məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində bu ifadə XIX əsrdən işlənməyə başlamışdır. Əvvəllər "yeni dünya" tərzində işlənmiş, sonralar müasir şəkllə düşmüşdür.

S.Vurğunun "Zəncinin arzuları" poemasında zəncinin dilindən deyilir:

*Amerika – Yeni dünya mənim doğma vətənimdir,
Babamın ağ sümükləri çürümüşdür bu torpaqda.*

YERƏ GİRƏSƏN

Qarğış kimi işlənən bu ifadədə, habelə "boyunu yerə soxum" və s. qarğışlarda qədim zərdüştiliyin izləri mühafizə olunmaqdadır. Qədim Azərbaycan (habelə İran, Orta Asiya) atəşpərəstlik dininin banisi Zərdüştin təlimində meyiti basdırmaq ən böyük cinayətlərdən hesab olunurdu. Meyiti torpağa basdırmaq, suya atmaq və ya yandırmaq qadağan idi. Meyit əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerlərə qoyulur, quşların və itlərin ixtiyarına verilir. Quşlar onun ətinə diddikdən, mütəddət yağışlar sümüyünü təmizlədikdən sonra ölünün sümüklərini üst-üstə yığar və daxmalarda saxlayardılar. Meyitlərin saxlandığı yer (bir növ qəbristan)qədimlərdə "damxa//daxma" adlanırdı.

Y.V.Çəmənəminlinin "Qızlar bulağı"nda deyilir: "Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. Meyitini götürüb daxmaya apardılar. Daxmanın dörd tərəfi uca has, ar idi. Cəuqları içəri buraxmazdılar. Atırvanların arasından sivişib içəri girdim və üst-üstə yığılmış sümüklərin (skeletlərin) arasında gizləndim. Divarların üzəri qaral və şahin kimi yırtıcı quşlarla dolu idi. Anamın meyitini gətirdilər və çılpaq olaraq bir daş səkinin üstünə qoyub çəkildilər. Ətrafdan yüzlərcə quşlar tökülüb meyiti didməyə başladılar".

Atəşpərəstliyə görə ölən şəxsin ruhu bədəndən ayrılır və göyə qalxır, orada isə çox ensiz olan Çinvato körpüsündən (son-

ralar müsəlman ruhaniləri həmin körpünün adını "Sirat körpüsü" şəklinə salmışdılar) keçməyə məcbur edilir. Meyit yerə basdırıldıqda isə adamın ruhu göyə qalxa bilmir, Odur ki, yerə basdırılmaq, "yerə girmək" bir növ təhqir hesab olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk xalqlarında da insan meyitini basdırmaq qəbahət sayılırdı. Adətən meyiti yandıraraq külünü basdırardılar. VI-VII əsrlərdə türk xalqları bu adətə ciddi əməl edirdilər. Habelə bir sıra digər qədim xalqların əqidəsinə görə guya cəhənnəm yerin altında yerləşir və günahkarlar burada amansız cəzaya məruz qalırlar. Guya yerə basdırılan ("girən") şəxs mütləq cəhənnəmə getməliymiş.

Sonralar meyiti yandırma adəti qəbir üstündə tonqal qalamaq (daha sonralar sadəcə şam yandırmaq) adəti ilə əvəz olunmuşdur ki, bu adət hələ də tamamilə tərk olunmamışdır. C.Bərgüşadın "Boz atın belində" romanında belə bir təsvir vardır: "Gecə...məzarın üstündə bir cüt tonqal şölələndi. Tonqalı mərhumun arvadı Zəhra yandırmışdı. Məzardan qalxan alov gecənin qatı qaranlığına işıq saçırdı".

Müəllif bu hadisəni belə izah edir: "Təzə məzarın üstündə tonqal qalamaq Qubadlının bir sıra kəndlərində adətdir. Bunu bəzi qocalar kaftarın qorxusundan yandırıldığını söyləyirlər, bəziləri isə atəşpərəstliklə izah edirlər".

YERİNDƏ OTURTMAQ

Məcəzi mənada: cavabını vermək, qarşısını almaq.

Müasir dilimizdə həm də "yerini göstərmək", "yerini tanımaq", "hər kəsin öz yeri var" və s. kimi çox zaman məcazi mənada işlənən bir çox ifadələr vardır ki, onlar köhnə qəbilə-feodal adətlərinin dildə qalıqından başqa bir şey deyildir.

Qədimlərdə nəinki dövlət vəzifələrində işləmək, hətta yığıncaq və məclislərdə oturmaq üçün yerlər əsil-nəsəbə görə müəyyənləşdirilirdi. Buradan da zənginliyinə və nəslinin qədimliyinə görə özündən aşağıda olanlara öz yerini güzəştə getmək istəməyənlərlə bu yerləri tutmaq istəyənlər arasında kəskin ixtilaf-

lar, mübarizələr olurdu. Hər kəsi yerində oturtmaq o qədər də asan deyildi.

Məlumdur ki, oğuz türkləri bu yerlilik (əsasən kinayə tərzində işlənən “Yersiz gəldi, yerli qaç” misalına diqqət ver) qaydalarına ciddi əməl edirdilər. Hər kəs özü üçün müəyyən edilmiş yerdə oturardı. Kimin harada oturmalı olması haqqında hüquqlar oğuzların əfsanəvi babası Oğuz xan tərəfindən verilmişdi. Oğuzların bu ənənəsi haqqında, qonaqlıqlarda müxtəlif qəbilə nümayəndələrinin oturmaq qaydaları haqqında XV əsrdən yazılı mənbələr qalmışdır. Burada kimin harada oturması, xanın sağında, solunda kimlərin oturması qaydalarından geniş bəhs olunur.

Dədə Qorqud dastanlarının birində deyilir ki, Bamsı Beyrəyin atası Baybura *“ipək xalçaları saldı, keçdi oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı”*. Başqa bir dastanda isə göstərilir ki, *“Əgrək adlı igid bəyləri basıb Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat eləməzdi”*. Bir gün ona deyirlər: *“Bu oturan bəylər hər biri oturduğu yeri qılıncıyla, ətməyilə alıbdır. Məərə, sən başını kəsdi? Acını doyurdun? Yalıncağını dunatdın?”*

İrənin Sasanilər dövründəki saray adətlərindən danışan V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand göstərir ki, müxtəlif yığıncaqlarda padşahın sağ tərəfində oturmaq çox böyük şərəf hesab olunurdu. Lakin zadəganların hər biri üçün əvvəlcədən xüsusi yer müəyyən edilirdi, oraya qiymətli taxt qoyulurdu. Bu yerlər irsi səlahiyyət hesab olunurdu.

“Şahnamə” də göstərilir ki, İsfəndiyar qonaqlığa gəlmiş Rüstəmi özündən sol tərəfdə oturtmaq istədikdə Rüstəm qəzəblənir və bunu özü üçün həqarət sayır.

YƏDİ-BEYZA

İfadə ərəbcə olub, “ağ (parlaq) əl” mənasındadır.

Daha çox klassik ədəbiyyatda işlənən bu tərkib məcazi mənada “qabiliyyət, bacarıq” məfhumunu bildirir və ya xariqə yaradan əl, hakimiyyət, hökmranlıq rəmzi kimi işlədilir.

Bu sözlərin sabit bir tərkib kimi işlənməsi qədim yəhudi peyğəmbəri Musanın guya möcüzə göstərən ağ əli ilə əlaqədardır. İncilə görə allah öz böyüklüyünü bildirmək üçün Musaya əmr edir ki, əlini öz qoynuna qoysun. Musa əli qoynundan çəkərkən əli ağarır.

Qurandakı izahat isə bir qədər başqadır. Qurana görə guya Fironu qorxutmaq üçün Musa (onun dərisi qarabuğdayı, əsmər imiş) əlini qoynuna qoyur, əlini çəkəndə isə əlinin ağappaq olduğunu görürlər ki, bu da qeyri-adi bir hadisə, möcüzə kimi qiymətləndirilir.

Əslində dərisinin rəngi qara olan Musanın (H.Cavidin "Şeyda" pyesində "Qara Musa" obrazı vardır) əlinin işıq verməsində bir möcüzə yoxdur. Ümumiyyətlə, bəzi adamların dərisinin işıq salması faktları tarixdə çoxdur və din xadimlərinin yalnız müqəddəsləri halda içərisində təsvir və rəsm etmələri əslində dini təbliğat məqsədi daşıyır. İtaliyalı bir qadının işıq saldığı 1669-cu ildə həkim Bartolin ətraflı təsvir etmişdir. 1808-ci ildə həkim Hermstedt həmin hadisəni bir kəndi üzərində müşahidə etdiyini etiraf etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində İtaliyada dərisi işıq saçan bir qadın haqqında məşhur alim Protti məlumat verir. İngilis alimi C.Pristoli tərləmiş bir şəxsin tərinin işıq saçdığından bəhs edir.

1923-cü ildə sovet bioloq alimi A.Q.Qurviç müəyyən etmişdir ki, mikrobdan tutmuş insana qədər bütün orqanizmlər öz həyat fəaliyyəti prosesində adi gözlə görünməyən ultrabənövşəyi şüalar buraxırlar. Bunlar "mitogenetik şüalar" adlanır. İnsan qanı bu şüaların mənbəyi hesab olunur. Şüa buraxma qabiliyyəti insanın orqanizmi ilə əlaqədardır: insan yorğun olduqda və ya qocaldıqda həmin qabiliyyət zəifləyir. Əsəb sistemi çox həssas olan şəxslərin dərisinin işıq salması tamamilə təbii haldır və burada qeyri-adi, ilahi səbəb axtarmaq səhvdir.

Ə.Haqqverdiyev yazırdı: *"Mirzə Cəlil dost qazanmaqda, ziyalıları işə çəkməkdə məharət yetişmişdi. Yazmaq istedadı*

olanlara və mövzu qarşısında məəttəl qalanlara yədi-beyzası var idi”.

Z

ZAMAN YARALARI SAĞALDIR

İfadənin ən qədim variantı yunan yazıçısı Menandr (təxminən e.ə. 343 – 291) tərəfindən işlədilmişdir.

“Kommunist” qəzetindəki bir yazıda oxuyuruq: **“Zaman ağır dərdlərin qəlblərə vurduğu yaraları sağaldırsa da, siyasi problemlər öz qüvvəsində qalır və onları həll etmək lazımdır”**

Rasim Səfərov “Mən ölərəm, amma...” məqaləsini belə başlayır:

“Deyirlər zaman bütün yaraları sağaldır, unutturur. Bu düz deyildir. Elə yaralar vardır ki, zaman keçdikcə təzədən qövr eləyir, daha çox ağrı verir. 26 kommunarın həlak olmasından xalqımızın aldığı yara məhz belə yaradır. Biz daha xoşbəxt yaşadığımızca, zaman etibarlı ilə o qanlı faciədən daha çox uzaqlaşdıqca həmin müsibətin dəhşətini daha dərinədən dərk edirik, sarılıyıq, onu unuda bilmirik”.

ZƏMANƏ SƏNƏ SAZ OLMASA, SƏN ZƏMANƏYƏ SAZ OL

Atalar sözü kimi işlənən bu ifadə qədim fars şairi Məsudin (1046//1049 – 1121//1122) bir şeirindən yayılmışdır:

Ta nəyaba morad xiş beçuş
Ta nəsazəd zaman ba to, besoz.

(nə qədər ki, öz muradına çatmamısan, çalış ki, zəmanə sənə saz olmasa da, sən zəmanəyə saz ol).

Həmin beyt sonralar Hafiz tərəfindən təkrar edilmişdir.

Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində (1875) yazmışdır: "Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərđişinə görə gərək, habelə öz rəftarını da dəyişdirsin. Necə ki, məsəldir deyərlər: "Zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz olginən".

ZÖHRƏ

Klassik ədəbiyyatda eşq, məhəbbət ilahəsi və ya gözəllik hamisi hesab olunur.

Yunanca Afrodita, latınca Venera adlanan planetin əərəbcə adıdır.

Məşhur əfsanələrə görə Zöhrə planeti (ulduzu) bir zamanlar yer üzündə yaşayan adı qadınlardan biri imiş. Həddindən artıq gözəl olan Zöhrə adamları mühakimə etmək üçün Yərə göndərilmiş Harut və Marut adlı mələikləri aldaraq onlardan sehirləri – aallahın gizli adını öyrənmişdi. Harut və Marut ona könül vermişdilər. Allah bundan qəzəblənərək onları cəzalandırır. Zöhrə isə göyə qaldırılaraq planetə çevrilir. Bəzən "Zöhrə" əvəzinə farsca "Nahid" (məcazi mənada: həddi-bülüğa çatmış qız) işlənir.

Ş.Sami göstərir ki, farsçada Nahid adlanan bu ulduza çoban ulduzu və ya karvan ulduzu deyilir. Qədimdə gözəllik və eşq məbudu hesab edilirdi.

Bu planetin xalq dilində müxtəlif adları vardır. S.S.Axundovun "Eşq və intiqam" dramında Zöhrəni sevən Çingiz ilə bacısı Qəmər arasında belə bir söhbət gedir:

"Qəmər: –...Bir vaxtdan bəri sən hər axşam bu skamyada əyləşib saatlarca üfüqün şərq cəhətindən zühur edən bir parlaq ulduza tamaşa edirsən

Çingiz: – Elə bu?

Qəmər: – Bəli, elə bu!

Çingiz: – Mənim ulduza baxmağında sən nə sirr görürsən?

Qəmər: – Göydə ulduz çoxdur. Nə üçün sən ancaq o ulduza baxırsan?

Çingiz: – Çünki o ulduz qeyrilərindən parlaqdır. Mən onu çox sevirəm.

Qəmər: – Elə mən də bunu bilmək istəyirdim. O ulduzun adı nədir?

Çingiz: – **Çoban ulduzu** deyirlər, **dan ulduzu** deyirlər.

Qəmər: – Daha adı yoxdur?

Çingiz: – Qədim yunanlar o ulduzu **eşq və hüsn ilahiyəsi** sanırdılar, adına da **Diana** deyirdilər.

Qəmər: – Bəs ərəblər o ulduza nə deyirlər?

Çingiz: – *Bilmirəm, gərək ki...Zöhrə*".

Əvvələn, Diana qədim yunanlarda yox, latınlarda olan ilahənin adıdır, yunanlarda buna müvafiq ilahə Artemida olmuşdur. Sonra Diana – Artemida kultu heç bir ulduzla deyil, Ay ilə əlaqədardır. Məcəzi mənada Diana "Ay" əvəzində işlədilir.

ZÜLMƏT SƏLTƏNƏTİNDƏ İŞIQ ŞÜASI

Bu ifadə ilə cəhalətin hökm sürdüyü bir mühitdə, cəmiyyətdə qabaqcıl, işıqlı bir hadisə səciyyələndirilir.

İfadə A.N.Ostrovskinin (1823 – 1846) "Tufan" dramına N.A.Dobrolyubovun (1836 – 1861) həsr etdiyi məqalənin adıdır. Katerinanın özünü öldürməsinə Dobrolyubov cəhalət və nadanlıq hakimiyyətinə qarşı bir etiraz kimi baxır. Katerinanın bu passiv etirazı göstərir ki, əzilən kütlələrdə qul itaətkarlığı dövrü keçmiş, öz hüququnu müdafiə şüuru oyanmışdır. Buna görə də N.A.Dobrolyubov Katerinanı "zülmət səltənətində işıq şüası" hesab edir.

Bu obrazlı ifadə ədəbi-bədii dilimizdə müəyyən dəyişikliklərlə də işlənir.

“Kommunist” qəzetində bir məqalədə deyilir: “Məhsəti öz lirik poeziyası ilə **zülmət səltənətində parlayan bir şəfəkdir**”.

Maraqlıdır ki, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında “zülmət içrə nur” ifadəsi işlənmişdir.

*Leyli demə – cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə – **zülmət içrə bir nur.***

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən	4
A	
Allahları qorxu yaratmışdır	18
Azərbaycan – Odlar yurdu.....	18
B	
Balıq, ördək və xərçəng	20
Beynəlxalq jandarm	21
Bəstə girmək	21
Bir günlük xəlifə	23
Biz cəsurların çilgünlüyünə nəğmələr oxuyuruq.....	25
Biz sizdən öyrəndik qəhrəmanlığı	25
Brut, sən də.....	26
C	
Canı mənim əlimdədir	27
Cəhənnəm dərəsi.....	27
Cənnətin qəbzi	28
Con Bul.....	28
Ç	
Çin səddi	29
D	
Dağ mənim yanına gəlməyə, mən dağın yanına gedərəm	30
Daxmalara sülh, saraylara hərbi.....	31
Dil insana öz fikirlərini gizlətmək üçün verilmişdir.	31
Dövrümüzün zəkası, vücdanı və şərəfi	32
Düzü düz, əyrini əyri	33
E	
Evrika.....	34
Ezop dili.....	34
Ə	
Əcəm oğlu.....	35
Əgər düşməni səni tərifləyirsə, fikirləş gör, nə səhvin var.....	36
Əgər sən bir üzünə vurdular, o biri üzünü də çevir.....	37

Əllərini yuyub oturmaq.....	37
Əlləzinəni əzbər(dən) oxumaq.....	38
F	
Fırtına quşu.....	39
G	
Get dolanğınən, xamsən hənuz.....	40
Gəldim, gördüm, qələbə çaldım.....	41
Gözdən əsgî asmaq.....	43
Göylərə hücum etmək.....	43
Göyün yeddinci qatında.....	44
Günəş damlada əks edən kimi.....	46
H	
Hambal Dadaş.....	47
Hamı hamıya qarşı.....	48
Hannibal andı.....	48
Harada xöş keçir, vətən oradır.....	49
Hatəm Tai.....	49
Heç kəs öz vətəmində peyğəmbər olmayıb.....	49
Heç nəyi unutmamışlar və heç nə öyrənməmişlər.....	50
Herkules sütunları.....	51
Herostrat şöhrəti.....	51
Hələ ləhg, ləng, ləngəm.....	52
Həllac Mənsur.....	53
Hər halda yer fırlanır.....	53
Hər şey dəyişir (hərəkət edir).....	54
Həştaddandır.....	54
Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab.....	55
Həyat – mübarizədir.....	55
Həyat müvəqqəti, incəsənət daimidir.....	55
Həyat vəsiqəsi.....	56
Homer gülüşü.....	56
Hörmüzd.....	57
Humay//huma quşu.....	57
Hürriyyət payı.....	58
X	
Xəta çayı.....	59

I

İkar.....	60
İmran dili.....	60
İncəlib iynədən keçmək.....	62
İnsanlar, sayıq olun.....	63
İran-Turan.....	64
İsgəndərin buynuzu var.....	65
İsgəndər səddi.....	66

K

Köhnə qvardiya.....	66
Könüldən könülə yollar görünür.....	67
Kral lütdür.....	68

Q

Qalx, ey lənətlə damğalanan aclar və qullar dünyası.....	69
Qanadlı sözlər.....	69
Qapıdan qovarsan, pəncərədən gələr.....	70
Qələbə ilahəsi.....	71
Qırgıncımdan alov doğar.....	72
Qızıl asr.....	73
Qoyun dərisinə girmiş canavar.....	74
Qum üzərində ev tikmək.....	75

L

Linç məhkəməsi.....	76
---------------------	----

M

Mən ancaq onu bilirəm ki, heç nə bilimirim.....	76
Mənə bir istinad nöqtəsi verin, yer kürəsini məhvərimdən oynadım.....	77
Mən öləndən sonra istər dünya dağılsın.....	78
Mən özüm Tarixi-Nadiri yarısına qədər oxumuşam.....	79
Mərənd ölüsü.....	80
Məşədi İbad kimi özündən çıxmaq.....	80
Midas.....	81
Milçəkdən fil qayıtmaq.....	82
Min bir gecə nağılları.....	82
Min dərd var, min bir dərman.....	84
Misri qılıncı.....	85
Moltanı dili.....	87
Muzey.....	87

N

Nərgiz//Narsis.....	88
Nəsimini dabanından soydular.....	89
Nifaq alması.....	90
Novruz dərdi.....	91
Nuhun gəməsi.....	91
Nufun tufanı.....	92

O

O ayağımı atsın, mən də atım.....	93
Oddan-sudan keçmək.....	94
Oğlansan, ya qız(san).....	95
Oğul beldən, ər eldən.....	96
Olduğu kimi görünmək.....	98
On üç nəhsdirmi.....	99
O vaxtdan çox sular axı.....	101
Ovun ovçunu izləməsi.....	102

Ö

Ölü canlar.....	103
Ölünün dalınca damışmazlar.....	103
Öyrəndim bu gözü çıxan qardaşd.....	105
Öz arşını ilə ölçmək.....	105
Öz kölgəsindən qorxmaq.....	106
Özün yaşa, qoy başqaları da yaşasın.....	107

P

Parçala və hökmranlıq et.....	108
Patronu əsirgənmək.....	109
Peyin içindən tapılan inci.....	110
Pulunu balta kəsmir.....	110

R

Rumu ki dedin, qəziyyə məlum.....	111
-----------------------------------	-----

S

Sabah-sabaha salmaq.....	112
Sağlam bədəndə sağlam da ruh olar.....	114
Saqqalı uşaq.....	115
Səlib müharibəsi.....	116

Sən bilmirsən ki, oğlum, dünyanı idarə etməyə ağıl o qədər də lazım deyil.....	117
Sənət sənət üçündür.....	117
Simürq quşu.....	118
Sirat körpüsü.....	119
Sirlər xəzinəsi.....	119
Son və qəti vuruş.....	121
Stəkanda tufan.....	122
Su bulandırmaq.....	122
Süleymana qalmayan dünya.....	122

Ş

Şah mənə möhtac imiş.....	124
Şah tənbəli.....	124
Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm.....	125
Şarlatan.....	126
Şeir bülbülləri.....	127
Şəngül, Şüngül, Məngül.....	127
Şəriət avamılar üçündür.....	128
Şərqdə inqilab.....	129
Şərqi qapısı.....	129
Şərqi Rəfaeli.....	130
Şər vaxtı.....	131

T

Tərbiyə verənin özünə tərbiyə vermək lazımdır.....	131
Tərs keçilər.....	132
Timsahın göz yaşı.....	132
Toyuq bir budludur (qıçlıdır) ki, bir budludur (qıçlıdır).....	134

U

Ucubunuq//ucubuluq//ucubımq.....	134
Usta Zeynal.....	136

Ü

Üzünə baxmaqla doymaq.....	137
----------------------------	-----

V

Vaxt qızıldır.....	138
Vaxtsiz banlayan xoruzun başını kəsərlər.....	138

Y

Yaşayış uğrunda mübarizə.....	139
Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi	140
Yel baba.....	140
Yeni dünya.....	142
Yerə girəsən.....	143
Yerində oturtmaq	144
Yədi-Beyza	145

Z

Zaman yaraları sağaldır	147
Zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz ol.....	147
Zöhrə.....	148
Zülmət səltənətində işıq şüası.....	149

NİYƏ BELƏ DEYİRİK

II HISSƏ

*Əsərə filologiya elməri doktoru A.Axundov, fəlsəfə
elmləri doktoru İ.Rüstəmov və tarix elmləri doktoru
M.Heydərov rəy vermişlər.*

BİR NEÇƏ SÖZ

“Qanadlı sözlər” ifadəsinin ən düzgün elmi şərhini V.İ.Lenin tərəfindən verilmişdir. V.İ.Lenin 1914-cü ildə nəşr olunan “Mülk qoşunları” adlı məqaləsində qanadlı sözlər haqqında göstərirdi ki, bunlar çox mürəkkəb hadisələrin mahiyyətini heyvət ediləcəkdir dərəcədə sərrast ifadə edir.

V.İ.Lenin bu sözlərə belə yüksək qiymət verməklə yanaşı, bunlardan istifadənin klassik nümunələrini göstərmişdir. Bütün sonrakı kommunist publisistikasında qanadlı sözlərdən geniş istifadə etməklə Lenin üslubu davam edir.

“Qanadlı sözlər” ifadəsi ilk dəfə Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərində dənə-dənə işlədilmişdir. Qoca Homer o sözləri “qanadlı” hesab edirdi ki, onlar bir nəfərin ağızından çıxıb çox sürətlə xalq içərisində yayılır, başqaları tərəfindən də işlədirdi.

Sonralar bu ifadə mənasını dəyişmiş, filoloji termin səciyyəsi kəsb etmişdir ki, bu işdə alman filoloqu Georq Buxmanın (1822 –1884) çox böyük xidməti olmuşdur. O, alman dilində həmin adda kitab nəşr edəndən sonra ədəbi-bədii mənbələrdən, tarixi sənədlərdən yayılıb məşhurlaşan söz və ifadələrə qanadlı sözlər deyilməyə başlandı.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilində “qanadlı sözlər” ifadəsi V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar işlənməyə başlamışdır. Bədii ədəbiyyatda bu, S.Vurğunun “İnsan” dramında za-

bit İslamın dilində işlənilməmişdir. Şair Cəlal haqqında İslam deyir:

Cəlal yaxşı bilər...kişi şairdir!
Qanadlı sözlər də ona daırdır...

M.Hüseynin "Qara daşlar" romanında deyilir: "Qüdrət, xeyirli müalicə üsullarından çox, qanadlı sözlər öyrənmiş bu həkimə istər-istəməz qəzəblə baxdı, ancaq ona demək istədiyi acı sözü uddu".

Həmin ifadə ilə əlaqədar ədəbi-bədii dilimizdə "qanadlı kəlmələr", "qanadlı misralar", "qanadlı mahnılar" ifadələri də yaranmışdır.

Qabilin "Nəsimi" poemasında deyilir:

Şair Əla, əziz qardaş, böyük həmfikir!
Gəl, qanadlı kəlmələri qoyaq bir yana.
Bir-birini mədh eləmək lazım deyildir,
Bir-birinin cövhərinə vaqif olana...

Dil xalq ədəbiyyatının ensiklopediyasıdır. Odur ki, xalqı tanımaq üçün, hər şeydən əvvəl, onun dilini öyrənirlər. Uzun bir tarixə malik Azərbaycan xalqı çox mürəkkəb, keşməkeşli bir yol keçmişdir. Xalqın həyatında əhəmiyyətli olan hər hansı hadisə, fakt, şəxsiyyət dildə müəyyən bir iz qoymuş olur. İncə filoloji təhlil yolu ilə həmin izlər əsasında xalqın dilini öyrənmək dilçiliyin qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

1981-ci ildə mayın 9-da qəhrəman Kiyev şəhərində xatirə kompleksinin əntənəli açılışındakı nitqində L.İ.Brejnev demişdir: "O xalq böyükdür ki, öz tarixi ilə canlı əlaqəni daim hiss edir, öz tarixi ənənələrinin bütün yaxşı cəhətlərini götürərək onları bu günün sərvətinə çevirə bilir".

Oxuculara təqdim olunan bu kitab müəllifin uzun illər ərzində apardığı axtarışların nəticəsidir. Hər ifadənin mənası,

məcəzlaşma yolu, mətbuatda işlənmə xüsusiyyətləri göstərilir, onların semantik inkişafı araşdırılır.

AC QARINA BİR NƏFƏR, NƏĞMƏ OXURMU MƏGƏR?

Başqa sözlə: ac qarına heç bir iş görmək olmaz.

Dilimizdə atalar sözü kimi geniş yayılmış bu ifadə İ.A.Krılovun "Circırəmə və Qarışqa" təmsilinin tərcüməsi ilə əlaqədardır. Lakin bu təmsilin Şərqdə işlənmə tarixi daha qədim olub, Sədinin "Gülüstən" əsərindən yayıldığı fikrini irəli sürənlər də vardır.

Ə.Babayevanın "Haradasan, dost, harada?" romanında iki dost arasında belə bir dialoq gedir: – Dialektik materializm bu barədə görə nə deyir?

– Deyir ki, circırəmə yay-bahar nəğmə oxur biqərar, – *ac qarına bir nəfər nəğmə oxurmu məgər?*

ACIĞI TUTMAQ

Məlumdur ki, dilin tarixi inkişafı prosesində mücərrəd mənalı sözlər əslində konkret sözlərdən törəmişdir. Qədim dövrlərdə "acıq" sözü konkret bir varlıq – ciyər, ağciyər, qaraciyər adını bildirirdi, sonralar həmin varlıqlar ilə əlaqədar mənəvi-psixi halları (hiddət, kədər, qəzəb, qeyz və s.) bildirməyə başlamışdı. Beləliklə, acığı tutmaq əslində ciyərinə təsir göstərmək mənasında olmuşdur. Xatırladaq ki, ciyərdə baş verən fizioloji dəyişikliklər orqanizmin digər üzvlərinin funksiyasına (dodaqların çatlaması, nəfəs daralması və s.) səbəb olur ki, bütün bunlar müasir dövrdə "acığı tutmaq" ilə əlaqələndirilir. Bəzi tədqiqatçılar acıq sözünü "öfkə (ciyər) kimi izah edirlər.

"Dədə Qorqud" dastanlarında deyilir: "Böylə degəc Qaraca Çobanın *acığı tutdu*. Dodaqları təpsidi".

AD QAZANMAQ

“Məşhurlaşmaq, tanınmaq” mənasına uyğun gələn bu ifadənin “ad almaq”, “ad çıxarmaq” kimi sinonimləri, habelə “ad vermək”, “ad qoymaq” və s. kimi ifadələr dilimizdə geniş miqyasda işlənməkdədir.

Müasir dilimizdə bu ifadə məcazi mənə almaqlatamam ilə yeni məzmun kəsb etmişdir. İndi sosialist vətənimizi qorumaq işində, elmin, mədəniyyətin və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində fədakarlıq göstərmək nəticəsində ad qazanmaq mümkündür. İndi fəxri adlar da çoxalmışdır.

Əslində isə bu ifadə özünəməxsus ilk mənaya malik olmuşdur. Xalqımızın qədim adətlərinə görə gənclər müəyyən qəhrəmanlıq göstərdikdən, düşmən öldürdükdən sonra ad sahibi ola bilərdilər. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq göstərən gənclərə yalnız Qorqud ata ad qoyur. *“Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoymazlardı”*.

On beş yaşına çatmış Bamsı müəyyən şücaət göstərdikdən sonra atası Baybura *“Qalın Oğuz bəylərini çağırdı, qonaqladı... Dədə Qorqud gəldi, oğlana **ad qoydu**. Sözüüm dinlə, Baybura bəy!..Sən oğlunu Basam döyü oxşarsan. Bunun adı boz ayğır-lıq Bamsı Beyrək olsun! Adını mən verdim, yaşını allah versin”* – dedi.

Dirsə xanın on beş yaşlı adsız oğlu buğanı öldürür. Dədə Qorqud Dirsə xana deyir: *“Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlun adı Buğac (xan) olsun. Adını mən verdim, yaşını allah versin”*.

Nüfuzlu qocaların ad vermə hüququ bir sıra başqa xalqların dastanlarında (fars, rus, erməni və s.) da öz əksini tapmışdır.

ADƏMDƏN XATƏMƏ

Başqa sözlə: əvvəldən axıra, bütün zamanlarda, dünyanın yaranmasından bu günə kimi.

Dini rəvayətlərə görə Adəm birinci, Xatəm isə sonuncu peyğəmbərin adıdır. Sonuncu peyğəmbər dedikdə Məhəmməd (ona “xatəm-ül ənbiya” da deyirlər) nəzərdə tutulur. Təbərinin məşhur “Tarix”ində göstərildiyinə görə “Tanrı-təali Adəmə onun üçün “Adəm” adı verdi ki, onu yerin ədimindən yaratmışdı” (qədim qibtə dilində “ədim” – yerin torpağı, torpağın qabığı, üst qatı demək imiş. Həmin mənada “ədim” sözünə Füzulinin şeirlərində rast gəlirik).

Y.B.Çəmənəzəminlinin “Nahaq qan” (1913) hekayəsi belə bitir: “Zeynal gözlərini təkrar yumdu. İnsan səsinə bənzəməyən bir nərə ilə bağırdı. Sonra elə bir qəhqəhə çəkdi ki, *Adəmdən Xatəmə* ətraf meşələr belə qəhqəhə eşitməmişdilər”.

M.İbrahimovun “Həyat” pyeində belə bir dialoq vardır:

“Abbas: Nə üçün mənim səadətım, xoşbəxtliyim başqa birisinin fəlakəti, bədbəxtliyi ilə bağlı olun?”

Süleyman: Belədir, əzizim! *Adəmdən Xatəmə* kimi belə olub, belə də olacaq”.

ADI İT DƏFTƏRİNDƏ YOXDUR

Hörməti olmayan, sayılmayan adamlar haqqında kəskin mənfi çalarla işlənilir.

Ə.B.Haqqverdiyevin “Mütrüb dəftəri” hekayəsinə belə bir epigraf verilmişdir:

“Qasım əmi, dur qapını cəftələ,
Qorxuram adın yazıla dəftərə”.

Adı ad dəfərinə (“Mütrüb dəftəri”nə) yazılmaq, düşmək, vaxtilə avamın nəzərində bir bədbəxtlik, müsibət kimi qiymət-

ləndirilirdi. Həmin hekayədə göstərilir ki, kəndin hörmətli simalarından olan Qasım əmi deyir: "Camaat! Biz indiyədək dövlətin heç bir əmrindən boyun qaçırmamışıq: qızıl pulu, tüstü pulu, dinməver pulu...hamısını öz vaxtında vermişik... Amma indi bir dəftər gətirib veriblər mollaya. Deyirlər, gərək cəmi kənddə anadan olan uşaqlar bu dəftərə yazılsın. Dəftərin də adına "Mütrüb dəftəri" deyirlər. Qardaş, bizim uşaqlarımızın adlarının o dəftərdə nə işi? Sabah da gələcəklər ki, gəlin arvadlarınızın adlarını yazdırın. Canım, rusun biri niyə mənim arvadımın adını bilsin? Doğrusu, biz bu mütrüb dəftərini qəbul eləyə bilməyəcəyik".

Beləliklə, adın dəftərə düşməsinə uğursuz bir hadisə kimi yanaşıldığından ad dəftəri danışığ dilində kəskin mənfi mənə kəsb edərək *it dəftəri* şəkli almışdır. Adın bu dəftərə yazılması, düşməsi bir bədbəxtlikdirsə, oraya düşməməsi də daha dəhşətli bədbəxtlikdir. Yəni nə qədər zəlil, zavallıdır ki, adı heç *it dəftərində* də yoxdur.

M.İbrahimovun "Yaxşı adam" pyesində Sənəm öz qızına deyir: "...hansı ağılı olan adlı-sanlı incinarı qoyub gedər bir *it dəftərində* adı olmayan daşyonana?"

Adın dəftərə düşməsi (yazılması) tarixi isə qədimdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, monqol hakimlərinin göstərişi ilə istilaçılar ilk dəfə 1251-ci ildə (və ya 1254-cü) əhalini siyahıya almağa başlamışlar. Monqu xanın tapşırığı ilə Arqun 1254-cü ildə belə bir siyahı tutmağa başlamışdı. Bundan məqsəd əhalidən toplanan can vergisini tənzimləmək idi. Vergi dəftərinə iş qabiliyyəti olan bütün kişilərin adı düşürdü. Qadınların, qocaların və uşaqların adları qanun üzrə dəftərə düşmürdü. Odur ki, adın dəftərə yazılması ("Qorxuram adın yazıla dəftərə") bir bəla hesab olunurdu. Çünki on beş (bəzi mənbələrdə: on) yaşdan altmış yaşa qədər kişilərin adı dəftərə salınırdı və deməli, vergi verməli olurdular. Sonralar bu ad dəftəri – *it dəftəri* ifadəsi ahəngdarlıq əsasında *tat dəftəri* şəklinə düşmüşdür.

Adı (bu iş, hadisə...) *tat dəftərində* də yoxdur.

Bunlar hamısı *tatın dəftərində* var (yazılıb).

C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyessində İmamverdi deyir: “Biri elə odur mənimki: nə cütə varandır, nə odun yaran...ölüm-zülüm oxudu, axırı nə oldu: nə coraba yamaqdır, nə tumana balaq. Heç *it dəftərində* adı yoxdur”.

AĞALAR – QULLAR DÜNYASI

Ədəbi dilimizdəki bu ifadə əslində dilçilikdə kontamina-siya adlandırılan hadisə nəticəsində – iki müxtəlif ifadənin ün-sürlərinin birləşdirilməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu müxtəlif mənbələrin biri “İnternasional” şeiri, digəri M.Y.Lermontovun məşhur şeiridir.

“İnternasional”ın dilimizə edilən məşhur tərcüməsi belə başlayır:

“Qalx, ey lənətlə damğalanan
Aclar və qullar dünyası...”

M.Y.Lermontovun şeirinin başlanğıcı isə belədir:

“Əlvida, yuyulmamış Rusiya
Ağalar ölkəsi, qullar ölkəsi...”

Göründüyü kimi, “ağalar – qullar” qarşılaşdırılması ikinci misal, bu tərkibin “dünya” sözünə yanaşdırılması isə birinci misal ilə əlaqədardır.

İkinci misaldakı ifadəni S.Vurğun belə işlətməmişdir: “...Puşkin dövrünün Rusiyası ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların parlaq əməllərinə baxmayaraq, Lermontovun dediyi kimi, **“qullar ölkəsi, ağalar ölkəsi”** idi. Xalq bitməz-tükənməz əzab-əziy-yət içərisində idi”.

R.Rzanın “Ana” şeirində bu ifadə belə işlənir:

Bir yanda ağalar-qullar ölkəsi,
Yoxsullar ölkəsi, dullar ölkəsi.

S.Vurğun “Ədəbiyyatımızın fəxri” məqaləsində (1950) C.Cabbarlıdan danışarkən deyir: “Onun humanizmi – köhnə dünyanı, **“ağalar və qullar” dünyasını uçurub, yerində yeni dünya – kommunizm dünyası quran insanların humanizmi idi**”.

S.Vurğun “Zamanın bayraqdarı” poemasında belə bir epiloq vermişdir:

Min il dustaq oldu min daş qəfəsdə
Varlığın, insanın, ömrün mənası;
Ölüm qılınc çəkdi həyatın üstə,
Yaşadı *“ağalar – qullar” dünyası*.

Mehdixan Vəkilov “Mənim qardaşım” xatirə-povestində yazmışdır: “Gizli bolşevik təşkilatına hüsn-rəğbət bəsləyən, sonralar 1920-ci ildən partiyanın üzvü olan nənəmiz Ayişə xanımın qəzəb dolu söhbətləri də Səmədin ruhunda *“ağalar və qullar dünyası”*na nifrət oyadırdı”.

AĞ DİV

Adətən öz həqiqi mənasında işlənsə də, bəzi hallarda hündür boylu, kök, yekə və ağ dərili adamları səciyyələndirmək üçün deyilir.

Ağ div qədim əsəirlərdə və xalq ədəbiyyatında ən qüvvətli div hesab olunur. O, eyni zamanda məşhur Mazandaran divləri hökmdarının adıdır.

Firdovsinin “Şahnamə”sində Ağ div və onun əfsanəvi keyfiyyətlərindən bəhs edilir. Keykavusu və qoşununu əsir edib, gözlərini kor edən Ağ divi Rüstəm Zal öldürmüş və əsirləri xilas

etmişdi. Ağ divin ciyərini qaynadıb suyundan Keykavusun gözünə damızdırdıqdan sonra onun gözləri açılır.

Zərdüştiliyə kimi işıq allahı kimi tanınan, günəşlə bağlı olan və xeyirxahlıq rəmzi olan qəbilə baş məbudu “Devuş”, Zərdüşt dininin qələbəsindən sonra Əhrimənin köməkçisi hesab edilmiş, günəşlə yox, əksinə zülmətlə əlaqələndirilmiş, şər qüvvəsi adlandırılmışdır.

Zülmət və qaranlıq rəmzi olan div sözü qədim “Avesa”da daeva şəklində işlənmişdir. Bu söz kökünün sanskrit dilindəki deva (“allah”, “ışıq allahı”) ilə əlaqədar olduğu qədim mənbələrdə qeyd edilir.

Xalq nağıllarında div obrazının gah müsbət, gah da mənfi planda verilməsi bu əsatiri surətin tarixi inkişaf prosesilə əlaqədardır.

M.S.Ordubadinin “Şərqi-rus” qəzetinin yaranması münasibətilə 13 iyun 1903-cü il tarixdə yazdığı bir şeirində həmin ifadəni işlətmışdi:

*Səmər yoxdur, əzizim, tari haqqı köhnə işlərdən,
Desə dərviş inanma Rüstəm Ağ divə səvar oldu.*

F.B.Köçərli yazmışdır: “Nağıllarımızda şahzadə Məlik Məmməd və ya Məlik Əhməd haqq və doğru yolunda çalışıb candan və başdan keçir. İntəhasız bir bəyanatdan, otsuz-ələfsiz səhralardan qəti-mənazil edib, dərin dərələrdən adlayıb, uca dağlardan və sərt qayalardan aşılıb, qalın və qaranlıq dərələrdən keçib, qisim-qisim bəla və müsibətlərə düçar olur. Gah ağ div ilə, gah əjdahalar ilə cəngü-cidal edib, axırda onları tələf edir”.

Əli Nəzminin “Vəqtdir” şeirində deyilir:

*Ərzü səma, lövhü qələmdən danış,
Ağ divdən, baği-İrəmdən danış.
Lap düzü, dinarü dirəmdən danış*

AĞI QARADAN SEÇMƏK

Başqa sözlə: yaxşını pisdən, xeyrlini zərərlidən, müsbəti mənfidən fərqləndirə bilmək.

“Ağa ağ, qaraya qara demək” və ya “ağına-bozuna baxmamaq” ifadələrində də həmin mənanın izləri vardır.

Qədim zərdüştilik – dualist fəlsəfəsinə görə ağ rəng müsbət qüvvələri, qara isə mənfi qüvvələri təmsil edirdi (qara basmaq, qara qüvvə, günü qara olmaq və s.). Odur ki, ağ Hörmüzdün – gündüzün, qara isə Əhlrimənin – gecənin rəmzi hesab olunurdu.

“Dədə Qorqud”da “ağlı-qaralı seçilən çağ” ifadəsi “dan vaxtı, şafəq sökərkən, dan atdığı zaman, sər zamanı, sübhün alaqaranlığı” mənasında işlənmişdir.

“...*Ağlı-qaralı seçilən çağda, köksü gözəl qaya dağlara gün dəyəndə... Dirsə xan qalxıbanı yerindən uru durub, qırx yigidin boyuna alıb, Bayındır xanın söhbətinə gəlirdi*”.

Tədricən “ağı qaradan seçmək” ifadəsi həm də axşamın düşüb-düşmədiyini bildirmək üçün işlənməyə başlanmışdır. Qədimlərdə axşamın başlandığını bilmək oruc tutanlar üçün zəruri məsələ idi. Çünki yalnız axşam “iftar açmaq”, yeməyə başlamaq olardı. Adətən bu vaxtı bildirmək üçün top atardılar. Bu top atma adəti həm də yeni ilin başlandığını bildirməyə xidmət edirdi. Xalq dilində “Novruzun topu atıldı” yeni il başlandı deməkdir.

M.Ə.Möcüz “Novruz bayramı” şeirində yazmışdır:

Qoydu çün təxtə qədəm naz ilə ol şahi-cahan,
Əlli min top atılıb, şəhər çıraqban oldu.

Lakin top səsi çatmayan və saati olmayan uzaq yerlərdə (dağlarda, səhralarda) vaxtı necə bilirdilər? Ağ və qara sap götürüb yanaşı tuturdular. Bu saplar bir-birindən seçilmədikdə axşamın düşdüyü qərarına gəlir və yeməyə başlayırdılar.

Oruccluqda ağ və qara saplar bir-birindən fərqləndirilə birlən bütün müddətdə yemək, içmək, papiros çəkmək olmazdı. Quranda oruc tutmaq vaxtı haqqında deyilir ki, müsəlmanlar ağ sap qara sapdan seçilə bilməyən ala qararılıq vaxta qədər gecələr yemək yeyə bilərlər.

Tədricən bu ifadə ümumiləşərək yuxarıdakı mənami kəsb etmişdir.

Aşağıdakı beytlərdə həmin ifadəni həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlamaq olar:

Uymuş cünun könlüm, əbrunə der məhi-növ
Nə etibar ona kim seçməz qaradan ağı (Füzuli).

Mehri-ruxsarını dil mahi-səmadan seçməz,
Etibarı yox onun, ağı qaradan seçməz (S.Ə.Şirvani).

M.İbrahimovun "Həyat" pyesində Abbas öz dostu Tofigə deyir: "Məni bağışla, hər kəsin həyatında elə bir zaman ola bilər ki, bu zaman o, dostu düşməndən, ağı-qaradan seçə bilməsin".

AĞZI İSTİ YERDƏ OLMAQ

Bu ifadə ümumiyyətlə dünyadan və ya konkret hadisələrdən xəbərsiz olmaq, onlardan baş çıxara bilməmək mənasında işlədilir.

Bu obrazlı (bəzən də vulqar mənada işlənən) ifadə əslində dünyadan xəbərsiz, körpə uşaqları səciyyələndirmək üçün düzəldilmişdir. Dünyanın heç bir isti-soyuğunu görməyən körpənin ağızı isti ana döşündən başqa heç nə dadmamış olur. Axı bu isti mənədən başqa, dünyada soyuq şeylər də var ki, bunları körpə hələ görməmiş, dadmamışdır (Buradan da "isti-soyuq görmək" ifadəsi meydana gəlmişdir).

Ə.Sadıqın “Qulunc azarı” felyetonunda deyilir:

–Bizim kənddə bir molla vardı, deyərdi ki, qulunca on beş qız əli dəyməsə, sağalmaz!

Söhbətin qız məsələsi üstünə gəlib çıxması Səlimi sevindirirdi. Ancaq o özünü bir az tox tutmağa çalışdı:

–Sizin kənddəki mollanın *ağzı isti yerdə imiş*, – dedi. – On beş qız! İndi belə söz danışanın qulağını kəsərlər”.

C.Əlibəyovun “Sınaq” romanında itkin düşmüş Kərim haqqında rəislə Asifin dialoqu belədir:

–Bəlkə *ağzı isti yerdə imiş*, küyə gedib, qoşulub sizin dəstənizə. Belələri az olur?

–Bizim o yaşımız deyil”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “Şəhərə çatana qədər rəis öz sürücüsünə işlərin ağırlığı barədə, yuxarıdan gələn sifarişçinin *“ağzı isti yerdə”* olacağından aramsız danışdı”.

S.Vurğunun “İnsan” pyesində bu ifadə “ağızın istidir” şəklində işlənmişdir.

“Fon Holts: Lap ağım çaşır...

(Radio səslənir)

Cəbhədən bir addım geri çəkilən

Hər kəsi boğazdan asacağam mən.

Hücumla! Hücumla! Yalnız birbaşa...

Fon Holts: Budur, cənab furer! Budur...tamaşa

Birbaşa! Birbaşa!

Hans: Yox bir zəhrimar!

Ağızın istidir...nə xəbərin var!”.

AĞZINA ÇULLU DOVŞAN SIĞMIR

İfadə insanın danışıq tərzini səciyyələndirmək məqsədi ilə “lovğa, təşəxxüslü, özündən razı halda hücumçu niyyəti ilə danışır” mənasında işlədilir. İfadənin tərkibində “sığmır” feili öz sinonimi “yerəşmir” sözü ilə də əvəz oluna bilər.

Bu tərkibdə “çullu dovşan” sonradan işlənməyə başlamışdır. İfadə əslində ağzına qıllı (tüklü) dovşan sığmır” şəklində olmuşdur ki, qafiyə əsasında qıllı sözü sonralar çullu (abelə: tüklü, nallı) ilə əvəz edilmişdir. Lakin bu əcaib ifadədə əsas məsələ sığmır (“sığışmır”) sözü ilə əlaqədardır. İlkin, həqiqi mənada ağzın geniş açılması nəzərdə tutularsa, feilin inkarda işlənməsi təəccüb doğurmaya bilməz. Axı ağız geniş açılıbsa bu qıllı (çullu, tüklü, nallı) dovşan ağıza sığmalıdır. Burada “sığmır” sözü tam kifayət etmir, bütünlükdə (ağzı) tutmur, ağız o qədər açılır ki, qıllı dovşandan əlavə ora daha başqa şeylər yerləşə bilər mənasında işlədilir. Məhz bu halda ifadənin motivləşməsi müəyyən edilə bilər (Dilimizdə analogiya üzrə “nallı dovşan” ifadəsi də vardır və bu ifadə əsasında nağıl – rəvayət sonradan düzəldilmişdir).

A.Şaiqin “Xatirələrim” əsərində deyir: “Narıngül bir gün cavab verdi: – Bilirsən ki, gödək adamlar gündə yeddi dəfə allahlıq iddiası edir. Bizim kişi də belələrindəndir. Danışanda *ağzına çullu dovşan sığmır*. O, pul, ad-san istəyir. İnanmıram Hüseynə qız verə”.

S.Rəmanın “Hüseyn Ərəblinski” pyesində Biğ Salman deyir: “Mən demədim bu gədənin *ağzına çullu dovşan yerləşmir?!?”*

M.İbrahimovun “Həyat” pyesində boşboğaz bürokrat Həsənov haqqında Calal deyir: “Danışmağa gələndə *ağzına çullu dovşan sığışmır*, elə aləmi xarab eləyən belə gönü qalınlarıdır də...”

Məşhur bir xalq tapmacasında deyilir:

Əkdim yovşan,
Bitdi kovşan.
Nallı tazı,
Çullu dovşan.

S.Vurğunun “Əhli-qələm” şeirində deyilir:

Doğrudur...yazdığım iki parçadır,
Ürəyim haçadır, dilim haçadır;
Ağzıma qıllı bir dovşan da sığmaz,
Mənim də qədrimi bilsinlər bir az.

ALLAH BİRİNİ CƏZALANDIRMAQ İSTƏYƏNDƏ, ƏVVƏLCƏ ONU AĞILDAN MƏHRUM EDİR

İfadənin ən qədim variantına eramızdan bir neçə əsr əvvəl yaşamış qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində təsadüf olunur. Qədim latınlarda isə buradakı “allah” sözü əvəzinə “Yupiter” işlədilirdi.

H.Mehdinin “Alov” pyesində Əmin deyir: “*Qədim bir məsəl var. Mən onu bir az mütəəssifləşdirmişəm: “Allah birini cəzalandırmaq istəyəndə əvvəlcə onu ağıldan məhrum edir”.*

E.Mahmudovun “Kral tısbağası” hekayəsində Redli deyir: “*Gərək ki, Sofokl deyib ki, allah insanı cəzalandıranda ağılı əlindən alır”.*

S.Rəhimovanın “Professorun arvadı” hekayəsində baş hakim deyir: “*Deyirlər, tale adamı bədbəxt etmək istəyəndə, əvvəlcə onun ağılı alır”.*

N.V.Qoqolun “Müfəttiş” komediyasında Bələddiyyə rəisi deyir: “*...hələ indiyə kimi özümə gələ bilmirəm. Doğru deyirlər ki, allah adama qəzəb eləyəndə əvvəlcə onun ağılı əlindən alır”.*

M.İbrahimovun “Közərən ocaqlar” pyesində Nazim deyir: “Ata, qədim yunanlar deyərdilər ki, **allahlar bir adama cəza vermək istəyəndə əvvəlcə aqlını başından alırlar**”.

ALNINA YAZILMAQ

Başqa sözlə, aydın şəkildə görünmək, üzündən məlum olmaq, gizlədilməsi mümkün olmamaq, adətən inkari formada (“alınına yazılmayıb ki”) işlədilir.

İfadənin bu göstərilən mənası qədim vəhşi bir adətlə əlaqədardır: qədimlərdə başqalarından seçilmək üçün məhbusların alınlarına xüsusi bir damğa vururdular və bu damğanın yerinin bitişməməsi üçün bura barıt sürtürdülər. Odur ki, belə damğa ömrü boyu şəxsin alnında qalır və onun canı olduğunu bildirirdi. Bu qəddar qanun Rusiyada 1863-cü ildə ləğv edilmişdir.

“Alınına nə yazılıbsa onu görmək – dini ifadədir. İslam dinində “alın yazısı” ifadəsi “qədər”, “qəzavü-qədər”, “təqdir” terminləri mənasında işlədilir. “Alın yazısı” o deməkdir ki, bu dünyada şəxsin büttün həyatını, mənəviyyatının allah idarə edib istiqamətləndirir. Odur ki, yamanlıq və yaxşılıq, cəza və bəxşiş allahın iradəsindən asılıdır. Quranda deyilir: “Bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu allah bizim alnımıza yazmışdır” (9-cu surə, 51-ci ayə).

“Əsli və Kərəm” dastanında Kərəm kəlləyə belə deyir:

Baxmazmısan *alınıdakı yazıma*,
Torpaq dolmuş qulağıma, gözümə...

S.Vurğunun “İnsan” pyesində Cəlal deyir:

Sevib-sevilmək də asan deyildir!...
Yaxşı, Səhər bacı, bir şey çal, görək!
Görək *alnimiza nə yazır fələk*.

AMERİKA AÇMAQ

Çoxdan və hamıya məlum olan bir həqiqəti, hadisəni, məsələni yenilik kimi təqdim etmək istəyənlərə qarşı bu ifadəni istehza və kinayə tərzində işlədirlər...

Məlumdur ki, Hindistana ən yaxın dəniz yolu tapmaq məqsədi ilə səyahətə çıxmış Xristofor Kolumb (1451 – 1506) 1492-ci ildə Amerika qitəsini kəşf etmişdi. Gəmilər Amerika torpağına yan aldıqda o, Hindistanın şərq sahillərinə çatdığını güman etmiş və öləncə qədər də həmin əqidədə olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, ölkənin yerli əhalisinə hindu (hind, Hindistan əhli, hindli) deyilir.

Hətta qitə Kolumbun deyil, Yeni dünyaya (əvvəllər Amerika qitəsi belə adlandırılırdı) bir neçə səfərin iştirakçısı olan Ameriqo Vespuççinin (1451 – 1512) adı ilə adlandırılmışdır.

Florensiyalı dənizçi Ameriqo Vespuççi ilk dəfə 1499-cu ildə oraya getmişdi. Səyahətləri haqqında yazdığı məktublar bir neçə dildə nəşr olunurdu ki, bunlar da Yeni dünyaya böyük maraq oyatmışdı. O, Cənubi Amerikaya qədər üzmüşdü. 1507-ci ildə həmin torpağın “Ameriqo torpağı” adlandırılması qərara alınmışdı. Həmin il Avropada nəşr olunan “Kosmoqrafiyaya giriş” kitabına əlavə edilmiş Valdzeyemüller xəritəsində qitənin cənub hissəsi “Ameriqo Vespuççi torpağı” adlandırılmışdı.

Göstərilən ifadənin məcazi mənası, bəlkə də bu tarixi ədalətsizliklə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika qitəsi Kolumbdan çox əvvəl bir sıra xalqlara məlum idi. İrlandiyalılar 565-ci ildən, skandinav xalqları X əsrdən Amerikanı tanıyırdılar. Çinlilər isə daha qədimlərdə bu torpağı kəşf etmişdilər. Bretan və Normand balıqçıları Atlantik okeanı üzüb keçərək Amerika sahillərində balıq ovlayırdılar.

Son vaxtlara qədər Amerikaya gedib çıxan ən qədim xalq vikinqlər hesab olunurdu. X əsrdə vikinq Leyf Eriksson Ameri-

kanı kəşf edibmiş. İrlandiyalıları isə belə hesab edirlər ki, onların həmvətənləri hələ VI əsrdə bu qitəyə gedib çıxmışdılar. Onlar əfsanəvi monax Sent Brendanın dəridən düzəldilən qayıqda Atalntik okeanının üzüb Amerikaya getdiyini göstərirlər. On dörd əsr bundan əvvəl bu hadisənin mümkün olub-olmadığını yoxlamaq məqsədi ilə ingilis tarixçisi Timoti Severin bu yaxınlarda dörd yoldaşı ilə on iki metrlik və üzünə dəri çəkilmiş qayıqda İrlandiyadan İslandiya, oradan da Şimali Amerikaya gedib çıxıb bilmişdi.

Bununla belə, ABŞ-da aparılan son tədqiqatlardan məlum olur ki, bizim eradan 800-300 il qabaq qədim kəldani (kelt) qəbilələri Şimali Amerikada məskən salmışdılar.

Amerika alimlərinin bir qrupu bu fikirdədir ki, bu qitəni eramızdan əvvəl təxminən 1700-cü ildə Yeni İngiltərəyə gələn qədim keltlər kəşf ediblər. Harvard universitetinin professoru Barri Fellin fikrincə, ABŞ-nın müxtəlif rayonlarında tapılmış bir sıra şeylər, o cümlədən yazılı abidələr onu göstərir ki, Kolumbdan əvvəl Amerikada liviyalıları, misirliləri, qədim Kritin sakinləri də olmuşlar.

Nəhayət, tarix elmi son illər belə qənatə gəlmişdir ki, Amerika qitəsinə insanlar ilk dəfə iyirmi min il əvvəl Asiyadan gedib çıxmışdılar. O zaman Amerika ilə Asiya arasında quru torpaq yol var idi, bu torpaq sonralar çökmüş və Berinq boğazı meydana gəlmişdir.

B.Bayramovun "Fəhlə qardaş" romanında Ziyadxanın düşüncələri belə verilir: "Gözümü yeznəyə, qardaşa dikəcəkdimsə, daha niyə fəhlə adını zay eləməliydim? Yox, baş xarab deyilsə, onu işlətmək mümkündür. Lap texnikumdan başlayacağam. İki il gec olsun. Mən *Amerika kəşf eləmirəm*. Onlarca, yüzlərcə belələrinə mənə misal çəkmirmi yoldaşlarım?"

**ANASINDAN KÜSƏN KÖRPƏ BİR UŞAQ,
ATA AĞUŞUNDA YER TAPAR ANCAQ**

Bu beyt məşhur Azərbaycan şairi Ə.Xaqaninin bir şeirinin dilimizə tərcüməsi ilə əlaqədar yayılaraq mütəlif şəkillərdə işlədilir. Həmin şeirdə şair Şamaxıya müraciətlə deyir:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xanıman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz.
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.
Siz mənə həyatı etdiniz ata,
Sən mənə anasan, Təbrizdir ata.
*Anasından küsən körpə bir uşaq,
Ata ağuşunda yer tapar ancaq.*

H.Cavidin “Səyavuş” pyesində belə bir mükəlimə verilir:

Səyavuş:

*Cocuq babasından qaçarsa, bəlli
Ana qucağında bulur təsəlli.*

Əfrasiyab:

Əvət, İran sana baba ocağı,
Bu yurdda bulursan ana qucağı.
Şübhəsiz, xər baxsa *baba oğluna,*
Ana köksü daim açıqdır ona.

ANASININ QARNINDA ÖYRƏNMƏK

Bu ifadə məcazi mənada çox kiçik yaşında, lap körpə ikən bilmək, xəbərdar olmaq mənasında işlənir.

Dini ifadədir. Guya İsa peyğəmbər anasının qarnında ikən Tövrəni və İncili öyrənmişdi.

Türk xalqlarının ulu babası əfsanəvi Oğuz haqqında rəvayətlərdən birində göstərilir ki, o hələ anasının qarnında allahın adını öyrənib zikr edirdi.

İfadə ədəbi-bədii dilimizdə müxtəlif şəkillərdə işlənir. Ə.Vəliyevin "Budağın xatirələri" romanında deyilir: "...Bəylər məsul vəzifələri idarə etməyi *analarının qarnında öyrənməmişlər*".

C.Cabbarlının "Sevil" pyesində belə bir dialoq vardır:

"Balaş:..Sən allahın boş bir yerini yeriyə bilmirsən, danışanda dilin dolaşır, bir süfrə düzəltməyi bilmirsən, allahın bir portağalını soya bilmirsən...

Sevil: Balaş...Sən məni bir yerə çıxarmırsan. Hərgah sən məni özünlə aparsan, adam arasına çıxarmış olsan, bir yol bilmərəm, iki yol bilmərəm, sonra mən də başqalarına baxıb öyrənərəm. O biriləri, hələ bu şəkildəki arvad, bildiklərini *anasının qarnından gətirməmişlər* ki".

ANA SÜDÜ – DAĞ ÇİÇƏYİ

Ədəbi-bədii dilimizdə geniş yayılmış bu ifadə mənsəcə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə əlaqədardır. Dastanlarda bu ifadə bir qədər başqa şəkildədir. "Dirsə xan oğlu Buğacın bo-yu"nda göstərilir ki, atası tərəfindən ağır yaralanıb çöldə qalmış Buğaca "boz atlı, yaşıl donlu Xızr İlyas" deyir: "Dağ çiçəyi anan südü ilə sənə məlhəmdir". Bu tərəfdən ana qırx qız ilə birlikdə oğlun axtarır və onu ölümçül halda tapır. Yaralı Buğac anasına deyir: "...Ana, ağlamagil, mənəbu yaradan ölüm yoxdur, qorxmagil!..Dağ çiçəyi, ana südü mənə məlhəmdir". Sonra təsvir olunur

ki, “qırx incə qız yayıldı, dağ çiçəyi döşükdülər. Oğlanın anası əmcəyini bir sıxdı, südü gəlmədi, iki sıxdı, südü gəlmədi, üçüncüdə kəndüyə zərb elədi, qanı doldu. Sıxdı, südlə qarışıq qan gəldi”.

Həmin dastan əsasında yazıçı M.Rzaquluzadə “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” adlı hekayə yazmışdır. Burada da “ana südü ilə dağ çiçəyi”nin yaraya məlhəm olmasından bəhs edilir.

B.Azəroğlu “Mən elə ürək ver ki...” şeirində yazmışdır:

Dəyişdilər qəlbini insanın.
Nə ana südü,
Nə dağ çiçəyi.
Sağalda bilməyən bir ürəyi
Əvəz etdi yenisi.

ANA SÜDÜ İLƏ BİRLİKDƏ ƏMMƏK

Məcəzi mənada: müəyyən adət, vərdiş, fikir və baxışları uşaqlıqdan, lap körpə vaxtdan mənimsəmək mənasında işlənir.

Çox qədim tarixə malik bu obrazlı ifadədən bir sıra dillərdə istifadə olunur. İlk dəfə qədim Roma nattqi Siseron (eramızdan əvvəl 106-43-cü illər) “dayə südü ilə birlikdə əmmək” tərzində işlətmişdir. Bizim eramın V əsrində yaşamış Avqustin isə öz “Vəsiyyətlər” kitabında “Ana südü ilə birlikdə əmmək” yazmışdır.

ANA TORPAQ

Dilimizdə ən müqəddəs və əziz məfhumlar “ana” ilə əlaqələndirilir: ana vətən, ana dili, ana südü və s.

Torpağın, yerin “ana” hesab edilməsi əkinçilik təsərrüfatının meydana gəldiyi çox qədim dövrlərlə əlaqədardır. Bir çox qədim xalqların əfsanə və əsətlərində Yer ana (qadın), Göy ata (kişi) kimi, həyatın isə ana torpağın ata göydən hamilə olması

nəticəsində yarandığı təsvir edilir. Bu inam ən qədim Misir, Şumer, Babil, Finikiya əfsanələrində özünü göstərir. Habelə qədim Hind, İran, Çin əsatirlərində Yer ana (qadın) hesab edilir. Məşhur tarixçi Plutarx yazırdı ki, adamlar göyə atalıq, yerə analıq vəzifəsi isnad etmişlər. Yağış sayəsində Yer hamilə olur və məhsul meydana gəlir. Bu fikir Evripid, Virgili tərəfindən də irəli sürülmüşdür.

Qədim dillərin çoxunda (şumer, akkad, babil, xett, hind, yunan) Yer anlayışını bildirən söz qadın cinsində işlədilir. Bu cəhətdən qədim misir dili müstəsna idi. Misirdə yağış yağmadığı üçün Yer kişi, Göy qadın kimi təsəvvür edilirdi.

Ana torpaq əslində Böyük Ana, İlahə Ana, Qarı nənə ifadələrində şəxsləndirilir. Bu obraz eramızdan 2 min il qabaq Hindistandan Balkana kimi bütün Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı.

Zərdüştilikdə Ahurməzda göy hesab edilir ki, yer (torpaq) onun anası, od – oğlu, su isə qızıdır. Bütün yaranmışların anası torpaqdır.

S.Vurğunun qəhrəmanı ("Zəncinin arzuları") deyir: "*Bir torpaq övladı, bir rəssamın mən...*".

Ümumiyyətlə, qədim Şərq kosmoqrafik təsəvvürünə görə o zaman məlum olan yeddi səyyarə – ata, məşhur dörd ünsür (od, hava, torpaq, su) isə ana hesab edilirdi.

M.F.Axundov "Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması"nda yazırdı:

*Bu dildə, bu zəkada bir oğul hələ
Görməmiş yeddi ata, dörd ana zihhar.*

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadə çox işlənir. B.Vahabzadə "Çörək" məqaləsində yazır: "*Torpağa sadəcə torpaq kimi baxanlar onun nə üçün "ana torpaq" adlandırıldığıнын fərqinə varmaz, onun uğrunda lazım gələrsə ölümə getməyin zərurətini də dərk edə bilməzlər*". "...Çörəyin insafsızcaına israfına yol verilməməlidir. Biz bununla **anamız torpağı** və onun üstündə çəkilən insan zəhmətini qorumuş olarıq".

R.Rzanın "Lenin" poemasında deyilir:

Baxıb yaralarına
Əziz, ana torpağın
Ağlayıb hönkürmüşəm.

F.Qoca “Torpağımın payızı” şeirində deyir:

Hər kəs zəhmətiylə şöhrətə çatır,
Onunçün torpağa ana deyirlər.

Sonralar ana sözü konkret ərazi adları ilə yanaşdırılıb işlənməyə başlamışdır: ana vətən, ana Azərbaycan, ana yurd.

İsi Məlikzadənin “Dədə pələd” povestində deyilir: “Torpaq yarandığı gündən hamilədir. Bətnində toxumu mayalandırır, cücərdir, sonra zeh yerə qoyub, körpəsini dünyaya gətirir, onu əmizdirir, yedizdirir, ona can verir. Torpağa “ana torpaq” ona görə demirlər ki, onun üstündə ömür sürürlər, sevib-sevilirlər, küsüb-barışirlar və axır-aqibətdə gözlərini əbədi yumub torpağa qarışırlar? Yox, qardaş, yox! Torpağa ona görə “ana torpaq” deyirlər ki, o da ana kimi hamilə olur, ağrı çəkir, doğur, o da ana məhəbbətlidir, ana səxavətlidir, övlad canlıdır”.

AND İÇMƏK

Tədqiqatlardan məlum olur ki, buradakı “and” sözü əslində “qan qardaşı” mənasına malik olan “anda” sözündəndir. “Anda” sözü monqolca olub, həm də “əmi, dayı” mənasında işlənir. Monqollarda “xoş gəldiniz” demək məqamında “anda” deyirlərki, bunun da mənası “qardaşım və əzizimsən” deməkdir. Qədim türk xalqlarında və monqollarda olan bir adətə görə, əsil-ləri başqa-başqa qəbilələrdən olub qardaşlaşmaq – dostlaşmaq istəyən hər iki şəxsin hər biri öz qolunun damarından kəsər və axan qanı bir çanağa yığardılar. Bu iki şəxs öz qanlarını süd və ya qımızla qarışdırıb hər biri bərabər miqdarda – yarıbayarı içərdilər. Bundan sonra onların hər biri digərinin qəbiləsində

qardaşlığının bütün hüquqlarını əldə edir, doğma qardaşdan fərqləndirilmirdi. "And içmək" ifadəsi bu adətlə əlaqədardır.

M.H.Təhmasib "Koroğlu" dastanından bəhs edərkən göstərir ki, Çənlibəldə "*şərab da içilir, hətta and içmək belə badə içmək şəklindədir*".

Uzun müddətli müharibələrdən sonra midiyalılar ilə lidiyalılar arasında sülh bağlanmasından bəhs edərkən Herodot göstərir ki, bu xalqlar da ellinlər kimi and içməklə müqavilə bağlayırlar. Onlar dərirlərini kəsib bir-birinin qanını sorub içməklə bu müqaviləni qüvvəyə minmiş hesab edirlər.

Həmin and içmə qaydası qədim skiflərdə də geniş yayılmışdı.

Professor H.Məmmədbəyli "Nəsirəddin Tusi" kitabında yazır ki, Rəşidəddinin (1247 – 1318) "Cameyi-təvarix" əsərində göstəriləyincə görə Ömər Xəyyam, Həsən Səbbah və Nizamül Mülk məktəb yoldaşları olmuşlar. Bunlar öz dövrünün adəti üzrə bir-birinin qanını içərək "qan qardaşı" olmuşdular. Öz aralarında söz qoyublarmış ki, əgər bunlardan hansı böyük bir xidmətə çatrsa, o biri qalan "qardaşlarına" kömək etməlidir.

Qan (and) içməklə qardaşlaşma adətinin qalıqlarına müasir dövrümüzdə də təsadüf edilir. Ə.Əylislinin "Adamlar və ağaclar" əsərində oxuyuruq: "*Biz bir-birimizin barmağından qan sorub qardaş olduq*".

V.Yanın "Batı" romanında iki monqol döyüşçüsü haqqında deyilir:

"...Onların ikisi də bıçaqlarını çıxardılar, bir-birilərinin bıçağının tiyəsinə yaladılar. Bir-birilərinin yanaqlarını iyələdilər, sonra qucaqlaşaraq meydandan siğə qardaş – "anda" kimi çıxıb getdilər".

Y.V.Çəmənəminli "Qızlar bulağı romanında müxtəlif qəbilə nümayəndələrinin görüşünü belə təsvir edir: "Ön tərəfdə duran Cürceys qadına yanaşaraq təzim etdi. İkisi də qarşı-qarşıya durdu. Orta yaşlı iki qadın təbsinin örtüsünü qaldırdı. Oradan yeddi ağ daş çıxardılar. Qarşı-qarşıya duran iki qəbilə müməssil-

lərinin sol əllərini qaldıraraq baş barmaqlarının şirin ətini cızdırlar və çıxan qanı yaşıl bir yarpaq üzərində qarışdırıb yeddi daşa yaxdırlar. Daşlar yolun ortasında basdırıldı. Bu adət iki qəbilə arasında əmələ gələn qardaşlığa işarə idi.

Bir sıra xalqlarda sonradan qardaşlaşanlar doğma qardaşdan irəli hesab olunurdu (xalq dilində “qardaşqoşma” ifadəsi işlədilir). Doğma qardaşlar arasında düşmənçilik düşə bilərsə, qan içib qardaşlaşanlar heç vaxt bir-birinə düşmən olmazlar. “Skif qanunlarına görə *and (qan) içib* qardaşlaşanların biri ölərsə, digəri də mütləq ölməlidir” (Владимир Владко. Потомки скифов. 1969, səh.210)

ARTİLLERİYANIN ALLAHI

Bəzən bu ifadə əvəzinə “Rus artilleriyasının allahı”, “Topçuluq allahı” ifadələri işlədilir.

Məşhur hərbi xadim, general Əliağa Şıxlinskiyə verilmiş obrazlı addır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920-ci ilin avqust ayında) Əliağa Şıxlinski baş Qərargahda işləmək üçün Moskvaya göndərilir. Bununla əlaqədar görkəmli partiya və dövlət xadimi N.Nərimanovun dahi V.İ.Leninə yazdığı məktubunda deyilirdi: “...*Biz onları* (Mehmandarovu və Şıxlinski) *Qərargahda işləmək üçün Sizin sərəncamınıza göndəririk, çünki bir hərbi mütəxəssis kimi onlar əvəzəlməzdir.*

Onlardan biri – Şıxlinski, Nikolay ordusunda “**artilleriyanın allahı**” hesab olunurdu.

Qılman İlkin “General” hekayəsində yazır: “*Əslində isə sədr* (N.Nərimanov – M.A.), *qarşısında oturmuş, rus-yapon müharibəsi cəbhələrində* “**topçuluq allahı**” *kimi şöhrət tapıb, adı bütün Rusiyaya, onun ucqarlarına belə yayılmış sabiq çar generalından necə istifadə etməyi fikirləşirdi*”.

S.Vəliyevin “Dostluq yadigarı” əsərində oxuyuruq: “**Rus artilleriyasının allahı**” *sayılan, Port-Artur və s. döyüşlərin əfsa-*

nəvi qəhrəmanı Şıxlinski kimi bir generalın tələbəsi olmaqla Əbülfət fəxr edirdi”.

“Rus artilleriyasının atası” adlı məqaləsində jurnalist Yusif İsmayılov göstərir ki, general-leytenant Ə.Şıxlinskiyə həmin fəxri ad *“təsadiüfdən verilməmişdir. Ə.Şıxlinski artilleriya tarixində ilk dəfə topların gözlə görünməyən hədəfə atəş açmaq texnikasını işləyib hazırlamış və topların təkmilləşdirilməsi işinə bir sıra yeniliklər gətirmişdir”.*

T.Bünyadovun “Ana Kürüm...” kitabında deyilir:

“Məharətinə sevindiyimiz, qəhrəmanlığına heyran qaldığımız, adı ilə fəxr etdiyimiz general-leytenant Əli Ağa haqlı olaraq *“rus artilleriyasının allahı”* kimi tanınır. Rus generallının vaxtilə uzaq vuran artilleriyasının səsi Rusiya, Yaponiya, Çin, Belarusiya, Ukrayna və Qafqaz cəbhələrindən gəlmiş, onun artilleriya nəzəriyyəsi Rusiya, Amerika, Fransa, Avstriya, Bolqarıstan, Finlandiya və başqa ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir”.

AŞININ SUYUNU VERMƏK

Başqa sözlə: cəzalandırmaq, əzişdirmək, məhv etmək.

Qədimlərdə aş ümumiyyətlə, yemək, xörək mənasında işlənirdi. Ölü üçün ölü aşı bişirər və onu ölünnün olduğu yerə (əvvəllər damxaya, sonralar qəbir üstünə) aparıb qoyardılar ki, ölü ac qalmasın. Bu adətin islam dini ilə əlaqəsi yoxdur.

Qədim xəzərilər ölünnün baş tərəfinə iki qab – adətən gildən düzəldilmiş küp qoyurdular. Bunların birində xörək (aş), digərində içki (su, bəzən də çaxır və s.) olardı. Bəzi arxeoloji qazıntılar bunlardan əlavə, qəbrə ət (hətta bütöv cəmdək) də qoyulduğunu müəyyənləşdirmişdir.

“Dədə Qorqud”da kafirlər Salur Qazanı “dutsaq etdikdə onu bir quyuya salırlar. “Təkurun övrəti” onun yanına gəlib nə yeyib-içdiyini soruşur.Qazan deyir:“Ölülərinə aş verdiyin vaxt

əllərindən alıram”. Arvad gedib ərinə şikayətlənir ki, Qazan “ölülərimiz üçün verdiyimiz aşı əllərindən çəkib alıb yemiş”.

“Dədə Qorqud”da göstərildiyinə görə Uruz atası Qazana deyir ki, anam “Üç ayda varmazsam, öldüyümü ol vaxt bilsin! Aygır atım boğazlayıb aşım versin”.

Sonralar ölü aşı ölünün özünə yox, dəfn mərasimində iştirak edənlərə verilməyə başlamışdır. Odur ki, aşını vermək əslində ölənin şəxsinin ruhunun xilasını üçün yemək bişirmək və yedirtmək (sonralar “ehsan vermək”) deməkdir. Deməli, aşını vermək şəxsinin öldüyünü iqrar etməkdir ki, ifadənin yuxarıdakı məcazi mənası buradan törəmişdir.

Yuxarıdakı ifadə sonralar müxtəlif dəyişmələrə məruz qalıb, yeni-yeni variantlar kəsb etmişdir: Aşını bişirmək. Aşının suyunu vermək. Aşını dəmə qoymaq. Əlinin suyunu göstərmək. Aşı bişmək (“Aşıq, aşın bişdi, gəl!...”).

A.Şaiqin “Yaxşı arxa” əsərində deyilir:

–Olsun iki gözüm kor,
İndi birçə dayan, dur.
Bir gün üzüb başını
Bişirərəm aşını.

“Səni irəli çəkmək söhbəti var...İkrəmovun *aşı dəmə qoyulub*” (C.Əlibəyov, “Həyatın özü”).

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində Zərifə deyir: “Tamaşa nənin gözündən iraq, burda olsaydı, aşınızın suyunu yaxşıca verərdi”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında Dəli Həsən deyir: “Əşşi, mən gərək özümdən çıxam ki, əməlli-başlı danışsam, indi üç nazirin özü, dördünün müavini gəlib. Bunlara da *alimin suyunu* bir balaca göstərdim”.

S.Əhmədovun “Yamacda nişan” povestində rəisi Laçına deyir: “Di get burdan. Qoy o Həsənxandır, nə xandır, o da gəl-

sin, ikimizin *otunuzu-suyunuzu birlikdə verəcəm*. Dolanmışan əyə, sən bu camaatı, eli! Heç ayıb deyil sənənən ötəri?!”

Anarın “Qaravəlli” komediyasında “Pis kişi” deyir: “Mənim də məqsədim odur ki, pislər heç olmasın! Çıxarda q onları qaçıb gizləndikləri siçan deşiklərindən gün işığına, *aşlarının duzunu verək* çıxıb getsinlər”.

AT BALAXANIM

Bəzən də sadəcə “Balaxanım” və ya “atlı Balaxanım” şəklində işlənən bu ifadə davakar, həyasız, yekəpər, acıdil, erkək xasiyyətli qadınları səciyyələndirmək üçün işlədilir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dilimizdə işlənməyə başlayan “admiral” sözünün daxili forması geniş xalq kütlələrinə aydın olmadığından xalq etimologiyası təsiri ilə bu söz “atmaralı” şəklə almışdı. “Maral” obrazı qədimdən bəri dilimizdə qadınlarla assosiasiya yaradan obraz idi. Bu assosiativ əlaqə nəticəsində “at” sözünün “atmaralı” tərkibindən ayrılıb “Balaxanım” sözünə yanaşması mümkün olmuşdur.

C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində Salamov deyir: “O gedə şpiyondur, köpəy oğlu. Mən onu məsciddə danışanda görmüşəm. Rəhmətlik gemurnat özü də dedi...O biri də ki, vələddüzininin cövhəri, atmaralıdır ki, tayı yoxdur. Özü də ki, Ağamyanın qaynı. Həmişə də mədənlərə şuluq salan o olmuşdur”.

Diqqət yetirək ki, xalq etimologiyası nəticəsində yaranmış “atmaralı” tərkibində hələ cins anlayışı yoxdur, həm kişilərə, həm də qadınlara bu epitet aid edilə bilər. Lakin “atbalaxanım” artıq yalnız müvafiq səciyyəli qadınlara aiddir. “Admiral”dan “Balaxanım”a gələn bu yol oxucuları təəccübləndirməməlidir. Belə hallar başqa dillərdə də olur.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanında belə bir replika vardır: “–Hayan olsun, hayan, ay arvad! Buraya bal-yağ satmağa gəlmişən, yoxsa *atlı Balaxanım* kimi cıdırı çıxmağa?”

B.Bayramovun “Mən ki gözəl deyildim” povestində deyilir: “Kəndimizin keçmiş sədrini indi burada stolun arxasında yayxanıb oturduğunu gördüm. Onun gözü mənə sataşan kimi bə-rəldi:

–A qız, Cırtan Qəndab deyilsən?

Məni içəri aparın kişidən utana-utana cavab verdim:

–Bəli, Qəndabam! – Sonra da dilimi farağət qoymayıb əlavə etdim: – Biri cırtan olar, biri də sənin qızın kimi *atbalaxanım*”.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında Mənzər haqqında danışarkən Mirzə müəllim deyir: “Bağrımız badaşdı, yoldaş katib yaxşı maarifçidir. Ancaq xasiyyəti bir qədər... maarif müdiri gərək bir az atmaralı olsun. Bizim yerdə belə arvadlara *Atbalaxanım* da deyirlər, kişi kimi”.

Anarın “Adamın adamı” komediyasında Məlik Xədicəyə deyir: “Qadası, acıdıl olma. Sən *Atbalaxanım* deyilsən ki, sən, məşallah, konfet kimi şipşirin qızsan. Dilin də şirin olsun”.

(ATININ) ALNINA GÜN DOĞMAQ

Başqa sözlə: bəxti gətirmək, vəziyyəti yaxşılaşmaq. Ümumiyyətlə, atın günəslə əlaqələndirilməsi təsadüfi deyildir. Tədqiqatçılar ilk dəmir dövründə atın günəşi təmsil etdiyini göstərirlər.

Yuxarıdakı ifadə və onun məcazi mənası Herodotun təsvir etdiyi belə bir əhvalatla əlaqədar meydana gəlmişdir: “Qədim fars hökmdarı Kambis Misirə gedəndən sonra hakimiyyəti iki maq ələ almışdı. Kambis öləndən sonra yeddi nəfər fars zadəganı (Otan, Aspafin, Qobriy, İntafren, Meqabiz, Gidari, Dara) dövlət çevrilişi edərək həmin maqları öldürürlər. Beş gündən sonra dövlətin gələcək quruluşu haqqında zadəganlar mübahisəyə başlayırlar. Hansı quruluş yaxşıdır – demokratiya, oliqarxiya, ya monarxiya?

Hakimiyyətin bütün fars xalqına verilməsini tələb edən Otan deyir: "Məncə, hakimiyyəti yenə də bir nəfər hakimi-mütləqə vermək lazım deyil. Bu həm xoşagəlməzdir, həm də yaxşı deyil. Axı siz bilirsiniz ki, Kambisin özbaşınalığı nə ilə nəticələndi və maqın təkəbbürünün şahidi olmusunuz. Hökmdar istədiyini edəcəyi təqdirdə dövlət abad ola bilərmi? Və həqiqətən, ən alicənab adama da belə hakimiyyət verilsə, o, əvvəlki əqidəsinə sadıq qala bilməz. Zənginlik və cah-cəlal onda təkəbbür yaradacaqdır, paxıllıq isə onsuz da insanın xislətindədir. Kimdə bu iki nöqsan varsa, onda bütün nöqsanlar var. O çoxlu cinayətlərə yol verəcəkdir: bu isə ya özbaşınalıqdan, ya da paxıllıqdan olacaqdır. Əlbəttə, belə hökmdar paxıl olmamalıdır, çünki dövlətə hər şey onunkudur. Lakin hökmdar tam başqa bir məqsədlə öz tabeliyində olanlara münasibət bəsləyir..."

Bundan sonra Meqabiz danışır, hakimiyyətin oliqarxiyaya verilməsini tələb edir. Dara isə öz çıxışında tək hakimiyyətliyi (monarxiyanı) tərifləyir. O göstərir ki, demokratik cəmiyyətdə də "qüsurların olacağı şəksizdir və ictimai işlərdə alçaqlıq və əclaflıq özünü göstərir, lakin bu hal əclaf adamların bir-biri ilə düşmənçiliyinə səbəb olmur, əksinə, onların arasında möhkəm dostluq əlaqələri yaranır. Çünki cəmiyyətin bu ziyanvericiləri adətən əlbir hərəkət edirlər. Vəziyyət o vaxta qədər davam edir ki, hər hansı bir xalq rəhbəri meydana çıxıb onların nəfəsini kəsir. Odur ki, belə adama xalq hörmət edir və sonra bu məşhur rəhbər tezliklə hakimi-mütləqə çevrilir. Buradan isə aydın olur ki, tək hakimiyyətlik ən yaxşı hakimiyyət növüdür".

Qalan dörd zadəgan da Daranın fikirlərinə tərəfdar çıxır. "Kim hökmdar olmalıdır?" məsələsində belə qərara gəlirlər ki, səhər tezdən atlara minib şəhərdən çıxsınlar. Günəş atların alnına doğanda hansı at birinci kişnəsə, onun sahibi hökmdar olsun.

Daranın Ebar adlı bir mehtəri vardı. Yığıncıqdan sonra Dara ona dedi: "Ebar, biz hakimiyyət haqqında belə qərara gəlmişik. Gün doğanda kimin atı birinci kişnəsə sahibi hökmdar

olacaq. Əgər bacarırsan bir hiylə qur ki, hakimiyyət mənə çat-sın". Ebar belə cavab verir: "Cənab! Əgər sənin hökmdar olub-olmamağın bundan asılıdırsa, onda narahat olmağ dəyməz, çün-ki səndən əvvəl kimsə hökmdar ola bilməz. Məndə belə bir əf-sun var". Gecə düşəndə Ebar Daranın ayğırının çox xoşladığı bir madyanı şəhər darvazasından çıxarıb möhkəm bağlayır. Sonra Daranın mindiyi ayğırı onun yanına gətirir və onları ciftləşdirir.

Şəhər tezdən zadəganlar atlara minib şəhərdən çıxırlar. Gecə madyanın bağlandığı yerə yaxınlaşanda Daranın ayğırı qa-bağa dartınıb kişnəməyə başlayır. Bu zaman digər zadəganlar at-lardan düşüb Daraya bir hökmdar kimi baş əyməli olurlar.

Y.V.Çəmənzəminlinin "Qızlar bulağı" romanında bi-rinci qoca əranın hekayəsində deyilir: "Smerdis adlı bir muğ Hə-mədanı əldə edərək səltənətə oturdu. Atəşlər yenidən parladı, zərdüştilərin üzü gülməyə başladı...

Lakin günəşin altında heç bir şey baqi deyil! Smerdis hökmranlığı da uzun sürmədi. Pars sarayında əsas təşkil edən yeddi əsil ailə nümayəndələri muğlara boyun əyməyərək silaha sarılıb Smerdisi devirdilər. Həyata vida deyən Kəmbizin taxtına namizəd aradılar. Pars adətincə at qüdsiyyətə malik idi: hökmdar intixabında da atın iştirakı və meyli təqdis olunardı. Smerdisi taxtdan düşürüb, muğları qırıb məhv edən yeddi üsyançı günəş doğmadan ata minib, günəş doğmadan şəhərdən kənara çıxdı. Günəş ilk şüasını atanda yeddiildəndən biri olan Daranın atı kişnə-di. Adət üzrə Dara hökmdar seçildi".

Bu tarixi rəvayətlə əlaqədar olan ifadə bir sıra dillərdə yayılmışdır.

Habelə "gün görmək", "günü (sonradan) doğmaq//çıx-maq", "üstünə gün düşmək (doğmaq)" ifadələri də həmin hadisə ilə əlaqədar yaranmışdır.

S.Rəhimovun "Şamo" romanında Alı kişinin müsəvat hökuməti haqqında düşüncələri belə verilir: "Doğrudur, mən də bir neçə il qabaq, Nikolay taxtdan yıxılıanda deyərdim: *Əlbət bi-zim də atımızın alınına bir gün doğacaq. Nə oldu? Gün özünə*

qalsın, duman-çiskin bizdən əl çəkmir, günü-gündən ruzgar kömür kimi qaraldır”.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir: “Bəyaz xalanın da, Həlīmənin də *üstünə gün doğmuşdu*. Bəyaz xala bir “bacı” deyirdi, mini də ağzından düşürdü”.

Əmir Mustafayevin “Evimiz və işimiz” yazısında deyilir: “Ata işə bəzən həvəssiz, bəzən də kefi kök gəlirdi. Nəhayət, bir gün sanki *günəş onun üzündən doğdu* – oğlu instituta qəbul olunmuşdu”.

F.Məmmədovanın “Əllərim, əllərin” şeirində deyilir:

Əllərim əllərinlə görüşə çıxıb, gülüm,
Çıxıb, ümidlərinin yollarında görüşüb,
Ümidinə gün düşüb, arzusuna gün düşüb.

AYAĞINA YAZMAQ (ÇIXMAQ)

İfadə “hesabına, adına, ünvanına aid etmək” mənasında işlənir. Dilimizdə habelə eyni mənada “adına yazmaq (çıxmaq)” işlədilir.

Öz mənşəyinə görə bu ifadə müasir mənada ki “ayaq” ilə yox, “ad” sözü ilə əlaqədardır. İş burasındadır ki, qədim türk dillərində hər iki sözün kökü eyni – ay, əy, ey, ad, at, ed, et ünsüründən ibarət olmuşdur və bu ünsür müasir “ad” mənası bildirmişdir. Buradki ayaq, elə “ad” deməkdir. Mahmud Kaşqarının lüğətində “ayaq ayamaq” ifadəsi ad (və ya ləqəb) vermək (bir növ “ad adlamaq” və ya “ləqəb ləqəbləmək”) mənasındadır.

Qədim türk dillərində ay, ad, ed ünsürü “demək”, “deyim” mənasında aytmaq, ayıtmaq, əytmək, etmək vahidinin tərkibində özünü göstərir. Bu ünsürə zarafətçil, baməzə (adam) mənasında işlənən “aynaq” sözündə təsadüf edilir.

M.Füzulinin “Bəngü badə” əsərində “Mey ilə Bəngin mübahisəsi” bölməsində “Mey edir”, “Bəng edir” (“deyir” mənasında) cümlələri təkrar-təkrar işlənir (“Edir” vahidinin kökü

“ed” sonralar substitusiya qanununun təsiri ilə “de” şəklini almışdır).

Göstərilən “aya-qına yazmaq” sözü məşhur “ayama” (adlandırma və ya ləqəbləndirmə) sözünün tərkibində də eyni mənada çıxış edir.

Deməli, “ayağına yazmaq” tərkibindəki “ayaq” sözü “təsadüfi səs uyğunluğu” nəticəsində bədən üzvü “ayaq” ilə omonim nisbətindədir.

Müasir danışq dilində bu söz ilkin mənadan az-çox uzaqlaşdırılmış şəkildə işlədilir. Məsələn, “ayağında qalmaq”, “ayağında nə qədər borc var” ifadələrində bir uzaqlaşma hiss edilir. Lakin hər halda burada da “ad” mənası üstündür: ayağında – yəni “adının qabağında”.

Məmməd İsmayılın bir şeirində deyilir:

“Mənim pisliyim də, yaxşılığım da
Sənin *ayağına yazılır*, Vətən!”

AYDAN ARI, SUDAN DURU

İfadə məcazi mənada – mənəvi saflıq, təmizlik, paklıq mənasında işlədilir.

Adətən xalq ifadələrində möhkəm bir məntiq, sözlər arasında daxili mənə rəbitəsi olur ki, bu cəhət həmin tərkibdə müşahidə edilmir. Burada bir məntiq yoxdur. Güman etmək olar ki, bu ifadə yalnız estetik məqsədlə, ahəng, qafiyə xatirinə işlənmişdir. Lakin adətən belə olmur. Dil təkcə gözəllik üçün mövcud ola bilməz. Dilin əsas məqsədi ünsiyyətə xidmətdir. Estetik cəhət isə burada sonrakı, əlavə, ikinci məqsəd ola bilər.

Xalq ifadələrində ardıcıl gələn tərkiblər ya yaxın, ya da əks mənəli sözlərdən təşkil olunur ki, müəyyən müqayisə və ya qarşılaşdırmaya (geniş mənada) xidmət edə bilsin. Lakin “ay” və “su” məfhumları arasında heç bir məntiqi əlaqə yoxdur və bu sözlər adətən bir-biri ilə qarşılaşdırılmır. Ona görə də bəzən “su-

dan duru" yox, "gündən duru" ifadəsi işlədilir. Lakin bu son ifadədə də bir məntiq yoxdur, "gündən duru" heç nə ifadə etmir.

İfadənin daha doğru və məntiqi şəkli Dədə Qorqud dastanlarında işlənmişdir. "Bamsı Beyrək" boyunda göstərilir ki, Dədə Qorqud Dəli Qacara deyir: "*Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Baniçiçəyi Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm*".

Burada həm məntiqi cəhət ("ay" ilə "gün" sözlərinin qarşılaşdırılması), həm də estetik cəhət (səs təkrarı: birinci tərkibdə "a" səslərinin assonansı, ikinci tərkibdə "g" səslərinin alliterasiyası) vardır. Lakin dilimizdə "görklü" sözünün arxaikləşməsi nəticəsində ifadə yuxarıdakı şəkli almışdır.

Bu ifadənin müxtəlif variantlarına da təsadüf olunur. S.Rəhimovun "Qafqaz qartalı" romanında deyilir: "Əlahəzrət həmişə özünü durulda-durulda bütün bataqlıqlardan çıxarıb özünün "**aydan arı, gündən duru**" olduğu qənaətinə gəlirdi".

Atif Zeynallı "Qanunlarım" şeirini belə başlayır:

*Sən ey mənim aydan arı,
Sudan duru,
Pak, müqəddəs qanunlarım...*

B.Vahabzadə "Etiraf" poemasının proloqunda yazır:

*Burda nə riya var, nə böhtan, nə kin,
Sözlər aydan arı, sudan durudur.*

AYİNEYİ – İSGƏNDƏR

"İsgəndərin aynası (güzgüsü)" şəklində də işlənir.

Klassik ədəbiyyatda çox uzağı – hətta bütün dünyanı belə göstərə bilən ayna mənasında işlədilmişdir.

Rəvayətə görə Makedoniyalı İsgəndər (e.ə.356 – 323) İsgəndəriyyə şəhərinin binasını qoyandan sonra Bəlinasa (başqa bir rəvayətə görə Ərəstünə//Aristotelə) tapşırırmışdı ki, bu şəhər-

də bir minarə tikdirsin və həmin minarənin üstünə elə ayna qoydursun ki, bir aylıq yol məsafəsindən gələn gəmini həmin aynada görmək mümkündür olsun. Guya Bəlinas bir neçə alimin köməyi ilə bu işi başa çatdırmış və İsgəndər onların zəhmətini təqdir etmişdi. Başqa bir rəvayətdə bütün dünyanın bu aynada əks olunduğu göstərilir.

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441 – 1501) “Xəmsə”sinə daxil olan poemalardan biri də “Ayineyi-İsgəndər”dir.

Əslində bu ayna məsələsi İsgəndərin adı ilə yox, şəhərin – İsgəndəriyyənin adı ilə əlaqədardır. Həmin ifadə isə İsgəndərin ölümündən sonrakı dövrdə – II Psammetix zamanında yaranmışdır.

Hələ Homer öz ölməz “Odisseya” əsərində göstərirdi ki, kiçik Faros adası ilə Misir sahillərinin arasındakı məsafə bir günlük yoldur. Qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon isə qeyd edirdi ki, Homer dövründən sonra Faros adası çox sürətlə qitəyə yaxınlaşmağa başlamışdır. Çünki Nil çayının yuyub gətirdiyi torpaq dənizə tökülüb artdıqca quru dənizin içərilərinə doğru uzanıb gedirdi. Bizim eradan əvvəl 332-331-ci illərdə İsgəndər Zülqərneyn Nilin deltası üzərində İsgəndəriyyə şəhərinin əsasını qoydurdu. Bu şəhər ilə Faros adası arasındakı qayalıqlar və Nilin yığıb gətirdiyi torpaq gəmilərin şəhərə yanaşmasını çətinləşdirirdi. Odu ki, Faros adasının şərq tərəfində mayak tikmək qərara alınmışdı. Bu mayak e.ə. 285-280-cı illərdə arxitektora Sostратın rəhbərliyi ilə tikilmişdi. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan həmin mayak 120 m hündürlüyündə üçmərtəbəli bir qüllədən ibarət idi. Üçüncü mərtəbəsi dairəvi fənər şəklində olub, yuxarısında böyük bir qübbə, onun üstündə isə dəniz allahı Poseydonun 7 metrlik nəhəng heykəli ucalırdı. Bu qübbədə mayakın odu yandırılır və odun işığı çox mürəkkəb metal güzgülər sisteminə əks olunaraq elə qüvvətləndirilirdi ki, onu çox-çox uzaqdan dənizçilər görə bilirdilər. Qüllənin başındakı qübbəyə yanaacaq çox rahat düzəldilmiş vintvari pillələrlə aparılırdı.

Buradakı güzgü sistemi o vaxta qədər görünməmiş bir möcüzə idi. Həmin güzgülər az qala bütün dəniz səthini özündə əks etdirir və dənizdə düşmənlər və ya dost gəmilərini uzaqdan belə fərqləndirməyə imkan verirdi.

Şərqi bir sıra ölkələrində bu möcüzə – mayakın güzgü sistemi – haqqında sonralar müxtəlif rəvayətlər yaranmışdır. Mayakın xarabalığı XIV əsrə qədər qalırdı. Qədimdə həmin mayakın adına sadəcə Faros (adanın adı ilə əlaqədar) da deyirdilər. İndi dilimizdə işlənən “fara” (avtomobil, parovoz və s. fənəri) sözü də buradan meydana gəlmişdir.

S.Ə.Şirvaninin bir qəzəlində deyilir:

Əgər *ayineyi-İsgəndərə* vardır meylin;
Baxgilən cami-meyə, gör ki, nə aləm görünür.

Klassik ədəbiyyatımızda bu ifadə habelə “ayneyi-geytinüma”, “ayineyi-aləmnüma”, “ayineyi-İsgəndəri” şəkillərində işlədilmişdir.

Əli Nəzmi “Elmmi, hiyləgarlıqımı?” felyetonunda (1904) yazmışdır: “Həmin gün bir yerdə bir nəfər şəxsi...*ayineyi-aləmnüma* “Şərqi-rus” vasitəsilə kəşf etməyi lazım bildim”.

AYNASI AÇILMAQ

Başqa sözlə: kefi, əhvalı yaxşılaşmaq, sağalmaqda olmaq.

Ə.Cavadovun tədqiqatından məlum olur ki, buradakı “ayna” sözü qədim zamanlarda (ayna //eynə şəklində) insanın əhvalını, sağlamlıq vəziyyətini əks etdirirdi. “Ayna” sözünün dilimizdə işlənən mənası şər qüvvələrə qarşı mübarizə ilə bağlıdır. Müəllif “ayna” sözünün qədimdə qorxu əhəvli-ruhiyyəsi yarıdan, sağlamlığa zərər vuran bir şər qüvvə, iblis mənası daşıdığıni göstərir. “Eymənmək” feili də bu mənə ilə əlaqədardır.

Qədim və yeni türk dillərində bu sözün idi, idə, iza, iyə, əyə, yiyə (“mən yiyəsi olmaz” atalar sözü), ibə, əbə (burdan da “əbəçi”, “əbəçilik”), əye və s. şəkillərdə və cənab, ağa, sahib, ana, şeytan, ruh, göy, allah mənalarında işləndiyi məlumdur. Beləliklə, aynası açılmaq əslində göyün üzünün açılması mənasında olub, sonralar məcazi mənə kəsb etmişdir.

Dilimizdəki “üzü tutulmaq”, “tutqun görkəm” və s. tipli çoxlu ifadə də bununla əlaqədardır.

Bəzi türk dillərində “aynalmaq” feili xəstəni sağaltmaq üçün onu sevən bir şəxsin özünü qurban verib xəstəliyi özünə alması mənasında işlənərkəndədir.

(Dilimizdə “Azarın mənə gəlsin” ifadəsi həmin inamın izlərini yaşatmaqdadır). Tarixdən məlumdur ki, vaxtilə Babur şah ağır xəstə olan oğlu üçün “aynalmış” idi.

Sonralar bu adət aradan çıxmış, get-gedə zarafata çevrilmişdir ki, bununla əlaqədar “aynaq” (zarafatçı, ləcov) sözü yaranmışdır.

İfadənin nisbətən qədim variantı “eyni açıq”, “eynəsi açıq” şəklində olmuşdur. Ə.Vəliyev “Samovar tüstülənir” povestində yazır: “Axşam *eynəsi açıq* evə qayıtdım. Bəşir əmi ilə görüşdüm”.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında deyilir: “Müseyyibin *eyni açıq* idi. Bu gün təzə işə girmişdi”.

Müasir dilimizdə bu ifadə əsasən “aynası açıq” (aynası açılmaq), habelə “eyni açıq” (eyni açılmaq) şəklində işlədilir.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Alo əminin turşuyan, təxləşən qaşqabağını dəyişdirib, onun *aynasını açma-yıblar*”.

AZƏRBAYCAN İRİ ADDIMLARLA İRƏLİLƏYİR

1978-ci il sentyabrın 22-də V.İ.Lenin adına sarayda Bakı şəhərinə Lenin ordeni verilməsi münasibəti ilə təşkil olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqində L.İ.Brejnev bu sözləri söyləmiş-

di. Ondan sonra ədəbi-bədii dilimizdə, xüsusilə mətbuatda, plakatlarda bu ifadə çox geniş miqyasda işlənməyə başlamışdır.

Moskvada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr və aspirantlarla görüşdəki çıxışında H.Ə.Əliyev yoldaş demişdir: "L.İ.Brejnev yoldaşın keçən ilin sentyabrında Azərbaycana gəlməsi və Bakıya Lenin ordeni təqdim etməsi respublikamızın həyatında tarixi hadisə olmuşdur. Leonid İliç Vətənin ali mükafatını təqdim edərkən şənliklərdə söylədiyi nitqində, öz çıxışlarında və söhbətlərində respublika partiya təşkilatının fəaliyyətinə, doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin müvəffəqiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Onun "Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir!" kəlamı yalnız respublikamızda deyil, bütün ölkədə də zərb-məsəl olmuşdur" ("Kommunist" qəzeti, 5 dekabr, 1979-cu il).

M.Cəfərin "Xalqın xidmətində" məqaləsində ("Kommunist" qəzeti, 8 dekabr, 1979-cu il) deyilir: "L.İ.Brejnev yoldaş sosialist diyarımızın bu gününə yüksək qiymət verərək demişdir: "Azərbaycan böyük addımlarla irəliləyir".

Bəstəkar Tofiq Quliyev Azərbaycan SSR-nin və Azərbaycan Kommunist Partiyasının 60 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir" adlı mahnı bəstələmişdir.

BABİL QÜLLƏSİ

Babil adı şəhər qədim Babilistanın (eramızdan əvvəl XIX – VI əsrlər) paytaxtı olub, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində yerləşirdi. Yüksək mədəniyyəti ilə şöhrət qazanmış Babilistanın ən yaxşı sənət nümunələri bu şəhərdə toplanmışdı. İndi tamamilə məhv olmuş Babildə bərpa işləri aparılır.

Bu şəhər haqqında həm qədim Şərq ədəbiyyatında, həm də qədim dini əfsanələrdə çoxlu rəvayətlər vardır.

Dini rəvayətlərə görə, məşhur tufandan sonra Babil hökmdarı Nəmrud allahlıq iddiasına düşür və göylərə (allahın

yanına qədər) ucalan bir qala tikdirmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə dünyanın hər yerindən camaatı toplayıb işə başlayırlar. Qüllənin əsası qoyulur və getdikcə ucaldılır. Bundan qəzəblənən allah insanları cəzalandırmaq məqsədi ilə onların hərəsinə bir dil verir (o vaxta qədər yer üzünün bütün əhalisi bir dildə danışmış). İşə başlayan əhalinin hamısı bir dildə danışmış. Qüllənin tikilməsindən narazı qalan və qəzəblənən allah adamların hərəsinə bir dil verir. Səhər işə gələn adamlar bir-birilərini başa düşmədiklərindən tikintini davam etdirə bilmir və dağılıb müxtəlif ərazilərdə məskən salırlar (Guya dünyada dillərin müxtəlif olmasının səbəbi bu imiş). Bu rəvayətdə yeganə doğru cəhət odur ki, dil birliyi insanların kollektiv əməyi üçün ən zəruri vasitələrdəndir.

Tövratda yazıldığına görə bu qüllə Nuh peyğəmbərin oğulları tərəfindən tikdirilirdi. Lakin allah orada işləyənlərin dillərini dəyişdiyi üçün qüllə tamamlanmadı və guya dünyadakı yetmiş iki dil buradan meydana gəlmişdir.

Elmi tədqiqatlardan məlumdur ki, "Babil qülləsi" adlanan həmin qüllə qədim Borsippa şəhərində tikilmiş. Borsippa şəhəri də Babil şəhərinin müasiri olmuşdur. Həmin şəhərin və qüllənin xarabalıqları hələ də qalmaqdadır. Borsippa şəhəri Babildən on beş kilometr cənubda yerləşirdi. Bu şəhərdə tikintisi yarımçıq qalmış qüllənin özülü hələ də durur. Artıq xarabazara çevrilmiş qüllənin bünövrəsi təxminən yüz metr hündürlüyündə bir təpənin üstündə inşa edilmişdir. Bu təpədə "Babil qülləsi"nin iyirmi metrlik kərpic sütunları hələ də qalmaqdadır. Mütəxəssislərin fikrincə, həmin qüllənin yerləşdiyi Borsippa şəhəri eramızın birinci əsrində yanğın nəticəsində dağılmışdır.

Vaxtilə Herodot bu qülləni görübmiş. O, Babil qülləsinin ətraflı təsvirini vermişdir. Herodotun məlumatına görə, Babil qülləsinin hündürlüyü 70 metr o olmuşdur.

Hazırda Bağdaddan 100 km cənuba doğru Xill şəhəri yaxınlığında bu qülləni bərpa etməklə məşğuldurlar. O vaxt burada

yüz min əhali yaşayırmış. İndi bu qülləni də, Semiramida (İrəm) bağlarını da on beş il müddətinə bərpa etmək planlaşdırılmışdır.

Y.V.Çəmənçəminlinin "Studentlər" romanında deyilir: "Səlman "Kapital"ı əlinə alıb vəcdlə : – Bu kitab köhnə aləmi tamamilə yıxacaq, – dedi, – daşı daş üstə qoymayacaq....Sonra yerində böyük bir bina quracaq. Bu bina Babil qülləsindən və Misir ehamrlarından da yüksək olacaq....".

BAĞRI YARILMAQ

Başqa sözlə: bərk qorxmaq, dəhşətə gəlmək, ölmək.
İfadə dilimizdə çox işləkdir. M.Ə.Sabirdən misallar:

Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım...

Bağrım yarılr xəncəri-bürnanını görəcək...
Qışqırıb bağrını da yarma, uşaqdır uşağım.

"Bağır" sözü lüğətlərdə "qaraciyər" (məcazi olaraq: döş, sinə, ürək, qəlb) mənasında şərh olunur. Lakin dildə qaraciyəri (ürəyi, qəlb) yarımaq" ifadəsi işlənmir.

Bir sıra mücərrəd anlayışlar konkret bədən üzvləri adlarının məcazi mənada işlədilməsi əsasında yaranmışdır. Məsələn, sevgi hissi ürəklə, paxıllıq hissi qarınla ("qarnı ağrımaq") və s. əlaqədar ifadə edilir. Əslində qorxu, qorxaqlıq anlayışı ciyər-bağır ilə yox, "öd"lə əlaqədardır. ("Qorxudan ödü ağzına gəldi"). Qorxmaq halı ödü yarımaq (nəticəsi: qorxudan saralmaq) ifadəsi ilə bağlıdır. İfadənin əsl "ödü yarımaq"dır.

F.Sadıqzadənin "İlk tüfəng" əsərində deyilir:

"Qabaqdakının kölgəsi üstünə düşəndə Həmidin ödü yarıldı".

Lakin bu ifadə də motivləşməmişdir. Əslində tərkib fars dilinin "zəhrəçək" (olmaq) sözünün tərcüməsidir. "Öd" sö-

zü farsca “zəhrə” deməkdir, “çak” isə “yırtıq”, “cırtıq” mənaındadır. “Zəhrəçak” hərfən “ödü yırtılmış” deməkdir.

Vidadi ilə deyişməsində Vaqif demişdir:

Zahir olur iki şəxsi-qəzəbnak,
Əllərində şeşpər, çapikü çalak.
Onları görəndə *zəhrin olur çak*,
Qutun qurur, nitqin batar, ağlarsan.

Aşıq Ələsgərin bir şeirində deyilir:

Əndəlib qan ağlar, *zəhri çak olar*,
Görsə gül üstündə xar nişanası.

Tədricən həmin ifadə əsasında “zəhri yarımaq” işlənməyə başlayır. C.Rumidən edilmiş bir tərcümədə deyilir: “Zəhri yarılaraq yazıq gəbərdi”.

Qorxu və ya istək, arzu anlayışını bildirmək üçün həm də “yağı (ürəyinin) ərimək” ifadəsi işlədilir. Aşıq Ələsgərin şeirlərindən misallar:

Cəhənnəm xofundan, eşq havasından
Əridi, qalmadı *yağ ürəyimdə*.

və ya

Ala gözlərinə gözüm sataşdı
Əridi ürəyimin yağı qırmızı.

“Zəhri yarımaq” və “ürəyinin yağı ərimək” ifadələri eyni məna bildirdiyindən kontaminasiya nəticəsində “yağı yarımaq” ifadəsi meydana çıxmışdır.

M.P.Vaqif yazmışdır:

Qıl körpüdən ta ki sürçər ayağın,
Cəhənnəm xovfindən yarılar yağın.

Qorxaqlıq anlayışını bildirmək üçün habelə ağbağır, ağciyər, ağgöz sinonimlərindən istifadə olunur. İ.Tapdıgım bir şeirində deyilir: “Dedi: – Əvvəldən *bağrı ağsan*”.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında Sultan deyir: “Bizim dağlarımızın tərlanlarını, qızılquşlarını aşaqıların – Qarabağın qara-qorxaq, *ağöddək* bəylərinə ötürmüşünüz”.

“Ağöddək” və ya sadəcə “öddək” sözü bu ifadənin əslində “öd”lə (“ödü yarılmaq”) əlaqədar olduğunu göstərir. Bu hadisənin tibbi izahı belədir ki, adətən qorxudan damarların qıç olması baş verir, insanın rəngi saralır.

BARITI QURU SAXLAMAQ

Məcəzi mənada: müharibəyə, müdafiəyə həmişə hazır olmaq, ehtiyatlı və diqqətli olmaq deməkdir.

İfadə XVII əsrdə İngiltərə burjua inqilabında görkəmli rol oynamış O.Kromvelin (1599 – 1658) dilindən yayılmışdır. O, Kromvel çaydan keçməkdə olan qoşununa üz tutaraq demişdi: “*Ümidinizi allaha bağlayın, lakin barıtı da quru saxlayın*”.

Akademik Məmməd Arif “İnsanı tərənnüm edən poeziya” məqaləsində yazmışdır: “*Satira aləmində Sabir R.Rzanın ən böyük müəllimidir. O, bəzən “Sabir sağ olsaydı” – deyə bu janra olan böyük ehtiyacı dərindən duyur və ictimai satiranın barıtını həmişə quru saxlamağa çalışır*”.

B.Bayramovun “Yasəmən” povestində deyilir: “Atamı qulluqdan çıxartdılar. Silahını təhvil verəndə bir patronu əskik gəldi, anam onun tufəngini otluqda gizlədəndə düşüb itmişdi. Hərçənd qalan patronları tufəngə qoyub sınaqıdılar, heç biri açılmadı. Kim bilir nə zamandan qalma idi və haçandan islanıb-pas-

lanmışdı. Bunu da bir dəstəvuz elədilər ki, sayıqlığını itirib, düşmən qarşısında *barıtı quru saxlamayıb*".

BARMAQ HESABI GÖSTƏRMƏK

İfadənin mənası: faktiki olaraq heç bir şey verməmək, aldatmaq.

Bu ifadə haqqında H.Sarabski yazır: "İndi mən də barmaq hesabının nə olduğu haqqında sizə məlumat verim: Bir kişi bir çobana yüz qoyun tapşırıb bir il sonra alacağını söyləmişdi. Çoban isə qoyunların başına daş salıb axırncı bir qoyunun da başını kəsib yedikdən sonra dərisini çiyinə salıb qoyun sahibinin yanına gedir. Qoyun sahibi çobanın gəlməsini görüb onu gülər üzlə qarşılayır. Çoban isə barmaq hesabı göstərərək qoyunların hesabını verməyə başlayır:

Dolamadan dovdaq uçdu,
Həştadı ürkiyə düşdü.
Qayadan uçdu dörd toğlu,
Dalınca da beş toğlu.
Burdan getdik Muğana,
Üçün verdik soğana.
Beşini verdim Fatı üçün tumana,
Biri yanı üstə yatdı,
Biri palçığa batdı.
Dünən ölüb birisi,
Bu da onun dərisi!"

BASARATI BAĞLANMAQ

İfadənin mənası gələcəyi, hadisələrin necə olacağını əvvəlcədən görə bilməmək, seçə bilməmək, qafil olmaq, gözü bağlanmaqdır.

Buradakı “basarat” sözü əslində ərəb dilinə məxsus “bəsirət” sözünün dəyişilmiş formasıdır. Bu söz ərəbcə qəlb gözü ilə görmə, görüb əsil həqiqətə varmaq, həqiqəti görə bilmək mənası verir.

Dilimizdə bu sözdən düzəlmiş bəsirətli, bəsirətsiz, bəsirətsizlik kimi vahidlər də işləkdir.

D.İ.Mendeleyev göstərirdi ki, elmi dərkətmənin və bəsirətin hüdudunu müəyyən etmək mümkün deyildir.

V.İ.Lenin yazırdı: “Əcayib peyğəmbərlik nağıldır. Lakin elmi peyğəmbərlik faktıdır”.

Marksizmə görə, bəsirət, irəlincədən xəbər vermə işi elmin ən zəruri vəzifəsidir. İrəlini yalnız elm sayəsində görmək olar.

Tarixdə bir neçə əsr sonra ediləcək kəşflər haqqında irəlincədən xəbər verən şəxsiyyətlərin olduğu məlumdur. Hələ XIII əsrdə ingilis filosofu Rocer Bekon həbsxanada ikən yazırdı ki, vaxt gələcək insanlar üzmə aləti (paroxod), atsız araba (avtomobil) uçan cihaz (təyyarə), uzağı yaxınlaşdırən cihaz (teleskop) və s. icad edə bəcəklər.

Bəzən ədəbiyyatçılar da gələcəkdən çox sərrast xəbər verə bilirlər. V.D.Nikolski 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Min ildən sonra” əsərində yazmışdır ki, ilk atom bombası 1945-ci ildə partladılacaqdır. Yaxud Amerikanın məşhur yazıçısı, fantastik əsərlər müəllifi Robert Haynlayn 1941-ci ildə nəşr olunan “Fələkətli qərar” povestində göstərirdi ki, amerikalılar atom bombası düzəldib ikinci dünya müharibəsini bitirmək üçün düşmənin iri şəhərinə salacaqlar. Bununla əlaqədar müəllifi “hərbi sirri faş etdiyi üçün” məsuliyyətə cəlb etmişdilər. O uzun zaman davam edən sorğu-sualdan yaxasını güclə qurtarıb özünü doğrulda bilmişdi. V.Libknext öz xatirələrində yazırdı ki, “sözün həqiqi və müsbət mənasında “gələcəkdən xəbər vermək” bacarığı, ana təbiətin çox az adamlara bəxş etdiyi uzaqgörənlik Engelsə son dərəcə xas idi”.

Aşıq Ələsgər haqqında xatirələrini danışarkən aşıq Şəmsir demişdir: "Ələsgər əmi xəstə yatarkən atam tez-tez ona baş çəkərdi. Qəribə, fəhmli adam idi. Ölən günü deyib ki, indicə mənim yanıma bir adam gələcək, onun xurcununda balıq olmalıdır. Doğrudan da gələn qonağın xurcunundan balıq çıxır. Atam deyərdi ki, hər şey əvvəlcədən onun ürəyinə damırmış".

Şəhriyar yazmışdır: "Atam dəfələrlə arzulayardı ki, qədr gecəsi vəfat etsin. Belə də oldu. 1913-cü ilin (şəmsi) ramazan ayının 23-də obaşdan səhər azanına yaxın qəfildən beyninə qan sızmadan üzügülər halda dünyadan getmişdir".

Bütün bunları necə izah etmək olar? Gələcək haqqında uydurma, fantastik mülahizələr, əsərlər çox ola bilər. Bu uydurmaların bəzisi həqiqətən də baş verə bilər.

Lakin bəsirət təfəkkür kimi beynin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Bəsirətin əsasında həyat təcrübəsi durur, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını bilmə qabiliyyəti durur. Burada istedad da mühüm təsir göstərir.

Hazırda riyaziyyatın güclü inkişafı nəticəsində irəlini görə bilən, bəsirətli cihazlar meydana gəlmişdir. 40-cı illərdən bütün dünyada məşhurlaşan alimlər – sovet akademiki Andrey Kolmoqorov və amerikalı Norbert Viner bəsirətin statistik nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Bəsirətdə əsas məsələ hadisələr arasındakı zəruri qanunauyğunluqları bilməkdən ibarətdir.

İfadə şəxslərə və zamanlara görə müxtəlif formalarda işlənir. H.Abbaszaadənin "Uzaqdan gəlmiş qonaq" povestində Qurban kişinin düşüncələri belə verilir: "Allah **basaratımı bağ-layıb**. Nə başqaları kimi şirin dilim var, nə də qılığım. O biri tərəfə qalanda mən istədiyim adama mehribanlıq göstərməyə cəhd eləsəm də bir şey çıxmaz, qəribə görünər".

B.Vahabzaadənin "Heyrət" şeirində deyilir:

Sən odu, təşi özgədən umma!
Aləm, tutmayıbsa köz ürəyində

Bəsirət gözünü aç bu dünyaya,
Axtar heyrəti də öz ürəyində.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun “Həsərətəm” mənsur şeirində deyilir: “Ağır günlərim həyatımda çox olub. Ancaq o günü, sənə “yaxşı yol!” arzuladığım günü ən ağırı sayıram. Ən ağırı! Aman allah, insanın *basarati necə də bağlanarmış?! Axı niyə o gün mən duymadım, duya bilmədim ki, səadətimi aparırlar, səadətimi!”*.

BAŞI ƏLHƏD DAŞINA DƏYMƏK

Məcəzi mənada: əziyyət, çətinlik çəkmək, səhv etmək və sonra özünə gəlmək, ayılmaq.

Əlhəd – qəbrin iki yanında, ölünün üstünə daş qoymaq üçün düzələn yerdir. Əlhəd daşı – əlhədə qoyulan daş. “Başı əlhədə dəyməsə, olmaz” – atalar sözüdür.

“Bakı” qəzetindəki bir felyetonda belə bir dialoq vardır:

–A qardaş, bir bizi başa sal görək, niyə zurnasız, balabansız süzürsünüz? Bəlkə elə biz də...

–Görünür, sənin *başın* hələ *əlhəd daşına dəyməyib...*”

Bu tərkibdəki “əlhəd” sözü əslində ərəb sözü olan “ləhəd”in (“ləhd”) təhrif edilməsi ilə düzəlmişdir. Məsələn, S.M.Qənizadənin “Tülkü və Çaq-çaq bəy” əsərində bu söz işlənmişdir:

Qoydular qəbrə tülkünün ölüsün,

Qıldılar yad çöldəki dirisin.
Ləhədin üstünə düzüb yarpaq,
Tökdülər bel, kürək ilə torpaq.

S.Vurğunun “Aygün” poemasında ifadə belə işlədilmişdir:

Əmirxanın başı dəydi *əlhəd daşına*,
O ayıldı məclislərin gec yuxusundan.

M.İbrahimovun “Məhəbbət” pyesində Huri öz qaynanasına deyir: “Elə bil ki, başım *qəbir daşına* dəyib. Təzədən bu dünyaya gəlirəm, xala, bundan sonra sənin istədiyini kimi olacağam”.

İfadə tədricən yığcamlaşaraq “başı daşa dəymək” şəkli almışdır.

B.Vahabzadənin “Alim olmaq asandır” pyesində həbsxanadan buraxılmış Qulam haqqında bacıları belə söhbət edirlər:

“Pakizə: Ancaq qorxuram yenə əvvəlki kimi ola. İslah evi də onu dəyişdirə bilməyə.

Xalidə: *Başı daşa dəyəndən sonra düzələr*”.

BAŞINA DAŞ SALMAQ

Başqa sözlə: məhv etmək, aradan çıxarmaq, xərcəyib qurtarmaq.

İfadənin həqiqi mənası dini bir rəvayətlə əlaqədardır. Rəvayətə görə 570-ci ildə – Məhəmməd peyğəmbər anadan olan ili xristian həbəşlər məşhur fil yolu ilə Kəbəni dağıtmağa gətirdilər. Çünki onlar ziyarət (həcc) yeri olaraq Səna şəhərində kilsə tikmişdilər və Kəbəni artıq hesab edirdilər. Həbəşlərin qoşununda çoxlu fil var idi və getikləri yol da fil yolu hesab olunurdu.

Allahın əmri ilə əfsanəvi əbabil quşları cənnətdə olan mərciməkdən kiçik, xırda daşları dimdiklərinə alıb Kəbə üzərinə yürüş edən həbəş qoşunu üstünə uçar, hər filin başına daş salırlar. Filləri başına daş salınmış həbəşlər Kəbədən əl çəkməli olurlar. Tarixdə buna görə də həmin il “Fil ili” adı ilə məşhurdur.

Məhəmməd Quranda bu yürüş haqqında belə demişdir: “Görmədinmi allah filləri gətirənləri neylədi?! Onların üzərinə əbabil quşları göndərdi”.

BAŞINA DÖNMƏK

“Dönmək” əvəzinə dolanmaq, çevrilmək də deyilir.

Başqa sözlə: birinin uğrunda fəda olmaq, özünü qurban vermək. Habelə: “qurban olmaq”, “ağrısını (bəlasını, qadasını) almaq” ifadələri də eyni mənada işlənir.

İslam dinindən çox-çox qədimlərdə hər hansı fəlakətdən xilas olduqda sədəqə verirdilər ki, bu sədəqə müvafiq şəxsin başı üzərində və ya ətrafında üç dəfə dolandırılırdı. Məsələn, pul sədəqəsini baş üzərində, heyvan sədəqəsini şəxsin ətrafında dolandırırtdılar. Bu adətin izlərinə bədii ədəbiyyatda rast gəlirik.

“Dədə Qorqud”da deyilir ki, Qazan bəy oğlu Uruz bəyi dustaqlıqdan xilas etdikdən sonra “qırx otaq tikdirdi. Yeddi gün yeddi gecə yemə-içmə oldu. Qırx evli qulla qırx cariyə oğlu başına çevirdi, azad elədi”.

Deməli, vaxtilə azad edilən qullar şəxsin ətrafında dönmür, dolanırdı, çevrilirdi. Bu adət daha bir sıra xalqlarda olmuşdur.

Qeyd edilən ifadələrin qədim şamanizmlə əlaqədar olduğunu göstərən Nəsir Rzayev yazır:

“Şamanizm Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də qüvvətli təsir göstərmişdir. “Başına dolanım”, “qurban olum”, “qadan alım” kimi ifadələr şamanların müalicə məqsədini güdən prosesini təmsil edir.

Türküstan şamanlarının müalicə ayinlərini xatırlayaq. Şaman xəstəliyi xəstədən göyərçinə, yaxud toyuğa köçürərkən quşları üç dəfə xəstənin başına dolandırır. Ayinin birinci mərhələsi dilimizdə “başına dolanım” ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu ifadəni işlədən hər kəs müraciət etdiyi adamın başına dolanmağa hazır olduğunu bildirir. Bu o deməkdir ki, o, müraciət etdiyi adamın bütün xəstəliklərini, dərd-sərini qəbul etməyə hazırdır.

İkinci “qadan alım” ifadəsi həmin şaman ayininin ikinci prosesinə uyğun gəlir. Bu prosesdə şaman dualarını və ayini

müşayiət edən musiqinin təsiri altında xəstəlik (qada) insandan göyərçinə, yaxud toyuğa keçir. Bu o deməkdir ki, göyərçin, yaxud toyuq xəstənin qadasını alır, xəstəliyi öz canına qəbul edir. Bu ifadəni işlədən adam özünü həmin göyərçinin yerinə qoymuş olur.

Həmin ayinin sonuncu – üçüncü prosesində göyərçin xəstənin qadasını alandan sonra kəsilir, yəni xəstənin qurbanı olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üçüncü “qurban olum” ifadəsi də bu ayinin sonuncu prosesini təmsil edir. Bu ifadəni işlədən adam öz əzizi uğrunda qurban getməyə – ölməyə hazır olduğunu bildirir.

Bu ifadələrin dilimizə keçməsi, dilimizin əzbəri olması bir daha haqqında danışdığımız Şərqi Türkünstan şaman ayininin xalqımız arasında çox geniş yayıldığını göstərir.

Nəzərdən keçirdiyimiz üç ifadənin əsasında “başına dolandır, ver” ifadəsi də yaranmışdır. Adamlar öz xəstəliklərindən və başqa ziyanlardan yaxa qurtarmaq üçün nəzir verməyi əhd edir. Onlar nəziri verərkən üç dəfə başlarına dolandırirlər ki, bu onların qurbanlığı olsun, onları (şaman ayinində olduğu kimi) xəstəlikdən, hər cür xata-baladan qorusun”.

B.Bayramovun “Cıdır düzü” romanında deyilir: “Naxış xanım ana ürəyinin bütün qüdrəti və qüvvəti ilə həyəcana düşdü. Hətta, özünü qurban deyib, oğlunun çarpayısının *başına dolandı*”.

BAŞINA KÜL (ƏLƏMƏK)

İfadə qədim bir amansız adətlə əlaqədardır. Vaxtilə quduran adamları müalicə edə bilmədiklərindən belələri ilə çox qəddarcasına rəftar edirdilər. Quduran adamı qapısı bağlı zağaya sallıb onun üstünə yuxarıdan (bacadan) ələklə kül ələyir və bu yolla onu boğurlarmış ki, tez ölsün.

“Qurbani” dastanında deyilir: “Köpək qarı irəli gəlib Qurbaninin gözlərinin içərisinə baxdı, geri durdu, dedi: – Ay

aman, bunu tısbağa dalayıb qudurub. Qalxıb bu saat məni dalayacaq. Mən də sizi dalayacağam. Adamlar hamısı quduracaq. Tez başına *kül ələyin*, ölsün”.

S.Rəhimovun “Tərs şillə” əsərində deyilir: “Dacəl “dəliyəm, güclüyəm”, – deyə heç kəsdən çəkinmirdi. Elə bir kişi tapılmırdı ki, bu quduzu zəncirləyib dama salsın, qapısını da çöldən möhkəm-möhkəm bağlasın, damın bacasından üzüaşağı onun başına *kül ələsin!*”

BAŞINA KÜL (TORPAQ) TÖKMƏK

Başqa sözlə, bədbəxtliyə düşmək, qiymətli bir şeyin əldən çıxmasına kədərlənmək, özünün və yaxın, əziz adamlarının bədbəxtliyinə ağlamaq.

İfadə İncildə işlədilmişdir. Qədimdə bir sıra xalqlarda belə bir adət var idi ki, özünün və ya başqasının halına, bədbəxtliyinə yanada başlarına kül (və ya torpaq) tökərdilər. Buradan da “kül başına”, “başına nə kül töküm” və s. kimi bir çox ifadələri yaranmışdır.

Belə bir adətdən “Şahnamə”də bəhs olunur. Burada göstərilir ki, İracin ölüm xəbərini eşidən bütün qoşun əhli ağlayıb başlarına kül tökürlər.

Homerin “İliada”sında ən yaxın dostu Patrokl öləndə Axillesin hər iki əli ilə külü götürüb başına tökməklə öz kədərini ifadə etdiyindən bəhs olunur.

BAŞINA QAZAN KEÇİRMƏK

Qədim Azərbaycan məişəti ilə əlaqədar olan bu ifadə aldatmaq, kələk gəlmək mənasında işlənir.

M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında vəzirin başına badya keçirmək səhnəsi maraqlıdır. Vəzirin baldızını sevən Teymur ağa pərdənin dalında gizlənir ki, vəzir onu görməsin. Qayınanası Pəri xanım vəzirin başının ölçü-

sünü götürmək lazım olduğunu söyləyir. Bu iş fəqərəyə paylaşmaq məqsədilə səməni qoymağa lazım olan buğdanın miqdarını müəyyənləşdirmək üçün görülürmüş. Badyanı vəzirin başına keçirirlər və bundan istifadə edərək Teymur ağa aradan çıxır.

S.Rəhmanın “Yalan” pyesində Şəlalə adlı gözəl bir qadın birinci əri Aslana xəyanət edir, sonra ikinci dəfə Salehə ərə gedir. Tezliklə ona da xəyanət edir, tikiş fabrikinin müdiri Umuda gedir. Əsərdə belə bir səhnə vardır:

“Şamil: Görüşü burada siz özünüz təyin elədiniz.

Şəlalə: Mən yox, ürəyim...Ürəyim əmr elədi. Təcürbəsizəm, harada görüşərlər, bilmirəm. Həyatımda birinci dəfədir Umuddan başqa bir kişi ilə görüşürəm. Dünən gecə səhərə kimi ağlamışam. Şəlalə – xəyanət?

Şamil: Şəlalə xanım, hələ ki, ortada bir xəyanət olmayıb. Siz ərinizin yanında ayna kimi təmizsiniz.

Şəlalə: Bəs bu görüş? Bu görüş mənəvi xəyanət deməkdir. Mənim kimi qadınları yoldan çıxardan yalnız sevgi ola bilər. Əlini ürəyimə qoy, gör nə döyünür”.

Bu mənzərəni seyr edən Aslan deyir: “Salehdən bir inqamımı aldım. Şəlalə onun da başına qazan keçirdir”.

C.Cabbarlının “Şahnamə və yaxud Qacarnamə” şeirində deyilir:

Molladır hey çıxır dəşiklərdən
Başlarında bütün qalaylı qazan...

BAŞINA TƏNBƏKİ OYUNU AÇMAQ.

Bəzən də “başına it oyunu açmaq”, “başına kişmiş oyunu açmaq” (gətirmək) və ya “başına oyun açmaq” şəklində işlənir və bərk incitmək, dolamaq, ələ salmaq mənasını ifadə edir.

1906-cı ildə Həmidə xanımın nəşr etdiyi “Asari-Əhməd bəy (türkə şeirlər)” adlanan (Həmidə xanım Əhməd bəy Cavanşirin qızı idi) kitabda (Tiflis, “Qeyrət” mətbəəsi) “Tənbəki

oyunu" adlı xüsusi bir mənzumə vardır. Mənzumənin qısa məzmunu belədir: Azərbaycanın "avamstan" obalarına misgər, ya "bir qeyri sənətkar", ya bir "xam qonaq" gələndə adamlar onun yanına yığışar, başına tənbəki oyunu gətirərdilər. O "oyunlardan" biri belə imiş: Fəsadlı kəndinə gəlmiş bir neçə həllac (pambıqatan) yerlilər üçün yaxşı bir keçə salırlar. Onlar iyirmi gün yağ, qaymağı yeyib işləyir, sonra da qırx manat tələb edirlər. Pulu olmayan fəsadlılar borclu qaldıqları həllacların başına tənbəki oyunu açmaq qərarına gəlirlər. Bu dəfə fəsadlılar sözarası həllaclara eşitdirirlər ki, onlara xələt verəcəklər. Bunun üçün elçi yolunda yatan "qəflə"ni soymaq, onların xurma, kişmiş yüklərini qarət etmək qərarına gəlmişlər. Həllaclar hey and-aman edirlər ki, "çəkməyin zəhmət, verməyin bizə xələt", onlara qulaq asan olmur. Gecə oğurluğa getmək üçün həllaclardan da aparılmalı olurlar. Qaranlıqda "içi qığla dolu" bir tayı xurma adı ilə gətirib həllaca verirlər.

Bu əsnada atışma düşür. Oğurluğa gedənlər qaçırlar. Guya fəsadlılardan biri atışmada vurulub ölür və onu cənazəyə qoyurlar. Bütün oba tökülüşüb şivən salır, kimi üzünü cırır, kimi başını yolur. Eyni zamanda düşünürlər ki, divan bilsə bu işi, "qurunun oduna yaşı qatıb yandırar". Divana isə yalnız həllaclar xəbər verə bilərlər. Odur ki, "Həllac qırılmasa olmaz, kəsilən baş danışmaz" ("On ver, on biri qurtar, deyib bizə atalar). Həllacları guya öldürmək üçün qabaqlarına qatıb qalınlıq bir yerə aparırlar. Və əslində onların qaçıb canlarını qurtarmasına imkan verirlər. Ölümün əlindən qaçan həllacların yadına alacaqları pul düşmür. Onlar qaçıb gedirlər.

İndi də əhli Fəsad
Tənbəki oyunun edib yad
Göstərilər həllacın
Toxmağın, yayın, bacın.

F.Köçərli yazırdı: "Molla İbrahimxəlillərimiz... avam xalqı... başlarına *tənbəki oyunu* gətirməkdədirlər".

S.M.Qənizadənin "Dursunəli və ballıbadı" əsərində Dursunəli deyir: "İndi mən özümü qoyum bicliyə, sənin başına bir *tənbəki oyunu* gətirim ki, əlimdən cırrıt deyibən qaçasan".

C.Bərgüşadın "Boz atın belində" romanında deyilir: "Ala Mahmud bəy isə öz dərdinə qalmışdı. Topal, qaçaq Nəbinin adını çəkəndən sonra rəngi üzünə gəlmirdi. "O mənə keçəl desin?! Qoy o quldur bir əlimə düşsün, onun başına *tənbəki oyunu* açacağam".

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən mövzuda C.Məmmədquluzadə "Kişmiş oyunu" pyesi yazmışdır və bunun təsiri ilə ədəbi dilimizdə "başına kişmiş oyunu açmaq" ifadəsi yayılmışdır.

S.Rəhimovun "Şamo" romanında deyilir: "Yenə də ikinci dəfə idi ki... Safo Şehlinin həndəvərində yasovulla çavuşun Gülonun başına açdıqları "*kişmiş oyunu*", xara tumanlı Göyərçinin hədə-hərbəsindən sonra bu "iki qoçaq" tərəfindən yaxalanıb ziyanlıq tövləsinə – Şehli qəzəmətinə qatılmışdı".

Həmin ifadə həm də "Başına it oyunu gətirmək (açmaq)" şəklində işlənir.

C.Məmmədquluzadə "Bir boçka su" felyetonunda yazır: "Mən sizə bir tapmaca deyim: həyə bildiniz nə səbəbə sizin başınıza bu qədər *it oyunu* gətirirlər".

B.Bayramovun "Fəhlə qardaş" romanında deyilir: "Arvad iki əlini qoşalşdırıb var gücü ilə ərinin başına endirdi: – Nərdə dostları xəbər tutsalar, bunun səfeh başına it oyunu açarlar".

Ə.Haqverdiyevin "İt oyunu" adlı bir hekayəsi vardır. Burada deyilir: "Bir gün nahar vaxtı pristav üzünü yoldaşlarına tutub: – Həzərat, sizə bir qəribə nağıl eləyim. Bu prokuroru ki görürsünüz, bir vaxt N qəzasının bəlayi-nagəhani idi. Nə etməli ki, indi təqdiri-qəzadan mənim bozbaşına möhtac olub. Mən

bunun başına, osmanlılar demişkən, “tam mənası ilə” bir *it oyunu* gətirdim”.

“Tənbəki oyunu”ndan bəhs edərkən Qulam Məmmədli göstərir ki, bu da meydan oyunlarından biri imiş. Qədimdə tamaşa kimi oynanılan bu oyunun müsbət və mənfi obrazları olmuş. Bayram günlərində, oyun “düzəldildiyi” zaman bu və ya digər şəhərdə, kənddə baş verən məlum bir hadisəni “Tənbəki oyunu”nun obrazlarının dili ilə səhnəyə gətirir, tərifləyəsi adam tərifləyir, pislənilyəsi pislənilir, beləliklə də, tamaşaçıları əyləndirmişlər.

BAŞINDA ÇANAQ SINMAQ

Məcəzi mənada bir işdən zərər çəkmək, hər hansı işin ağır nəticəsinə məruz qalmaq deməkdir.

İfadənin birinci hissəsi “baş çanağı//başın çanağı” (“Cavan baş bir çanaq qandır” – atalar sözüdür) tərkibindən törəmişdir: “başının çanağı sınmaq//çatlamaq”.

Vaxtilə “baş çanağı” ifadəsi çox işlək olmuşdur. C.Məmmədquluzadə “Çanaq” felyetonunda yazırdı:

“...İranlılar gecə evdə yatanda papaqlarını başlarından çıxartmırlar, bunun da nəticəsi bu olur ki, mürur ilə iranlıların başlarının çanağı nazikləşir və kiçilir. Hükəmanın da şüarı bunadır ki, başın çanağı nazikləşib kiçildikcə beyin də zəifləməyə və kiçilməyə başlayır”.

Dil vahidərinin semantikasi paradigmatik və sintaqmatik aspektlərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Yuxarıdakı tərkibdə işlənən “çanaq” sözü əslində “baş çanağı” sintaqmanın tərkibindən ayrıldığı üçün başqa məna almaq ehtimalı vardır. Bu məcəzi mənalılığa meyl ilə əlaqədar “qan çanağı” (“gözləri qan çanağına dönüb”, “qan çanağını başına alıb gəzdirir”...) ifadəsi meydana gəlmişdir.

M.Füzulinin “Bəngü badə”sində deyilir:

Meyə oldun bu fətnədə ortağ
Sınacaqdır sənin başında çanaq.

Başqa bir yerdə M.Füzuli “Sitəmin daşıyla başı sınıq, bədəni şikəstə Füzuliyəm” – deyir.

Q.B.Zakir “M.F.Axundova mənzum məktub”unda yazmışdır:

Yenə ötür-ötür, apar-apardır,
Bizim başımızda çatladi çanaq.

C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində Yaşar haqqında İmam-yar belə deyir: “Ara yerdə çanaq o yazığın başında çatladi”.

“Baş çanağı” tərkibindən ayrılan “çanaq” sözü alət mənası bildirir və buna görə də semantik sahəsinə daxil olan başqa alət adları ilə düzələ bilir: “tabaq başında sınmaq”.

Dildə bir söz həmişə başqa bir sözü nitqə çəkib gətirir. “Çatla(t)maq” feili həmin tərkibə daxil olandan sonra, onun öz sinonimi “sındırmaq” feili ilə əvəz olunması təbiidir. “Sındırmaq” feili isə həm çanaq, həm də qoz ilə əlaqələndə bilər. Buradan da “başında qoz sındırmaq” ifadəsi meydana çıxır.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında Mənzər müəllimə deyir: “Bizi çadranın altına çağırırsınız. Bizi o günə səsləyirsiniz ki, kişilər başımızda qoz sındırırdı. Adam yerinə qoymurdular bizi”.

BAŞLARDAN MİNARƏ, LEŞLƏRDƏN HASAR

Daha çox folklor əsərlərində işlənən bu ifadə qəddarlığın, amansızlığın ən yüksək səviyyəsini əks etdirmək üçün işlədilir.

Tarixdən məlum olduğu üzrə, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində qəddarlığı ilə məşhur olan Teymurləng həqiqətən

insan kəllələrindən minarə qurdurmuşdu və həmin faktla əlaqədar bu ifadə yaranıb məşhurlaşmışdır.

İ.Hüseynovun "Məhşər" romanında deyilir: "...İsfahanlılar əmir Teymurun hər əsgərinə bir qurban verməli idilər və bu qurbanların hamısı əli qılınc tuta bilən kişi olmalı idi. Lakin İsfahanda əmir Teymurun əsgərlərinin sayı qədər kişi yox idi. Təpələrdən birinin belində, məşəllər arasında qızıl taxtda oturmuş hökmdar hərənin bir baş aparmalı olduğunu, kim aparmazsa, öz başının kəsəcəyini biləndə, qırmızı süvari dərhal camaatın arasına doluşmuş və bir azdan orada bir nəfər də kişi qalmamışdı. Odur ki, qalan əsgərlər yeniyetmələri və on-on iki yaşında oğlan uşaqlarını da nizə qabağında camaatdan ayıraraq, diz çökdürüb boynlarını vurmuşdular. Əllərinə yeniyetmə və uşaq keçməyən axırıncı əsgərlər isə zənənlərin başlarını qıraraq, kişi başı əvəzində təhvil vermişdilər.

Səhər açılanda...İsfahanın qala divarları hündürülüyündə ən uca bir təpə əmələ gəlmişdi".

Teymuru hərbi yürüşlərdə müşayiət edən tarixşünas Qiyasəddin Əlinin verdiyi məlumata görə 1387-ci ilin 17 noyabrında Teymurun əmri ilə İsfahan əhalisi başdan-başa qılıncıla dövrənmişdi. Şəhərdə nəşlərdən böyük dağlar yaranmışdı, şəhərdən kənardakı isə önlərin başlarından uca minarələr düzətmişdilər ki, bunlar hündürükdə ən uca binalardan da hündür idi.

XIX əsrdə yaşamış görkəmli rus rəssamı V.V.Vereşşagin Teymurləngin bu qəddar tarixi hərəkətini nəzərdə tutaraq məşhur "Müharibə apofeozi" rəsmini (1871) çəkmiş və bu şəkillə bütün zamanlarda baş vermiş qəsbkarlıq müharibələrinə qarşı tamaşaçıda nifrət oyatmaq məqsədi izləmişdir. Rəssam öz əsərində insan kəllələrindən düzəldilən bir piramida təsvir etmiş və onu "keçmişin, indinin və gələcəyin bütün cahangirlərinə" həsr etmişdir.

"Şah İsmayıl" dastanında bu ifadədən xüsusilə çox istifadə edilmişdir. Rəmdar Pərinin qardaşları Şah İsmayıl deyirlər: "...Yolu Ərəbzəngi adlı bir pəhləvan kəsib. Gələnin-gedənin

malını-dövlətini soyub, özünü də öldürür. *Leşindən hasar, başından minarə tikdirir*".

Əsərdə deyilir: "Ərəbzəngi yolun qırağında dayanmışdı. Şah İsmayılı görüb dedi: – Allah səni mənə yaxşı yetirdi. *Hasarımın başa gəlməyinə bir leş lazım idi, minarəmin başa gəlməyinə bir baş*. İndi başını kəsib minarəyə qoyaram, leşini də hasara".

Ərəbzəngi şeirlə də deyir:

Çoxları adlayıb o yandan bəri,
İgidlər əlimdən çəkiblər zarı.
Kəllədən minara, leşdən hasarı
Buraya gələnlər baş verib gedər.

Göründüyü kimi, əslində Teymurun işi olsa da, bu "kəllədən minarə..." burada Ərəbzəngi ilə əlaqələndirilmişdir. İfadənin daha başqa şəxslərlə (Çingizlə, Nadirlə, Qacarla və s.) əlaqələndirilməsinin şahidi oluruq. Bu isə o deməkdir ki, "başlardan minarə..." tikdirmə ifadəsi ümumiləşərək bütün qəsbkarların, qəddar hökmdarların hərəkətlərini səciyyələndirmək üçün işlənməyə başlamışdır.

İngilis səyyahı və taciri Hanvey göstərirdi ki, Nadir şah Şirvanda kəsilmiş insan başlarından bir qala tikdirmişdi. Məlumdur ki, 1742-43-cü illərdə Nadirin yürüşü zamanı on beş min şirvanlı öldürülmüş, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhəri yerlə yeksan edilmişdi.

K.Məmmədovun "Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr" kitabında deyilir: "Qacar qatı dindar olduğu üçün cümmə axşamı qan tökməyi günah sayır və deyir: "Sabah elə bir siyasət eləyim ki, tarixlərdə deyilsin. Bir minarə qurduracağam, şair Molla Pənahın da başı lap yuxarılarda asılsın".

Bu fikir S.Vurğunun "Vaqif" dramında Qacarin dilindən belə verilmişdir:

İndi bərk durun!
Burda *kəllələrdən bir qala* qurun!
Göylərə dayansın qoy onun başı!
Dibindən çay kimi axsın göz yaşı
Onun zirvəsində yalnız və yalnız
Vaqifin başını qoymalıyıq.

Hər iki fikir Y.V.Çəmənəminlinin verdiyi aşağıdakı məlumata əsaslanır: “Ağa Məhəmməd şah Şuşanı aldıqdan sonra bir çox adam həbs etdirmişdi. Şahın əmrinə görə həbsdəkilərin başı kəsilib onlardan bir minarə yapılmalı imiş. Dəmirçilər səfərbərliyə alınıb mıx qayıрмаqla məşğul imişlər. Gecə sabaha qədər lazımı miqdarda mıx hazır olmasa imiş, dəmirçilərin də başı kəsiləcəkmiş. O gecə şahı öldürürlər, dəmirçilərə xəbər gəlir ki, mıx lazım deyil, şahın tabutu üçün bir neçə mismar lazımdır. Təhlükədən qurtaran dəmirçilərdən birisi:” Ey mıxı mismara döndərən allah!” – deyər sevincini ifadə edir.

Göründüyü kimi, müəlliflər Qacarın “başlardan minarə” tikdirmək məqsədindən bəhs edir, onun feilən həyata keçmədiyini göstərirlər.

Lakin bəzi yazılarda göstərilir ki, guya Qacar bu məqsədini həyata keçiribmiş. Bu mülahizə yanlışdır.

Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanında belə bir təsvir vardır: “Cümşüd yavaş səslə: – Əlbəttə, xan! – dedi. – Bilirsən ki, bu başıbatmış dörd məlik mənim atamla da düşmənçilik edib....Qudurğanlıq edirlər.

Xan yenə hiddətlənirdi: – Qudurğanın boynunu saldırlar! – dedi.

Rəhmətlik atam o qudurğanların *kəllələrindən* Xaçında *minarə* tikdirdi, yenə ağullanmadılar?”

Xəlil Rzanın “Hara gedir bu dünya?” şeirində deyilir:

Bəs xalqların qanını zəli kimi soranlar
İnsan qafalarından piramida quranlar
İnsan deyilmi onlar?

BAYQUŞ NƏ ÜÇÜN PİS FALDIR?

Klassik ədəbiyyatda bayquş bədbəxtlik, fəlakət rəmzidir. Bu da Zərdüştiliklə əlaqədar məsələdir. İlk insan Kəyümərs oğlu Hüşəngi bir dağda qoyub getmişdi və onu divlər öldürmüşdü. Kəyümərs oğlunu yoluxmağa gedəndə yol üstünə qonub tez-tez ötən bir bayquşa təsadüf edir. O yaxın gələndə quş uçub bir az uzağa qonur, yenə ötməyə başlayır. Kəyümərs deyir: – Ey quş, xeyir xəbər isə sən insanlar üçün mübarək fallı ol, səni yaxşı, müsbət fal hesab etsinlər, əgər verdiyin xəbər pis isə səni ta dünyaya durduqca pis fal hesab etsinlər. Kəyümərs gəlib oğlunun həlak olduğunu görür. Ona görə də bayquş pis fal hesab olunur. Bunun isə islam dini ilə əlaqəsi yoxdur.

Qədim Misirdə bayquş ölüm rəmzi idi. Bayquşun ölüm rəmzi olması belə izah oluna bilər: bayquş gecəquşu olduğundan, adətən gecə yarısından keçəndən sonra ötür. Zəif, ölümü yaxınlaşan xəstələr də məhz gecənin bu aləmində keçinirlər. Buna görədir ki, səbəb ilə nəticənin əlaqəsini düzgün müəyyənləşdirə bilməyən qədim insanlar ölüm ilə bayquşun ötməsi arasında gizli bir rabitə, daxili bir bağlılıq olduğu qənaətinə gəlmişdilər.

Bayquşun pis xəbər qarçısı olmasından Firdovsinin “Şahnamə”sində də bəhs edilir.

Lakin bu quşda heç bir fəvqəltəbii xüsusiyyət yoxdur. Akademik Həsən Əliyev demişdir: “Bizim klassik ədəbiyyatımızda bayquş həmişə insana bədbəxtlik gətirən, onun gülzarlığını xarabalığa çevirən, bədnəyyət bir rəmz kimi işlənmişdir. Əgər insan bülbülü bağçada-bağda görmüşdürsə, bayquşla da xarabalıqlarda rastlaşmışdır, düzdür, bayquş xarabalıqları sevir, lakin onları quş yox, insanın özü yaratmışdır. İndi elmə məlumdur ki, bayquş müxtəlif həşərat və vəba kimi təhlükəli xəstəlikləri ya-

yan siçanlarla qidalanır. Bununla da o, həmin xarabalıqlarda “təmizlik işi” aparır, epidemiya və antisanitariyaya qarşı “mübarizə edir”. Belə məlumatdan sonra, heş şübhəsiz, bizdə o quşa rəğbət oyanır. İndi bayquşu qorumaq məqsədilə onun adı qırmızı kitaba salınmışdır”.

Bu, Şərqdə belədir. Avropada isə bayquş müdriklik rəmzi hesab olunur. Leninqradda Yay bağında ən gözəl heykəllərdən biri də bayquş heykəlidir ki, bu da həmin quşun Rusiyada müdriklik rəmzi hesab edilməsi ilə əlaqədardır. Qədim yunanlar da bayquşu müdriklik rəmzi hesab edirdilər.

1973-cü ilin mayında Çexoslovakiyada VII Universiada keçirilirdi. Bu zaman çoxlu plakatlar buraxılmışdı və bu plakatlarda gülümsəyən bayquş şəkli çəkilmişdi. Nə üçün bayquş? Bu suala Çexoslovakiya Tələbə İdman İttifaqları Mərkəzi Komitəsinin sədri, professor V.Çernuşak cavab vermişdir ki, bayquş qədimlərdən bəri müdriklik rəmzi hesab olunur. Odur ki, elmlə idmanı birləşdirən adamların ittifaqlarında onun şəkli rəmzi mənə daşıyır. Həm də bayquş gecələr də oyaq qalır və bu mənada da tələbələrə müştərək xüsusiyyətə malikdir. Axı tələbələr də imtahan vaxtı gecələr yatmırlar.

“Bayquş” sözünün daxili forması bəzilərini çaşdırır və bu adı “bəy quş”, “quşların bəyi” və s. kimi izah etməyə çalışırlar. Lakin əslində bu ad xalq etimologiyasının təsiri ilə həmin şəkli almışdır. Dilimizdəki quş adlarının böyük əksəriyyəti təqlid əsasında – müvafiq quşun çıxardığı səsə insanın təqlid etməsi əsasında düzəlmişdir. Eləcə də bayquş sözü. Klassik ədəbiyyatımızda bu söz *bayqu*//*bequ* şəklində də işlənmişdir. Məlum olur ki, bu söz əslində quşun səsinə təqlid olan *bequ*//*pequ*//*piqu* sözündən törəmişdir.

BƏŞGÜNLÜK DÜNYA

Başqa sözlə: fani, müvəqqəti dünya. Dünyanın “beş gündən ibarət olduğu” bir çox ifadələrdə qeyd edilir. Dünya beş gün-

dür, beşi də qara. Hər aşığın beş gün dövrəni olur. Küllüyün küllü beşgünlükdür.

Tarixən günləri, ayları və illəri hesablamaq üçün qədim zamanlarda ilin uzunluğu və ayrı-ayrı ayları təşkil edən günlərin miqdarı haqqında müxtəlif xalqların təsəvvürləri müxtəlif idi. Odur ki, bir-birinən fərqlənən təqvim sistemləri yarmışdır: yunan təqvimi, Afina təqvimi, Makedoniya təqvimi, Misir təqvimi, Roma təqvimi və s.

Başqalarından fərqli olaraq qədim Misir təqvimində ilin uzunluğu nisbətən dəqiq nəzərə alınır. Misir təqvimində il 365 gün hesab olunur və hər biri 30 gündən ibarət olan on iki hissəyə bölünürdü. Qalan beş gün ilə əlavə hesab edilirdi. Beləliklə, hələ yeddi min il bundan qabaq misirlilər $12 \times 30 =$ gün hesab etdikləri ilin qalan beş gününü “artıq” hesab edir, bu günləri bayrama, günahların bağışlanmasına, ölümlər üçün duaya həsr edirdilər. Bu təqvim real Günəş ilindən təxminən 6 saat nəzərə almırdı. Odur ki, hər dörd ildən bir, arada bir gecə-gündüz itmiş olurdu. Qırx ildə bu fərq on günə çatırdı. Bu o qədər də böyük fərq olmadığından nəzərə çarpmırdı. Herodot misirliləri bu təqvimin düzgünlüyünə və sadəliyinə görə tərifləyirdi. Misir təqvimi Kopernik dövrünə qədər çox geniş miqyasda yayılmışdı.

Misir təqvimi qədim Babilistan təqvimi əsasında düzəldilmişdi. Babil təqviminə görə hər il biri 30 gündən ibarət olan 12 aya bölünürdü. (Misir təqvimi qədim Sasanilər dövründə İranda və Ermənistanda işlədilir).

Tarixdən əvvəlki dövrlərdə meydana gəlmiş qədim Misir əsatirində dünyanın əsasında duran göydəki inəkdən bəhs olunur. Burada deyilir ki, bu inək hər səhər bir buzov (yəni, günəş) doğur, axşam isə buzovunu yeyirdi ki, səhər yenə doğsun. Övladını yemək əsatiri qədim yunanlarda Kronos haqqındakı əfsanədən də məlumdur. Plutarx göstərirdi ki, Kronos (Misirdə: Geb) ilə Reya (Misirdə: Nut) sevişirlər. Lakin Helios (Misirdə: Ra) onları qarğımışdı ki, ilin heç bir günündə övladları olmasın. O zaman il 360 gün idi. Hermes (Misirdə: Tot) ilin bu 360

gününə beş gün əlavə edir. Odur ki, bu əlavə beş gündə Misir alahı Nut beş allah doğur. Adları belədir: Osiris, Xaroeris, Set, İside, Neftis. 360 günlük ilə əlavə edilən bu beş günün hər biri bir allahın adı ilə adlanırdı.

Əflatun isə göstərirdi ki, allah Taot (Tot) dama oyununda Ay ilahəsindən ilin hər gününün yetmişdə bir hissəsini udmuşdu və buna görə də ildə beş əlavə gün qazanmışdı.

XI əsrin məşhur alimi Biruni digər Şərqi təqvimləri kimi Zərdüştü təqvimi haqqında da ətraflı məlumat verir. Bu təqvimə görə əvvəllər bu əlavə beş günlük ay ilin sonuna düşürdü və çox mühüm dini bir bayramla əlaqədar idi. Bu beş günlük ay ölənlərin ruhuna ehtiram, hörmət ayı hesab olunurdu. Sasanilər dövründə qədim farslar buna "səadət (xoşbəxtlik) ayı" adı vermişdilər.

Tədqiqatçılar göstərilər ki, günəş ilinin $12 \times 30 + 5$ tərzində hesablanması bütün qitələrdə bir sıra xalqlar arasında təbiiq edilmişdir. Birününün məlumatına görə bu beş günlük ay orta fars təqviminə səkkizinci aydan sonra, Xorəzm təqviminə isə on ikinci aydan sonra əlavə edilirdi.

Maqşud Hacıyev "Beş il qonşu diyarda" adlı yazısında İranda yaşayan sabilərin adətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, "onların müqəddəs, yəni dini bayramları" "pəncə bayramı" adlanır. Yəqin ki, bu söz fars dilindəki "pənc" (beş) sözü ilə əlaqədardır. Çünki bu bayramda düz beş gün şadlıq olur və bayram keçirilir. Bu beş gündə sabilər qurbanlar kəsir, hədiyyələr paylayır və ibadət edirlər".

"Azərbaycan pioneri" qəzetinin 31 dekabr 1976-cı il tarixli nömrədə dərc edilmiş bir məqalədə deyilir: "Qırmızı dənizin cənub sahilərində Afrikanın qədim bir ölkəsi – Həbəşistan yerləşir. Həbəşlər yeni ili 1976-cı il senyabrın əvvəllərində qarşılamışlar.

İş burasımdadır ki, bu ölkədə il 12 deyil, 13 aya bərabərdir. İlin 12 ayı 30 gündən, 13-cü ayı isə cəmi 5, yaxud 6 gündən ibarətdir. Yerli adətə görə bu ölkənin əhalisi ilin sonuncu

ayını pulsuz işləyir. Elə buna görə də qurtarmaqda olan köhnə il həbəşlərin ikitərəfli bayramı hesab edilir: əvvəla, onlar yeni ili qarşılayır, sonra ilin ən “faydasız” ayı ilə vidalaşırlar”.

Göründüyü kimi, bu beş günlük ayda adamlar dünya, onun vəfasızlığı haqqında düşünürdülər. İ.Nəsiminin bir qəzəlində deyilir:

Bənövşə, gül tamaşası, qənimət bil ki, beş gündür,
Satır məşuqə gül hüsnün, xəridar ol bu bazarə.

Beləliklə, həmin beş günlük ayı öz ölümləri ilə “ünsiyyəət saxlayan”, müqəddəslərin, əzizlərin ruhları ilə ünsiyyəti bir səadət sayan qədim insanlarda dünyanın ötürülməsinə, fəsiləsinə, əslində həmin bu beş gündən ibarət olduğuna inam yaranmışdı.

Yuxarıdakı ifadənin həmin mənası qeyd olunan bu inamın dildə qalığından başqa bir şey deyildir. Zərdüştiliyin bir sıra izləri kimi, həmin ifadə də dilimizdə yaşamaqda davam edir. İndi də bəzi dialektlərdə baharın ilk beş (bəzən də üç) günü “qarınnın borcu” adı ilə qeyd edilib fərqləndirilir.

“Qobustan” incəsənət toplusunda (№3, 1978-ci il) dərc olunmuş “Ellik tamaşalarından” adlı bir yazıda deyilir: “Tanınmış etnoqrafiya alimi ingilis C.C.Frezer (1854- 1941) Kəvsəcdəki Kosanı “Sakey şah”ın tam eyni, bəlkə də ona yaxın bir obraz kimi tədqiq edir. O, eramızdan əvvəl altıncı əsrdə yaşamış alim Berozun yazdıqlarını əsas götürür. Berozun yaşadığı dövrdə hər il qış gündönümü günü (müasir təqvimlə 21 dekabr günü) Babilistanda “Sakkeya” adlı bir mərasim şənliyi keçirilirmiş. Beş gün davam edən bu bayramın əvvəlində ölümə məhkum edilmiş bir canını şah kimi geyindirib təntənə ilə taxta çıxarırdılar. Bu “təlxək şahın hakimiyyəti” beş gün davam edirdi ki, həmin günlərdə hamı ona itaət edir, o isə padşahlara məxsus bütün üstünlüklərdən istifadə edərək yeyib-içir, əylənir, hətta həqiqi şahın cariyələrinə də əl ata bilirdi.

Beş günlük müddət başa çatdıqdan sonra bu yalançı şah üzərində edam ayını icra olunurdu. Onun əynindəki şahənə libası cırıb çıxarar, yaxşıca qamçılıyar, ulaq üstəmindirib küçələri gəzdirdikdən sonra xalqın gözü önündə və onun iştirakı ilə canını ya boğazdan asar, ya çarxıya çəkirlər”. Deməli, bu zavallılar da dünyada yalnız beş gün kef çəkərmişlər.

C.Məmmədquluzadənin “Qəbirdən məktub” felyetonunda deyilir: “Yığ başına oğul-uşağını və məşğul ol yeməyə. Nə hasil olacaq sənə bu beş günlük dünyadan?”

İ.Əfəndiyevin “Bahar suları”nda Qulu deyir: “Adə, beş günlük dünyadır ey, ye, iç, kef çək!”

Tədriclə ifadə deformasiyaya uğramış, xalq dilinə məxsus əlavə – emosionallıq məqsədi ilə buraya “beşi də qara” tərkibi artırılmışdır: bu dünya beş gündür, beşi də qara.

Ə.Babayevanın “Haradasan dost, harada?” romanında deyilir: “Eh, dünya beş gündür, beşi də qara. Ye, iç, kef çək”.

Bu ifadə ilə əlaqədar daha bir sıra tərkiblər formalaşmışdır.

M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” pyesində Dərvişoğlu belə oxuyur:

Sakit ol, bu evdə beş gün qonaqsan,
Allaha sığınsın gərəkdir insan.

Dilimizdə “beş günün qonağı” və həmin mənada “qonaq” sözü də bu ifadə ilə bağlıdır.

S.Vurğunun “Bizim dağlar” qoşmasında oxuyuruq:

Bir qonağam bu dünyada,
Bir gün ömrüm gedər bada,
Vurğunu da salar yada,
Düz ilqarlı bizim dağlar.

Bəzən də “beş günlük” əvəzinə “iki günlük”, “üç günlük” işlənir. C.Məmmədquluzadənin “Kəc qabırğa” felyetonunda deyilir: “Bunlara heç dəyən yox ki, ey baba, bir tikə çörəyin varsa, otur rahat ye, iki günlük dünyada kefinə bax!”

S.Vəliyevin “Düynələr” romanında belə bir dialoq vardır:

–Özünü əziyyəyə salma, üç günlük dünyadır.

–Üç gün?

–Sən gedəndə beş gün deyirdiər. İndi onu ixtisara salıblar.

–Bunu eşitməmişdim.

–Hələ harasıdır. Çox şey eşidəcəksən”.

BEŞİKKƏRTMƏ ADAXLI (NİŞANLI)

“Beşiklərtmə” yerinə bəzən “beşikləsmə” işlənir. İfadə qədim bir adətlə əlaqədardır. Çox-çox qədimlərdə valideynlər öz körpə uşaqlarını bir-birinə nişanlamağı lazım bildikdə, bu adətdən istifadə edirdilər. Qədim oğuzlar körpələrin nişanlığına sadıq qalacaqlarını sübut etmək üçün körpənin beşiyini körtərdilər. Yəni körpə qızın yatdığı beşikdə bıçaqla bir körtik açar, bununla da müəyyən işarə etmiş olurdular. Bu, bir növ and, sədaqət, inam hesab olunurdu. Bəzən qız və oğlan uşaqlarının beşiklərini bir-birinə sürtər və yanaşdıraraq ikisini birdən eyni alətlə azacıq kəsirdilər, onları diş-diş edərdilər.

Müasir danışmaq dilində “inanmırsan, körtinə bax” ifadəsi məşhurdur. Hazırda “körtmək” özü daha çox “çərtmək” şəkildə işlədir.

Yakutlarda indi də belə bir adət qalır ki, iki dost vidalaşmış ayrılarkən bir-birinə sadıq qalma andı kimi bir ağacı körtərlər.

Kumıkca elə “and” əvəzinə “gerti” sözü işlənir. Tədqiqatçılar “gərçək” sözünün də kökünün körtməklə bağlı olduğunu göstərirlər.

“Dədə Qorqud” dastanlarında Baybecan bəy deyir: “Bəylər, allah-taala mənə bir qız verəcək olursa, siz tanış olun, mənim qızım Baybura bəyin oğluna *beşikçərtmə* yavuqlu olsun”.

“Əmrah...Səlbinaza *beşikçərtmə* deyikli idi” (“Xalq dastanları”).

El içində *beşikçərtmə* adaxlıdan üz döndərmək qəbahət hesab edilirdi.

Buradakı “*kərtmək*” feilinin maraqlı etimologiyası vardır. Bu söz qədim Hind-Avropa dilinə məxsus koert (“*kəs-mək*”) sözüdür ki, həmin feildən düzələn karta //karəta qədim “Avesta”da “qılinc” mənasında, osetin dilində “qılinc”, “bıçaq” mənalarında, qaraçay-balkar dilində gərd “qılinc” mənasında özünü göstərir. Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində də karda //korda//gorda sözü “bıçaq” mənasında işlənir.

“*Beşikçərtmə*” əvəzinə sonralar “*göbək-kəsmə*//*göbək-kəsdi*” işlənməyə başlamışdır. C.Əlibəyovun “Mənim analı dün-yam” romanında Səlim deyir: “Mənzəri başqa yerdən istəyənlər də varmı. Atası hamısına deyib ki, kişinin sözü birdir. Fərəcin *göbək-kəsdisidir*. Ağzımdan çıxıb ki, qızı Fərəcə verəcəm, qurtardı getdi. Kişi acı sözünü bir batman balla da yeməz. Mehtər oldu, çoban oldu, dəxli yoxdur. Bir dəfə elə kəlam kəsilib, vəssəlam”.

BEYNİNİN QURDU TƏRPƏNMƏK

Heyvanların və habelə insanların beynində qurd ola bilər. Bəzi milçəklər (göyünlər, mozalanlar) əsasən heyvanların burun boşluğuna yumurta qoyur ki, bu yumurtalardan çıxan sürfə (qurd) oradan beynə keçir. Beyninə qurd düşmüş heyvanlarda yerində fırlanma, başgicəllənmə, çapalama halları müşahidə edilir. İfadənin məcazi mənası da buradan törəmişdir: gözlənilməz hərəkət edən adam haqqında “beyninin qurdu tərpənib” deyirlər.

İbn Sina haqqında yayılmış xalq rəvayətlərinin birində deyilir ki, tələbəsinin müvəffəqiyyətlərini görəndə paxıl müəllim daha İbn Sina yanına buraxmır, müalicəsini ondan xəlvət aparır. Bu müəllim bir dəfə beyninə qurd düşmüş bir şəxsin beyin qapağını çıxarır, maqqaşı əlinə alıb beyindəki qurdu qoparmaq istəyir. Müəlliminin hərəkətini gizləncə izləyən İbn Sina qışqırır: "Müəllim! Maqqaşı qızdır ki, qurdu yandırıb öldürsün, yoxsa beyin pərdəsi də zədələnə bilər". Bu rəvayətdə də insan beyninə qurd düşməsi ehtimalı təsdiq edilir.

Ə.Əbülhəsənin "Sədaqət" romanında deyilir: "Trolleybus duracağından bir neçə addım uzaqlaşanda Əjdər dedi: – Mən ərizə verib işdən çıxmalıyam. Sədaqət: *Beyninin qurdu deyəsən yenə tərpənib*".

BƏXT (TALE) ULDUZU

Qədimdə və Orta əsrlərdə Şərqdə (sonralar isə Qərbi Avropada da) saxta nücum elmi mövcud olmuşdur. Bu elmin xadimləri olan münəccimlər səma cisimlərinin (planet, kometa, meteorit və ulduzların) vəziyyətinə əsasən fəal açıq və insan taleyini əvvəlcədən xəbər verirdilər. "Hər kəsin göydə bir ulduzu var" deyən münəccimlər insan doğulanda səma cisimlərinin vəziyyətini göstərən xüsusi cədvəllər tuturdular. Bu cədvəllər vəsi-təsilə adamların və bir sıra hadisələrin gələcəyini guya müəyyən edə bilirdilər.

Yuxarıdakı ifadə, habelə "ulduzu sönmək", "ulduzu parlammaq", "ulduzu bərişmaq", "uğurlu ulduz altında doğulmaq" və s. kimi ifadələr bununla əlaqədar yaranmışdır. İnsan taleyini qabaqcadan xəbər vermək üçün münəccimlər ulduzların hərəkətini diqqətlə öyrənməli idilər. Hətta bir sıra məşhur alimlər də (məsələn, XVI əsrdə Keplər, Tixo Brake və s.) bu "eml"lə məşğul olmuşlar.

H.Zərdabidən bəhs edərkən Z.Göyüşov yazır: "Zərdabi təbiətdəki qanunauyğunluqlardan bəhs edərək, heç bir qanuna-

uyğunluğa əsaslanmayan yalançı elm olan astrologiyanın kəskin tənqidini vermişdir. O deyirdi ki, “göy cisimlərinin yer üzərində ayrı-ayrı adamların taleyinə heç bir dəxli yoxdur, guya “hər kəsin göydə bir ulduzu var” – deyən münəccimlərin iddiası heç bir əsası olmayan boş bir cəfəngiyyatdır”. Deməli, yuxarıdakı ifadə əslində insanların elmə qədərki təsəvvürlərinin dildə qalığıdır.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında Nəbi ilə Həcərin sevişmə epizodunda deyilir:

–“Əzizim, o ülkəri görürsən?”

–Görürəm.

–Mənim bəxt ulduzum da onların arasındadır”.

Əli Tudə “Tale ülkərim” şeirində yazmışdır:

Hərənin göy üzündə
Bir tale ülkəri var.
Axı qışın baharı,
Gecənin səhəri var.

S.Əhmədovun “Toğana” romanında deyilir: “Bu körpənin gözləri səninlə Rəhilənin tale ulduzudur”.

S.Vurğunun bir şeirində “Taleyin ulduzu söndü bir anda!” – deyilir.

(BƏXTİNƏ) OX ATMAQ

Başqa sözlə: taleyini sınamaq. İfadə ən qədim sehrkarlıq inancları ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim insan ova getməzdən əvvəl ovlayacağı heyvanın rəsmi çəkib onu oxlayardı. İlk zamanlar daha çox adət, vərmiş, ustalıq məqsədi izləyən bu hərəkət tədricən rəmzi, sehrkarlıq keyfiyyəti qazanmışdı. Nəsir Rzayev yazır ki, “qaya üzərindəki heyvanın təsvirini nizə və ya oxla vu-

ran – sehləyən ovçu arxayın olurdu ki, ovlayacağı heyvan artıq sehləndi və mütləq ona qismət olacaqdır”.

Bu üsulla bəxti də oxlamaq, sehləmək “mümkündür”.

M.Ə.Möcüz “Mənəm” şeirində yazmışdır:

Zibəs ki, canə doymuşam, oxu kəmanə qoymuşam,
Münəccüma! Səni xuda, o bəxti ver nişan mənə.

“Bəxt” xalq dilində canlı kimi ifadə olunur: *bəxti ayaq üstə olmaq*, *bəxti dönmək* (*küsmək*), *bəxti gətirmək* (*işləmək*, *qururmaq*), *bəxti yar olmaq*, *bəxti sönmək* (*tərs gəlmək*), *bəxti üz-də olmaq*, *bəxtinə təpik* (*şillaq*) *atmaq*, *bəxtinə qarşı çıxmaq* və s.

Bu tərkibdə “bəxt” sözü əslində vaxtilə məlum olub, sonralar unudulan eşq, ailə, ovçuluq allahının adı yerində işlənməmişdir. Bunu izah etmək üçün “ox” sözü üzərində durmaq zəruridir. Dilin ən qədim dövrlərində əlaqədar anlayışlar eyni sözlərlə ifadə olunmuş, tədricən diferensiaslaşma getmişdir.

Tədqiqatçılar qədim türk cəmiyyətinin iyerarxiyasını belə müəyyənləşdirirlər: oquş (ailə), uruğ (nəsil), bod (qəbilə), ok (siyasi quruluşa malik qəbilə), bodun (qəbilələr birləşməsi, qəbilə ittifaqı), el/il (dövlət).

“Oquş” sözünün kökü “oqu” və ya “oq” hesab olunur (oqul/oğul da bu kökdəndir). Cəmiyyətin hüceyrəsi, ən kiçik ünsürü olan oquş (ailə) qan qohumluğuna əsaslanırdı. Oquş adlanan ailə kiçik ailə idi (qədim yunanlarda, romalılarda və başqa xalqlarda isə böyük, geniş ailə mövcud olmuşdur. Bu ailədən olan oğlan və ya qız evlənərkən ata malından öz payını alıb, başqa yerdə ev qurardı (tikərdi). Ata evi ən kiçik uşağa – sonbeşiyə qalardı. Yalnız başqa qəbilədən evlənmək olardı (ekzoqamiya). Bu çox qədim adətin izləri müasir dillərdə yaşamaqdadır.

Adətən gənclər ox atar, ox hara düşsə, oradan evlənər və orada ev qurardılar. Hələ ev, ocaq ilahəsinə ox atıb bəxti sınırdılar. Bir çox xalqlarda ocaq, ev qadın timsalında təsəvvür

edilirdi ki, bu hal matriarxat həyat tərzi ilə əlaqədar olmuşdur. İbtidai qəbilə quruluşunun qalığı olan ocaq kultu qədim yunanlarda da mövcud olmuşdur. Orada müqəddəs ocaq ilahəsi Hestiya hesab olunurdu.

Ox, ov, ev sözlərində müştərək cəhətləri (kompleks semantik əlaqəni) görməmək mümkün deyildir. Demək olar bütün xalqlarda (bəzi istisnaları nəzərə almırıq) ev və ov totemi (allahı) qadın ilahələr olmuşdur. Ov və ox sözlərinin yaxınlığı heç bir şübhə doğura bilməz. Rus dilində “ov” mənası verən “oxota” sözündə “ox” ünsürü diqqəti cəlb edir.

Kökü ov//av ilə bağlı olan avrat//arvad əlində həyat, yaşayış və dolanacağı təmsil edirdi. Qədim şumerlərdə dirilik, yaşayış anlayışı ox işarəsi ilə göstərilirdi. Eyni işarə həm yaşayış (həyat), həm də “ox” demək idi. Qədim Hind-Avropa dillərində hər iki anlayış eyni bir sözlə (“ti”) verilirdi.

Dilimizdəki “arvad” sözünün qədim şəkillərindən biri avrat//avirat//avırğat//orağut tərzində olmuşdur. Sözün kökündə av//ov ünsürü asanlıqla seçilir. Nağıl və dastanlarımızda ev qurmanın (evlənmənin) ovla əlaqədar olduğuna aid istənilən qədər nümunə vardır. Qəhrəman ox atır, ox hara düşsə orada ev qurur, evlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da deyilir: “Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə o atardı. Oxu nə yerdə düşsə orda gərdək tikərdi. Beyrək xan dəxi oxun atdı, dibinə kərtəyin tikdi”.

Orxon-Yenisey abidələrində ev anlayışı əb//əp//av şəklində işlənmişdir. Müasir tuvin diində əpçi sözü arvad anlayışını bildirir. Habelə XIV əsrin abidəsi Seyfi Sərainin “Gülüstən”ində əbçi//epçi sözü “arvad” mənasında işlənmişdir. Kərkəsüz əbçinin əri gözsüz gərək (“çirkin arvadın əri kor gərək”).

Ev//əv//av və avrat anlayışları arasında tipoloji yaxınlıq da diqqəti cəlb edir. Dilimizdəki “evlənmək” anlayışı rusca “жениться” “hər fən” “av-ratlanmaq”) şəklində ifadə edilir.

Avrat (ağurğat) evin (ocağın) mühafizəçisidir, oquşu (ailəni) saxlayan, yaşadandır. Ev//ov qurmaq üçün ova//ava çı-

xırlar, ox//oq atırlar, av-rat alırlar. Oxu isə bəxtə, taleyə atırlar. “Dədə Qorqud”da göstərilir ki, qızlar öz talelərini müəyyən edən ox düşən yerdə ox atırlar, ev, ailə qururlar: “Otuz doqquz qız talehi taleyinə birər ox atdı. Otuz doqquz jigit oxunun dalınca getdi”.

Bu oxlar adətən ev, ailə, ov, tale, bəxt ilahəsinə – bizim zənnimizcə, Butaya (müq.ət: Buta vermək) atılır...(Qədim yunanlarda Apollon həmişə ox ilə birlikdə rəsm edilirdi).

Filologiyamızda uzun müddət ana dilini elmi əsaslarla təhlil edib öyrənmək əvəzinə, onun tərkibinə başqa dillərin (əsasən ərəb və fars dillərinin) izlərini, təsirini axtarmaqla məşğul olmuşlar. Az-çox bənzərlik tapan kimi, bu və ya digər hadisəni, faktı həmin dillərlə bağlamağa çalışmışlar ki, özlüyündə bu hal müsbət qiymətləndirilmiş, savadlılıq, məlumatlılıq hesab edilmişdir. Bir sıra digər sözlər kimi, türk dillərinə məxsus arvad//avrad//avrat//avurğat sözünü də ərəb dilinə məxsus hesab etmiş, bu dilin “övrət” sözü ilə əlaqələndirmişlər. Lakin əslində bu iki vahid “təsadüfi səs uyğunluğu” nəticəsində bir-birinə yaxınlaşan getergen omonimlərdir.

“Ev” və “arvad” anlayışlarının əlaqəsi başqa dillərin materiallarında da müşahidə edilir. Səadət Cağatay göstərir ki, farsca “xanım” (qadın//arvad) və “xaniman” (ev) eyni kökdəndir. Habelə dilimizdə “ev” sözündən düzələn “evlik”, “evdəki” sözləri “arvad” nənasında işlənir. C.Cabbarlının “Almaz” pyesində İbad deyir: “...Bu dayanıb belə, bizim qardaşın evliyi də belə”.

A.Kondratovun “Sirdən birliyə doğru” kitabında deyilir: “15-30 min illər bundan əvvəl Avropa və Asiyada yaşamış insanlar üçün də qadın “torpağın anası” və onun hökmdarı hesab olunurdu. Atlantikadan tutmuş Sibirə qədər nəhəng bir ərazidə arxeoloqların tapdıqları saysız-hesabsız qadın heykəlcikləri və fiqurları bu barədə inandırıcı şəkildə söhbət açırlar. Bütün bu fiqur və təsvirlərdə biz evin ocağını qoruyan qadınla rastlaşırıq (bu təsəvvürün qalıqları bir sıra dillərdə qorunub qalmışdır: qır-

ğız dilindəki “uy” sözü həm “ev”, həm də “qadın” mənasını verir; qədim yəhudi dilində də bu anlayışlar eyni bir sözlə ifadə olunubdur: Tıbet ləhcələrinin birində “arvad” sözü iki hissədən ibarətdir: birincisi “ev”, “yaşayış yeri” mənasını, ikinci hissə isə “ocaq” mənasını verir”.

Mirəli Seyidov yazır: “Oğuz versiyalarına əsasən müəyyənləşdirilir ki, qədim türkdilli xalqlarda ov, ox-yay kultu var imiş və onlar dəmirə ehtiram edirmişlər. Bir çox ədəbi və tarixi abidələrə istinad edilərək göstərilir ki, ox-yay kultu türkdilli xalqlarda ev-eşik, ailə qurmaq kultu kimi gözə çarpır.

Bütün bunlardan sonra poeziyamızda çox işlənən “ox atmaq”, “oxuna//ovuna çıxmaq” və s. ifadələrin məcazi mənasının mənşəyi aydınlaşır: “...Canım nişana olsun, yar oxun atan yerə”.

Görünür ki, qədimlərdə atılan oxun nişana, bu taya dəyməməsi olduqca mənfi qiymətləndirilir, şəxsin qabiliyyətsizliyini əks etdirirdi. Odur ki, “oxu daşa dəymək”, “oxu boşə çıxmaq” tərkibləri “bəxti, taleyi gətirməmək” mənası kəsb etmişdir.

S.Rəhimovun “Şamə” romanında deyilir: “Qızların sevgi, məhəbbət oxları daşa dəydiyindən özləri burada ayrı-ayrılıqda, bircə-bircə eynən daşa dönüblər”.

“BƏLKƏ”Nİ ƏKİBLƏR BİTMƏYİB

Adətən dialoq nitqində “bəlkə” sözü ilə danışmağa başlayıb müəyyən güman, ehtimal irəli sürənlərlə razılaşmadıqda bu qərribə ifadə işlədilir. İfadə maraqlı bir “söz oyunu” əsasında meydana çıxmışdır. Burada əslində “bəlkə” sözü “bəlgə” sözü ilə qarşılaşdırılmışdır. Bəlgə əkinlərin arasında boş qalan, əkilməyən yer, mərz (əkin yerinin hüdudunu bildirən nişan) deməkdir. Bu yer tapdandığı üçün əkilsə də heç nə bitməz. Bəlgəni (bəlgə yeri) əkiblər bitməyib. Sonrdan “bəlgə” sözü “bəlkə” ilə əvəzlənmişdir.

B.Vahabzadə “Çörək – səadət şeirində yazmışdır:

“*Bəlkə... – dedi,
əkiblər, bitməyibdir.*
Anadolu kənlisi gəzdi bütün ölkəni,
Xeyir axtardı,
gördü,
qismətinə şər düşüb.

Qabilin “Nəsimi” poemasında deyilir:

Ola bilər! Ehtiyac möhlət verərsə əgər...
Bəlkə verdi? “*Bəlkə’ni əkiblər, bitsin çətin.*
İsfahan halvasını fəvqünə qalxa bilmək
Bütün adiliklərin, bəşərin, təbiətin?

İfadə tədricən ümumiləşdiyi üçün buradakı “bəlkə” əvəzinə ehtimal, şübhə bildirən başqa dil vahidləri də işlənməyə başlayır.

İ.Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsində” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Reyhan: Gələcəyi kim bilir.

İldırım Atayev: “Kim bilir”i əkiblər bitməyib”.

Ə.Vəliyevin “Görüş” hekayəsində deyilir:

“– Sağlıq olsa, nə vaxt qayıdırsan ?

Əliqulu ümitsiz bir halda dedi:– *Görəkdə...*

Doymazova Əliqulunu lağa qoydu: – *Görəyi əkiblər, bitməyib”.*

BİR BOYNU OLSAYDI BƏŞƏRİYYƏTİN ONU BİR QILINCLA VURARDIM YƏQİN!...

S.Vurğunun "Vaqif" pyesində Qacarın dilindən yayılmış bu ifadə məşhurdur.

İfadənin ən qədim variantının müəllifi qədim Roma imperatoru Kaligula Hay Sezar (12-41 -ci illərdə yaşamışdır) hesab olunur. 37-41-ci illərdə hakimiyyət sürən Kaligula çox amansız və qəddar bir hökmdar idi, bütün hakimiyyəti öz əlinə cəmləmişdi. Özünə allah kimi səcdə edilməsini tələb edirdi. Onun qarşısında hər kəs diz çökməli, ayaqlarından öpməli idi. Həddən ziyadə çılgın olan bu hökmdar qəribə, şiltaq hərəkətləri ilə məşhur idi. Məsələn, öz sevimli atını səfir vəzifəsinə təyin etmək istəyirdi. Bir dəfə sirkdə kütləvi tamaşa zamanı camaat onun xoşladığı aktyorları bəyənməyib, başqa aktyorları alqışladığı üçün əsəbləşən Kaligula demişdi: "Ah, Roma xalqının bir boynu olsaydı, onu bir qılıncla üzərdim". Bu azgınlıqlarına görə də o öldürülmüşdü.

İ.Əfəndiyevin "On manatlıq lüstr" pyesində Midhət Rəhiləyə belə deyir: "Yoxsa elə güman edirsən ki, mən səni xilas etmək üçün bu pulları geri qaytarım? Yox! Əgər on minlərlə sənənin kimisinin bir boynu olsaydı mən uf demədən onu qılıncla vurardım".

BİR GÖZÜ ALA DAĞA BAXIR, BİR GÖZÜ QARA DAĞA

Müasir danışq dilində habelə "Bir gözü şimala baxır, bir gözü cənuba", "Bir gözü şərqə baxır, bir gözü qərbə" ifadələri də işlədilir və bunların hamısından çəp adamları səciyyələndirmək üçün və ya başqa məqsədlərlə istifadə olunur.

Qədim zamanlarda adamlar cəhətləri rənglərin adı ilə ifadə edirdilər. Bir sıra dağ, çay və s. adlarını nəzərdən keçirdik-

də məlum olur ki, onlarda ağ və qara sözləri cəhətləri əks etdirir: Ağsu – Qarasu, Ağ çay – Qara çay, Ağ (ala) dağ – Qara dağ və s.

Güman ki, yuxarıdakı ifadədə “ağ” əvəzinə “ala” işlənməsi ritm, ahəng məqsədilə baş vermiş bir hadisədir.

Ağ və qara sözləri müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə qarşılaşdırılır və mənalandırılır. Avropalılar üçün matəm rəmzi qara, Asiyada isə (Çin, Hindistan) ağ rəng hesab edilir.

Dilimizdə ağ və qara sözləri həm də müxtəlif cəhətləri bildirir. Məsələn, ağ yel şərqdən, qara yel isə qərbdən gələn küləyi ifadə etmək üçün işlədilir.

Tarixən ağ və qara sözləri ictimai-iqtisadi faktorları da əks etdirmişdir: ağ – vergidən azad edilən, qara – vergi verməyə məcbur edilən mənasında işlənmişdir (qara fəhlə, qaragünlü vahidlərində bu mənə mühafizə edilir). Bəzən “ala dağ”, “qara dağ” ifadələri ümumiləşib qeyri-müəyyən bir denotativ ifadəsi üçün işlənir.

Q.Xəlilovun “Mən nə edim” hekayəsində deyilir: “Uşağın ağlayanını yanıma çağırdım, ovutdum, o biriləri də gəlib yanımda oturdular. Ala dağdan, qara dağdan, yalandan-palandan danışıb başlarını qatdım”.

BİRLİKDƏ BİR PUD DUZ YEMƏK

Başqa sözlə, – bir şəxsi uzun müddət ərzində yaxşıca tanımaq, öyrənmək, dostluq etmək.

Qədim zamanlarda duz çox dəyərli, qiymətli bir nemət hesab olunurdu. Qədim xalq adətlərindən olan qonşunun pay göndərdiyi qaba duz qoyub qaytarmaq da bununla əlaqədar yaranmışdı. Danışiq dilindəki “duz günü” ifadəsi də, güman ki, duzun əhəmiyyətini göstərir.

“Birlikdə bir pud duz yemək” insanların bir yerdə uzun müddət yaşadığını, bir-birilə dostluğunu əks etdirir. “Birlikdə

duz yeməmək” ifadəsi isə yaxşı tanımamaq və ya tanımaq istəməmək deməkdir.

Vaxtilə qədim Roma vətəndaşları arasında duz bir dostluq rəmzi hesab edilirdi. Bir sıra ölkələrdə duz (duz-çörək) müqəddəs sayılırdı. Qədim yəhudilərdə və ərəblərdə də duz dostluq rəmzi olmuşdur.

Məşhur “Əlibaba və qırx quldur” nağılında Əlibabamı öldürməyə gəlmiş quldur onun evində xörək yemək istəmir. Çünki o bu evdə duz yesəydi ev sahibini öldürə bilməzdi.

Xalq məişətində evə gələn əziz və hörmətli qonağa adətən duzlu xörək verilir. Başqa bir yozma: arvadın xörəyi duzlu (şor) bişirməsi ərini çox istəməsi kimi yozulur.

M.Müşfiqə həsr etdiyi bir şeirində R.Rza yazır:

*Bir yaz günü tanış oldum onunla.
Sonra da ayrıldım,
payız oldu, qış oldu.
Necə deyərlər,
bir pud duz yedik.
Şeir oxuduq,
Şeir dedik.*

Ə.Əylislinin “Bir misranın yuxusu” hekayəsində deyilir: “İnsafən, Cümşüd özünü çox səbirli aparır... Deyir ki, biz sənən dağda-daşda bir pud duz yemişik, mən sənəni nişanlığa xor baxsam, gərək o duz gözümdən tökülə”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində deyilir: “İkram nəvəsi ilə, məhəbbətlə onun əlini dodaqlarından aralayaraq, iri ovcunda saxlayıb dedi: –Biz hələ deyəsən, əzizim, kifayət qədər duz yeməmişik.

Qaratel bunun mənasını başa düşdü. Bu o demək idi ki, biz bir-birimizi hələ yaxşı tanımırıq”.

BİR NƏFƏR MOLLA, ÜÇ MANAT PUL, BİR KƏLLƏ QƏND

Az xərc çəkməklə evlənmək istəyənlərin arzusu haqqında istehza və ya zarafatla deyilir.

İfadə Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" musiqili komediyasında Sultan bəyin dilindəndir. Qoca və xəsis Sultan bəy üç manat pul və bir kəllə qəndlə arvad almaq arzusu ilə yaşayır və tez-tez bu sözü işlədir.

Firidunbəy Köçərli 1909-cu ildə yazırdı: "İndiki adamlar məhəbbət adlanan ali hissə başqa mənə verirlər. O səbəbdəndir ki, mədəniyyətli millətlər arasında təəhhül və təzvic məsələsinə artıq diqqət yetirirlər və artıq ehtiyatlı olurlar. Burada *bir boşqab şirni və bir kəllə qənd və üç manat pul* ilə tez əldən iş bitib əqdi-nikah olmur".

BİŞMİŞ TOYUĞUN GÜLMƏYİ GƏLİR

Mənasız, bivec iş, hadisə haqqında söhbət gedərkən işlədilir.

Bişmiş heyvan kəlləsinin "gülməsi" və ya bu şəkildə nəzərə çarpması tamamilə təbii və real bir faktır. Məsələn, M.Süleymanlının "Dəyirman" povestində bişmiş toğlu başlarının "gülməsi" belə təsvir olunur: "Göyçək kababçı qulplu qazanların ağzını açıb qarışdırmağa başladı. Dünən kəsilən toğluların başayağıydı, axşamdan bəriydi qaynayırdı. Toğluların üzlərini, başlarını qırxmışdılar. Dodaqları bişib çəkildiyindən çoxu "gülürdü". Qaynadığı qazana gülürdü, göyçək kababçının göyçəkliyinə gülürdü, çömçəsinə gülürdü".

Bişmiş balığın gülməsi rəvayəti isə müxtəlif variantlarda yayılmışdır.

Qədim hind əfsanəsi "Şukasaptati" əsərində tutuquşunun dilindən belə bir əhvalat rəvayət olunur: hind rəcəsi zəngin bir ailədən çıxmış xanımını çox sevirdi. Bir dəfə onların yemək

süfrəsinə qızardılmış balıq gətiriləndə xanım yaşınaraq demişdi: "Mənim ağam, mən bu balıqlara baxa bilmirəm, bəlkə bunlar erkək balıqlardır, deməli, mənə naməhrəmdir". Bu sözlər deyilən kimi qızardılıb süfrəyə qoyulmuş balıqlar elə ucadan qəhqəhə çəkib gülmüşlər ki, bütün səhər əhli onların səsinə eşitmişdir.

Hökmdar bütün müşavirləri, münəccimləri və falçıları cəm edib balıqların gülməsinin səbəbini soruşur, heç kəsdən müvafiq cavab ala bilmir. Belə olduqda hökmdar brəhmənlərin başçısına əmr edir ki, bu sirri öyrənsin, əks halda onu ölkədən qovacağı ilə hədələyir. Evə pərt gəlmiş baş brəhməndən qızı onun kədərinin səbəbini soruşur. Məsələni öyrənən qız qərara gəlir ki, atasının əvəzinə balıqların gülməsinin səbəbini o özü hökmdara danışsın.

Brəhmənin qızı əvvəlcə hadisənin səbəbini açmaq istəmir, bir neçə əlavə müxtəlif misallara hökmdarın başını qarışdırır, bu məsələni açıb-ağartmamasını xahiş edir. Lakin hökmdar dediyindən dönmür, balıqların gülməsinin səbəbini öyrənmək istəyir. Məlum olur ki, hökmdarın balıqlardan yaşınan xanımı öz nöqərləri ilə əlaqədə olmuş. Balıqların gülməyinə səbəb də bu imiş

Ziyaddin Naxşabinin "Tutinamə"sində də balıqların gülməsi ilə əlaqədar olan buna yaxın bir əhvalatdan bəhs edilir.

Bu rəvayət Şərqi müxtəlif xalqları arasında müxtəlif variantlar kəsb edərək yayılıb məşhurlaşmışdır.

S.Rəhimov xalq içində yayılmış həmin rəvayət əsasında "Gülən balıq" adlı hekayə yazmışdır.

Bişmiş balığın gülməsi ilə əlaqədar rəvayətlər mövcud olsa da, ifadə bişmiş toyuğun gülməsi ilə əlaqədar formalaşmışdır: "Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir".

S.Rəhimovun "Ata və oğul" povestində Firəngiz deyir: "Qəhrəmanda elə məzəli xasiyyətlər var ki, az qalır bişmiş toyuğun gülməyi gələ".

Bu ifadə Ziyaddin Naxşabinin "Tutinamə"sində təsvir olunan bir əhvalat ilə əlaqədar olub geniş yayılmışdır. Girman

ətrafında şahənə həyat keçirən bir əmir var idi ki, onun güləndə ağzından qızılgül tökülən bir süfrə yoldaşı var idi. Bir gün bu əmirin çox hörmətli qonaqları gəlir və əmir öz həmsüfrə dostunun qabiliyyətini – güləndə ağzından gül töküldüyünü onların qarşısında nümayiş etdirmək istəyir Dostunun dalınca adam göndərir. Əmirin yanına getməkdə olan dostu yolda dəhşətli də-rəcədə kifir olan bir zəncinin öz-özünə sevindiğini, şadlıqdan atılıb-düşdüyünü görür, bu şadlığın səbəbini öyrənmək istəyir. Zənci bu şəxsə deyir ki, əmirin qonaqları gəlib, onlar bir neçə gün burada olacaqlar, bu qonaqlıqda əmirin həmsüfrə dostu da iştirak etməlidir. Onun arvadı mənim sevgilimdir. Əmirin dostu evdə olmadığı müddət ərzində mən sevgilimlə birlikdə olacağam. Əmirin süfrə dostu bu sözləri eşidib özünü itirir, bərk kə-dərli halda əmirin məclisinə gəlib çıxır: Burada nə qədər çalışır-larsao gülmür, gülə bilmir. Bundan qəzəblənən əmir onu həbs etdirir.

Bu əmirin arvadı filbanın aşnası idi: Həmin gecə filban fili əmirin otağının yanına sürür, otaqdan əmirin arvadı çıxır və elə filin belində iki aşna bir-birinə sarmaşır. Bütün bunarı həbs-xanadan müşahidə edən əmirin süfrə dostu qəh-qəh çəkib güldür. O saat ətrafa qızıl güllər səpələnir.

Səhəri gün əmirlə arvadının oturduğu yerə bağban bir dəstə nərgiz gülü gətirir. Əmirin arvadı o dəqiqə üzünü yana çevirib başdan-ayağa çadraya bürünür və deyir: “Nərgiz gülü formaca gözə oxşayır, mən isə istəmirəm ki, ərimin gözündən başqa qeyri bir göz mənə baxsın”.

Onların süfrəsinə bişmiş toyuqlar qoyulmuşdu. Bu sözlər deyilən kimi onlar gülməyə başladılar. Arvad əmirin yaxasından yapışdı ki, toyuqların gülməsinin səbəbini desin.

Bu əhvalat ətrafa yayıldı. Bişmiş toyuqların nə üçün güldüyünü heç kəs izah edə bilmirdi.

Əmirin süfrə dostu da bunu eşitdi və əmirə xəbər göndərdi ki, bu hadisənin səbəbini deyə bilər. Əmir köhnə dostunu yanına gətirtir. O da əvvəl gülməməyinin səbəbini deyir,

həbsxanada müşahidə etdiyi epizodu əmirə danışır və onu başa salır ki, onun xain arvadının danışığına bışmış toyuq nə üçün gülmüşdür.

BOYUNA QAMIŞ ÖLÇÜM

İfadə qarğış məqsədi ilə işlənir.

İfadənin əsli “boyuna ip ölçüm” şəklindədir. Qədim zamanlarda meyidin boyunu iplə ölçərdilər ki, qəbir artıq qazılmasın.

N.B.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” pyesində Fatma xanım deyir: “Taqsır mənim o arvadağız oğlumdadı. Elə oğulun *boyuna ip ölçüm*”.

Sonra dildə özünü götürəən disfemizm qanununun (evfemizmin əksi olan qanun: neytral vahidlər əvəzinə vulqar, kobud sinonimləri işlətmə) təsiri ilə “ip” əvəzinə “qamış” işlədilməyə başlamışdır.

İ.Əfəndiyevin “Bizə inan” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Zabitə: – Niyə dinmirsən? Kişi deyilsən?”

Feyzi: Lənətə gəlsin...

Zabitə: *Boyuna qamış ölçüm sənin kimi kişinin*”.

BU DÜNYANIN ADAMI DEYİL

Real həyatla əlaqəsi az olan aciz, xəyalpərvər adamlar haqqında deyilir.

İfadə bir sıra dünya dillərinə İncildən İsanın bir kəlamı ilə əlaqədar yayılmışdır.

C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” dramında nökər Əbdül deyir: “Hacının birinci arvadı rəhmətlik elə bilirdin ki, *bu dünyanın adamı deyildir*. Gülərüzlü, mərhəmətli, mənə öz qardaşı kimi baxardı”.

V.Babanlının “Vicdan susanda” romanında Mərhəmət xanım öz qızı Alagözə deyir: “Fəqirhəlliq, ismət-həya elə birçə sizin nəslə qalıb. Elə bil heç *bu dünyanın adamları* deyilsiz, fəndiniz, bəcliyiniz yoxdur”.

BUĞDA YEYİB CƏNNƏTDƏN ÇIXMAQ

Kinayə ilə: dərdi olmamaq, qayğıdan qurtarmaq.

Dini rəvayətlərə görə guya allah Adəmlə Həvvaya buğda (bəzi rəvayətlərdə isə alma, üzüm və s.) göstərib deyir ki, bunun meyvəsindən yeməyin, əgər yesəniz, özünü zəlm etmiş olarsınız. Şeytan bunların əlindən yanıqlı idi. Axı allah ona əmr etmişdi ki, bunlara baş əysin. Şeytan Həvvanı başdan çıxarıb ki, bu meyvəni yeyən həmişəlik cənnətdə qalar (bəzi rəvayətlərdə: allah kimi yaxşı, yamanı seçə bilər). Əvvəl Həvva, sonra da Adəm həmin bitkidən yeyirlər və buna görə də cənnətdən çıxarırlar.

Xristian dininə görə cənnətdən qovulmanın səbəbi Həvvanın və sonra da Adəmin buğda yox, meyvə – qadağan olunmuş meyvə (alma və s.) yemələri olmuşdur.

Y.V.Çəmənəzəminlinin “Arvadlarımızın halı” adlı publisist yazısında deyilir: “Əhdi-ətiqə gəldikdə arvadı kişiyyə tabe görürük. Tövrətin verdiyi xəbərə görə cənnət qapılarının insan üzünə bağlanması səbəbi arvad olub: Həvva “qadağan olunan meyvə”dən yeməyə idi və Adəmi də yoldan çıxartmasa idi, insan əbədi səadətə nail olardı. Odur ki, allahın arvada qəzəbi keçib, onları hamiləlikdə zəhmətə və doğduqda ağrıya düşər olmağa məhkum etdi və əmr elədi ki, arvadlar kişilərin təhti-rəyasətində olub, onlara tabe olsunlar”.

Bəzən bu ifadə öz əsil, ilkin mənasında işlənir.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında Səlimənin düşüncələri belə verilir: “Doğrudur, bütün canlı məxluqatın axırı torpaqdır...Lakin bu nəticə heç bir zaman təbiət gözəlliklərinin ahəngini pozmamışdır. Bu ahəng əbədidir. Bu

ahəng həyatın qanunudur. Geri qayıtmaq olmaz. O, çılpaq tövlələrdə mal-qarayə qulluq edir və bunu zəruri sanır. Çünki bu onun iirəliyə doğru gedən yoludur. Bu, *buğda yeyib behiştədən - çıxan* Adəmlə Həvvanın yoludur. O, məhz bu yolu "özünün əsl böyük səadəti hesab edir".

Həmin rəvayət və ifadə ilə əlaqədar dilimizdə "iki(bir) buğda" ifadəsi də çox işlənir.

Satdı gülzarı-behişti *iki buğdaya* babam,
Satmasam naxələfəm mən onu bir arpayə (M.Ə.Sabir).

Baş çıxarmaq həm çətindir, həm asan
İblisindən, mələyindən dünyanın.
Adəm satdı *bir buğdaya* cənnəti,
Tora düşdü kələyindən dünyanın (B.Vahabzadə).

BURDA MƏNƏM, BAĞDADDA KOR XƏLİFƏ

Heç kəslə razılaşmayan və ya heç kimi bəyənməyən, öz bildiyindən əl çəkməyən adamların dilindən istehza ilə işlənir.

Bağdad xəlifələrinin acınacaqlı taleyinə işarə olan bu ifadənin yaranması da tarixi faktlarla əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, X əsrin əvvəllərindən başlayaraq xilafət üstündə gedən mübarizələr nəticəsində bir sıra xəlifələr məğlub edilir və gözləri çıxarıldı. Bunlardan biricisi Əl-Qahir idi. O, könüllü surətdə taxtdan əl çəkmədiyi üçün kor edilmiş və 17 il dilənçi vəziyyətində yaşamışdı. Xəlifə Əl-Mütəki isə kor ediləndən sonra 24 il yaşamışdır. Ondan sonra taxta çıxmış Əl-Müstəqfinin də gözləri çıxarılmışdır.

M.S.Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanında kor xəlifələrin taleyindən obrazlı şəkildə bəhs olunur.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında Aslan müəllim deyir: “Biz bəzən uşaqların üzünə onları tərifləyirik. Deyirik, sən beləsən, filansən. Bu, mənə, o qədər də düzgün deyil. Onun gözü tez dumanlanır, yerişini itirir. “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” – deyib heç kəsi, hətta öz müəllimini də bəyənmişəm.”.

BURUN SOXMAQ

Bir işə müdaxilə etmək, qarışmaq, maraqlanmaq mənasında mənfi çalarlıqda işlənir. Əslində burada burun yox, baş sözü ifadənin təşkilində rol oynamışdır. Baş (burun) soxmaq işə ovçuluq peşəsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Müxtəlif yuvalara baş soxan ovçuların başsız qalması haqqında məzəli rəvayətlər məlumdur. İfadə bələd olmayan, zəruri olmayan hər hansı yerə (sonralar işə, məsələyə...) baş (və ya burun) soxmağın mənfi nəticəsini də əks etdirir.

İ.Hüseynovun “Dəqiqələr və illər” hekayəsində deyilir: “Məgər Dünyamalı kişinin qızı ərinin hər işinə *burun soxan* arvalardandır? O heç vaxt heç bir işə qarışmır”.

Ə.Əbülhəsənin “Sədaqət” romanında bir cavan deyir: “Sən ki üzümçülüyn, şərabçılığın əleyhinəsən, belə məclislərə *burnunu soxmasan* yaxşıdır”.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsində” romanında deyilir: “Sual Nadirənin acığına gəldi və o əsəbiliklə uşağın üstünə qışqırdı: – Sən hər yerə *başını soxma*, yeri get dərslərini hazırla”.

Aşağıdakı misal da ifadənin mənşəyi ilə əlaqədardır: “Milyon dəfə tapşırıbmışam ki, başın girməyən yerə *bədənini soxma*” (Hüseyn İbrahimov. “Milyonçunun ərköyün oğlu”).

BUTA VERMƏK

Başqa sözlə: birisini nişan vermək, iki nəfərin (oğlan və qızın) talelərini bir-birinə bağlamaq.

Eramızdan əvvəl VI əsrdə Şərqdə geniş yayılmış budizm dininin banisi Bud(d)anın adındandır. Onun əsil adı Siddhartha Qautama, ləqəbi Buddha idi. Bu xüsusi ad, gözəl, sevgili və nişan//nişangah mənalarında ümumiləşmişdir. Aşıq Alı ilə deyişməsində Aşıq Ələsgərin dediyi aşağıdakı bənddə həmin mənalar müşahidə edilir.

Ələsgər, əlindən *getdi buta* yar,
Huşum gedib, ağılım olmaz butda yar,
Sinə qoydum, müjganına buta yar,
Əsirgəmə, at oxların dal-dala.

“Dədə Qorqud” dastanlarında da buta//puta sözü “ox atmaq üçün nişangah” mənasında işlənir: “Qarıciq anam olurunda yeri qalmış; Oğlum Uruz ox atanda *puta* qalmış; Oğuz bəyləri at çapanda meydan qalmış...”. “Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını qara yerin üzərinə qurdurmuş idi. Yoldaşları ilə *buta atıb* oturardı”. Yəni orada belə deyilir: “Otuz doqquz qız taleli taleyinə birər ox atdı”.

İnsanlar bəxti canlı, real bir varlıq təsəvvür etmişlər. Buradan da “bəxti yatmaq”, “bəxti oyanmaq”, “bəxti ayaq üstə olmaq” və s. ifadələr meydana gəlmişdir. Hətta şəxsin öz bəxtinin dalınca getməsindən, onu axtarıb tapmasından, onunla söhbət edib ondan məsləhət almasından bəhs edən nağıllar, rəvayətlər də vardır.

Məlum olur ki, çox-çox qədimlərdə “buta” tale, bəxt tanrısının adı imiş. Habelə bu tanrının rəmzi nişan, nişangah mənası da kəsb etmişdir. Qəhrəmanlar ova çıxılmazdan əvvəl bəxt, məhsuldarlıq tanrısına – butaya ox atarmışlar. Oxun butaya dəyməsi yaxşı fal, dəyməməsi isə (“ox daşa dəymək”) pis fal hesab

olunmuş. Get-gedə buta həm də eşq, məhəbbət tanrısı mənası kəsb etmişdir.

Eyni mənə dəyişmələri yunanların ən qədim allahlarından “Apollon” sözündə də baş vermişdir. Həm buta, həm də Apollon anlayışında qədim totemizmin izləri mühafizə olunmaqdadır. Lap əvvəllər qoyun şəklində təsəvvür edilən Apollon-tədricən bəxt, tale allahı səciyyəsi kəsb etmişdi (guya gələcəkdən xəbər verərmiş). Buta//puti (“bhuta”) isə qədim sanskrit dilində devlərdən (allahlardan) birinin adıdır (Xatırladaq ki, Hindistanda İndra da belə dev-allah adlarındandır). Klassik ədəbiyyatda işlənən “büt” sözü gözəl, sevgili mənasına gəlir və bu məcazi mənə Buddanın heykəli ilə əlaqədar yaranmışdır.

Buddizmin geniş yayılmış qollarından birinə (dzen-buddizm) görə dünyəvi və ruhani aləmlər arasında keçilməz hədd yoxdur, əksinə bunlar bir vəhdət təşkil edirlər. Odur ki, elə bu dünyada allaha qovuşmaq olar, allahı öz ruhunda, varlığında tapmaq olar. Dərin həyəcan, sarsıntı nəticəsində insan şüurunda qəflətən bir fikir aydınlığı da yaranır ki, bu hal şəxsin təbiətində Buddanın təzahüründən başqa bir şey deyildir. Nağıl və dastanlarımızda adətən ağır mənəvi sarsıntıdan sonra qəhrəmanlara buta verilir. Buta verilən şəxs tezliklə işini, vətəninini, dost-tamşlarını, valideynlərini tərk edib, öz butası dalınca yollanır. Buddizmdə də həyatın yeganə məqsədi şəxsin öz allahına – butasına qovuşmasına cəhd etməsindən ibarətdir. Çünki vaxtilə Budda özü də vətəninini, ailəsini, məsləkini, mülkünü, şahənə paltarlarını tərk edib, ovçuların sarı paltarını geyib ibtidai şəkildə yaşamağı üstün tutmuşdu. Budda ovçu və çoban qəbiləsindən idi. Folklorlarda da buta verilən şəxs vətəninini, ata-anasını, qohumlarını tərk edir, öz butasının, bəxtinin dalınca yollanır. Folklorşünas Azad Nəbiyev yazır: “Azərbaycan əsatirində Hörmüzü məhəbbətə qovuşduran gözəllik və məhəbbət ilahəsi xeyirxah Butadır. Bu xidmətinə görə Hörmüz ona gözəllik və məhəbbət ilahəliyini vermişdir. İnsanlara gözəllik və məhəbbət paylayan da həmin görüşlərə görə Butadır. Ehtimal ki, məhəbbət dastanlarımızda gördüyü-

müz “buta”, “buta vermək” də məhz həmin görüşlərlə bağlıdır. Buta verilən bədahətən şeir deyir, saz çalır, haqq aşığı olur. Çünki aşiq bu qüdrəti haqdan, müqəddəs tanrıdan alır...Buta verilən heç bir süjetdə qəhrəmanın məhvini, məğlubiyyətini görmürük. Ən çətin anda belə məhəbbət tanrısı qəhrəmana öz kömək əlini uzadır”.

Mirəli Seyidov yazır:”Aran-Alban tarixini araşdırarkən aydınlaşdı ki, türkdilli hunlarda gözəllik ilahəsi olmuşdur. Təəsüf ki, tarixçi bu ilahənin adını vermir... Ata-babalarımız gözəllik ilahəsinə də tapınmışlar”.

Bu gözəllik ilahəsinin Bata (buta) büt olduğu şübhəsizdir.

M.H.Təhmasib yazır:”Buta almaq qəhrəmanın daxili aləmini, onun bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu tamamilə yeni bir insana çevirir. Hətta əksər dastanlarımızda qəhrəmanın bundan əvvəlki mənliyi ilə butadan sonrakı mənliyi tam mənası ilə bir-birinə zidd olur”.

“Qurbani” dastanında deyilir:

Qurbani gül dəstə bağlar oxuna,
Sənəm buta, yarım müjan oxuna...

“Aşiq Qərib” dastanında deyilir:

Vaqeədə Rəsula *buta verdilər*,
Doldurub camını buta verdilər,
Tiflisdə Sənəmi buta verdilər,
İşim oldu zikri illəllah mənim.

ÇİRAQ YANDIRMAQ

Habelə eyni mənada “goruna (qəbrinə) çiraq tutmaq (yandırmaq)”, “qəbri üstə çiraq yandırmaq” ifadələri çox qədim bir adətin izlərini dildə yaşatmaqdadır.

Qədim zərdüştiliyə görə ölənin qəbri üstə üç gün çiraq yandırılmalıdır. Çünki öləndən sonra onun ruhu üç gün cismi tərki edir. Odur ki, sahibsiz qalmış cismə bədxah ruhların sahib ola bilməməsi üçün ölənin başı üstündə üç gecə-gündüz çiraq yandırılmalıdır. Üç gündən sonra (dördüncü gün) ölənin ruhu Çinvatadan (Sirat körpüsündən) keçməli olur. Bu üç gün ərzində ölənin üçün çiraq yandırılıb onun yanında qalmaq, onun ruhunu qorumaq adətən övladların borcudur. Odur ki, şəxsin övladı varsa, onun dərdi yoxdur, çünki onun “öləndən sonra çirağını yandıranı” vardır. Ən qədimdə bu çiraq mütləq meyidin başı üzərində və tədricən qəbri üzərində yandırılırdı.

Nəzərə alınmalıdır ki, atəşpərətliliyə görə meyid basdırılmırdı, üç gün evdə qaldıqdan sonra damxaya qoyulur və quşlara yem olurdu. Üç gün meyidi qoruma adətinin izləri folklorlarda aydın müşahidə olunur. Bəzi nağıllarımızda kimsəsiz qalaçaya girmiş qızların bir ölüyə rast gəlməsindən, ölü ilə qırx gün qalaçada qalmasından, otuz doqquzuncu gün başqa bir qızı öz yerinə qoymasından və s. bəhs olunur.

Anarın “Dədə Qorqud” kino-dastanında deyilir: “Bayındırın cənazəsini qaldırdılar, yerinə daş qoydular. *Qəbrinin üstündə şam, çiraq yandırdılar*”.

Sonralar “çirağını yandırmaq” ifadəsi “nəslini davam etdirmə, varidatına sahib olmaq” anlamı kəsb etsə də, əvvəlki mənə ilə əlaqəsini tam qırmamışdır.

“Əsli və Kərəm” dastanında övladsızlıqdan şikayətlənən Ziyad xan deyir: “Keşiş, nə sənin övladın var, nə mənim. Öləndən sonra bizim *çirağımızı kim yandıracaqdır?*”

Bu qədim adət haqqında Ə.Əylislinin “Bir misranın yuxusu” hekayəsində belə deyilir: “Dam-daş satmaq Buzbulaqda

insan adına yaraşan əməl hesab olunmur. Ona görə ki, hər kəsin evində onun öz ata-anasının ruhu var və o evdə *çıraq yandırılıb*, ata-ananın ruhunu şad etməyə əgər sənin gücün, mərifətin çatmırsa, qoy o ruhsa da barı orada həmişə rahat qalsın. Ata-ana ruhunu yerindən dərbədar eləmə”.

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir: “Anam evdəydi... Otaqlarda, eyvanda elektrik lampası olmasına baxmayaraq, o çırağı da saxlayırdı və gecə həmişə yanılı qalırdı. “Atanın evinin işığını söndürməyəm” deyəndə də, biz uşaqlıqda bunu nəzərdə tuturduq. *Çıraq səhərəcən yanmalıdır*”.

DABAN ƏLLİ ALTI

Əsasən danışığı dilində işlənən bu ifadənin əsl “daban əlaltı” şəklində olmuşdur. “Daban əlli altı eləmək (qaçmaq)” tərkibi çox iti, sürətlə qaçmağı obrazlı şəkildə bildirmək üçün işlədilir.

“Daban əlaltı” ifadəsi qaçmaq hərəkətini obrazlı və konkret şəkildə səciyyələndirir. Həmin ifadənin bu ilkin variantı Anarın “Dantenin yubileyi” povestində işlədilmişdir. Povestdə təsvir olunur ki, Məcid həmişə Eldarı əsəbiləşdirir. Bir dəfə yenə onu əsəbiləşdirərkən “Eldarın yerindən sıçramasıyla Məcidin qapını çırpıb *daban əl altı* qaçması bir oldu”.

Dabanın əl altına (və ya əl altının dabana) dəyməsi üçün iti sürətlə qaçmağa hazırlaşarkən adətən əl altına (əlin içinə) tüpürüb bir-birinə sürtürlər. Bununla əlaqədar dilimizdə həm də “dabanına tüpürmək” ifadəsi eyni anlayışı bildirmək üçün işlənilir.

“Nağıllar” kitabında deyilir: “Keçəlin gözü dörd oldu. O saat *dabanına tüpürüb* evdən çıxdı”.

S.Əhmədovun “Toğana” romanında Səməd belə düşüncə: “QAZ-24” burda olaydı, mənim altımda. Sürüb-sürdürüb çataydım Sarı yalın ayağıma. Vilənli davam gətirərdi gəlişimə?”

Sən ölmə, *dabanına tüpürüb* bayaq götürülərdi, “Moskviç”i də yadından çıxarardı”.

B.Vahabzadənin “Muğan” poemasında deyilir:

Düşməninə o deyir ki,
Əgər gəlsən
Yumruğumun ləzzətini sən görərsən.
Gəldiyinə peşman olub
Dabanına tüpürərsən.

DAMCI DAŞ DƏLƏR

İfadə Ovidinin (eramızdan əvvəl 43-cü il ilə eramızın 17-ci ii arasında yaşamışdır) əsərlərindən bir sıra dillərə yayılıb, atalar sözü kimi məşhurlaşmışdır. Əslində bu fikir qədim yunan mənbələrində də özünü göstərir. Məsələn, Lukretsi (eramızdan əvvəl 99 – 55-ci illər) “Şeylərin təbiəti haqqında” poemasında yazmışdır: “Damla daş yonar”.

“Əkinçi” qəzetində dərc edilmiş (29 mart 1876-cı il) bir yazıda deyilir: “Elm kitablarımız olsa, onları oxurlar və necə ki *su damcı-damcı düşmək ilə daşı deşər*, habelə o kitabları oxumaqdan elm və ədəb mürur ilə xalqın könlündə nəqş bağlayıb möhkəmlənər”.

B.Vahabzadənin “Ağlar-güləyən” poemasında belə bir dialoq vardır:

Səhhət:

Məgər görməmişəmmi
Damcı necə daş dəlidir?

Sabir:

Dəlidir, çox yavaş dəlidir.

DAMDAN DÜŞDÜ

Bu ifadə “göydən düşdü” şəklində də işlədilir. Əsassız, yersiz olan hər şey haqqında deyilir. Tədqiqatçılar bu ifadənin tarixi kökünü belə izah edirlər: Nəsrəddin şah Qacar zamanı (1848 – 1896) Tehranın şəhər hakimi Vəzir Nizamın yanına bir şikayətçi gəlir və bir şəxsin onun evinə sahib çıxdığından şikayətlənir. Vəzir Nizam şəxsi çağırır onun evə sahib ola biləcəyini bildirən sənədləri tələb edir. O şəxs belə cavab verir: “Mən göydən düşmüşəm və ev də mənimdir”. Vəzir Nizam onu mühüm döyürür, nəhayət o taqsırını boynuna alır. Onda Vəzir Nizam deyir: “Bilirsənmi mən səni nə üçün döydürdüm? Ona görə ki, gələn dəfə göydən düşəndə özünə yox, öz evinə düşsən”.

DAMOKL QILINCI

Başqa sözlə: daimi təhlükə, insanın başı üstündən əskik olmayan təhlükə.

Bu ifadə vaxtilə Siseronun bəhs etdiyi qədim yunan əfsanəsi ilə əlaqədar olaraq yayılmışdır. Sirakuz hökmdarı Böyük Dionisinin (e.ə.IV əsr) ən yaxın dostu və sevimlisi olan Damokl padşaha paxıllıq etdiyini bildirmiş, onu insanların ən bəxtəvəri hesab etdiyini söyləmişdi. Bunun müqabilində Böyük Dionisi onun yanıldığını sübut etmək məqsədi ilə bütün hakimiyyətini Damokla verərək onu öz yerinə şahlıq taxtına çıxardır. Əmrinə bütün sarayın müntəzir dayandığı Damokl zövq-səfa içərisində yaşamağa başlayır. Lakin bir dəfə ziyafət zamanı Damokl başı üzərində tükdən asılmış olan çox iri və iti bir qılıncı görür. Damokl həmin yerdən qalxıb qaçdıqda Dionisi ona deyir: “Bu qılınc, hökmdarları daim hədələməkdə olan təhlükənin rəmzidir”.

Fikrət Sadığın “Vaxt” şeirində yazır:

*Başımızın üstündə,
Vaxt – Damokl qılıncı,
Hər işi vaxtında gör –
Vaxt üstünü alınca.*

M.İbrahimov "Gözəl dünya, dərqli dünya" məqaləsində yazmışdır: "...Hazırda bəşəriyyətin qarşısında duran ən vacib məsələ sülhü, əmin-amanlığı qoruyub saxlamaqdır, müasir insan mədəniyyətini *Damokl qılıncı* kimi təhdid edən müharibə təhlükəsini aradan qaldırmaqdır".

Xəlil Rzanın "Hara gedir bu dünya?" şeirində deyilir:

*Başımızın üstündə Damokl qılıncı var,
Yalnız silahsızlığa ərzin ehtiyacı var.*

DAŞ-BAŞ ELƏMƏK

Başqa sözlə: aldatmaq, kələk gəlmək, fırlıdaq yolu ilə qazanc əldə eləmək.

İfadə keçmişdə Azərbaycanda baqqalların ticarət üsulu ilə əlaqədar yaranıb, sonralar ümumiləşərək məcazi mənə kəsb etmişdir.

Baqqalların tərəziləri müasir tərəzilərdən çox fərqli idi. Bu tərəzilərin üst hissəsi "baş" adlanırdı (Bununla əlaqədar "tərəzinin başını düzəlt" tipli ifadələr işlənir). Yuxarıdakı tərkibin (daş-baş) birinci hissəsi (daş) isə çəki daşını bildirilir. Özü də bu çəki daşı indiki şəkildə metaldan yox, çaylaq daşından olurdu. Avam camaat alver edərkən hiyləgər baqqallar adətən tərəziyə daş qoyur, bu zaman tərəzinin başını əyir və bu yolla oğurluq edirdilər.

İfadənin məşhurlaşib yayılmasında sözlərin daxilən ahəngdar (həmqafiyə) olması da mühüm rol oynamışdır.

DAŞINI ATMAQ

Məcəzi mənada əl çəkmək, istəməmək, boşlamaq və boşamaq, xilas olmaq, yaxasını xilas etmək deməkdir.

İfadə qədim adət və təsəvvürlərlə əlaqədardır. Vaxtı ilə arvad boşayan kişilər bir neçə daş (adətən üç) götürər, “nikahım boş olsun” deyib istənilən istiqamətə atardılar. Bununla da nikah pozulmuş hesab olunardı.

Çox qədim ibtidai təsəvvürə görə insanların ruhu daşlara keçir və daşlar insanın özünü tamamilə əvəz edə bilər. Hər kəsin bir daşı var imiş (“Daşım başıma düşsün” qarğış ifadəsi də bununla bağlıdır). Bu daşlar da insanlar kimi həyat keçirir, hərəkət edir, həm də müəyyən vaxtda insana çevrilə bilər. Daşını atmaqla sanki bu daşın sahibi olan adamı da atır, özlərindən uzaqlaşdırırdılar.

Görkəmli Azərbaycan şairi Şəhriyar yazır:

*Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlar ilə başı-başa çatıblar,
Aşnalığın **daşın** bizdən atıblar...*

Bu qədim ifadə müasir ədəbi dilimizin bütün üslublarında çox işlənir, “Kommunist” qəzetində oxuyuruq: “*Kolxoz geriliyin **daşını ataraq qabaqcıllar sırasına çıxdı**”.*

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestində belə bir dialoq vardır:

“–Cavanlar ittifaqından üçcə subay qalıb ki, gözə dəyəni sənşən.

– Dediyn odur ki, subaylığın daşını atım?

– Gərək çoxdan ataydın”.

Ə.Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” povestində deyilir ki, Ağayar kolxoza “sədr olmaq ümidinin *daşını* həmişəlik *atmalı oldu*”.

DAŞQALAQ ETMƏK

Başqa sözlə: öldürmək, daşa basmaq.

Qədim insanlar daşa etiqad edir, onun qüvvəsinə inanırdılar. Təsadüfi deyil ki, bir sıra dinlərdə günahkarın daşqalaq edilməsi tələb olunur. Bu adət qədim Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı və müasir Amerika hinduları içərisində indi də yaşamaqda davam edir.

Quranda şeytan (qədim yəhudilər buna “Şatana” deyirdilər) adətən “Rəcim” adlanır ki, bu da daşqalaq edilmək, daşa basılmaq mənasındadır.

Ehtimal ki, qədimdə daşın təmizləyici, saflaşdırıcı qüvvəsinə olan etiqad həmin daşqalaq etmək adətini doğurmuşdur.

Qədimdə bir sıra xalqlarda belə bir adət olmuşdur ki, müəyyən cinayət işləmiş bir şəxsi daşa basıb öldürərdilər. Cəza yerinə yığılmış adamlar caniyə daş atardılar. Burada birinci daş, adətən, şahidlər atmalı idi.

DEDİ-QODU

Bu ifadə bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bəziləri buradakı “qodu” sözünün “qovdu” feilindən, başqaları isə “qoydu” feilindən törədiyini söyləmişlər.

Məsələ burasındadır ki, yuxarıda göstərilən “qodu” və ya “qoydu” sözlərinin heç biri “dedi” ilə əlaqəsi olan sözlər deyildir. Yalnız feil olmasına görə bunlar eyni qrupa (feil qrupuna) daxil edilə bilər. Lakin sözlərin birləşə bilməsi üçün onların eyni nitq hissəsinə daxil olması kifayət deyildir. Hər feil hər hansı feillə, isim isimlə və s. birləşib bir tərkib əmələ gətirə bilməz. Sözlərin bir vahid şəkildə birləşə bilməsi üçün daxili əlaqə, rabitə

də lazımdır. Başqa sözlə, ümumiyyətlə, qoşa sözlərin komponentləri bir-biri ilə ya sinonim, ya antonim, ya da korrelta(iv) münasibət olmalıdır."Dedi-qədu" vahidinin ikinci komponentini "qovdu" və ya "qoydu" hesab etmək ona görə mümkün deyildir ki, bu feillərin "dedi" sözü ilə göstərlən semantik münasibəti yoxdur.

Bəs buradakı "qədu" nədir? Bizə belə gəlir ki, bu sözün kökü "qo-" olub, şəkilçisi "-du", əslində "dedi" sözündəki eyni şəkilçiyə qafiyə məqsədilə işlədilmişdir. Buradakı "qo" müxtəlif variantlarda (qo//qud//qid) vaxtilə elə "de" (danış, söylə) mənasına gələn söz olmuşdur. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"un sonunda verilmiş lüğətdə "qu qılmaq" ifadəsi söz gəzdirmək kimi izah edilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da tam eyni tipli cümlələrdə işlənən "qu" və "xəbər" sözlərinin sinonimliyi heç bir şübhə doğurmur:"Əvvəl yigirmisi vardı Dirsə xana bu xəbəri gətirdi". Ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxı gəlidi və bir qu dəxi onlar gətirdilər".

"Qu deyəndə qulaq tutulur" ifadəsindəki "qu" sözü də "söz" mənasına gəlir.

"Bilmirəm nə qırıldadırsan" tipli tərkiblərdəki "qırıldamaq" sözü əslində "qı(r)" (qu) kökündən düzəlmədir. "Qırıldamaq" məcazi mənada həmişə "söyləmək", "danışmaq" əvəzinə işlənən mənfi çalarlı sinonim söz keyfiyyəti almışdır. Qu feili isə "quruldamaq", "qarıldamaq" sözləri ilə qarışdırılmamalıdır. Həmin sözlər də məcazi mənada (metafora kimi) "danışmaq" mənasında işləyə bilər. Lakin bunların nominativ mənası da vardır və bunlar təqlidi sözlər hesab olunurlar, "qırıldamaq" və "qırıldatmaq" isə həmişə danışmaq mənasında işlənir.

C.Cabbarlının "Yaşar" pyesində kəndlilərin başa düşmədiyi elmi dildə danışan, spesifik terminlər işlədən Yaşara dostu Toğrul belə deyir:"...Başına dönüm, daha çox dərindən qırıldatma". Yəni həmin əsərdə savadsız kəndli Əmirqulu qəliz ibadə

rələrlə, ərəb, fars tərkiblərini çox işlətməklə danışan Həsənə deyir: "Belə qırıldı ki, bu xalq da bir şey başa düşsün də..."

"Qo" (qu//qı(r) sözü sinkretik (feil-isim) sözlərdəndir və bu cəhətdən bir sıra vokativ sözlərə bənzəyir, adətən "demək" sözü ilə işlənir: qa deyəndə at, qu deyəndə su...

"Q" və "h" səslərinin yaxınlığı və birinin digərinə keçməsi məlumdur. "Qo" (ho) sözünün işləndiyi "Hoha var dağa qaldırar, hoha var dağdan endirər" cümləsinin "Söz var dağa qaldırar..." variantı da çox işlənir və burada da onun sözlə sinonim olduğu aydınlaşır.

Sinkretik "qo (qu) qı" sözü məhz müstəqil söz olduğu üçündür ki, bir sıra yarımçıq təkrarların birinci tərəfində işlənir. Məsələn, aşağıdakı misallarda olduğu kimi: Elə bir qır-vır salmışdılar ki, mənə daha qulaq verən yox idi (Ə.Sadıq). Bir az qıdır-vıdırdan sonra deyir (R.Əfəndiyev). Salona qar-qur düşdü (S.Dağlı).

Habelə qıd-bıd, qıdı-bıdı, hıd-bıd, hıdı-bıdı, qıd-mıd, hıd-mıd sözlərinin də birinci komponentləri (qı(d)// hı(d), qu//qo ilə bağlıdır. Bütün bu sözlər, habelə bəzi dialektlərdə işlənən kart-kurt//qard-qurt, qıdır-mıdır sözləri də yenə "danışmaq, söz söyləmək..." mənalarına gəlir. Bundan başqa "qutu qurumaq//matı-qutu qurumaq" tərkiblərindəki "qu(t)" sözü də göstərilən mənalarla bağlıdır.

Nəhayət, lüğətlərdə bu sözün təkrar növünün də qıdı-qıdı (qıd-qıd) qıdqıdı...işləndiyi, habelə bunlarla yanaşı eyni mənalı "dedi-dedi" sözünün varlığı da göstərir ki, "dedi-qodu" vahidi əslində sinonimlərin birləşməsindən düzəlmiş qoşa sözdür. Məsələn: Dedi-dedi ev yıxar (MİR CƏLAL). Qurdu-qurdu söz kimə lazımdır? (S.RƏHİMOV).

Həmin "qo" ünsürü "qonuşmaq" sözünün tərkibində də özünü göstərir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, müasir dildə müstəqil şəkildə işlənilə bilməyən daha bir sıra arxaik və alınma sözlər öz sinonimlərinin ikinci tərəfində yaşamaqda davam edir: nəsil-soy,

səs-ün, söz-sov, uzun-diraz, bozqır, yığcam, çyrud (yer adı), qab-qacaq, qarın-qarta...

Qeyd olunan "qo" ünsürü günəşi yerdə təmsil edən qorozun (qoroz, horoz, xoroz, xoruz) kökü ilə eynidir. Habelə müxtəlif variantlarda (qodu-dodu-kudu, güdü) işlənən "qodu" da günəşin təmsilçisidir. Qo-roz sözünün kökü "demək, danışmaq, söyləmək, etmək, oxumaq" anlayışı ilə bağlıdır. Eyni hal – "xoruz" məfhumunun "danışmaq" ilə əlaqəsi başqa dillərdə də müşahidə edilir. Bir sıra türk dillərində xoruza "aytac", "eytəc" deyilir ki, bunun da kökü (ayt//eyt) eyni mənalı aytmaq // eytmək feilindəndir. Rus dilində xoruza "petel", almanca "Hohn" deyilir ki, bunlarda da həmin məna vardır.

Qədim atəşpərəstlər günəşə, onun təmsilçisi qoduya, onun xəbərvericisi qoroza iman gətirirdilər ki, hər üç sözün kökü (qo-ho-go-gu) birdir. ("Xoruz olmasa sabah açılmaz?" sualını sonralar atəşpərəstliklə mübarizədə islam nümayəndələri düzətmişlər).

Beləliklə, qo//ho sözü qədim türk xalqlarının tapındığı bir qüvvə, totem, tanrı olmuşdur ki, bu fikri bir sıra tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.

M.Seyidov göstərir ki, "hunlarda göy gurultusuna, ildırımın, şimşəyin tanrısına Quar deyirmişlər". Müəllif "Quar" sözündə qu//ku kökünün yanmaq, səs, bağırıtı, gurultu, mahnı oxumaq, danışmaq mənalı olduğunu iqrar edir.

A.Nəbiyev göstərir ki. "ho" vaxtilə totem imiş; xalq içərisində indi də yaşamaqda olan ilk əmək nəğmələri də bu mülhizəni təsdiq edir:

"Holara
Qurban kəsək
Holara,
Taxıl bol olsun".

Tədqiqatçılar “ho” sözünün müxtəlif ölçüdə təkrarlanmasından ibarət mahnıların folklorumuzda çox yayıldığını göstərirlər.

Akademik N.Y.Marr belə nəticəyə gəlmişdi ki, adətən “sözsüz mahnıların” nəqaratları (yalnız nəqaratlardan ibarət mahnılar nəzərdə tutulur) ən qədim allahların adları olur, qəbilə totemi adlarının qalıqları olur. N.Y.Marr bəzi Qafqaz xalqlarının nəqarat kimi işlətdiyi *Aba dolia*, *Orira* totem adlarını misal çəkir. Tədqiqatçılar rus mahnılarının nəqaratları kimi işlənən “*Oy, Did, Lado*” sözlərinin qədim allahların adları olduğunu göstərirlər. Bütün bunlardan sonra dilimizdəki *qo//qu//ho* ünsürünün günəş, istilik, işıq, bolluq toteminin – allahın adı olduğuna şübhə yeri qalmır.

Ümumiyyətlə, N.Y.Marrın fikrincə, insanlar lap qədimlərdə yalnız “jestlərin” (əl-ayaq hərəkətləri), mimikaların (qaş-göz hərəkətləri) vasitəsi ilə ünsiyyət saxlayırdılar. Guya səsli dil çox sonralar, yazı ilə birlikdə meydana çıxmışdır. Özü də bu səsli dilin yaranması guya müəyyən ayinlərlə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə insanlarda dini təsəvvürlər meydana gəlmiş və adamlar qəbilə allahlarına – totemlərə sitayiş edirmişlər. Həmin totemlərlə qəbilə üzvləri arasında vasitəçi rolunu oynayan kahinlər meydana çıxmışdı. Bu kahinlər müxtəlif ayinlərin (ovdan qabaq, hərbi əməliyyatdan qabaq və s. icra olunan ayinlərin) icrasına rəhbərlik və nəzarət edirdilər. Adətən həmin ayinlər belə icra edilirdi: ov və ya müharibə səhnəsi oynanılır və bu oyun totemə müraciətlə müşayiət edilirdi. Həmin müraciətlər tədricən totemin özü haqqında təsəvvürlərlə assosiasiya yaradır və bu totemin adı kimi dərk olunurdu. Marra görə həmin totem adlarından da başqa sözlər yaranmış və guya ilk dillər belə meydana çıxmışdır.

Dilimizdə “*qo-ho-hu*”şəklində nəqaratların geniş yayıldığı məlumdur. Bu nəqaratlardan düzələn *huda//huday//quda//qudu//qodu* qədim türk xalqlarında göy allahının (günəşin) adı idi ki, sonralar fars dilində *xuda//xuday* kimi işlənməyə baş-

lamışdır. Rus dilindəki го-ворот və (б) or sözlərində də həmin qo//oq ünsürü diqqəti cəlb edir. Rus dilində “гулить – qığıldamaq”, “ни гу гу – dinmir, danışmır mənalarında işlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında deyilir: “Qanturalı sarı donlu qız eşqinə bir “hu” dedi”. Onun çətinliyə düşdükdə, çıxılmaz vəziyyətdə olduqda dedi ki bu “hu” allahın – totemin adından başqa bir şey deyildir.

Qədim yəhudilərin allahı adətən Yahvə (Яхве) adlansa da, tədqiqatçılar bu sözün əslini Yahu və ya Yehu şəklində bərpa edirlər ki, burada da həmin “hu” ünsürü diqqəti cəlb edir.

B.Hüseynli “Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları” əsərində göstərir ki, qədim halay rəqs mahnıları qadınlar tərəfindən ifa olunurdu. İki dəstəyə bölünmüş (hər dəstədə 6-8-dən 20-30 nəfərə kimi olmaqla) qız-gəlin qarşı-qarşıya durub bayatı çağırır və rəqs edirdilər. Halayda çağırılan bayatılara “ay”, “hay”, “ey”, “hey”, “he-hey”, “yar hey” və s. əlavə edilən ünsürlər haqqında folklorşünas M.Həkimov yazır ki, bu nidalar döyüş, cəng meydanında gəraylamaq, nəyləmək və haylamağın qalıqlarıdır. Bunlar bir növ köməyə çağırılan qüvvələrin, totemlərin, allahların adlarının dildə qalığıdır.

DƏDƏ KƏRƏM KİMİ YANMAQ

İfadə XVII əsr şifahi xalq ədəbiyyatında yaranmış “Əsli və Kərəm” dastanı ilə əlaqədardır. Dastanda iki sevgilinin məhəbbətinə mane olmaq istəyən Qara Keşiş heç bir vəchlə Əslini Kərəmə verməyə razı olmur. O, Kərəmi dəfələrlə oğru adlandırır, zindana saldırır, uzun əzab və əziyyətlər verdiyi bu fədakar gəncin inadından əl çəkmədiyini gördükdə ələcsiz qalıb, hiyləyə əl atır. Zifaf gecəsi Əslinin sehlənmiş düymələri açılmadıqda Kərəm od tutub alışır və onun külündən Əsli də yanıb məhv olur.

M.F.Axundovun (1812 – 1878) “Hekayəti -Xırs quldur-basaan” pyesində Bayram deyir: “...Nə gündüz dincələ bilirəm, nə gecə yata bilirəm. Az qalib dəli-divanə olub Məcnun kimi dağ-daşa düşəm, **Kərəm kimi alışam, yanam**”.

Y.V.Çəmənşəminli “Bir cavanın dəftəri”ndə yazır: “Saat on idi, Rəcəb hələ də **Kərəm dədə kimi yanırı**dı. Onu danışdıran eşq havası idi”. Bir az sonra: “Ürəyim dərdləndə baxçanın bir guşəsinə çəkilib oxuyuram. **Kərəm kimi od tutub yanaram**, göz yaşları həzin-həzin yanağım aşağı axar”.

R.Rza “Şeir vəznə və məhəbbət haqqında dastan” şeirində yazmışdır:

Sevdi, sevildi.
Sağlam insana məxsus
bir həvəslə.
Sevdi
nə Fərhad,
nə Məcnun,
nə də Kərəm kimi,
nə daş yondu,
nə zəncir taxdı,
nə də yandı

Dədə Kərəm kimi.

B.Vahabzadənin “Yollara iz düşür...” pyesində Daşqın Göyərçinə deyir: “Hələ uşaq ikən Kərəm kimi səni yuxuda görüb vurulmuşdum. O vaxtdan da Kərəm kimi yanırım”.

DƏMİR QAPI DƏRBƏND

Xüsusilə el ədəbiyyatında – folklor nümunələrində geniş işlədilən bu ifadə Dərbənd şəhərini obrazlı şəkildə səciyyələndirir. Dərbənd – Dağıstan MSSR-də Xəzər dənizi sahilində salınmış qədim şəhərdir. Hazırda məlum olan mənbələrə görə “Dərbənd” sözü farsca olub, “qapalı (bağlı) keçid” mənasını verir. Bu söz b.e. VII əsrindən işlənməyə başlamışdır.

“Dərbənd keçidi” adlanan dar keçidin qabağını tutan qala tikintisi Şimali Qafqazdan Zaqafqaziyaya doğru gedən ən əlverişli yolun üstündədir. Bu qalanın eramızın I əsrində tikildiyi ehtimal olunur. Tarixi mənbələrə görə məşhur Dərbənd qala divarları Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanın vaxtında tikilmişdir. İndi də qalmaqda olan qala divarlarının uzunluğu 6 km, hündürlüyü 18-20 metrdir. Əslində isə 40 km uzunluğunda olan bu sədd dağlardan başlayıb dənizin içərisinə qədər uzanırdı. Qalanın üzü şimala tərəf olan otuz qülləsi, dəmirdən düzəldilmiş üç möhkəm qapısı var idi.

Maraqlı cəhət bu şəhərə “dəmir qapı” epitetinin verilməsidir. “Dəmir qapı” ifadəsinə türkdilli xalqların ən qədim abidələrindən olan Kül tikin abidəsindəki (VIII əsr) kiçik yazıda rast gəlirik: Geriyə, İnci çayını keçərək *dəmir qapıya* qədər qoşunumla gedib çıxdım. Burada “Dəmir qapı” ayrılıqda işlənmişdir.

Sonralar bu ifadə Dərbənd sözü ilə birləşdirilmişdir. Artıq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Dəmir qapı Dərbənd” ifadəsi sabitləşmişdir. Dastanlarda Dəli Dondar “*Dəmir qapı Dərbəndəki* dəmir qapuyi döpüp alan altmış tutam ala köndərin ucunda ər böğürdən, Qayan Səlcuq oğlu Dəli Dondar...” epitetləri ilə səciyyələndirilir.

Məşhur “Qaraoğlu” dastanında deyilir: “Dədəm çaldı havasını çəngilərin. Dədəm qoydu binasını Dəmir qapı Dərbəndimin”.

“Koroğlu” dastanındakı bir qoşmada deyilir:

*Dəmir qapı Dərbənd əcəb tamaşa,
Gözəlləri batıb ala, qumaşa.*

Dərbənd keçidi haqqında qədim Roma kitablarında məlumat verilir: "Şəhərin yaxınlığında, dağlarla dənizin arası daş divarla tutulmuşdu, keçmək üçün yalnız bir yol qoyulmuşdu. İstilaçılar yalnız bu yoldan keçməyə məcbur olurdular. Dərbənd şəhərinin daşdan tikilmiş böyük hasarı, hasar üstündə uca qüllələr var idi. Genualılar bu yerlərə yaxşı bələd idilər".

Ərəblər buraya gah "Bab-ül-əbvab" ("Baş qapı"), gah da "Bab-ül-hədid" ("Dəmir qapı") deyirdilər. Türk xalqları isə Dəmir qapı // Temir qapı(sı) adlandırırdılar. XIII əsrdə Hülakü xan bu yerləri tutmuşdu. Monqollar buraya Dəmir qapı Dərbənd yox, Dərbənd Kaluqa deyirdilər. Kaluqa monqolca sərhəd, bənd mənasındadır.

Qədim ərəb tarixçisi Əl-Məsudi (956-cı ildə ölmüşdür) göstərir ki, şəhərin qala divarlarında hər üç mildən bir dəmir darvaza salmışdılar. Qalanın içəri tərəfindən darvazaları və onlara bitişik divarları qorumaq üçün əhalini xüsusi tərzdə yerləşdirmişdilər. Bütün bunlar xəzərilərdən, alanlardan və digər xalqlardan qorunmaq məqsədi güdürdü.

M.S.Ordubadinin "Böyük quruluşda" dramında Murad kişi deyir: "Babalarımız bir-birinin dilindən belə danışılar: İran padşahı Kəsrinin qoşunu *Dəmir qapı Dərbəndi* almaq üçün əvvəlcə bizim qalanı alıb keçməli idi".

Bəzən bu ifadə keçilməz yer, naməlum, sehirlir sirt və s. mənalarda da işlənir.

S.Rəhimov "Divan daşı" hekayəsində yazır: "Deyildiyi kimi, kovxanın qıfılına heç bir başqa açar düşməzdi. Qıfılı bir *Dəmir qapı Dərbəndə* dönəndə, ona heç bir açar düşməyəndə, kim nə bilsin ki, içəridə nə var, nə yoxdur?!

DƏMİR PƏRDƏ

“Dəmir pərdə” ifadəsi əslində teatrla əlaqədar termindir. Yanğının qarşısını almaq məqsədi güdən dəmir pərdə vaxtı ilə səhnəni tamaşa salonundan ayırmaq üçün bunların arasında yerləşdirilirdi. Dəmir pərdə ən əvvəl XIII əsrin sonlarında Fransanın Lion şəhərində bir ehtiyat tədbiri kimi quraşdırılmış, sonralar çox sürətlə başqa şəhərlərdəki teatrlarda tətbiq edilmişdi.

Elə o zamanda da bu ifadə həm də məcazi mənə kəsb etmiş, əlaqəsizlik, ünsiyyətdən qaçma (və ya məhrumluq) mənasında işlənməyə başlamışdır. Tədricən sırf siyasi mənə alan bu ifadə xalqlar arasında siyasi və ideoloji maneəni bildirmək üçün işlədilir.

Alman faşizminin başçılarından Gebbels “2000-ci il” məqaləsində (23 fevral 1945-ci il) bu ifadəni işlədərək göstərirdi ki, guya SSRİ özünün bütün dünyadan dəmir pərdə ilə ayırmışdır və müharibədə qalib gəlsə, şərq və cənubi-şərqi Avropanı da başqa ölkələrdən dəmir pərdə ilə ayıracaqdır. SSRİ-yə böhtan olan bu ifadə sonralar da burjua mətbuatında işlədilmişdir.

Sovet mətbuatında isə həmin sözlər sosialist ölkələri haqqında həqiqəti kapitalizm şəraitində yaşayan xalqlardan gizlətməyə çalışan mürtəce dairələrin cəhdini ifadə edir. Bunu aşağıdakı misaldə asanlıqla müəyyənləşdirmək olar.

S.Vurğun “Böyük qardaşlıq” məqaləsində (1953) yazmışdır: “Heç bir dəmir pərdə xalqların bir-birini başa düşməyə, bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərməyə, dinc əməkdaşlığa olan meylini zəiflədə bilməz”.

DƏRYALAR MÜRƏKKƏB, MEŞƏLƏR QƏLƏM

Folklorda çox işlənən bu obrazlı ifadə əslində Qurandan tərcümə ilə yayılmışdır.

Quranın tərcüməsində (otuz birinci surənin iyirmi birinci cüzündə) deyilir: “Ya Məhəmməd, dərəcəliqət əgər yer üzündə olan *ağaclar* hamısı *qələm olalar*, mütləq *dəniz mürəkkəb* olub və ondan başqa onun kimi yeddi dəniz də mürəkkəb olub ona kömək olalar, külli-mövcudat yazıçı olalar, hər ayinə allah-təali kəlimatı qurtaran deyildir”.

Q.B.Zakirin “Hökumət məmurları” satirasında deyilir:

Yaza bilməz oların eybini ta ruzi-əbəd,
Abi-Ceyhun – mürəkkəb, qələm olsa cəngəl.

C.Cabbarlının “Almas” pyesində Yaxşı belə bir xalq şeiri oxuyur:

Sənə qurban olum, ay dədə Kərəm,
Gözlərim tor gətirir, ürəyim vərəm.
Dəryalar mürəkkəb olsa, meşələr qələm,
Mollalar yazdıqca dərdim var mənim.

S.Vurğunun “Səadət nəğməsi” şeirində deyilir:

Azaddır quşların xoş nəşidəsi,
Azaddır yaşamaq, gülmək həvəsi.
Dənizlər mürəkkəb, meşələr qələm
Olsa da könlümün bitməz nəğməsi.

“Şah İsmayıl” nağılında deyilir: “Ədil padşah o qədər varlı, dövlətli idi ki, *dəryalar mürəkkəb* olsa idi, *meşələr qələm*, onun dövlətini hesablamaq olmazdı”.

Ə.Cavadın “Moskva” şeirində deyilir:

*Dərya mürəkkəb olsa, ağaclar bütün qələm,
Bəstinin çəkdikləri tamam olarmı, bilməm?*

C.Gözəlovun "Ay qız, tişə tam!" felyetonu belə başlayır: "Baş idarəyə material verilmişdi ki, baş bazada bir yehaye, bir dağıthadağıtdır ki, *meşələr qələm olsa, dəryalar mürəkkəb*, bu həngaməni yazmaqla qurtarmaz..."

DƏRYAYI-NUR

"Nur dəryası" qədim və dünyada ən məşhur brilyantın adıdır. Lakin bu ad ümumiləşərək "qiymətli cavahirat, xəzinə" mənası kəsb etmişdir.

"Dəryayi-nur" adlanan bu daş barədə zəngin ədəbi mənbə vardır. S.Ə.Bəktəşi, R.N.Məmmədžadənin "Sirlı daş" kitabında deyilir: "Almazın tapılma tarixi...miladdan əvvəl 3000-cü ilə təsadüf edir. Deyirlər ki, Əfrasiyabın qılıncının dəstəyini bəzəyirmiş. Rüstəm onu turanlılardan müharibədə ələ keçirmişdir. Sonralar Kiyan tacına rəvnəq verirmiş. Teymurun hücumu zamanı qarət edilmiş və onun nəslindən olan Məhəmməd şahın əlinə keçərək Hindistana aparılmışdır". XVII əsrdə Nadir şah Hindistanı zəbt edir. Onun orada əldə etdiyi xəzinədə "Dəryayi-nur" da var idi. Nadir şahın ölümü zamanı əfqan əsgərləri "Dəryayi-nur"u ələ keçirə bilmirlər. Səbəbi daşın şahın nəvəsi Şahruxda olması idi. Bundan sonra almaz Ağə Məhəmməd şah Qacarın əlinə keçir. Hazırda da bu daş, İran xəzinəsinin ən qiymətli cavahiratlarındandır".

Bu daşla əlaqədar əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır. "Xan çoban" adlı məhəbbət dastanında deyilir: Hüseyn şah öldü. İsfahanlı Şah Abbasın dövründə idi. Vaxt oldu ki, xəbər şah Abbasa yetişdi. Buyurub dedi: – Onun oğlu varsa, gedin gətirin, öz atasının yerində şah tikək.

Getdilər Pəxpuru gətirdilər Şah Abbasın yanına. Pəxpur 12 yaşında uşaq idi. Şah Abbas öz *dəryayi-nur* bazubəndini gətirib taxdı Pəxpurun qoluna. Pəxpuru şah tikdi”.

DƏVƏNİ EŞŞƏYİN QUYRUĞUNA BAĞLAMAQ

Başqa sözlə: adalətsizlik etmək, kamil, ləyaqətli adamı ləyaqətsizə tabe etmək.

İfadə məşhur bir lətifə əsasında meydana çıxmışdır. Ərəb ağır xəstələnib yorğan-döşəyə düşür, öləcəyini yəqin edir. Qohum-əqrəbasını yanına çağırır halalllaşır, vəsiyyəət edir. Nəhayət, dəvəsini də çağırır, ondan halallıq almaq istəyir və deyir: – Mənim zəhmətkeş dəvəm! Ömür boyu mən səni çox incitmişəm, vaxt olub ki, sən günlərlə ac-susuz yük daşımalı, yol getməli olmusan. İstidə, soyuqda zəhmətimi çox çəkmisən. İndi mən haqq dünyaya gedirəm. Məni halal eylə!

Bu sözləri dinləyən dəvənin gözlərindən iki damla yaş axır. O, üzünü sahibinə tutur: – Əziz ağam! Biz illər boyu bir-birinə həmdəm, yol yoldaşı olmuşuq. Həm yaxşı, həm də pis günlərimiz az olmayıb. Mənə verdiyin əziyyətlər çox olub və mən bunların hamısını sənə bağışlayıram. Mənim ağam! Yalnız bir qəbahəti sənə bağışlaya bilməyəcəyəm. Yadındadırmı, filan vaxt üzü dağa qalxarkən sən mənim ovsarımı aparıb eşşəyin quyruğuna bağladın? Bu təhqiri mən unutmamışam və bağışlamaram.

Vaqif Musanın “Adsız” hekayəsində deyilir: “Murtuzəli üz-gözüünü bürüsdürdü: “Bu *dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlayan* redaktordan nə desən çıxar”.

DƏVƏSİ ÖLMÜŞ ƏRƏB

Hər şeyə biganə, etinasız, bədbəxt, zavallı, bir növ həyatdan təcrid olunmuş adamlar haqqında kinayə ilə işlədilir.

Avropalılar elmi cəhətdən sübut edirlər ki, dəvə laqeyd, axmaq və qorxaq heyvandır. Bədəvi ərəblərə görə isə ən ağıllı,

həssas heyvan dəvədir. Göstərilər ki, dəvəni kəsməyə hazırlaşanda onun gözlərindən yaş axır, öləcəyindən qorxur. Az-çox məşhur olan elə bir ərəb şairi yoxdur ki, dəvənin gözəlliklərini vəsf etməmiş olsun.

Dəvə köçəri ərəb həyatı üçün ən universal heyvandır. Ərəbistan səhralarında yeganə nəqliyyat vasitəsidir. Onun əti, süd, yunu, dərisi məişət üçün ən zəruri şeylərdir. Dəvənin qığı yanacaq kimi işlənir, sidiyindən kosmetik vasitə və ya dərman kimi istifadə olunur. Su tapmadıqda bədəvi ərəb qadınları uşaqları dəvə sidiyi ilə yuyundururlar. Ərəb xalq təbabətinə görə dəvə sidiyi qızdırmanın qarşısını alan ən yaxşı dərman hesab olunur. Dəvənin qarın şirəsindən ümumiyyətlə qarın ağrı dərmanı kimi istifadə olunur. Su tapmayanda ərəblər atlarına dəvə südü içirirlər.

Ən qədim (islama qədərki) ərəb poeziyası öz mənşəyini dəvənin ritmik yerləşməsindən götürmüşdür.

Beləliklə, ərəbin bütün həyatı dəvə ilə bağlıdır və dəvənin ölməsi onun üçün ən böyük faciədir, fəlakətdir.

M.İbrahimov "Yeni işıqlar" adlı yol qeydlərində Yəmən ölkəsindən danışarkən yazmışdır: "...Bizdə insanın ümitsiz vəziyyətini ifadə edən "dəvəsi ölmüş ərəbəm" misalının dərin mənasını bu səhralarda daha yaxşı duyursan. Burada *dəvəsi ölmüş ərəb* ən bədbəxt adamdır!. Susuz, bitkisiz, duracaqsız qum səhraları əsrlər boyu zəhmətkeş insan üçün əzab-əziyyət mənbəyi olub".

N.B.Vəzirovun "Həyat" qəzetində dərc edilmiş (1905) bir yazısında oxuyuruq: "Bu nə halətdir, ağa dərviş, yenə üzündən zəhər tökülür? Bir neçə gün bundan əqdəm şadlığından bilmirdin nə edəsən, indi dizlərini qucub *qafiləsi vurulmuş ərəb* oxşayırsan, məgər nə olub?"

DƏVƏ UŞAQMİŞ

Atalar sözü hesab olunan bu ifadə qədim “Sindbadnamə” nağıllarından biri ilə əlaqədar yaranmışdır. Nağılda deyilir ki, yol gedən qurd, tülkü və dəvənin şərikli bir kökəsi var idi. Qərara gəlirlər ki, kim yaşlıdır, kökəni o yesin. Qurd deyir: “Mən dünya yaranmamışdan 7 gün əvvəl doğulmuşam”. Tülkü təsdiq edir: “Bəli, bəli, bu mənim yadımdadır. Hətta sənin anana kömək edirdim”. Dəvə isə öz uzun boynunu uzadıb kökəni qapır və gövşəyə-gövşəyə deyir: “Məni görən hər kəs təsdiq edər ki, mən də uşaq deyiləm, ikinizdən də yaşlıyam”.

Q.B.Zakir həmin əhvalat əsasında “İlan, dəvə, tısbağa” təmsilini yazmışdır. Burada bunlar bir çörək tapırlar. Tısbağa deyir ki, allah yeri, göyü yaratmaq istəyəndə “on-on beş yaşında cavan idim mən”. Bunu təsdiq edərək ilan özünün az qala allah ilə həmyaş olduğunu söyləyir. Növbə dəvəyə çatanda:

Əyilib çörəyi yerdən götürdü,
Yavaş-yavaş gövşəyinə gətirdi,
Dedi: Ey mədəni-hədyanü kəzaf!
Bu söz ilə *dəvə uşaq imiş* saf”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “Dəli Həsən sifətinə yatırdığı bığlarını oynada-oynada danışırdı:

– Elə bilirlər ki, *dəvə uşaqdır*. Bu işi iki-üç adam vaxtında görmür, hamını vədəbaşı salır qarın ağrısına”.

DƏYİRMANIN GÖZÜNDƏN ÖLÜ SALIRSAN, DİRİ ÇIXIR

Diribaş, qocaq, bacarıqlı və hiyləgər adamlar haqqında deyilir. Xalq arasında məşhur olan “Yetim qızın nağılı”ndan yayılmışdır. Çox ağıllı və çox gözəl olan yetim bir qıza darğanın,

qazının və padşahın gözü düşür. Onlar qızdan əl çəkmirlər. Qız da onların hər üçünü eyni gündə öz evinə dəvət edir. Darğa gəlir. Az sonra qapı döyülür. Qız darğanı evindəki quyuda gizlədir. Qazı gəlir. Az sonra padşah gəlir... Qız qazını quyuya salır. Az sonra qonşu qarı gəlir. Qız şahı quyuya salır. Beləliklə, onların üçünü də öldürür. Küçədən keçən çobandan xahiş edir ki, ölünün birini aparıb basdırsın. Çoban aparıb basdırır. Qayıdanda ikinci ölünü görüb təəccüblənir. Qız deyir ki, ölü qaçıb gəlib. Çoban bunu aparıb bir qayadan atır. Qayıdanda üçüncü ölünü görür. Çoban bunu aparıb dəyirmanın novdamından tərəsi aşağı salır ki, tikə-tikə olsun. Sonra dəyirmədən su axan yerə baxanda görür ki, dəyirmançı orada çimir. Çoban elə bilir ki, yenə həmin ölüdür, dirilib. Onda çoban deyir: "Pah atonnan, adə, bu nə həyasız ölüymüş, dəyirmanın gözündən ölü saldım, diri çıxdı".

DƏYİRMİ STOL ARXASINDA

İfadənin məcazi mənası "bərabərlik şəraitində" deməkdir. Buradakı "stol" əvəzinə bəzən də "miz", "masa" işlədilir.

Adətən dövlət başçılarının beynəlxalq görüşlərindən danışarkən bu ifadədən istifadə olunur. Tarixi şəxsiyyət olan kral Artur haqqında ingilis xalqı içərisində yayılmış əfsanə və rəvayətlər çoxdur. Rəvayətə görə, ətrafına çoxlu cəngavərlər toplayan kral Artur adətən böyük və dairəvi stol arxasında qonaqlıq edərmiş. Qonaqlar hər dəfə saat əqrəbi istiqamətində hərəkət edərək yerlərini dəyişərlərmiş. Məqsəd bu imiş ki, kimin daha hörmətli yerdə oturması barədə qonaqlar arasında mübahisə düşməsin. Odur ki, qonaqların hamısı özlərini bərabər vəziyyətdə hesab edirmişlər.

"Kommunist" qəzetində nəşr olunan (4 dekabr 1971-ci il) "Dəyirmi stol arxasında görüş" adlı bir məlumat belə başlayır: "Noyabrın 29-dan dekabrın 2-dək Moskvada ABŞ işgüzar dairələrinin görkəmli nümayəndələrinin böyük bir qrupu SSRİ nazirlikləri və idarələrinin, xarici ticarət təşkilatlarının və bəzi

sənaye müəssisələrinin rəhbərləri ilə “dəyirmi stol arxasında” görüşmüşlər”.

R.Rzanın “İsgəndər, Çatski və Çayld Harold” şeirində deyilir:

Otağım sanki
Dəyirmi masalı klub oldu.

Xəlil Rzanın “Hara gedir bu dünya?” şeirində deyilir:

...Mətbuat konfransı. Danışır Qromiko...
– Xalqa düzgün çatdırın mətləbi birər-birər,
Girdə miz arxasında söhbət çox çəkkə bilər.

DİLOTU YEMƏK

Başqa sözlə: tez-tez, ara vermədən (dil boğaza qoymadan) və çox zaman da məntiqsiz danışmaq.

Məlumdur ki, gicikən bitkisinə xalq danışq dilində obrazlı şəkildə “dilotu” deyilir. Yarpaqlarının və gövdəsinin üstündə yandırıcı tüklər olan gicikən kimə toxunsa o, şikayətlənir, tez-tez danışır, əsəbiləşir və ağzına gələni deyir. Xüsusi şəkildə ovuşdurub, əzib yandırıcı tüklərin təsirini yox etmədən onu yemək mümkün deyildir. Çünki gicikən təbii şəkildə yeyilsə, insan dilini ağzında saxlaya bilməz. Elə bu xüsusiyyətinə görə də həmin bitki dilotu adı almış və yuxarıdakı məcazi mənalı tərkibin yaranmasına səbəb olmuşdur.

C.Əlibəyovun “Mənim analı dünyam” romanında deyilir: “O sarsıldı. Bu sözü ona görə qətiyyətlə deyirəm ki, bayaqdan bəri *dilotu* yemiş kimi dil-dil ötən Xallı bir xeyli kiridi. Başını aşağı saldı”.

DİN AYRI QARDAŞ

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu mehriban qonşuluq münasibətlərində olduğu erməni xalqını belə adlandırır. Din ayrılığı xalqlarımız arasında dostluğa heç bir zaman təsir edə bilməmişdir.

Görkəmli erməni sənətkarı Aşıq Əmir (XIX əsr) yazmışdır: “Din ayrı möhkəm qardaşlıq”.

Şeiri tərcümə və şərh edən Mirəli Seyidov həmin misra haqqında belə yazır: “Bu misra, görünür ki, o zaman da azərbaycanca xalq arasında yayılıbmış. Aşıq Əmir misranı azərbaycanca demişdir:” *Din ayrı möhkəm qardaşlıq*”.

Y.V.Çəmənşəminli bir hekayəsini “Din ayrı qardaşlar” adlandırmışdır.

Y.V.Çəmənşəminli “Həyatımın 20 ili” əsərində yazmışdır: “Erməni-türk münasibətinə gəldikdə o zaman heç də kəskin bir məsələ deyildi. Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, orada da heç bir münaqişəli məsələ yox idi: erməni əməkçiləri, dərziilər, bənnalar, dülgərlər...türk arasında işlədilər, kirvəlik edər-dilər. Geniş kütlə erməniyə “*din ayrı qardaş*” deyərdi. Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi. Türklərin nəzir eləyib, kilsə həyatında qurban kəsdiyini və ermənilərin türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm”.

C.Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesindən bəhs edərkən M.C.Cəfərov yazmışdır: “Xalq ruhundan doğan musiqi adamlarda baş qaldıran vəhşi hissləri öldürüb, söndürüb yüksək insani hissləri oyadır. Musiqi *din ayrı qardaşlara* onların mehribancasına, canbır yaşadığı gözəl günləri xatırladır. İnsanlıq iblisə, xeyir şərə qalib gəlir”.

DİRİLİK SUYU

“Dirilik” sözü dilimizdə “həyat, yaşayış” mənasında işlənilir. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda deyilir:

Vəhşilər ilə nədir bu birlik,
İnsan ilə xoş deyilmi dirlik?

Eyni anlayışı bidirmək üçün habelə “dirilik çeşməsi”, “həyat suyu” və klassik ədəbiyyatımızda “abi-həyat”, “abi-heyvan”, “çeşmeyi-heyvan”, “abi-zindəgani”, “abi-Xıızr” və s. ifadələr də işlədilir.

Klassik ədəbiyyatda sevgilinin sözü və ağzı, habelə həqiqi eşq mənası bildirən bu ifadə müasir dildə əsasən yaşayış, həyat üçün qiymətli, zəruri su, çeşmə mənasındadır.

Müsəlman əfsanələrinə görə guya Zülmətdə bir dirilik bulağı (çeşməsi) vardır ki, bunun suyundan içənlər əbədi həyat qazanırlar. Guya Xıızr bu çeşməni tapmış, özü və atı onun suyundan içmiş, bu suda yuyunmuşlar. Ona görə də həmişə sağdır, diridir. Guya İsgəndər Zülqərneyn də bu dirilik suyunu çox axartmış, lakin tapmağa nüvəffəq olmamış və geri dönməli olmuşdur.

M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda yazmışdır: “Amma nəqli-Xıızr bəistilahi-türk, naleyi-qazdır: dirilik suyu harda idi ki, Xıızr içəydi, diri qalaydı?”

Y.V.Çəmənşəminli “Yeni Şirvan” məqaləsində yazmışdır: “Şirvan ötədən bəri möcüzələr və əfsanələr mərkəzi kimi tanınmışdır. Şərq müəlliflərinə görə abi-heyvan və səxreyi-Musa burada imiş. Dirilik suyu və bəni-İsrayil nəbilərinin tapdığı qaya varmı? Xalq bunun varlığına inanmış və bu sahədə bir sıra əfsanələr yaratmışdır. Xıızr peyğəmbər dirilik suyundan içib yox olmuş və paxıl bir şərqli kimi, əbədiyyət sirrini kimsəyə bildirmir.

Şərqin ötgün xəyalı ilə tarixi çərçivədən ayrılmış İsgəndər də dirilik suyuna umsunaraq Şirvana gəlir və əlinə ölü bir balıq alaraq Güllüstani-İrəm bağlarını dolaşır. Heyhat! Balıq da Xıdır Nəbi kimi əbədi həyat olub qaçır və sirri Makedoniya cahangirinə bildirmir”.

Əslində isə bu dirilik suyu anlayışının yaranması və bütün Şərqdə yayılması tarixi daha qədim olub, şumer əsətləri ilə bağlıdır. Qədim şumer əsətlərinin bir çoxu məhəbbət ilahəsi İnanna (akkadca: İştər) ilə əlaqədardır. Bunlardan birində – “İnannanın yeraltı dünyaya getməsi” əfsanəsində deyilir: Göylər hökmdarı İnanna yeraltı dünyaya da hakim olub, ölümləri diriltmək üçün o dünyaya getməyi qərara alır. Yeraltı dünyanın hökmdarı isə onun bacısı, ölüm və qaranlıq allahı Ereşkiqal idi. İnanna bu ölüm ilahəsindən qorxduğu üçün öz sədaqətli vəzirinə belə tapşırıq verir: “üç günə qədər bu gedər-gəlməz dünyadan geri dönməsəm, allahları yığıb yasını saxlarsınız. Sonra böyük allah Enlilin yanına gedib, məni xilas etməyi xahiş edərsən. O qulaq asmasa, ay allahı Nannının yanına gedib məni diriltməyi və geri qaytarmağı xahiş edərsən. Nanni da qulaq asmasa, müdriklik allahı Enkinin hüzuruna gedərsən. Enki dirilik suyunun sirri-ni bilir o, bizə kömək edər”.

Bundan sonra İnanna yeraltı dünyaya gedir və orada öldürülüb, divardakı mıxdan asılır. Üç gün gözlədikdən sonra onun vəziri kömək üçün Enlil və Nannının yanına gedir. Onlar köməklərdən imtina edirlər. Lakin müdrik Enki belə bir tədbir görür: o, Kurqarru və Kalaturre adlı iki cansız varlıq yaradır, onlara “həyat yeməyi” və “dirilik suyu” verərək canlandırır. Sonra onları yeraltı dünyaya göndərir. Orada Ereşkiqal doğumla əlaqədar bərk ağrı çəkir və lüt şəkildə “ay mənim qarnım, ay mənim bədənim” – deyər, zarıyırdı. Bura gəlib çıxmış Kurqarru və Kalaturre “Mənim qarnımdan sənə qarnına, mənim bədənimdən sənə bədəninə (yəni, mənim sağlamlığımı sənə keçsin) deyər, ona təsəlli verirlər. Buna görə də çayların suyunu, çöllərin taxılını onlara hədiyyə təklif edirlər. Lakin Enkinin tapşırığına əsasən

onlar bu hədiyyəni qəbul etmirlər. İnannanın mıxdan asılmış cəsədini istəyirlər. Bu cəsədi nəhayət Ereşkiqal onlara verir və onlar da cəsədə *dirilik suyu* çiləyib İnannanı dirildirlər”.

Aşiq Ələsgərin bir misrası belədir: “Hardan çıxdı *abi-həyat* çeşməsi”.

DİŞİNƏ VURMAQ

Məcəzi mənada: şəxsin hər hansı xüsusiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onu sınamaq, yoxlamaq.

İfadənin həqiqi mənası C.Məmmədquluzadənin “Leontiyev” felyetonunda çox aydın şərh edilmişdir. “Məlumdur ki, uşaqlar yumurta döyükdürəndə əvvəl bir dadişirlər, yəni yumurtaları dəyişib *vururlar dişlərinə* və sonra qaytarıb verirlər bir-birinə. Sonra başlayırlar oynamağa. Məsələn, Əli bunu qanır ki, yumurtası Vəlinin yumurtasından bərkdir, əvvəl deyir: – Tut! Vəli deyir: – Sən tut! Axırda Əli tutur, çünki bilir ki, tutsa da Vəlinin yumurtası sınaacaq”.

S.Rəhimovun “Nağıl” hekayəsində deyilir: “İndiyə qədər olan qonaqçılarını novruz yumurtası kimi bir-cə-bircə *dişinə vurub* qırağa qoyan Məhbub, öz əziz qonaqçısı Məhcubu ürküdüb qaçırmaq istəmirdi”.

Ülkərin “Bu da sizin əmriniz...” hekayəsində deyilir: “İşçilər, mən bura təyin olunana qədər də burada işləyirdilər. Mən gələndə kimi onları bir-bir bayram yumurtası *tək dişinə vurdum*”.

Tədricən ifadə ümümləşərək məcazi mənə kəsb etmişdir. Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Dadaş deyir: “Həyat bilirsən nə uzundur. Zaur, yalan deyirlər, qısa deyil ömür, biz çox yaşayırıq, lap çox, o qədər, o qədər şey görüb bilirik, o qədər şeydən keçirik ki, həyatımız boyu hər cür bərkə-boşa düşürük, dünyanı necə deyərlər, əməlli-başlı *dişimizə vururuq*”.

DİŞ KİRƏSİ

Bu arxaik ifadə Orta əsrlər Azərbaycanının ictimai münasibətlərini əks etdirən nümunədir.

Xanın adamları kəndə gələndə ən hörmətli qonaq kimi qarşılanar, onun şərəfinə qonaqlıq təşkil edilərdi. Lakin qonaq süfrədəki nemətdən, yemək-icməkdən imtina edərdi ki, bu zaman da onun məqsədi “diş kirəsi” almaq olardı. Ev yiyəsinin hazırladığı ləziz təamları yemək üçün qonağın dişləri zəhmət çəkib işləməli olurdu. Dişlərinin zəhməti müqabilində qonağa xüsusi əlavə pay da verilirdi. Bu “diş kirəsi” vermək (və ya almaq) adəti XVIII –XIX əsrlərdə xüsusilə geniş yayılmışdı. Tədricən bu adət başqa qonaqlar (məsələn, qız evində çörək yeyən oğlan qohumu və s.) ilə də əlaqələnməyə başladı, habelə oğlan ilk dəfə qız evində çörək yeyəndə ona diş kirəsi olaraq pul və ya mal hədiyyə edərdilər.

Bu ifadəyə analoji olaraq göz kirəsi, qulaq kirəsi ifadələri düzəlmişdir.

A.Şaiqin “Eloğlu” dramında Anaxanın deyir: “Bu ağgöz xan gördüyündən göz, eşitdiyindən *qulaq kirəsi* istəyir”.

Raffinin “Xent” əsərində göstərilir ki, əgər hakim sinfin nümayəndəsi yoxsulun evində qonaq olub, onun çörəyini yeməklə bu yoxsulu şərəfə nail edirdisə, onda ev sahibi “hörmətli” qonağına “*diş kirəsi*” verməyə məcbur olurdu.

DİZ ÜSTƏ YAŞAMAQDANSA, AYAQ ÜSTƏ ÖLMƏK YAXŞIDIR

Bu məşhur ifadə İspaniya Kommunist Partiyasının görkəmli xadimi Dolores İbarrurinin (1895) Parisdə 1936-cı il 3 sentyabrda etdiyi məşhur nitqində işlədilmişdir.

Buna bənzər bir fikrə “Kəlilə və Dimnə”də (III əsr) rast gəlirik. *“Rüsvayçılıqla yaşamaqdansa, mərdliklə ölmək yaxşıdır”*.

İfadənin ən qədim variantının müəllifi Roma tarixçisi Tatsit (təxm. 55 – 120) hesab olunur.

A.Şaiqin “El oğlu” dramında (1949) deyilir: *“Qul kimi yaşamaqdansa, mərd kimi ölmək yaxşıdır”*.

Məşhur güreü yazıçısı A.Kazbeqinin (1848 – 1893) “Ata qatili” (1881) əsərində deyilir: *“Bıdırçılıqla yaşamaqdansa, şərəflə ölmək yaxşıdır”*.

837-ci ildə Bəzz qalasında qoşunu tar-mar olunmuş xalq qəhrəmanı Babək çox kiçik bir dəstə ilə xilas ola bilmişdi. Xəlifə Mötəsim üzə çıxarsa, onu bağışlayacağını vəd etmişdi. Xəlifənin bu təklifinə Babək belə cavab vermişdir: *“Qırx il zavallı qul kimi yaşamaqdansa, heç olmasa bir gün azad insan kimi yaşamaq şərəflidir”*.

Sədinin “Gülüstan”ında deyilir:

Mordən beizzət beh əz zindəgani bezillət
(Zillətdə yaşamadansa, izzətlə ölmək yaxşıdır).

M.Müşfiq “Azadlıq dastanı”nda yazır:

Azadlıq hər kəsin əzəl naxşıdır,
Məncə **əsirlikdən ölüm yaxşıdır.**

“Atalar sözü” kitabında (1965) belə ifadələr verilmişdir: *“Ayaq üstə ölmək, dizi üstə yaşamaqdan yaxşıdır”*, *“Sarala-sarala yaşamaqdansa, mərd-mərdənə ölmək yaxşıdır”*.

M.İbrahimovun “Fırtına quşu” povestində göstərilir ki, məşhur inqilabçı Xosrov Ruzbeh məhkəmədə son sözündə demişdir: *“Heysiyyəti əldən vermək, alçalmaq, abırdan keçmək, siyasi və ictimai əqidə və arzuları ayaq altına atmaq şərtilə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır”*. Həmin əsərdə yenə də Xosrov Ruz-

beh deyir: “*Döyüş meydanında can vermək, namərdcəsinə qaçmaqdan yaxşıdır...*”.

DODAĞIM YARADIR, AT SUVARA BİLMƏRƏM

Əsası olmayan bir səbəb, dəlil göstərənlərə qarşı danışıq dilində işlədilir.

Bu cümlə ilk baxışda motivləşmədən məhrum ifadə təsiri bağışlayır. Doğrudan da dodağın yara olması ilə at suvarmaq arasında nə kimi əlaqə ola bilər? Sən demə, belə əlaqə var imiş.

Heyvandarlıq təsərrüfatının mühüm əlamətlərindən biri də belədir ki, hər hər heyvan ilə əlaqədar adamlar müxtəlif sözlərdən, fiziki-fizioloji səslərdən istifadə edirlər. Atı sürəndə, saxlayanda, qovanda, çağıranda, yemləyəndə, yükləyəndə və s. müxtəlif sözlər işlədir, səslər çıxarırlar. Atı suvaranda isə fit çalmaq zəruridir. Adamın dodağı yara olarsa, o fit çala bilməz və deməli, atı da suvara bilməzmiş.

DOQQUZLUQ GƏLMƏK

Müasir dilimizdə “aldatmaq” anlayışını ifadə etmək üçün bir vulqarizm kimi işlənən bu birləşmə əslində çox qədim türk adətləri ilə əlaqədar yaranıb formalaşmışdır. Qədimlərdə doqquz rəqəmi ən uğurlu, xeyirli rəqəm hesab olunurdu. Odur ki, məşhur “doqquzlama” adəti geniş yayılmışdı. Adət belə idi ki, doqquz müqəddəs rəqəm olduğundan hər hansı hədiyyənin doqquz dənə (doqquz əşya) olması zəruri hesab edilirdi.

H.Zərinəzadə yazırdı: “Qədim türk xalqlarında peşkəş, hədiyyə və s. doqquz-doqquz gözdən keçirilmiş və “doqquz” uğurlu bir say kimi qəbul edilmişdir. “Doqquz” sözünün türk xalqları tərəfindən uğurlu say hesab edilməsi səbəbini belə göstərmək olar ki, onlar qədim astronomiyaya əsasən müqəddəs he-

sab etdikləri “göylərin sayını” doqquz bilirmişlər”. M.Füzuli “Yandırram oda doqquz rəvaqın” – deyə yazırdı.

İndi də bəzi türk xalqlarında (özbək, türkmən) hesablaşma işi (xüsusilə qadınların dilində) doqquz-doqquz prinsipi üzrə aparılır. Məsələn, “iki doqquz (yəni, on səkkiz) çörək”, “üç doqquz” (yəni, iyirmi yeddi) fətir və s. (Folklor dilində “iki əlli” – siz yüz yaşayın, mən iki əlli” ifadəsi yada düşür). Habelə dilimizdə “Həftə səkkiz, mən doqquz”, “adı çıxdı doqquza (enməz səkkizə)” kimi ifadələr də doqquz rəqəminin sakramentalığı ilə izah oluna bilər.

Qədim türk hökmdarlarının sadə çitdən və ya ipək parçadan olan tuğları (bayraqları) doqquzdan artıq ola bilməzdi. Odur ki, ən böyük hökmdarlara “doqquz tuğluq xan” (doqquz bayraqlı xan) deyirdilər.

Doqquzun rəmzi və ritual səciyyəli bir rəqəm olduğunu göstərən daha bir sıra faktlar məlumdur. Xarəzmdə ölüyuyanlar cəhd edirlər ki, su meyidin üstündən doqquz dəfə axıb getsin. Y.V.Çəmənəminli göstərirdi ki, “Atilla öldükdə doqquz sənət pərisi növbə ilə ağı deyib ağlaşmış”. Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” romanında elə təsvirlər vardır: “Xəstə, çadırın bir tərəfində, hündür bir taxtda yatmışdı. Hər tərəfdə doqquz gənc qız diz çöküb saçlarını əllərində tutmuşdu”. “Baş xatının balağına hər tərəfdə doqquz qız yapışmışdı”. “Vəliəhd xüsusi bir təntənə ilə dəfn olundu və doqquz bakirə qız boğulub qəbrinə qoyuldu”.

Bununla əlaqədardır ki, qədim türk xalqlarında birisinə hədiyyə verərkən doqquz qiymətli şey verir, şəxsi cəzalandırarkən ondan doqquz qiymətli şey almışlar. Bəzən də bu doqquzlaşma ilə kifayətlənməyib onu üç və ya doqquz dəfə artırıdılar. O.Ş.Gökyay göstərir ki, müasir qırğızlarda qıza alınan başlıq bir doqquz, üç doqquz və ya doqquz-doqquz miqdarında hesablanır. Məsələn, doqquz dəvə, doqquz inək, doqquz qoyun və s. (doqquza qədər). Hər cür əşyadan da doqquz ədəd olmalı imiş. Qıza verilən başlığın (baş yaylığı, üzük, bilərzik, kəmər, boyunbağı,

sırğa, çəkmə, corab, parça) doqquz ədəd olmasına özbəklərdə də xüsusi diqqət yetirilir.

Tarixdən məlumdur ki, hicri 968-ci (miladi 560 – 61) ildə türk sultanı İran şahı Təhmasibə bir neçə doqquz miqdarında at hədiyyə göndərmişdi.

XV əsrdə Azərbaycana gəlmiş İtaliya diplomatı Katerino Zeno öz ölkəsinə Uzun Həsənin sarayından göndərdiyi məktubda yazmışdı: "İyulun 12-də... yazdığım kimi, bu şöhrətli hökmdarın yanına Tatar xanının təntənəli səfiri gəlmişdi. Hədiyyə olaraq hökmdara doqquz qılinc, doqquz qəmə, yəhər, fənər... və xəz (dələ, sincab, samur, tülkü... dərisi) gətirmişdilər".

"Dədə Qorqud" dastanlarında "doqquz kafir qızının" hədiyyə alınmasına işarə vardır: "Doqquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına örtülü, köksü qızıl düyməli, əlləri biləngindən xınalı, barmaqları nigarlı, məhəbub kafir qızları qalın Oğuz bəylərinə sığra q sürüb içərlərdi".

Y.V.Çəmənzəminlinin "Yeni Şirvan" məqaləsində deyilir: "Teymurləng İran və Azərbaycana qılıncdan keçirib Şirvana yaxınlaşınca Şirvan xanı Teymura qarşı çarə tapır. Türklərdə doqquz hədiyyə vermək adəti olduğunu xan bilirmiş. Çoxlu hədiyyə ilə Teymuru qarşılayır. Teymur baxır görür ki, hədiyyələr hamısı doqquzdandır, yalnız qullar səkkizdir. Teymur heyrət edib Şirvan xanından səbəbini soruşur. Xan mütəvaze bir halda: – Bəndəniz də qullar sırasındadır, – deyir".

Həmin hadisə haqqında İ.Hüseynovun "Nəsimi" romanında isə belə deyilir: "Salnaməçi yazır ki....1386-cı ilin payızında əmir Teymurun hüzuruna birinci dəfə gedəndə İbrahim külli miqdarda cəvahirat və ipəklə birgə səkkiz qul aparıbmiş. Əmir Teymurun düşərgəsində İbrahimin karvanından yükü qəbul edən möhtəsib soruşub ki, "Qayda üzrə hədiyyənin üstündə doqquz qul verərlər, sən niyə səkkizini gətiribsən?" İbrahim deyib: "Doqquzuncu qul özüməm". Və əmir Teymura xoş gələndə də guya elə bu olub.

Başqa bir salnaməçi, özündən əvvəlki salnaməçinin “doqquzuncu qul” əhvalatını təkzib etmədən yazır ki, hədiyyələrin üstündə şah, Nizaminin yeddi gözəli timsalında yeddi dünya gözəli aparılmış”.
Hər birindən doqquz (“doqquz-doqquz”) dənə göndərilən əşyaları bir hesab etmək (“bir doqquz”) ilə onları göndərən şəxsə böyük cəfa, əziyyət olurdu ki, bununla əlaqədar “doqquzunu birə saymaq” ifadəsi yaranmış və “incitmək”, “əziyyət vermək” mənası kəsb etmişdir. “Dədə Qorqud” dastanlarında deyilir: “Kafiri qamış kimi od oluban yandırayım, Doqquzunu bir yerinə saydırayım”. Nəzərə alınmalıdır ki, ümumiyyətlə birdən artıq, çoxluq bildirən rəqəmi “bir yerinə”, “bir” saymaq adəti məşhurdur. Həbibinin qəzəlində deyilir:

Bir dəmdə min canü cəhan tərək eylər olsam yoluna,
Ol alihimmət dilbərim minin birə saymaz, nedim.

Bu doqquzlama adəti zaman keçdikcə funksiyasını itirir, yalnız formal səciyyə kəsb edir. Tədricən bu “doqquzlar” əslində real tərzdə həyata keçmir. Odur ki, hər şeyi doqquz vəd edib, onu yerinə yetirməmək anlayışı “doqquzluq gəlmək” (kələk gəlmək) ifadəsi şəklində əks etdirilməyə başlayır.

Xalq dilində işlənən “doqquzu don darayır” ifadəsi də bu fikri izah edə bilər. Sonralar həmin ifadə daha da mücərrədləşir, “doqquz” sözü adətən yalanla əlaqələndirilir. Məsələn, Məmməd Aslanın “Ditdili mindim, çay keçdim...” şeirində dövsanı öldürmüş ovçu bu doqquz rəqəmini yalanla əlaqələndirərək deyir:

Doqquz batman ət oldu,
Yağı qiyamət oldu.
Doqquz kəndin adamı
Doyunca yedi hamı.

C.Əlibəyovun "Həyatın özü" romanında deyilir:– "Bəs molla nəvəsinin işi nə oldu?..Gedəcək, yoxsa gənə doqquzluq gəlirdin?"

Məhz aldatmaq, kələk gəlmək anlayışı kəsb etdikdən sonra "doqquzluq" sözü "doqquzluq gəlmək", "doqquzluq çıxarmaq" vahidləri tərkibində qumar oyunu ilə əlaqədar da işlədilməyə başlamışdır.

M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanında belə bir dialoq vardır:"Mən Ələkbər yoldaşın qulağına pıçıldadım:

– Bunu Hacı xandan neçəyə aldın?

–Doqquza!

–Necə doqquza? Doqquz yüz tımənəmi?

–Xeyr, doqquza!

–Necə yəni doqquza?

Ələkbər yoldaş qulağına yavaşcadan dedi:

–Hacı xana bir dənə *doqquzluq çıxardım*.

Məsələ məlum oldu. Demək, Ələkbər yoldaş yenə Hacı xanla qumar oynamış imiş".

Belə yeni, qarşon mənası kəsb etdikdən sonra "doqquzluq gəlmək" ifadəsinin bir sıra variantları ("üçlük gəlmək", "nömrə gəlmək") yaranmışdır.

Vaqif Nəsinin "Kənd tülüngüsü" povestində deyilir:"Demək, dədəsi işləməyib. Rəhmətlik dədəsi nəsihətində də ona *üçlük gəlmişdi*". "Sonrakı günlər Musa bulaq üstə də getdi, bir-iki qonaqlıqda da oldu. Hiss eləyirdi ki, qarın bağlayır. Camaatın hörmətçilliyi onu heyran eləyirdi. Yavaş-yavaş onlara *nömrə gəlməyə* tərəddüd eləyirdi".

DOQQUZUNCU DALĞA

Fırtına zamanı ən qüvvətli və qorxunc dalğadır.

Məcəzi mənada çox böyük təhlükə və yüksəliş rəmzi kimi işlənir.

Qədimlərdə bir sıra xalqlar doqquz rəqəmindən qorxurdular. İvan Konstantinoviç Ayvazovskinin məşhur rəsm əsərində doqquzuncu dalğa bütün qorxuncluğu və əzəməti ilə təsvir edilmişdir. Müəllifin 33 yaşında ikən (1850) çəkdiyi “Doqquzuncu dalğa” əsərində qəzadan qurtarmış adamların taxta qırıqlarından möhkəm yapışması və onların simasında qorxu və iztirab cizgiləri çox obrazlı və bədii verilmişdir.

Doqquz rəqəminin vahimə, qorxu hissi oyatması qədim zamanlarda bu rəqəmin say sistemində sonuncu rəqəm hesab edilməsi ilə əlaqədar izah oluna bilər. Qədim dünyanın bir sıra xalqlarında say sistemi doqquzdan yuxarı qalxmırdı (məsələn, qədim latın, habelə alman dilində doqquz rəqəmi “yeni” mənasına gəlir).

Türk dillərindəki sayların (rəqəmlərin) sakramentallığını öyrənən dilçilərin fikrinə, sayların inkişafında üç mərhələ olmuşdur: a) beş (və ya əlli) rəqəminə qədər; b) yeddi (və ya yetmiş) rəqəminə qədər; c) doqquz (və ya doxsan) rəqəminə qədər olan saylar. Göstərilər ki, onluq say sistemi şumerlərin təsiri ilə qədim türk dillərində meydana gəlmişdir. Doqquzluq say sisteminin izləri bir sıra türk dillərində indi də yaşamaqdadır: “iki doqquz”, “üç doqquz” və s. kimi.

İbtidai cəmiyyətdə qəbilə rəhbərinin seçilməsi xüsusi və təntənəli bir ayin kimi icra olunurdu. Qəbilə başçısı olacaq şəxsi keçə üstündə əyləşdirib, bütün xalqın şənlik sədaları altında günəş dairəsi üzrə doqquz dəfə dolandırırtdılar. Sonra onu ata mindirir, ipək parçanı boğazına bağlayıb möhkəm sıxır və neçə il başçı olmaq istədiyini xəbər alırdılar (Bu adət “Dədə Qorqud” filmində qismən əks olunmuşdur). Həmin ayin qəbilə başçılığının əbədi olmadığını, onun yenisi ilə əvəz ediləcəyini xatırlatmaq məqsədi güdürdü.

Azəroğlunun “Dalğalar” şeirində deyilir:

Doqquzuncu dalğa gəlir,

Götürüb atacaq

Nə varsa yəqin...

İran –

Fırtınalı bir dənizdir.

Doqquzuncu dalğa

Şahə qalxıb,

Fəqət,

Enməmiş hələ...

DOLAMADAN DOVDAQ UÇDU

Adətən cüzi, çox kiçik, əhəmiyyətsiz bir işi, hadisəni bəhanə edənlərə qarşı işlənir.

“Barmaq hesabı göstərmək” tərkibinin izahında bu ifadənin yaranması da öz əksini tapmışdır. Belə ki, qoyunların sahibinə hesabat verən fırlıdaqçı göstərir ki, guya dolamadan (dolaydan) dovdaq uçduğu üçün qoyunlar hürküyə düşüb qırılmışlar.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “–Canım, bu çömçəqurutmaz payız günü günortadan əyilib, hələ Şamo oğlan gəlib çıxmır ki, çıxmır! – Alo kişi yanxır, öz-özünə deyindir. – İşini bir tərəfə buraxıb, ömrünün cavan çağında onun-bunun dər-dini çəkir. Nə bilim?” *Dolamadan dovdaq uçdu*, doxsan doqquzu ürküyə düşdü”. Dünən ölüb birisi, bu da onun dərisi?..Başdan-ayağa nağıl!”

Get-gedə ümumiləşib yayıldıqca ifadənin feili xəbəri başqa formalarda da işlənməyə başlamışdır.

B.Bayramovun “Ayna” povestində qısqanc arvadından şikayətlənən oğlan deyir: “Özəcə dayım qızıdır. Qohumlarım onu lənətə döndərüb keçirdilər boğazıma. *Dolayından dovdaq uçur*, bir həftə günüm qara olur”.

DÖNƏRGƏSİ DÖNMƏK

Başqa sözlə: bəxti, taleyi dönmək. Bir sıra dialektlərimizdə dönərgə//dönəlgə sözü bəxt, səadət, xoşbəxtlik mənasında işlədilir. Bu söz həm ayrılıqda, həm də birləşmə daxilində həmin mənanı bildirir.

Ə.Mustafayevin “İsti külək” povestində belə bir dialoq vardır:

“–Oxuyanda yaqin yüngüllük tapır. Qorx ki, oxuya-oxuya sonradan müğənni ola.

– Onda müğənni olar ondan, ta Dəli Turab yox. Dəli Tutab olub qalmağı yaxşıdı. *Dönərgəsi* pis olar onun”.

Bu birləşmə dilimizin qədim dövrlərinə xas olan daxili obyektli feillərdəndir.

Tahir Hüseynovun “Qəza” hekayəsində oğlu haqqında danışan Ceyran deyir: “Qabaqlar yaxşı oxuyurdu. Müəllimlərin hamısı razılıq eləyirdilər. Bu Güləhməd gələndən deyirsən uşağın *dönərgəsi dönüb*, kitaba yaxın getmir”.

M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında deyilir:

Mənim atam süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işiydi,
Gözəllərin axıra qalmışıydı,
Ondan sonra *dönərgələr dönübdür*,
Məhəbbətin çiraqları sönübdür.

DÖVLƏT DAXİLİNDƏ DÖVLƏT

Bəzən də “dövlətdə dövlət”, “dövlət içərisində dövlət”, “hökumət içərisində hökumət” və s. şəkillərdə işlənən bu ifadə adətən müəyyən dövlət daxilində yaşayıb (mövcud olub) hamıya

aid ümumi qayda-qanunlara tabe olmayan və ya olmaq istəməyən şəxslər, təşkilatlar haqqında işlədilir.

Dilimizə rus dilindən tərcümə yolu ilə daxil olmuş həmin ifadə əslində orta əsrlərdə Fransada yaranmış və sonralar bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Bu sözlər ilk dəfə XVI –XVII əsrlərdə yaşamış Fransa yazıçısı Aqrippa D’Obinyenin əsərlərində işlədilmişdir. O həmin ifadəni ən əvvəl 1610 – 1620-ci illər arasında çap olunan “Kralların və təbəələrin vəzifəsi haqqında” kitabında işlətmişdir. Müəllif islahatçıların tələblərini sadalayanndan sonra yazmışdı: “Bütün bunlar dövlət daxilində dövlət adlandırıla bilər”. XVII əsr Fransa yazıçıları bu ifadəni tez-tez təkrarlayırdılar.

1973-cü il oktyabrın 26-da Moskvada Kremlin Qurultaylar sarayında sülhsevər qüvvələrin Ümumdünya konqresində Sov.İKP MK-nın baş katibi L.İ.Brejnevın nitqində deyilir: “Aydın görmək lazımdır ki, sülh üçün təhlükəni tamamilə konkret ictimai qruplar, təşkilatlar və adamlar yaradırlar. Məsələn, hətta Qərbin ən böyük ölkələrinin yüksək vəzifəli xadimlərinin iqrar etdiklərinə görə müharibə vasitələri hazırlamaqdan varlanan inhisarlara malik peşəkar kapitalistlərin adətən hərbi sənaye kompleksi adlanan mənhus ittifaqı orada bir növ “*dövlət daxilində dövlət*” olmuş, müstəqil bir qüvvə kəsb etmişdir”.

A.Şaiqın “Xatirələrim” adlı yazısında deyilir: “Müctəhidlər *hökumət* *ichində* ayrıca bir *hökumət* qurmuşdular. Onlar istədikləri kimi ağalığ edir, istədikəri fitvanı verir və əməl etdirirdilər”.

M.İbrahimovun “Səhər açılanda” kino-novellasında Şahbaz bəy deyir: “Rüstəmovları zarafat bilmə, Mahmud, milyonları var, *hökumət içərisində hökumətdirlər*”.

DÖVLƏT QUŞU

Buna başqa sözlə *cənnət quşu*, *səadət quşu*, *humavə* ya *humay* (“*humayun*” sözü də buradandır) deyilir.

Məcəzi mənada xoşbəxtlik, səadət, müvəffəqiyyət rəmzi-
dir.

Böyük Okean adalarında və Yəməndə yaşayan, zahirən bayquşa oxşasa da, iri və gözəl gözləri, parlaq tükü ilə ondan fərqlənən, uca dağlarda yaşayan vəhşi quşdur.

Xalq təsəvvüründə və ədəbiyyatında olan əqidəyə görə çox yüksəkdən uçan bu quşun kölgəsi kimin üstünə düşərsə və ya özü kimin başına qonarsa, onu padşah seçərmişlər. Elə buna görə də o, dövlət və ya səadət quşu adlandırılmışdır.

“Başına dövlət quşu qonmuş” – atalar sözüdür.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” əsərində deyilir: “*Dünyada gözəllikdən ülvü, müqəddəs heç nə yoxdur. Qadın gözəlliyi isə, dövlət quşu kimi bir şeydir, az-az bəxtəvərin başına qonur*”.

S.Vurğun “Bakının dastanı” nda yazmışdır:

İlham pərisi də gülümsəyərək
Özüm də bilmirəm hayanda uçdu.
Dövlət quşu kimi başıma düşdü.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə bu ifadənin müxtəlif variantları yaranmaqdadır.

S.Vəliyevin “Düyünlər” romanında deyilir: “Ancaq ancaq...*Səadət quşu* Şirvan düzünə qonanda – bu yerlərin bəxti açıl-
landa, tale Vasifin üzünə gülmədi”.

Anarın “Şəhərin yay günləri” pyesində Dilarə Qiyasa deyir: “Tale elə gətirib ki, bir neçə vaxta *şahlıq quşu* qonub tərə-
və”.

DÖVLƏT MƏN ÖZÜMƏM

İfadə özündən razı, özünü bütün cəmiyyətdə yeganə vü-
cud hesab edən, habelə rəhbər mövqedə olub özbaşınalıq edən
adamları səciyyələndirmək üçün işlədilir.

Bu sözlərin müəllifliyini adətən Fransa kralı XIV Lüdovikə (1643 -1715) isnad edirlər. 1665-ci ildə zadəganlar, şəhərlilər və ruhanilərdən ibarət Fransa parlamentinin iclasında XIV Lüdovikdən xahiş edilmişdi ki, o öz siyasətini dəyişsin. “Nə üçün?” deyər kral təəccüb etmiş və qaşlarını çatmışdı. “Çünki bu siyasət dövlətin siyasinə ziddir” – dedikdə, kral: “– Dövlət mən özüməm” cavabını vermişdi. Parlament də əlahəzrətin iradəsi ilə razılaşmağa məcbur olmuşdu. Tədiqatçıların bəziləri XIV Lüdovikin bu ifadəni işlətdiyinə şübhə edirlər. Lakin burası var ki, Fransa kralları həmişə özlərini belə aparmış, özləri barədə yüksək fikirdə olmuşlar.

C.Məmmədquluzadnin bir felyetonunda deyilir: *“Firəngistannın padşahu on dördüncü Lüdovik həmişə deyərdi: “Dövlət ibarətdir tək mənim vücudumdən”.*

Başqa bir fikrə görə bu ifadəni ilk dəfə ingilis krallığı I Yelizaveta (1558 – 1603) işlətməmişdir.

Təxminən buna yaxın bir fikir “Şahnamə” də Cəmsidin dilindən işlədilmişdir:

Ke coz xıştənra nədanəm cahan
Məra xand bayəd cəhanafərin.

(Özumdən başqa cahan tanımıram. Dünyanı yaradan mənə deyilməlidir).

Cəmsidin bu azğınlığının izləri daha qədimlərə və hətta “Quran”da haqqında bəhs olunan Firona gedib çıxır.

DÜDƏMEYİ-HİNDİ GƏLMƏK

Daha çox xalq danışdığı dili üçün səciyyəvi olan bu ifadə obrazlı şəkildə möhkəm vurmaq, döymək, əzişdirmək, qorxutmaq anlayışlarını bildirir.

Bəzi dialektlərdə “düdəmə” xoruzun bir növünə deyilir. Məlumdur ki, diliizdə xoruzun bir sıra obrazlı adları vardır: səhər quşu (mürği-səhər), hind gözəli və s. deməli, “düdəmey-

hindi” ifadəsi hind xoruzu mənasında anlaşıla bilər. “Xoruz” sözü kimi, “düdəmə” sözü də içi boş, ləyaqətsiz, lakin özündən razı adamları səciyyələndirmək üçün məcazi və mənfi mənada da işlədilir. Q.Xəlilovun “Yaşamaq istəyirəm” povestində mənfi bir obraz haqqında deyilir: “Düdəmənin biri gəldi”.

Lakin “düdəməyi-hindi” birləşməsi həm də Hindistandan gətirilən hind qılıncı mənasını bildirir. Farscadan alınmış “düdəmə” sözü ikiqatlı, hər iki üz (tərəfi) iti olan qılınc deməkdir. Yuxarıdakı ifadənin obrazlı, məcazi mənası da buradan meydana gəlmişdir.

C.Nehrunun «Открытие Индии» kitabında (M, 1955) deyilir: “Firdovsi “Şahnamə”də göstərir ki, İsgəndər İrana soxulanda farslar Hindistana qılınc və başqa silah üçün adam göndərirdilər. İslam meydana çıxana qədər ərəblər qılınca “müxənnəd” deyirdilər ki, bu da “hinddən gətirilmiş”, “hind malı” deməkdir. Bu söz danışıda indi də işlədilir”.

N.B.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasında Hacı Qənbər deyir: “Kafir uşaqları mənə lap təngə gətiriblər, bilmirəm hansına inanım... Amma Hacı Salmana bir *düdəməyi-hindi* ilişdirməyim var...”.

C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində professor İvanov haqqında Toğrul deyir: “Yox, Tanya, mən bilmirəm. Gec-tez onun allahlığına bir dənə *düdəməyi-hindi* ilişdirəcəyəm. Ancaq bilmirəm haçan”.

S.Rəhmanın “Əliqulu evlənir” pyesində Xəlil deyir: “Sənə bir *düdəməyi-hindi* gələr ki...”.

DÜNYANIN ƏŞRƏFİ İNSAN

“Dünya” əvəzinə “yer üzü”, “məxluqat”, “cəmi yaranmışlar”, “yaranmışlar” və s. də işlənir.

Əslində dini ifadə olan bu birləşmə müasir dövrdə dini məzmunundan məhrum edilmişdir və insanın böyüklüyünü, əzəmətini, dəyərini bildirmək üçün işlədilir.

S.Vurğunun "Vaqif" pyesində Vidadi namaz üstə dua edərkən deyir:

Yazıqdır dünyanın əşrəfi insan,
Böyüksən, adilsən, keç günahından!
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər.

Yenə də orada Vaqif deyir:

Budur yer üzünün əşrəfi insan,
Yaradır gündə bir hicranlı dastan.

İ.Əfəndiyev "Dağlar arxasında üç dost" romanında yazır: "Bizi başqa canlılardan ayıran, məxluqatın əşrəfi edən də bu arzu uğrundakı mübarizədir".

M.İbrahimov "Fırtına quşu" povestində göstərir ki, həmin ifadənin müəllifi Nizamidir. Əsərdə deyilir: "Xosrov kəmərasına qayıdanda axşam düşürdü. O. Afaq haqqında, onun səadəti və fədakarlığı haqqında düşündükcə kameranın soyuq divarlarını qucaqlayıb Nizaminin: "İnsan yer üzünün əşrəfidir" – deyən sözlərini xatırlayırdı. Bəli, Afaq kimilərdir həyatın gözəlliyi və şirinliyi, heyf, mən heyf ki, bu gözəlliyi pozan, bu şirinliyə acı qatan da insan özüdür...".

DÜNYANIN GÖBƏYİ (ORTASI)

Bu ifadəni təşkil edən sözlərin hər ikisi öz sinonimləri ilə əvəz edilə bilər.

Klassik ədəbiyyatda bu ifadə Ərəbistandakı Kəbənin obrazlı adı kimi işlənir. Çünki müəlmənlərin əqidəsincə Məkkə şəhəri və bu şəhərdəki Kəbə guya yer kürəsinin tam ortasında yerləşmiş. İslam dini əfsanələrinə görə Adəm cənnətdən qovulandan sonra Allah onun üçün yaqutdan bir ev yaratmışdı. "Beytul-

məmur” adlanan bu evi Allah Cahanın ortasına qoymuşdu ki, bu da indiki Kəbənin yeri imiş.

Qədim insanlar insan göbəyini bədənin ortası hesab edirdilər. Əfsanəyə görə Zevs (və ya Yupiter) “dünyanın göbəyini” müəyyən etmək məqsədilə yerin hər iki başından eyni sürətlə uçan iki qartal buraxmışdı. Qartallar qədim Yunan şəhəri Delfa üzərində görüşmüşdülər. Ona görə də bu şəhər “dünyanın ortası” hesab edilmiş və Zevsin əmrilə buraya Omfal qoyulmuşdu (Omfal Yunan dilində müqəddəs daş və ya meteorit deməkdir). Bu daşın hər iki yanına qızıl qartal fiqurları həkk edilmişdi.

Qədim yəhudilərin təsəvvürüncə dünyanın mərkəzində Fələstin, onun mərkəzində Yerusəlim, onun mərkəzində məbəd, onun da mərkəzində məhrab yerləşir ki, dünyanın göbəyi bu imiş. XII əsrdə Paris yaxınlığındakı San-Deni abbatlığında dünya xəritəsi hazırlanmışdı. Bu xəritədə yer kürə şəklində əks etdirilmiş, kürənin tam ortasında Yerusəlim şəhərinin adı yazılmışdı.

“Avesta”da Hind, Dəclə, Yaksarta çayları dünyanın hüdudları kimi təqdim edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu çaylar dünyanın hüdudlarıdırsa, onda dünyanın mərkəzi Mərv olmalıdır ki, bu da intiqam Allahı Mitranın ibadətəsidir.

Beləliklə, hər xalq və din dünyanın göbəyi haqqında birbirindən fərqlənən fikir yürütmüş olur. Hətta C.Məmmədquluzadə də belə yazırdı: “...Mərhum molla Pirqulu həmişə deyərdi ki, Danabaş kəndi yer üzünün göbəyidir, yəni mərkəzidir”.

Bu əfsanələrə xalqın münasibəti Molla Nəsrəddinin bir lətifəsində belə bildirilir: “Bir gün molladan soruşurlar ki, dünyanın ortası haradır? Molla təpiyini yerə vurub deyir: – Bura! Soruşduqda ki, nədən bilirsən? – cavab verir: – İnanmırsan, ölç, bax”.

Qabilin “Nəsimi” poemasında deyilir:
İmadəddin Zəhra ilə dayanıb tən
Dünyanın tən ortasında elə bil,

“Nərd və astrologiya” məqaləsində V.Sultanzadə göstərir ki, yeddi rəqəmi orta əsrin yeddi səyyarəsinə işarədir. Məlum olduğu kimi, belə bölmə orta əsrdə geniş yayılmış geosentrik nəzəriyyəsi ilə bağlıdır, yəni yer kainatın mərkəzi hesab olunur.

Zeynal Məmmədovun “Füzuli eşqi” adlı məqaləsində deyilir: “Bağdad şəhəri, habelə bütövlükdə İraq qədim və Orta əsr mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Hələ X – XI əsrlərdə iqtisadi, siyasi və mədəni roluna görə Bağdad şəhəri “kainatın mərkəzi” adını daşımışdır”.

Görünür, burada “kainatın mərkəzi” yerinə “dünyanın mərkəzi” işlədilməli idi. O dövrlərdə “kainatın mərkəzi” məhz Yer hesab olunurdu.

DÜNYANIN O BAŞI (QURTARACAĞI)

Məcəzi mənada çox uzaq bir yer deməkdir.

Qədim zamanlarda bir sıra xalqlar Yerin formasını çox qəribə şakillərdə təsəvvür edirdilər. Bu təsəvvürlərdən birinə görə (məsələn, “Avesta”da) Yer dörd tərəfdən okeanlarla əhatə olunmuşdur və Yerin bir tərəfindən çıxıb o biri tərəfinə getmək olar. Yəni, Yerin “bu başından o başına” gedib çıxmaq mümkündür (qədim yunan filosofu Fales bu fikirdə idi).

Coğrafiya haqqında müasir təsəvvür isə tamamilə başqadır. Yer kürəsinin heç bir başı-ayağı yoxdur. Elmin rədd etdiyi bu fikir bir sabit ifadə şəklində dildə hələ də yaşayır.

“Avesta”da “dünyanın o başı” haqqında deyilir ki, intiqam allahı Mitra canını dünyanın başına qaçsa da tapacaqdır. Burada dünyanın hüdudları Hind, Dəclə və Yaksarta hesab olunur.

İfadə çox qədimdən bu günə kimi ədəbi dilimizin müxtəlif üslublarında işlənməkdədir. “Dədə Qorqud” dastanlarında göstərilir ki, Yeynək əsir düşmüş atasını xilas etmək üçün getməyə Bayındır xandan icazə istəyir. Bayındır xan: Yerin bir

ucundan bir ucuna yetəm deyən Soğan Sarı (səninlə) belə var-sın” – deyir.

Mehdi Hüseyn “Qara daşlar” romanında “arıq, uzun kol-xozçu” öz yoldaşı haqqında deyir: “*Dünyanın o başında* təzə bir xəbər çıxsın, hamıdan qabaq bunun qulağına çatır”.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında oxuyuruq: “Belə adamlar *dünyanın bu başında* oturduqları halda, *o başında* nələrdə olduğunu görür və bilirlər”.

L.İ.Brejnev Bakıda çıxış edərkən demişdir: “Böyük Lenin adı sizin şəhərin tarixindən ayrılmazdır. Kirovun obrazlı ifadəsi ilə desək, Vladimir İliç Bakı proletariyatının ürək döyüntüsünü *dünyanın o başından* eşidirdi”.

DÜNYANIN SƏKKİZİNCİ MÖCÜZƏSİ

Adətən müəyyən incəsənət əsərinin, tikintinin, elmi müvəffəqiyyətin ən yüksək dəyərə malik olduğunu söyləmək, insan əlinin yaratdığı hər hansı abidəni qiymətləndirmək üçün işlədilir.

Məsələn, akademik İ.Gerasimov xəritəni (xəritənin meydana gəlməsini) “dünyanın səkkizinci möcüzəsi” adlandırmışdır.

Seviliya şəhərində məşhur Xiralda qülləsinin hündürlüyü 100 metrdir. Bu qülləyə də dünyanın səkkizinci möcüzəsi deyirlər.

“Elm və həyat” jurnalında deyilir: “Neft akademiyası” adlandırılan Bakının neftçi mütəxəssisləri işə – *dünyanın səkkizinci möcüzələrindən* biri sayılan Neft daşlarının bünövrəsini qoymağa cəlb edildilər”.

Sirus “Dünyanın səkkizinci möcüzəsi” adlı felyetonunda yazmışdır: “Xülasə, keçək mətləbə və arz eləyək ki, bizim üçün günü bu gün *dünyanın səkkizinci möcüzəsi* ibarətdir yenidən başa çatmış futbol üzrə ölkə çempionatında...”Neftçi” komandasının oyunundan”.

İfadənin yaranması qədim dünyanın yeddi möcüzəsi ilə əlaqədardır. Yeddi möcüzə sırasına qədim abidələrdən hansıların daxil edilib-edilməməsi məsələsində fikir birliyi yoxdur. Bununla belə ən çox yayılan mülahizəyə görə yeddi möcüzə bunlardır: qədim Misir ehramları, qədim Babilistanda (Semiramida) asma bağı, Efes şəhərindəki Artemida məbədi, Zevsin Olimpdəki heykəli, Qalikarnaqs şəhərində Mavsolun məqbərəsi (mavzoley), Rodos limanında günəş allahı Heliosun misdən tökülmüş nəhəng heykəli, məşhur İsgəndəriyyə mayakı.

Bəs nə üçün möcüzələrin miqdarı yeddi hesab edilmişdir? Yeddi çox-çox qədimlərdən bəri bir sıra xalqlar üçün müqəddəs rəqəm hesab edilirdi. Qəməri təqvimə görə 28 günə bərabər olan ay – göy cismi Ayın dörd fəzadan keçməsi ilə bağlıdır. Bu fəzalar isə yeddi gündən bir dəyişir. Odur ki, yeddi gün bir həftə hesablanır.

Qədim babillilər yeddi göy cismini (Günəş, Ay və beş planet – Merkuri, Saturn, Mars, Yupiter, Venera) yeddi ilahə ilə bağlayırdılar ki, həftənin hər bir günü bir ilahəyə həsr edilirdi. Babilistan kahinləri öyrədirdilər ki, ölümlərin yeraltı dünyası yeddi divarla hövrülmüşdür, ölümlər qapıçıları yeddi olan yeddi qapıdan keçməlidirlər.

Qədim yunanlar da yeddi rəqəminə çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Yeddi rəqəmi incəsənət hamisi Apollonun müqəddəs rəqəmi sayılırdı. Əfsanəvi Minotavra hər il yeddi oğlan və yeddi qız qurban verərdilər. Yunanlar yeddi rəqəmini bitkinlik, tamliq rəmzi hesab edirdilər. Eramızdan əvvəl III əsrdən başlayaraq antik yunan müəlliflərinin əsərlərində dünyanın yeddi möcüzəsi haqqında bəhs olunur, bunlara aid ətraflı məlumat verilir.

Qədim Misirdə güman edirdilər ki, Günəş və digər səma cisimləri yeddi nərdivanı qalxıb yeddi darvazadan keçirlər.

Qədim hind fəlsəfəsinə görə kainat yeddi ünsürdən ibarətdir.

Aristotelə görə göy yeddi kristal təbəqədir və bunların ən yüksəyi yeddinci təbəqədir. Roma və Moskva şəhərlərinin hər biri yeddi təpə üzərində salınmışdır.

Qədim yunan ənənələrinə görə yeddi rəqəmi rəmzi mənə daşıyır: uşaq yeddi yaşına çatanda dişlərini tökür; ikinci yeddi-likdə hədd-bülüğa çatır; üçüncü yeddi-lik yetkinlik, kamillik dövrüdür; dördüncü yeddi-lik akme (çiçəklənmə), beşincisi evlənmə, altıncısı ağıllanma dövrüdür. Yeddinci və səkkizinci yeddi-liklərdə ağıl və nitq tam inkişaf edir. Doqquzuncu yeddi-likdə igidlik öz yerini müdrikliyə verir, onuncu yeddi-lik “ölümü gözləmə” dövrüdür. Məşhur Solonun (eramızdan əvvəl VII-VI əsrlər) 19-cu elegiyasında yürüdülmən bu fikirləri başqa müəlliflər də təkrar etmişlər. Əflatuna görə, insan 25-30 (başqa yerdə isə göstərilir ki, 30-35) yaşda yetkinləşmiş olur. Şair Hesiod da bu dövrü evlənmək üçün ən münasib dövr hesab edir (“Otuz yaşa qədər tələsmə, otuzdan sonra da gecikmə. Evlənmək üçün ən yaxşı vaxt otuz yaşdır”). Aristotel öz “Ritorika”sında göstərir ki, “insan bədəninin ən tərəvətli vaxtı 30-35 yaş arasındadır, ruhi aləmi isə qırx doqquz yaşda çiçəklənir (Burada da bölgülər yeddi-lik üzrə aparılır).

EL BİR OLSA, DAĞ OYNADAR YERUİNƏN

Başqa sözlə: birlik olan yerdə bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlmək olar.

Xalq gücünə, birliyə inam oyadan bu misra atalar sözü səviyyəsinədək yükəlmişdir. İlk dəfə XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaşamış Tufarqanlı Abbasın şeirində işlənmişdir.

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurdur, suyu gəlsin dərindən,
El bir olsa, dağ oynadar yerindən.
Söz bir olsa, zərbi-kərən sındırarar.

Buradakı “dağı yerindən oynatmaq” ifadəsinin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu ifadə ilk dəfə İncildə işlədilmiş, sonralar məzmunca dəyişilərək “hər cür çətinliyin öhdəsindən gələ bilmək” mənasında dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır.

ELÇİYƏ ZAVAL YOXDUR

İfadə Şərqi çox qədim tarixi olan bir adətlə əlaqədardır. Qalib hökmdarlar məğlubları həmişə öz əsarətində saxlamaq üçün onların övladlarını və ya çox yaxın adamlarını zaval olaraq öz saraylarına alır, orada yaşamağa məcbur edirdilər. Bu mənada “zaval” sözü “girov” anlayışına uyğun gəlir (lakin “girov” cansız əşyalardan olur və başqa səciyyəlidir). Zaval kimi sarayda saxlanan adamlar isə nə qədər olsa da özlərini sarayda azad, sərbəst hesab edə bilmirdilər, yad mühitdə yazıq, aciz görkəm alırdılar, buradan da “zavallı” sözü meydana gəlmişdir.

Elçi sifəti ilə göndərilən şəxs isə zaval olaraq anlaşıla bilməzdi. “Elçiyə zaval yoxdur” ifadəsi bu adətlə bağlıdır. Bununla əlaqədar dilimizdə “zaval” getmək, “zaval aparmaq”, “zavala gəlmək” ifadələri yaranmışdır.

Tarixdən məlumdur ki, eramızdan əvvəl 659-cu ildə Manna hökmdarı Axşeri Assuriya ilə müharibədə öldürülür. Onun oğlu Yalli isə qaliblərlə sülh bağlayır və zaval olaraq öz oğlunu və qızını Aşşurbanipalın hüzuruna (sarayına) göndərir.

Bu ifadə Q.B.Zakirin “Tərhan və elçi” təmsilində belə işlənmişdir: “Heç adətdə *yoxdur elçiyə zaval*”.

Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanında Şahnisə İrana ərə verdiyi qızı haqqında danışarkən belə bir dialoq verilir:

“–Yaxşı, təkmi göndərək, yoxsa xanzadələrdən birini qoşmaq? Nə məsləhət görürsən?”

Vaqif düşündü. “Məncə, –dedi, – xanzadə qoşmaq lazım deyil. Kim nə bilir, nə ola bilər...Xanzadəni Tehrana zaval apara bilərlər. Onda gərək İrandan nə əmr gəlsə, boyun əyək.

Şahnisə xanım qorxulu sifətlə soruşdu:

– Bəs qız?

– Qıza *zaval yoxdur*. Ondan arxayın ol”.

Göstərilən adətlə əlaqədar “zaval” sözü ümumiləşərək “bəla, fəlakət” mənası kəsb etmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında Təpəgözü doğmuş Pəri qızı çobna deyir: “Çoban! Əmanətini al! Amma Oğuzun başına *zaval gətirdin*”. (Dastanların Bakı nəşrində bu söz “xəstəlik” şəklində şərh olunur ki, bu səhvdir).

H.Abbaszaadənin “Burulğanlar” romanında deyilir: “Qayıqları dənizdə tufana düşüb batmışdımı? Ya Xəzərdə keşik çəkən ingilislərin *zavalına gəlmişdilər?*”

EŞQİ TOPUĞUNA VURUB DİK-DİK DİNGİLDƏTMƏK

Bu məzəli ifadə Ə.Haqqverdiyevin “Pəri cadu” pyesindən yayılmışdır. Əsərdə Təlxək əcinnə tez-tez bu şeiri oxuyur:

Dolaydan keçən qarı,
Köndələn sevdim səni,
*Eşqin vurub çarığımıza,
Dik-dik dingildədir məni.*

X.Mütəllibovun “Ələkbərovun lələsi, Əliyevanın şələsi” felyetonunda ambardar belə deyir: “...30 kiloqram ağı balığın *eşqi vurub topuğuma*, məni *dik-dik dingildədir*”.

S.Rəhimovun “Süd gölü” hekayəsində deyilir: “Lakin nə Mazan, nə də Matan bu dünyadan nakam getmək istəmirdi. Ancaq *eşqləri topuqlarına vurub* şiltaq danalar kimi hər ikisini *dingildədirdi*”.

EŞŞƏK (İT) CİNSİ

İfadə tərbiyəsiz, mərifətsiz, qanacaqsız adamlar haqqında işlənilir. Əslində isə yalnız qadınlar haqqında işlənən bu ifadənin

“Nuhun eşşəyi cinsi”, “Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslı” kimi geniş variantları vardır.

İfadənin yaranması qədim bir rəvayətlə əlaqədardır. Nuhun bir qızı var idi. Bu qıza üç nəfər elçi gəlmişdi. Nuh isə qızını bunların üçünə də verməsini vəd etmişdi. Elə buna görə də çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Bu zaman Cəbrayıl onun köməyinə gəlmiş və qızı tövləyə salmağı məsləhət görmüşdü. Tövlədə Nuhun bir iti, bir eşşəyi var idi. Qızı bu heyvanlar olan tövləyə salırlar. Bir müddət sonra qapını açan Nuh tamamilə öz qızına oxşayan üç qız görür. Bilir ki, eşşəyi də, iti də qızının şəklinə düşmüşdür. Lakin öz qızını heç cür tanıya bilmir. Vəd etdiyi adamların hərəsinə bu qızların birini verməli olur. Biri vaxt keçəndən sonra öz kürəkənlərinə baş çəkməyi qərara alır və onların hər birindən həyat yoldaşı haqqında fikrini söyləməyi xahiş edir. Kürəkənlərdən biri öz arvadının həddindən artıq çox danışan, davakar, acıdil, zəhlətökən (it kimi) olduğunu deyir. Digəri öz arvadının mərifətsiz, qanacaqsız (eşşək kimi), ədəbsiz, səliqəsiz olduğunu söyləyir. Üçüncüsü isə öz xanımının əsl adam qızı olduğunu bildirir. Beləliklə, Nuh əslən eşşək və it olan qızları öz qızından fərqləndirə bilir.

İfadənin dilimizdə tarixi çox qədimdir. “Dədə Qorqud” dastanlarının “Müqəddimə” hissəsində “bayağı” qadınlardan bəhs olunarkən deyilir: “Evinə yazıdan, yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, (əri) ona desə ki, dur (övrət) ətmək gətir yeyəyin, bu da yesin. Bişmiş ətməyin bəqası olmaz, yemək gərəkdir. Övrət aydır:

– Neyləyim? Bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə dəgirmədən gəlmədi, – deyər. Nə gəlirsə mənim süfrəmə gəlsin deyü əlin...urar. Yönün anar və sağrısın ərinə döndərər. Bin söylərsən, birisini qoymaz, ərin sözün qulağına qoymaz.

Ol Nuh peyğəmbərin eşşəki əslidir.

Ondan dəxi, sizi xanım, allah saxlasın!

Ocağınızda buncılayın övrət gəlməsin!”

V.V.Bartold bu ifadəni bir qədər başqa şəkildə (və səhv) tərcümə etmişdir.

Orxan Şaiq Gökyay da dastanlarda işlənən bu ifadəni izah edə bilməmişdir. O göstərir ki, eşşək Nuhun gəmisinə ən axırda gəlmiş və onun vasitəsilə şeytan da gəmiyə minmişdir. Guya ifadə bununla əlaqədardır.

Sonralar analogiya üzrə başqa heyvan adları da “eşşək cinsi”, “it cinsi” tərkiblərindəki adlarla əvəz edilib işlədilməyə başlamışdır.

S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqif deyir: “*Qatır cinsiniz döğub törəmər*”.

“EŞŞƏK, EŞŞƏK” DANIŞMAQ

Zarafat şəkildə bir gəncin evlənmək vaxtının yetişdiyinə işarə vurmaq üçün və ya fikri əsas məsələ üzərinə yönəltmək üçün deyilir.

Oğlunun evlənmək vaxtı yetişmiş bir ata öz arvadı ilə söhbətində bir dəfə deyir: “Oğlanı evləndirmək üçün eşşəyi satmaq lazımdır”. Oğul bu söhbəti eşidir. Lakin atasının sonrakı günlər bu mövzuda danışmadığını görəndə dözə bilmir və həmin ifadəni işlədərək deyir: “Ata, bəs niyə daha *eşşək, eşşək danışmursunuz?*”

İfadənin çox yayılmasında həm də onun tələffüz sürətindən asılı olaraq başqa mənə verməsinin də əhəmiyyəti olmuşdur.

EŞŞƏYƏ MİN, BƏXTİN AÇILSIN

Qədim Zərdüşt dininə görə, eşşək ailə qurma, övlad tö-rətmə hamisi hesab olunurdu. Odur ki, lap son vaxtlara qədər əra getmək istəyən qızlar erkək eşşəyə minib sürürdülər.

M.Allahverdiyev qədim "Kosa oyunu" haqqında məlu-mat verərkən yazır: "Yoluq paltar geyib, üz-gözünü qaralayan, belinə süpürgə və sümük asan Kosa ulağa minib zarafatyana, gülməli sözlər deyir, eyibləri açıb, gülməliləri gülüş hədəfinə çə-virirdi. Meydanda ulaq üstündə gəzən Kosa hadisəni özü idarə edir və tamaşaçılarla da dialoq aparırdı. Tamaşaçılar artım ide-yası ilə əlaqədar olan bu fallik tamaşanı hərarətlə qarşılayırdı". "Uşağı olmayan hər bir kəs guya Kosa rolunda çıxış etsə imiş, onun oğlu olarmış". "Utananın oğlu olmaz ifadəsi bununla əla-qədardır".

Deməli, məhz eşşəyə mindiyi üçün ("artım ideyası ilə əlaqədar" tamaşa göstərdiyi, xeyirxah, nəcib iş gördüyü üçün) Kosa rolunda çıxış edənin "bəxti açılır", oğlu olur, camaat qarşı-sında bu rolda çıxış etməkdən çəkinən, utanan şəxsin isə oğlu ol-mazmış.

Bu "artım" ideyasının eşşəklə əlaqəndirilməsi tarixi çox qədimdir. Y.E.Bertels yazmışdır: "Zərdüştiliyə görə Vourukaşa adlı əfsanəvi göldə üçayaqlı eşşək "Xara" yaşayır. O başını suya salanda tufan başlanır. Onun çox iti gözü və qızıl buynuzu var ki, bu buynuzla zərərli varlıqları vurub məhv edir. Xara qışqı-randa (yəni anqıranda) xeyirli canlıların dişiləri uşağa qalır, xeyirsiz canlıların dişiləri isə bala atır. "Eşşəklər şahı"nın böyüklü-yünün şəfəqi müəyyən qədər sadə uzunqulaqların da üzərinə düşmüşdür. Ola bilsin ki, məhz buna görə islamı qəbul edən xalqlarda it kimi eşşək də murdar hesab olunur. Çünki zərdüştilər eşşəyi müqəddəs sayıb, ona pərəstiş edirdilər".

Məhz artımla əlqədar olduğu üçündür ki, uzun müddət yağan yağışın kəsməsi üçün və ya (quraqlıq vaxtı) yağış yağma-sı üçün eşşək başı yuyurdular...bəzən də ulağı çimizdirirdilər.

Qurana görə dünyada ən pis səs eşşəyin səsidir. Onun anqırısı pis səs rəmzi hesab olunur. Şərqdə eşşək ən axmaq və tənbel heyvan kimi məşhurdur. Məhəmməd təliminə görə, eşşəyin anqırtısını eşidən hər kəs “Əizübillah min əş-şeytan” (“şeytandan qaçıb allaha sığınırım”) sözlərini vird etməlidir. Çünki eşşək şeytani görmüşdür və onun anqırtısı şeytanın təzahürü əlamətidir.

ƏHMƏD

Hər xalq üçün tipikləşmiş şəxs adı olur ki, bu ad bütövlükdə xalqı təmsil edir. Məsələn, ümumi şəkildə İvan – rus, Bill – ingilis, Jann – fransız, Sam dayı – amerikalı, Vartan (və ya Sərkis) – erməni, Mehmed – türk və s. mənasını kb etmişdir.

Q.Fiş yazır ki, Rusiyada İvan adı nə qədər geniş yayılıbsa, Türkiyədə Mehmed adı da o dərəcədə məşhurdur.

Azərbaycan xalqı üçün belə ümumiləşmiş adı Əhməd adı hesab olunur. Təsədüfi deyil ki, Əhməd adı ilə əlaqədar çoxlu ifadələr, məsəllər, nağıllar və s. yayılmışdır: “Əhmədə Əhməd düşüb, sənə nə zəhmət düşüb?” və s.

“Azərbaycan nağılları” (1976) kitabında on səkkiz “sehrli nağıl”dan yeddisində Əhməd adlı personaj iştirak edir. “Əhməd haradadır?” kinofilmi də əslində Əhməd adının çox yayılması ilə əlaqədar qurulmuşdur.

Bəzən Əhməd yox, Məmməd, Həsən, Hüseyn və s. adlar ümumiləşdirici funksiyada işlədilir. C. Məmmədquluzadənin “Tifliski listok” qəzetində (17 avqust, 1905-ci il) dərc olunmuş “Faydalı təşəbbüs” məqaləsində deyilir: “Bizə deyə bilərlər ki, senat frmanı camaatın tələblərinə riayət etməyən mirovoy sudyaları məhkəməyə verməkdən bəhs edir. Biz isə cavab verə bilərik ki, sərkislər, hüseynlər və ivanlar bunu eləyə bilmirlər. Günlərlə bir çox sərkislərə mirovoy sudyanın camalını görmək... nə-sib olmur”.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda ən çox işlənən ad Əhməddir.

Ə.Babayevanın "Adamlar və talelər" romanında Hüseynbəyov deyir: "İndi sizin tərəflərdə həyatı sahədən çoxu imtina edir. Niyə? Çünki Əhməd görür ki, Məmmədlə bir yerdə əl-ələ verib işləmək daha sərfəlidir. Burada Əhməd Məmmədi özündən artıq istəməsə də, özü qədər istəməyə məcburdur".

ƏHMƏDİ-BİQƏM

Qəmsiz, qayğısız, bəzən də özünü arsızlığa vuran adamlar haqqında deyilən bu ifadə dilimizdə bir varvarizm kimi (əslində fars dili izafəti şəklində qurulmuşdur) işlənir.

Bu ifadə ilə əlaqədar xalq içərisində müxtəlif rəvayətlər vardır. Bunlardan biri belədir: Bir nəfər dərdsiz adam olub-olmadığını öyrənmək istəyir. Ona *Əhmədi-biqəm* adlı bir şəxsi soruşaraq verirlər. Həmin şəxs Əhmədi-biqəmi axtarıb tapır. Gününü kefdə, işrətdə keçirən, qayğısız yaşayan Əhmədi-biqəmdən bu şadlığının səbəbini öyrənməyə çalışır. Qırx gün Əhmədi-biqəmə yalvarır. Nəhayət Əhmədi-biqəm həmin şəxsə öz "sirrini" belə açır: Mən əmin qızı ilə sevişib evlənmişdim. Bir müddədən sonra xəbər tutdum ki, arvadım gecələr evdən gedir. Bir gecə onu izlədim. Arvadım çöldə bir kişiylə qoşulub getdi. Onlar bir evə girdilər. Dözməyib mən də evə girdim və arvadımın aşnası ilə vuruşmağa başladım. Bu zaman arvad da aşnasına kömək etdiyindən onlar ikilikdə məni boğmağa başladılar. Tamam əldən düşüb, ölümümü gözümlün qabağına almışdım. Birdən mənim itim köməyimə gəldi, biz köməkləşib arvadımın aşnasını öldürdük. İndi hər gün ən əla xörəklər hazırladıram, onun ən yaxşısını qızıdan qayrılmış qəfəsdə bəslədiyim itimə göndərirəm, onun artığını zirzəmidə zəncirlədiyim vəfasız arvadıma yedirirəm. Həddən artıq sevdiyim arvadımın xəyanətindən sonra dərslərimi unutmaq üçün günümü kefdə, əyləncədə keçirirəm.

Başqa bir rəvayətdə deyilir: Əri tərəfindən çox sevilən qadın xəstələnib ölüm yatağına düşür. Ərinə gileyənir ki, mən öləndən sonra sən evlənəcəksən. Əri öz vəfalılığını sübut etmək üçün özünü xədim etdirir. İş belə gətirir ki, arvad sağalır. Bundan sonra o kişi arzulayır. Kişilikdən məhrum olmuş ər məcbur olur ki, öz evində arvadı üçün bir zənci kişi saxlasın, onu yedirib içirsin. Əhməd adlı bu ər dərdini unutmaq üçün günlərini eys-iş-rətdə keçirməyə başlayır, “biqəm” (qəmsiz) ləqəbi ilə məşhurlaşır.

M.İbrahimovun “Məhəbbət” pyesindəki surətlərdən biri Əhmədi-biqəm adlanır. Bu surət müəllif tərəfindən “hər şeyə biganə, lakin xeyirxah adam” kimi səciyyələndirilir.

M.Hüseynin “Alov” pyesində müstəntiq Fərhad Bədələ deyir: “Özünüzü nahaq yerə *Əhmədi-biqəm* kimi göstərirsiniz. İndi mənə çox şey bəllidir”.

Ə.Vəliyevin “Gülşən” povestində deyilir: “Ancaq qızın bir qədər *Əhmədi-biqəm* olması, tənbəllik etməsi, qəsdən özünü işə verməməsi onu təbdən çıxarmışdı”.

ƏQRƏBİN ADƏTİ SANCMAQDIR

“Əqrəbin adəti”, sancma xüsusiyyəti, onun bioloji keyfiyyətidir. Yalnız sancma yolu ilə əqrəb özünü qoruyub yaşaya bilir. Onun başqa yaşama yolu yoxdur. Ovunu sancıb öldürür, onu yeyir. Ona toxunan hər şeyi, canlıları, onurğasız və onurğalı heyvanları sancır.

Əqrəbin daha dəhşətli bir xüsusiyyəti öz həmcinsini belə məhv etməsidir. Göstərilər ki, ciftləşəndən sonra daha ehtiyacı olmadığını duyan dişi əqrəb erkəyini sancıb məhv edir və bundan sonra onu yeyir. Habelə əqrəblərin hansı iridirsə özündən kiçiyini yeyir. Ona görə mütəxəssislər əqrəbləri diri saxlamaq üçün ayrı-ayrı qutularda salırlar. Göstərilən xüsusiyyətlər yuxarıdakı ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Son zamanlar alimlər müəyyən etmişlər ki, təhlükə hiss etdikdə əqrəb özü-özünü sancıb öldürür.

Ə.Vəliyevin "Dostumdan gileyliyəm" hekayəsində deyilir: "Əqrəbin adəti sancmaq, naşükürün xasiyyəti ağız büzməkdir".

Bununla belə demək lazımdır ki, ifadənin yaranmasında Sədinin bu beytinin də rolu az olmamışdır:

*Nişə – əqrəb nə əz rəhi qərəzəst,
Tərke – adət be mocebe mərəzəst.*

Əqrəbin sanması, sancmadan yaşaya bilməməsi ilə əlaqədar "Kəlilə və Dimnə"də, sonralar Ə.Camidə maraqlı rəvayətlər nəql olunur.

Ü.Hacıbəyovun "Xəbərdarlıq" məqaləsində ("Tərəqqi" qəzeti, 30 iyul, 1909-cu il) deyilir: "Erməni, gürcü və sairələrinin qəzet oxumaları qanunluqdan keçib lap adət olubdur. Mən buna razıyam. Onlar üçün uşaq oxutmaq bir adətdir. Sədi deyir ki:

Tərke – adət be mocebe mərəzəst?"

C.Bərgüşadın "Boz atın belində" romnında Alo oğlu Nəbiyə deyir: "...Ay oğul, köçmək dədə-baba adətimizdir. Elə bilir-sən adəti tərgitmək asandır? Farslar deyirlər ki, "tərke adət be mocebe mərəzəst".

ƏLƏDDİNİN SEHRLİ ÇIRAĞI

Məcəzi mənada: müəyyən məqsədə çatmaq vasitəsi, asan, yüngül yol ilə istədiyinə nail olmaq adəti.

İfadə "Mın bir gecə"də bəhs olunan "Ələddinin sehrlı çırağı" adlı məşhur əhvalatla əlaqədar yaranmış və məcəzi mənə kəsb edərək yayılmışdır.

Nağılda göstərilir ki, Ələddin sehrli bir çıraqla tapır və onun vasitəsilə bütün arzularına çatmaq imkanı əldə edir.

Ə.Əsgərovun “Sarı əlcək” pyesində Robert deyir: “İndiki zaman səninçün min bir gecə nağılı deyil ki, *bir çıraqla yeni dünya qurasan*”.

B.Nuşçin “Öz bioqrafiyam” əsərində yenidən diplom almış gənc belə düşünür: “İndi bütün yollar qarşımda açıqdır. Bütün aləm mənimdir. Əlimdə hər bir qapıya düşən açar vardır. Qarşısında dağların yarıldığı *sehrli Ələddin lampası* əlimdədir”.

F.Qocanın şeirlərinin birində deyilir:

Qız qalası –
Ələddinin Abşeronda düşüb qalmış
sehrli çırağı
Zamanın əliylə oğurlanan
Tariximin bir varağı.

ƏLİ ÇIRAQLI AXTARMAQ

Hələ müxtəlif şəkillərdə işlənilən bu ifadə qədim yunan filosofu Diogen (e.ə. 404 – 323) ilə əlaqədar olan bir rəvayətdən törəmiş və bir sıra dillərə yayılmışdır. **Diogen bir gün çırağı yandırır** küçə ilə gedirmiş. Çırağı gündüz işığında nə üçün yandırdığını soruşanlara “– Mən adam axtarıram” cavabını veribmiş. Beləliklə, Diogen adam adına layiq olmayan insanların çoxluğuna işarə etmişdi.

Dilimizdə bu ifadənin mənası bir qədər başqadır: diqqətlə, yorulmadan, hərtərəfli, təkidlə axtarmaq.

M.P.Vaqifin bir qoşmasında oxuyuruq:

*Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olur itirərsiz Vaqifi
O qədər gəzərsiz əli çıraqlı.*

Vədadi Şıxlının “Xəcalət” hekayəsində deyilir: “*Hətəm böyük hörmətə, məhəbbətə layiq oğlandır. Belə oğlanları bizim qızlar gündüzün günorta çağı əli çıraqlı axtarırlar*”.

S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında deyilir: “*Mil düzündə, Araz kənarındakı bir kənddə Sovet sədri öyünərək qonağa dedi: – Bizim kənd başdan-dibə kolxozdur. Gündüz çıraqla da axtarsan bircə dənə qolçomaq tapmazsan*”.

M.Hüseyn “Yeraltı sular dənizə axır” romanında yazmışdır: “*O vaxt da savadlıları günün günorta çağı əldə çıraq axtarırdılar*”.

R.Rzanın “Lenin” poemasında oxuyuruq:

Axtarırlr Lenini
gündüzlər əldə çıraq.
Hər evə, hər daxmaya,
hər küncə baş vuraraq.

İ.Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsində” dramında Dilşad xanım deyir: “*Şahsuvarov qohum olmalı oğlandır. İndi elə adamları əli çıraqlı gözsən tapmazsan*”.

ƏLİ, VƏLİ...

Azərbaycan dilində “Əli” və “Vəli” sözləri qarşılaşdırma və ya müqayisə anlayışları şəklində işlədilir: Əli aşından da olduq, Vəli aşından da. Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin başına. Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli. Əli, Vəli, Pirvəli və s.

Güman ki, ifadə şiəlik təbliğatını dərk edə bilməmək və ya ona etiraz əlaməti kimi formalaşmışdır. İş burasındadır ki, şiələr Əlini allahın yaxın dostu hesab edir “Əli vəlidir, allahın həbibini, dostudur” deyirlər. “Vəli” sözü ərəbcə (allaha) yaxın, yaxın olan deməkdir. Dindarların zənnincə, Əli tam mənası ilə bir vəlidir və bu keyfiyyətinə görə peyğəmbərdən fərqlənir.

Müxtəlif şüa cərəyanlarının hamısı bu nöqtədə birləşir ki, Əli imamdır və vəlidir. Şüa təbliğatında bir vəli rolunda vəsf olunan Əlinin müxtəlif fantastik kəramətlərindən bəhs edilir.

Yuxarıdakı tərkibdə “vəli” sözünün məhz bir şəxs adı kimi təsəvvür edən xalq həmin ifadələri yaratmışdır.

“Əli, Vəli, Pırvəli... tərkibinin üçüncü komponenti isə ifadənin ümumi təsirini qüvvətləndirmək üçün işlədilmişdir. Belə mənə qüvvətləndirici əlavələrin işlədilməsi xalq dili üçün səciyyəvidir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə ahəngdar adların qoşa işlənilib ümumiləşməsi geniş yayılmışdır: Əli-Vəli, İsa-Musa, Həsən-Hüseyn...

Ü.Hacıbəyovun bir felyetonu belə adlanır: “Əli aşı və Vəli aşı” (“Tərəqqi” qəzeti, 18 noyabr, 1908-ci il).

İsa İsmayilzadənin “Sözün kəsəri” yazısında (“Azərbaycan gəncləri”, 28 yanvar, 1969-cu il) deyilir: “...Zəif orta səviyyəli şeirləri oxuyan kimi *Həsən də, Hüseyn də, Əli də, Pırvəli də* “qələmə sarılır”, “mənə nə olub, bundan pis yazmıram ki” deyib redaksiyaları şeir məktubları ilə “atəşə” tuturlar”.

C.Əlibəyovun “Sınaq” romanında Asif deyir ki, Sibira işləməyə “mən getməyim, *Əli getməsin, Vəli getməsin*, bəs kim getsin? Aydan adam çağırmaq ki?”.

ƏMƏLLİ-BAŞLI

İş və hadisənin, obyektin səviyyəsinin kifayət dərəcədə olduğunu bildirmək üçün işlənən bu ifadə xalq etimologiyası prinsipi əsasında yaranıb formalaşmışdır. Başqa türk dillərində olmayan bu ifadənin maraqlı bir yaranma yolu vardır.

“Bəlli” sözünün mütəlif təkrar formaları olmuşdur: bəlli-bəsbəlli, bəlli-bəsli...

“Bəlli-bəsli” xalq etimologiyası qanununun təsiri ilə bəlli-başlı şəklinə düşmüşdür.

A.Şaiq "Xatirələrim"də yazır: "Bakıda fəhlə sinfi artıb bəlli-başlı sinif kimi meydana çıxır".

Bəlli sözü ilə əlaqədar "bəlləmək", "bəllənmək" ("Mənim qanım sellənər, sırım bəllənməz" ifadəsi diqqəti cəlb edir) feilləri yaranmış olsa da, dilimizdə bu söz get-gedə daha az işlənməkdədir. Bununla bağlıdır ki, "bəlli-başlı" ifadəsi xalq etimologiyasının (anlaşılmayan vahidləri anlaşılıqlı şəkllə salmaq) təsiri ilə əməlli-başlı şəklinə düşmüşdür.

"Ömründə razı olmaram ki, yeddi qızın içində böyüyüb boya-başa çatdırdığım ilkim *əməlli-başlı* cehiz-qehiz qoşulmadan ər evinə köçsün" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 8 fevral, 1975-ci il).

Sonralar bu ifadənin "ağıllı-başlı" variantı da yaranmışdır.

B.Bayramovun "Fəhlə qardaş" romanında Xaçatur deyir: "...Mən hələ inana bilmirəm ki, Fyodorun atası *ağıllı-başlı* bir adam olacaqdır".

ƏMMA QOYMAQ

Müəyyən üslubi məqsədlə "amma" sözü bu birləşmədə əmma şəklində işlənir.

İfadə bəhanə tapmaq, səbəb göstərmək, əvvəlki fikri inkar və rədd etmək mənasında istehza ilə işlədilir.

Bu ifadə dilimizin sintaktik quruluşuna məxsus bir xüsusiyyətlə əlaqədar həmin mənanı kəsb etmişdir. Məlumdur ki, qarşılaşdırma mənasını ifadə etmək üçün tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci hissəsi *amma/əmma* (habelə: *ancaq, yalnız, lakin, fəqət* və s.) bağlayıcı sözü ilə başlayır. "Əmma"dan sonrakı hissə əvvəlki hissəyə qarşı (bəzən də zidd) olur.

R.Rza "Sadə və böyük insan" məqaləsində yazır: "*Elə olurdu ki, fikir mübadiləsi zamanı Üzeyir bəy başqalarının dediyini haqlı görür və adi bir şəkildə, "əmma"sız, "lakin"siz, qaşını belə turşutmadan razılışırdı*".

Yazıçı O.Qoşqarlıının “Kötüklər” hekayəsində təsvir olunur ki, kolxoz sədri Əsədulla “...nazirlikdən göndərilən adamların çoxusuna **“əmma” qoymuşdu. Onların boğazlarını ipəklə kəsib yola salmışdı. Özü də Əsədullanın “əmma”sına daha “əmma” çatmazdı. O, hər şeyi yuridik cəhətdən yaxşı bilirdi”.**

Q.Xəlilovun “Atam və mən” povestində deyilir: “İdarənin dəhlizi qaranlıq idi. Mən orada dayandım ki, görün olmasın. Hər sözə bir *əmma qoyanlar* deyəcəklər ki, Səlim oğlunu da köməyə gətiribdir”.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında Səlim bəylə Xanahı arasında belə bir dialoq vardır:

–Deyəsən toyu bizə qədəğən etmək istəyirsən, hə?

Bayaqdan bəri susan Xanahı kilidlənmiş ağızını güclə açdı:

– Bəy, qadağən etməyə haqqım yoxdur, amma...

– *Amma-zad qoyma!* Göyçəli aşiq Ələsgər sizin bu Molluda neçə gün dəsgah açacaq?”

“Əmma qoymaq”la yanaşı, “qulp qoymaq”, “qəmiş qoymaq” ifadələri də çox işlənir. S.Dağlının “Əmma” adlı felyetonunda deyilir: “Mən onu tanıyanda ləqəbi üstündə idi: “Əmma Əmrulla”. Belə məşhurlaşmasının səbəbi də odur ki, Əmrulla, hər şeyə, necə deyərlər, “qulp qoyur”, “qaşınmayan yerdən qan çıxartmağa” çalışır, ən qüsuruz məsələlərdə də irad tutmağa bəhanə axtarır...*Metroya* daha əntiqə bir “*qəmiş qoyub*”.

ƏNTƏR

İri, qara və çirkin adam haqqında işlənir.

Əntər islamiyyətdən qabaq Ərəbistanda yaşamış görkəmli şairlərdəndir. O, orta əsrlər poeziyasında yeddi ən yüksək keyfiyyətli əsərlərdən hesab olunan poemalardan birinin müəllifi olmuşdur. Onun haqqında Şərqdə çoxlu dastanlar yaranmışdır.

“Sirt Əntərə” dastanı vaxtilə ərəblərin və bəzi digər Şərq xalqlarının ən çox sevdiyi dastanlardandır. Əntərə VI əsrin sonu

VII əsrin əvvəllərində Ərəbistanda yaşayan şair və qəhrəmandır. Həyatı haqqında məlumat azdır. X əsrin məşhur ədəbiyyat tarixçisi və şair Əbül Fərəc İsfahhəni göstərir ki, Abs qəbilə başçılarından biri basqın zamanı Zəbibə adlı bir zənci qadına sahib çıxır və ondan bir oğul – Əntərə doğulur. Güclü və qoçaq Əntərə bir çox müharibələrdə Abs qəbiləsini xilas edir və döyüşlərin birində yaşlı çağında vəfat edir. Qədim Ərəbistanın ən güclü cəngavərlərindən olan Əntərə çox məşhurlaşır. Onun haqqında əfsanələr yaranır, yayılır, çoxalır və nəhayət, 32 cild təşkil edir.

Bəzi tədqiqatçılar Əntərənin adını dünya ədəbiyyatının ən məşhur qəhrəmanları Ziqfrid, Roland, Sid, Rüstəm, Odissey, Axilleslə bir sırada çəkirlər.

İslam dini yaranıb məşhurlaşdıqca bütün əvvəlki nailiyyətləri kimi, Əntərə də mənfi damğa almışdı.

M.Ə.Möcüz “Yaxşıdır” şeirində yazmışdır:

Öz ayağından hesab et Əmrü Zeydü *Əntəri*,
Ya görən biz yaxşıyıq, ya ali Sufyan yaxşıdır.

S.Qədirzadənin “Gülümsər qadın” hekayəsində Fəxrəndə deyir: “Görün Zahid gözəl-göyçək, namuslu, cavan arvadını evdə qoyub kiminlə gəzir!..Yenə bir vid-fasonu ola, dərd yaradır. *Əntərə* ondan yaxşıdır”.

ƏRƏBZƏNGİ

İgid, qoçaq, qəhrəman və mərd, bəzən də davakar qadın mənasında ümumiləşmişdir.

XVI əsrdə II Şah İsmayılın (I Şah Təhmasibin oğlu) adına düzəldildiyi ehtimal olunan “Şah İsmayıl” dastanının iştirakçılarından biridir.

M.H.Təhmasib Ərəbzəngi obrazından bəhs edərkən yazır: “...Tənha qalaçada yaşayıb “başlardan minarə”, “leşlərdən hasar” düzəldən bu qızın belə həyat keçirməsinin səbəbini baş-

qa-başqa aşıq məktəbləri öz ağıllarına batan şəkildə əsaslandırmağa, doğrultmağa çalışırlar.

Əsas variantlara görə o, bədaxlaq işlərlə məşğul olan qardaşını və onun özü kimi əməldaşlarını öldürüb dağlara çəkilməmiş igid, namuslu bir qızıdır. O, qardaşına və onun bədəməl yoldaşlarına o qədər nifrət etmişdir ki, binamus işlərə mürəkib olan bütün kişilərə düşmən kəsilmiş, onlardan intiqam almağı qərara almışdır.

Şamaxı variantına görə isə o, hələ üç yaşlı uşaq ikən bilmədən yumruqla öz anasını öldürmüş, buna görə də atası tərəfindən azdırılmış bir qızıdır. Uşaqlığını, gəncliyini meşələrdə keçirmiş, vəhşiləşmiş, böyüdükdən sonra isə rast gəldiyi adamları öldürüb soymağı adət etmişdir.

...Başqa bir varianta görə Ərəbzəngi qardaşını və onun yoldaşlarını öldürdükdən sonra binamus, qorxaq kişilərdən intiqam almağı, onu yıxa bilənə isə ərə getməyi vəd etmiş qəhrəman bir qızıdır”.

Müasir ədəbi-bədii dilimizdə işlənən “zənci” sözü vaxtilə “zəngi” şəklində olmuşdur. Dilimizdə işlənən Zəngibar//Zənzibar sözü də ərəbcə “zəncilər, zəncilər ölkəsi” deməkdir.

Zənci//zəngi//zinc//zing sözünün hərfi mənası “qara” deməkdir. Tarixçi Mikayıl Heydərov “Zəngilan” sözünün kökü haqqında danışıarkən “zəngi” və ya “zənci”, indiki mənada “qara adam”, “qara qul” deməkdir, – deyə yazır.

Beləliklə, bütövlükdə “ərəb-zəngi” ifadəsi “qara ərəb” mənasına gəlir. Elə “ərəb” sözü də “qara” mənasındadır.

Ərəblər isə əslində qədim vaxtlar Tropik Afrikanın əhalisinə “zənci” deyirdilər. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, çox qədim tarixi olan zənci dili hələ altı min il bundan əvvəl qədim Misir dili ilə yanaşı mövcud olmuş və ona az-çox təsir göstərə bilmişdir. Zənci dilinin təsiri qədim Misir heroqliflərində də öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlar XVI – XVII əsrlərdən işlənməyə başlayan “ərəb-zəngi” obraz-adının mənsəyini izah etməyə yaramır. Bu obrazla əlaqədar hələlik iki ehtimal irəli sürmək mümkündür.

Birinci ehtimal belədir ki, bu ifadə tarixi bir şəxsiyyət olan “Öyrəngzəb” adının xalq dilində təhrif edilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Onun öz atasını zindana saldırması ilə “Şah İsmayıl” dastanı arasında müəyyən paralellər vardır.

Professor Sübhü Bəktəşi məşhur “Şah” adlı brilyantdan bəhs edərkən yazmışdır: “1650 – 1658-ci illərdə Cahan şah və onun oğlanları arasında hakimiyyət üstündə mübarizə başlayır və onlardan biri – Mühiddin Öyrəngzəb I Ələmgir atasını taxtdan salıb yerinə oturur. Zindana salınmış Cahan şah xəzinənin cəvahiratını oğluna verməkdən imtina edir və deyir ki, bu boyda varidatın zalım oğluna verilməsindənə məhv olması yaxşıdır. Lakin bacısının köməyi ilə Öyrəngzəb cəvahiratın bir qismini ələ keçirməyə müvəffəq olur. Cəvahiratın başlıca hissəsini də atasının ölümündən və taxt-tac üstündə mübarizə apardığı qardaşı Dara şahın başını vurduqdan sonra sahib olur”.

Lakin axı, Ərəbzəngi qadın obrazıdır. Odur ki, ikinci və nisbətən daha etibarlı ehtimal belədir: “Ərəbzəngi ifadəsi “amazon” sözünün xalq dilində təhrif edilmiş variantıdır. Orta əsrlərdə amazonlar haqqında əfsanə və rəvayətlər çox geniş yayılmışdı. Məcəzi olaraq “qəhrəman qadın”, “hərbcu qadın” mənasında işlənən amazonlar haqqında intibah dövründə də müxtəlif əfsanələr yaşayırdı. Rəssamlar onların şəkillərini çəkir, heykəltəraşlar heykəllərini düzəldirdilər. Hərbcu qadınlardan ibarət olan əfsanəvi amazonların əsas məskəni Azov dənizi sahilləri, Qafqaz və Kiçik Asiya hesab olunurdu. “Amazon” sözünün “ərəb-zəngi” mənası alması xalq etimologiyası nəticəsidir.

Dilimizdə rus dilinin təsiri altında “amazonka” şəklində işlənən bu sözün əsl “amazon” (“həməzun”) dur və bu, yunan sözü olub, tərcüməsi “məməsiz” deməkdir. Amazonlar (“məməsizlər”) daha yaxşı ox ata bilmək üçün yayı döşlərinə sıxmalı olurdular və ona görə də uşaqlıqdan onların sağ məmələrini kəşib

götürdülər. Şərqdə hərb allahı sayılan Bəhram yunanlarda Zevsin oğlu Areyin Şərqdəki prototipidir. Əsətirə görə, Arey amazonların qəbilə başçısı hesab olunur. Amazonlar Herakl və Tezeylə döyüşmüşlər, məşhur Troya müharibəsində isə troyalı-lara köməyə getmişdilər.

Amazonları bir zaman Amerikada axtarmışlar. XVI əsr-də Meksikada “darçın ağacları ölkəsi”ni axtardığı vaxt Fransisko Orelyana adlı konkistador ekvatorada böyük bir çaya rast gəlmiş-di. O, burada əsətir qəhrəmanı amazon qızları kimi qoçaq olan qadın dəstəsi ilə ağır döyüşə girməli olmuşdu. Həmin qadınların şərəfinə bu çaya “Amazonka” adını vermişdi.

Ümumiyyətlə, pəhləvan qız obrazı, bu qızın kişilərlə (daha çox öz nişanlısı – gələcək əri ilə, “Dədə Qorqud”da Banı Çiçəyin Bamsı Beyrəklə yarışı) döyüşməsi, güləşməsi, məğlub olduğu adama ərə getməsi motivi geniş yayılmışdır. Bu vəziyyət isə, tədqiqatçıların fikrincə, “matriarxatın qalığı”dır, “matriarxat dövrünün məişəti” ilə əlaqədardır. Bir çox xalqlarda qəhrəman, qoçaq qızın öz sevgilisi ilə güləşməsi, yarışması haqqında nağıl və rəvayətlər mövcuddur.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında oxuyuruq: “Ocaqqulu bildirdi ki, Maşallah necə də *Ərəbzəngidir*, indi də tamamən öz çevikliyi, cəsarəti ilə Xəzər *Ərəbzəngisi*, bolşevik *Ərəbzəngisi-dir*”.

ƏRİGİNİ ƏZMƏK

Başqa sözlə: nazlanmaq, əzilib-büzülmək.

Azərbaycan dilində eyni kökdən düzəmiş isim və feillərin birləşməsindən ibarət ifadələr çoxdur (kələk gəlmək, cıbrığı-nı çıxarmaq və s.) ki, bunlardan biri də “ərigini əzmək”dir. Ümumi qanuna görə “əzigini” sözü distant dissimilyasiya qanu-nu nəticəsində “ərigini” şəkli almışdır.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında deyilir: “Çıraq dayı yaşca xeyli böyük olmasına baxmayaraq, arva-

dının “*əriğini əzdirmirdi*”. Özünü bütün imtiyazlara malik bir kişi kimi aparırdı və Zinyət bacı da bunu tamamilə təbii bir hal hesab edirdi”.

Ə.Qasımovun “Tövbələtmə” hekayəsində arvad ərinə deyir: “Həddini bil, kişi! Həftələrlə evdən, uşaqlarından xəbərin olmur, gələndə də başlayırsan uşağın *əriyini əzdirməyə*. Mən deyirəm, dərslərinə bax, sən deyirsən, üzmə uşağı, qoy çıxıb həyətdə oynasın”.

Bu ifadənin birinci komponenti ilə əlaqədar dilimizdə “əringən”, “ərinəcək”, “ərinmək”, “ərköyün” kimi sözlər vardır.

ƏSƏBLƏRİ İLƏ OYNAMAQ

Əsəbiləşdirmək, acıqlandırmaq mənasında işlədilir.

Bu və “əsəbləri pozulmaq”, “əsəbləri gərilmək, dartılmaq”, “əsəbləri korlanmaq” kimi ifadələr musiqi ifadələrinə bənzəmir-mi?

Tarixdən məlumdur ki, çox-çox qədimlərdə simli musiqi alətləri mövcud olmuşdur. “Sim” isə latın dilində “nervus” (əsəb) deməkdir. O zamanlar həkimlər bədəndə əsəblərin olduğunu müəyyən etmişdilər ki, bu əsəblər simə bənzəyirdi. Romalıları əsəbi elə belə də “sim” deyər adlandırırdılar. Bu vaxta qədər musiqi simləri ilə əlaqədar olan bir sıra ifadələr indi əsəblərlə bağlanmış oldu. “Sarı simə keçmək” ifadəsi də bununla əlaqədardır.

Adətən, əsəbi sim ilə yanaşı xatırladır, bunları bir-biri ilə müqayisə edirlər.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında deyilir: “*Molla Sadığa elə gəldi ki...əsəbləri tarıma çəkilməmiş sim kimi dartılı olan Allahyar indi, hər şeyi ona danışandan sonra, uzun sürən bir xəstəliyin taqətdən saldığı adamın vəziyyətindədir*”.

ƏTİ SƏNİN, SÜMÜYÜ MƏNİM...

Başqa sözlə: sənin ixtiyarına verirəm, bütünlükdə sənə tapşırıram.

Azərbaycanda keçmiş həyat tərzini ilə əlaqədar çox geniş miqyasda işlənən ifadələrəndir. Adətən valideynlər öz övladını bir işə və ya məktəbə qoyanda uşağın gələcək hamisinə (ustası, ağası, müəllimi) müraciətlə bu sözləri deyirdilər. XII əsrdə yaşamış ərəb səyyahı Əl-Qərnati (1080 –1170) yazmışdır: “Dərbənd yaxınlığında, böyük bir dağın ətəyində iki kənd vardır. Burada yaşayan adamlara Zəryəqaran, yəni zireh ustaları deyilir. Onlar müharibədə istifadə etmək üçün (lazım olan) bütün zirehlərdən: dəbilqə, qılınc (nizə), yay, ox, xəncər və misdən olan başqa alətlər qayırırlar. Onların qadın, uşaq, qız, qul və kənziləri bu sənəti bütünlükdə öyrənirlər...

Həmin adamlardan biri öldükdə, ölən adam kişidirsə, meyidi yerin altında yaşayan adamlara verir, həmin (adamlar da) meyidi əzalarına doğrayır, (nəticədə) yalnız ətindən ayrılmış sümüklər və beyin qalır. Ölünün ətinə yığır və qara qarğalara yedirirlər. Onlar (həmin adamlar) soyuqanlıqla (meyidin ardınca) gedir və başqa quşlara ölünün ətindən yeməyə mane olurlar.

Əgər ölən qadıncırsa, onlar meyidi (yenə) yerin altında yaşayan adamlara göndərir, həmin (adamlar da) onun sümüklərini ayırır, ətinə quzğunlara yedirir, onun (meyidin) ardınca oxlarla gedir və ətinə yaxın düşmək istəyənlər hər kəsə mane olurlar”.

Bu məsələyə şərh yazarkən N.M.Vəlixanlı göstərir ki, V.V.Bartold həmin dəfn mərasiminin İran mənşəli olduğunu güman edir. N.M.Vəlixanlı yazır: “Qeyd etməliyik ki, Əl-Qərnatinin təsvir etdiyi mərasim başqa formalarda digər türk xalqlarında da təsadüf olunurdu (xüsusilə Tibetdə). Xalq arasında indi də yaşayan “ətini versəm də, sümüyünü atmaram” məsələsi, çox güman ki, bu mərasimlə əlaqədardır. Bəlkə də, Əl-Qərnati bu əlçatmaz kəndlərə özü getməmiş, bu bərdə Dərbənd və ya başqa bir yerdə eşitmişdir”.

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nda yazır: "Və bir də İrən əhli bu günə qədər anlamayıblar ki, uşaqların tərbiyəsində çubuq və sillə vurmaq onların əxlaqını pozur və təbiətlərini alçaqlaşdır və fitri cövhərlərini boğur; onları qorxaq və yalançı edir. İranda heç bir məktəb tapmazsan ki, onun səfeh məktəbdarının çubuq və fələqqəsi olmasın. Təəccübü budur ki, hər bir uşağın anlaşıq atası öz uşağını təlim və tərbiyə üçün məktəbdarın yanına aparanda, uşağının yanında dediyi birinci söz budur: "Molla, bu oğlumu sənə tapşırıram. *Əti sənin, sümüyü mənim*. Oğluma yaxşı tərbiyə ver". Nədən molla dəxi cavab verir: "Əmin ol, çubuq və fələqqə həmişə onun gözlünün qabağında olacaq".

Bu cür tərbiyədən sonra, uşaqlardan, böyüklükdə nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək himmət və nəcib əxlaq gözləmək olar?"

Nəcəf bəy Vəzirovun tərbiyə mövzusunda yazdığı bir komediyası "Əti sənin, sümüyü mənim" adlanır.

XIX əsr mədrəsə təhsil sistemini tənqid edərkən Əsgər ağa Gorani yazır: "Əlbəttə, şagirdin ata-anası deyəndə ki, molla, onu döy, "*əti sənin, sümüyü mənim*", molla nəolac qalıb onu döyəcək. Yoxsa ay başı gələndə ona pul verən olmaz" ("Əkinçi" qəzeti, 26 may, 1877-ci il).

Şaban Şabanov "Qurd ola, qoyun ola" felyetonunda yazmışdır: "Bakı broyler fabrikində direktor Tofiq Rəfibəyov başda olmaqla, özlərinə isti yuva salmış 13 nəfər üzdənirəq israfçı az müddət ərzində "əti bizim, sümüyü sizin" deyib, fabrikdə 35.941 manatlıq anac cücələri və yumurtanı yeyib, üstündən də sərini su içiblər" ("Kirpi", 1976 №22).

Əslində "Ətini yeyib, sümüyünü atmamaq" (sona qədər pislik etməmək, cüzi də olsa yaxşılıqı dəymək mənasında) ifadəsi də göstərilən qədim adətlə bağlıdır.

"Qaçaq Nəbi" dastanında Səlim bəy deyir: "Ay Nəbi, mən sənini musurman qardaşınam. Heç vaxt mən sənini *ətini ye-*

səm, sümüyünü atmaram. Məni yaranal göndərmişdi ki, ya səni tutam, ya da öldürəm”.

FƏLSƏFƏ DAŞI

Orta əsrlərdə dünyanın bir çox ölkələrində süni yolla qızıl və gümüş əldə etmək üçün böyük cidd-cəhdlər göstərilmişdir. Bu məqsədlə – hər şeydən əvvəl qızıl və gümüşü başqa metallardan düzəltmək məqsədi ilə xüsusi bir maddə, iksir əldə olunmalı idi. Alimlər iksir düzəltmək üçün əsrlər boyu inadkarlıqla çalışmış və ümumiyyətlə bu sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində kimya elmi yaranmışdır. “Elmi-kimya” ilə məşğul olanlara Şərqdə “güruhi əhli-kaf” deyilirdi.

“Kimya” ərəb sözü olub, əslən kim//hem//xem sözündəndir. Sözüün qeyd olunan son variantı “Misir” (və ya “torpaq”) mənasına gəlir. Kimya elminin əsasları qədim Misirdə meydana gəlmişdir.

Əvvəllər kimya şeylərin bir-birinə çevrilməsi haqqında fantastik təsəvvürləri ifadə edirdi. Kimyagərlərin son və yeganə məqsədi digər metalları qızıla çevirmək idi. Kimyagərlər iksiri (yunancadan olan bu söz – kseros “quru” sözündəndir) quru toz, təmiz, saf ovuntu şəklində təsəvvür edirdilər. Avropada həmin ecazkar maddəyə “eliksir” və ya “fəlsəfə daşı” adı verilmişdi.

İksir müxtəlif maddələrdən (qan, qıl, yumurta, nəcis) istehsal edilərmiş. Bu maddələr bərk daş üstündə möhkəm əzilər, lazımi tərkibə qatılar, qurumaq üçün gün altına və ya oda yaxın bir yerə qoyurlarmış. Nəticədə əldə edilən maddə iksir olarmış ki, bunu odda əridilən gümüşə qatdıqda qızıl almaq, mis və qalaya qatdıqda gümüş almaq mümkün imiş.

Bu arzuya, fantastik xəyala çatmaq mümkün olmasa da, hər halda müxtəlif şeyləri əzmək, əritmək, qarışdırma, alınan nəticələri yoxlamaq, tutuşdurmaq və s. nəticəsində həqiqi elm – kimya elmi meydana çıxdı.

Rus dilindən müvafiq ifadənin kalka edilməsi ilə düzəldilmiş “fəlsəfə daşı” ifadəsi dilimizdə qədimdən bəri işlənən “ik-sir” mənasındadır. Lüğətlərdə “ik-sir” (və ya “fəlsəfə daşı”) “orta əsr kimyagərlərinin təsəvvürüncə bütün metalları qızıla çevirə bilən, həmçinin bütün xəstəlikləri guya sağaldan ecəzkar maddə, “daş” şəklində də təfsir edilir.

Xudu Məmmədov “Qoşa qanad” əsərində yazır: “*Kimyagərlər “fəlsəfə daşı” axtara-axtara kimyanı nə qədər zənginləşdirdilər. Onları yolundan dönməyə qoymayan, axtarış əzmini gücləndirən və qanadlandıran ecəzkar, əfsanəvi “fəlsəfə daşı” arzusu idi*”.

Cəlal Məmmədovun “Nuranə” kinopovestində belə bir dialoq vardır:

“Sulduz: Nuranə xanım, keçmişdə kimyagərlər *fəlsəfə daşı* olduğunu güman edirdilər.

Mahnur: Fəlsəfə daşı nədir, ay Sulduz? Səndən də sözlər çıxır ha!...

Sulduz: Deyirlər guya o elə bir daşdır ki, hansı metala sürt-sən, onu qızıla çevirər”.

GÖZ DƏYMƏK//GÖZƏ GƏLMƏK

Dilimizdə qədim tarixi olan bu ifadələr qədim xurafatla əlaqədardır. Bir sır xalqlarda “pis göz” ilə bağlı olan xurafat geniş yayılmışdır. “Pis göz” ifadəsinə M.Ə.Sabirin şeirlərində rast gəlirik. Şairin “MaHi-Rəməzandır” şeirində deyilir:

*Sail, qapıdan baxma, bizə pis göz atarsan!
Çox qanqıma, durram, elə vurram ki, batarsan!...*

Qədim insanların fikrincə bizim bu maddi, təbii dünyamızdan əlavə bir də təbiətdən xaricdə, real olmayan aləm də var imiş. Bu mövhumi aləmdə ölümlərin ruhları, cinlər, pərilər yaşayırmış. Guya bəzi adamların, xüsusilə cadugərlərin gözündə pis

ruhlar yerləşdiyindən onların baxışı, nəzəri çox zərərliyə. Eramızdan əvvəl I minillikdə Şərqdə hər cür kosmetika dəbdən düşmüşdü. Halbuki bu dövrə qədər insanlar kosmetikadan həm bəzək üçün, həm də müəyyən kultu icra məqsədi ilə istifadə edirdilər. İnsan özünü fərqləndirməyə, allahlara oxşatmağa çalışırdı ki hər cür bələdən, fəlakətdən qoruna bilsin. Gözü əzilmiş, toz halına salınmış yaşıl malaxit ilə rəngləyirdilər. Güman edirdilər ki, belə rənglənmiş göz bələnin qarşısını ala bilər.

Son tədqiqatlardan məlumdur ki, hələ eramızdan beş min il əvvəl qədim Şumerdə gözə sürmə çəkmə adəti olmuşdur. Bu inam M.P.Vaqifin aşağıdakı beytində ifadə edilir:

Mən sevmişəm ala gözün sürməsin,
Bəd nəzər kəsibən ziyan verməsin.

Buradan bəla gətirən göz (bəd nəzər, pis göz) anlayışı yaranmışdı. Deməli, əslində bələnin qarşısını alan göz anlayışı sonralar özünə tam zidd bir mənə kəsb etməyə başlamışdır. Qədim yunanlar çini qablara bəzək kimi iri göz şəkilləri çəkirdilər. Güman edilirdi ki, bu göz şəkli o qabdan istifadə edəni bələdən (zəhərlənməkdən, məst olmaqdan və s.) qoruyacaqdır. (Dilimizdə gözətləmək, göz olmaq, göz qoymaq, gözdə-qulaqda olmaq və s. vahidlərdə bu mənə hiss edilir).

Hələ "Avesta"da göstərilir ki, bəzi adamlar pis göz sahibləridir və onların gözləri xəstəlik gətirir. Bu inam bir çox xalqlarda da vardır. Guya nəinki insanın, habelə ilanın, şirin, pişiyin, itin də gözləri bədbəxtlik, bəla gətirmə qabiliyyətinə malikdir. İndi də bir çox xalqlar inanırlar ki, gözdəymədən adamlar və heyvanlar xəstələnir, ağaclar, güllər quruyur və s.

Bir çox xalqlarda uşağı bəd nəzərdən qorumaq üçün boy-nundan həmail asır, paltarlarına gözmuncuğu tikirlər və s. Bəd nəzərə qarşı xalq üzərlik tüstüsündən, sarı tikandan istifadə edir, gözə gəlməmək üçün yanını qaşıyanlar da tapılır.

Qədim Romada uşağı pis gözdən, bəd nəzərdən qoruyan xüsusi ilahə var idi.

1958-ci ildə ABŞ-da professor E.Cifford "Bəd nəzər" kitabını nəşr edib, burada çoxlu faktik material gətirmişdir. O göstərir ki, bəd nəzərə, göz dəyməyə inam ən qədim dövrlərdən Suriya, Fələstin, Roma, Yunanıstan ölkələrində intişar tapmışdı. Müasir dünyada İtaliya, Fransa, İspaniya, Almaniya, Hollandiya, Polşa, Norveç, Danimarka, Şotlandiya, İrlandiya, İran, Zaqafqaziya, Cənubi Rusiya, Yunanıstan, Macarıstan, Mərakeş, Həbəşistan, ABŞ, İngiltərə və Cənubi Hindistana yayılmışdır. E.Ciffordda görə, gözdəyməyə inam bərbəriyyət dövründən qalma bir inamdır.

M.F.Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları"nda deyilir: "İbn Xəldunun işarət etdiyi kimi, ərəblərin vəhşilik əlamətlərindən bəzisi budur ki, onlar sehrə, caduya, gözdəyməyə...inanırlar. Bu halət Afrika, Amerika və Avstraliya vəhşiləri arasında da görünür. İslam peyğəmbəri onların vəhşiliyini cahiliyyət adlandırmışdır".

Hindistanda çox yayılan bir inama görə bəd nəzər sahibi kimə baxsa, o şəxs hökmən arıqlayıb öləcəkdir.

Professor Sübhi Bəktaşə məşhur "Şah" adlı almazdan bəhs edərkən yazır: "Almaz ona sahib olan hakimin taxtının qabaq tərəfindən qızıl zəncirlə asılmış. Guya o, hökmdarı pis gözdən qoruyarmış. Yeni torpaqların işğalı üçün səfərə çıxarkən hökmdarlar almazı qılınclarının dəstəyinə bənd edir, yaxud boyunlarından asılmış. Bu, məğlubiyyət və yaralardan qorunmaq üçündür. Belə göz daşlarına ərəblər, hindlilər və farslar dərin inam bəsləyiblər".

İtaliyada bəd nəzər sahiblərini xüsusi gözlükdə gəzməyə məcbur edirlər.

Tədqiqat göstərmişdir ki, ABŞ-da universitet tələbələrini 70-90 faizi bəd nəzərə inanır. Çikaqo radiostansiyası məşhur bədnəzər Finkel haqqında geniş veriliş təşkil etmişdir. Finkel

xüsusilə idmançılar arasında geniş şöhrət qazanmışdır. Guya Finkel hansı idmançıya baxarsa, o mütləq uduzacaqdır.

Əslində gözün müsbət və ya mənfi xasiyyəti yoxdur. Bədnəzərə inam insanlara çox böyük zərər vurur.

A.Şaiqin “Xatirələrim” əsərində deyilir:

–Qəmər xala dərdli-dərdli cavab verdi:

–Ər-arvad səninlə Səfi dayı kimi olar. Bir-birinizə can deyib, can eşidirsiniz.

Anam gülə-gülə dedi:

–Qəmər bacı, sən allah, elə demə, *gözün dəyər*”.

İ.Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında deyilir: “Sizdən nə gizlədim, mən göz *dəymək* əhvalatına inanıram. Bunun üçün neçə dəfə Valeh mənə mövhumatçı deyib. Yox, mən özüm bədnəzər olmasam da, *göz dəyməkdən* qorxuram. Bir dəfə tikintidə gülməli bir iş oldu. Güllübəyim xala öz kəndlərində olan bədnəzər Şamxaldan danışdı onun kənddəki bir atı necə nəzərlədiyini nağıl edirdi. Dedim ki, mən də bədnəzərdən qorxuram. Güllübəyim xala bilirdi ki, dünyada mənim Valehdən əziz adamım yoxdur, demək, əgər *bədnəzərdən* qorxursansa, ancaq Valehə görə qorxuram. Ona görə də mənə bir göz-muncuğu verib dedi: Bunu tik oğlanın paltarının bir yerinə. Mən də fikirləşdim ki, paltarına tikmək yaxşı deyil. Ona görə də sapa keçirib istədim medalyon kimi köynəyinin altından salım boynuna...”

GÜNƏŞİN ÜZÜNDƏ LƏKƏ AXTARMAQ

Başqa sözlə, hər hansı yaxşı bir obyektə mütləq mənfi cəhətləri, qüsurları axtarıb tapmağa cəhd göstərmək mənasında işlənir. Bu mənanı Mark Tven belə ifadə etmişdir: “Alimlər *günəşdə ləkə tapıb*, bundan sevinməyə başladılar. Bu isə başqalarının qüsurlarına, bədbəxtliyinə sevinmənin misilsiz nümunəsidir”.

Məşhur astronom Kepler 1607-ci ildə ilk dəfə günəşdə ləkələr olduğunu müəyyənləşdirmişdi. Bir neçə il sonra müxtəlif alimlər bir-birindən xəbərsiz olaraq günəşdə ləkə müşahidə etdiklərini elan etmişlər. Bunlar hollandiyalı İohan Qoldsmidt, ingilis Qorriot və italyan Qalileo Qaliley idilər. Elm tarixində bu kəşf adətən Qalileyin adı ilə bağlıdır. Qaliley yazırdı: "Günəşin səthində bu ləkələr aramsız olaraq yaranır və çox uzun və ya çox qısa müddət ərzində itir". O zaman üçün bu kəşf böyük sensasiya idi. İlahi, müqəddəs günəşə ləkə tapmışlar! Kilsə alimin bu kəşfinə kəskin müqavimət göstərməyə başladı. Həmin kəşfdən xəbər tutan ruhani başçısı demişdi: "Oğlum, Aristotelin əsərlərini oxu, yəqin ki, o ləkə ya sənin baxdığın boruda, ya da gözündə imiş".

Başqa bir mənbədə isə belə deyilir: Bir dəfə XVIII əsrin bir mürtəcə katolik professorunu Günəşdə ləkələr olduğuna inanmaq üçün teleskopla baxmağa dəvət etdikdə, o, astronom Kirxerə belə cavab vermişdi: "Faydasız cəhd göstərirsən, mənim oğlum. Mən Aristoteli iki dəfə başdan-ayağa oxumuşam, ancaq Günəşdə ləkələrin olmasına dair orada heç bir işarəyə rast gəlməmişəm. Deməli, belə ləkələr mövcud deyildir".

Qalileydən üç əsr sonra – 1915-ci ildə professor A.L.Çijevski sübut etdi ki, günəşin üzündəki o ləkələr yer üzərində bütün canlıların həyatına bu və ya başqa şəkildə təsir göstərməkdədir. Adətən günəşdə ləkənin meydana gəlməsi dəhşətli dərəcədə güclü partlayışla müşayiət olunur. Belə partlayışlardan birini alimlər 1960-cı ilin 12 noyabrında müşahidə etdilər. Partlayışdan altı saat sonra günəş hidrogeni atomlarından ibarət nəhəng bulud parçaları Yer ilə toqquşdu. Bu zaman həmin buludun sürəti saniyədə 6500 km idi. Yerdə nələr baş verməmişdi? Kompasların əqrəbi bir tərəfdən başqa tərəfə fırlanmağa başlamışdı. Yerdə güclü maqnit tufanı bütün radioəlaqəni kəsmişdi. Uçuşda olan təyyarələr ilə nəzarət stansiyasının əlaqəsi pozulmuşdu. Teletaypların verilişini təmin etmək mümkün deyildi. Şimalda elektrik lampaları tufan zamanı olduğu kimi yanıb-sönürdülər.

Avtomobil qəzaların sayı çoxalmış, infarkt olanların miqdarı xeyli artmışdı. Bu xaotik vəziyyət bir həftədən artıq davam etmişdi.

Daha sonralar məlum oldu ki, günəşdəki ləkələr nisbət etibarlı ilə olduqca aşağı temperaturun nəticəsidir. Alimlər həmin ləkələrin temperaturunu ölçmək üçün uzun müddət çalışmalı olmuşlar. Nəhayət, yapon alimi M.Makite həmin ləkələrin spektrini öyrənməklə müəyyən etmişdir ki, günəşin bu ləkə olan hissələrində temperatur Selsi ilə 2475 dərəcədir. Belə temperatur günəşin digər sahələri ilə müqayisədə soyuq polyusu xatırladır: günəşdə hərərətin orta ölçüsü 6000 dərəcəyə çatır.

Qurban Yusifzadə "Günəş və insan" adlı ədəbi-fəlsəfi oçerkində yazır: "*Günəşin səthində qəzəblənmiş adamın üzündə olduğu kimi, çoxlu qırıqlar, "ləkələr" müşahidə olunur. Bu "ləkələr" haqqında alimlər çox düşünür və müxtəlif mülahizələr söyləyirdilər:...Alimlər günəş "ləkələr" inin və onların maqnit sahələrinin ölçülərini də dürtütləşdirirlər*".

İfadə ədəbi-bədii dilimizdə müxtəlif şəkillərdə işlədilir.
H.Cavidin "Xəyyam" dramında "Birinci tələbə" deyir:

Nə tühəfdir bu günəş, baxdıqda
Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.
Ləkə varmış, – deyə Xəyyam onda
Yeni şeylər düşünür, doğrumudur?

C.Məmmədquluzadənin "Sabir barəsində xatiratım" adlı yazısında deyilir: "Nə üçün dünya belə qurlubdur ki, *gün ləkəsiz olmur* və qızılgül tikansız bitmir?!

S.Vurğunun "Fərhad və Şirin" dramında Fərhad "*şöhrətçin...günəşin üzündə ləkə var deyən*" şəxsləri xatırlayır.

N.Xəzrinin "Qoruyaq sevgini" şeirində deyilir:

...*Ürəyə şübhədən
Kölgə düşməsin.*

*Əzizim, Günəşdə
Ləkə varsa da
Sevgi Günəşinə
Ləkə düşməsin.*

Ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov "V.İ.Lenin və ədəbiyyat məsələləri" kitabında yazır: "Böyük Qorkinin bu sözləri bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olan hər bir adama aiddir:

*Deyirlər həqiqət günəşə bənzər,
Mən ləkə görürəm günəşdə fəqət.
Ürəyim ikrahla bulanar, küsər
Zərrəcə ləkəli olsa həqiqət".*

Bəzən bu ifadədə "gün(əş)" əvəzinə "ay" işlənir.

M.İbrahimovun "Yaxşı adam" pyesi Azərin bu sözləri ilə başlanır: "Əziz dostlar, ürəyimi sizə açacağam ki, bu başdan hər şeyi biləsiniz və məni on dörd gecəlik ayın da üzündə ləkədən başqa bir şey görməyən bədxahların sözünə görə yox, aqlınızın, vicdanınızın hökmünə görə mühakimə edəsiniz".

HƏFTƏ SƏKKİZ, MƏN DOQQUZ

Başqa sözlə: tez-tez.

Məlumdur ki, ilin uzunluğunu təbiət, ayın uzunluğunu adət, həftənin uzunluğunu hökumət müəyyən edir.

Həftənin müddəti süni olduğu üçün müxtəlif xalqlarda müxtəlif tərzdə – üç, beş, yeddi və s. günlərdən ibarət hesab edilmişdir. Qədim şumerlər və babililər yeddi günlük həftədən istifadə edirdilər. Bir sıra qədim xalqlar kimi qədim romalılar (habelə etrusklar) da həftəni səkkiz gün hesablayırdılar. Belə həftə ticarət həftəsi adlanırdı. Həftənin yeddi günü iş günü olurdu, səkkizinci gün bazar günü idi. Bazar günləri (səkkizinci gün) kənd əhli şəhərlərə bazara gedərdilər. Həm də bayram hesab edi-

lən belə bazar günləri geniş miqyasda ticarət aparılır, müxtəlif ictimai tədbirlər görülürdü. Kənd camaatı yalnız şəhərə gələ bildikləri bu bazar günlərində üz-başlarını qırxdırıldılar.

“Mən doqquz” ifadəsinin əlavəsi buradakı mənanı şiddətləndirmək məqsədi güdür. “Doqquz” rəqəmi həm “səkkiz” ilə qarşılaşdırma məqsədi izləyir, həm də artıqlıq, çoxluq, son hədd bildirir. Müqayisə et: Adı çıxıb doqquza, enməz səkkizə.

Yeddi gündən ibarət olan müasir həftə əslində qədim yəhudi adətlərindən və Bibliyadan yayılmışdır.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romamında deyilir: “Məhərrəm əmi...qardaşımın qarasına danışdı...– Çörək tutmuşu yüz dəfə dedim, ə, məktəbdən qalma, dərəcə fikir ver. Kimə deyirən? Qoşuldu bəzi avaralara... Beləliklə də, *həftə səkkiz, mən doqquz* məktəbdə olmadı”.

Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestində deyilir: “*Həftə səkkiz, mən doqquz* Şuşa yetimxanasına getməkdə məqsədin nədi?”

Ə.Muğanlının “Çoban bayatı” povestində adaxlı qız anası öz kürəkənindən belə gileyənir:– Xalxın oğlanları *həftə səkkiz, mən doqquz* qızın yanındaırlar, gündə bir şey gətirirlər, suya gedəndə qızlar çeşmə başında öz adaxlılarından danışır, məninki də xar olur”.

HƏR KƏSİN ÖZ YERİ VAR

Müasir dilimizdə əsasən məcazi mənada işlənən bu ifadənin həqiqi mənası real həyat faktlarına müvafiq olmuşdur.

Qədim oğuzlar təntənəli yığıncaqlarda müəyyən nizam ilə oturardılar. Hörmətindən, dərəcəsindən asılı olaraq adamlar hökmdarın sağında və solunda, məclisin yuxarı və aşağı başında əyləşməli idilər. “Hər kəsin öz yeri var”, “böüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik” ifadələri bu adət ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

S.Borodinin "İldırım Bəyazid" romanında deyilir: "Teymurun moŋqol xanlarından mənimsədiyi və öz səltənətində lap çoxdan tətbiq etdiyi qayda hökmdarın hüzurunda hər kəsin yerini düzgün müəyyən edirdi. Ayın öz ətrafında dövrələnən haləsi kimi, hamı taxtın ətrafına toplaşmalı idi. Yəni həmin qaydaya əməl olunurdu.

Peyğəmbərin varisləri, qazılar, üləmələr, mömin vaiz və əyan-əşrəflər taxtın sağ tərəfində otururdular.

Sərkərdələr, əmirilər, xanlar, onminbaşılar, rütbəyə görə hamı bu qaydaya əməl edərək sol tərəfdə əyləşirdilər.

Divanbəyilər, müşavirənin sədriləri və vəzirlər Teymurla üzbəüz, onların arxasında isə ayrı-ayrı məmləkətlərin hakimləri və zadəganlar öz yerlərini tuturdular.

Göstərdiyi şücaətə görə, bahadır, igid adını almış, vuruşlarda öz hünərilə tanınmış, öz qəhrəmanlığı ilə şöhrətlənmiş döyüşçülər taxtın arxasında hökmdarın sağ çiyini, süvari dəstələrinin sərkərdələri isə onun sol çiyini səmtində əyləşirdilər. Həmişə qabaqda gedən qoşunların sərkərdəsinə isə taxtın lap önündə yer verirdilər.

Gözətçi barlasların başçısı taxtla üzbəüz dayanırdı.

Teymurun yanında haqq-ədalət axtarmağa gəlmiş adamlar isə qurultay iştirakçılarının arxasında sol tərəfdə qərar tuturdular.

Döyüşçülər və nöqərlər onlara tapşırılmış yerlərdə dinnəz-söyləməz dayanmışdılar. Onların həmin yerləri nə tərk etməyə, nə də dəyişməyə ixtiyarı çatmırdı".

HƏR KƏS YÜZ İL YAŞAMASA, GÜNAH ONUN ÖZÜNDƏDİR

İfadə Osman Sarıvəllinin “günah onun özündədir” şeirindən yayılmış və dillər əzbəri olmuşdur. Şeirin son bəndi belədir:

Heç əlinə alma əsa
Yetmişində batma yasa
Hər kim yüz il yaşamasa
Günah onun özündədir

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında belə bir təsvir verilmişdir: *“Bizim Həbib...danışdıqca sədəf kimi ağ dişləri görünürdü. Həmişə də eyni ifadəni təkrar eləməkdən zövq alırdı: “Hər kim yüzəcən yaşamasa, günah onun özündədir”.*

Jurnalist B.Əsədov “Beş milyonuncu” məqaləsində yazır: *“Bizim qocalar vaxtları çatan kimi pensiyaya buraxılır, dövlət tərəfindən hər cür yardım alırlar uşaqlar körpə evlərində. Bağçalarda tərbiyə olunur, sağlam və gümrah böyüyürlər. Şair demişkən belə yerdə*

*Hər kim yüz il yaşamasa
Günah onun özündədir.*

Bəzən buradakı birinci misra ayrılıqda işlədilir. “Bakı” qəzetinin bir nömrəsində (28.II.66) *“Hər kim yüz il yaşamasa...”* ifadəsi böyük bir başlıq kimi getmişdir. “Kommunist” (31.X.62) və “Bakı” (14.XI. 70) qəzetlərində getmiş iki məqalədə bu ifadə belə işlənilmişdir:

*Hər kim yüz il yaşamasa
Təqsir onun özündədir.*

Qılman İlkin yazıçı Əli Vəliyevin 75 illiyi münasibətilə yazdığı “Bir insan ömrü...”adlı məqaləsində belə deyir: “75 yaş!

Yetmiş beş bahardır bu, yetmiş beş qış. Əsrin üç çərəyidir bu ömür. Yüz il insan ömrünün zirvəsidirsə, bir çərək qalır bu zirvəyə. Ancaq kim təyin eləyib bu zirvəni, hardan götürülüb bu meyar? Osman Sarıvəllimi? Kim ki, *yüzü yaşamadı, günah onun özündədir*. Yox, Osman, yüz il insan ömrünün zirvəsi də deyil, intəhası da”.

İnsan ömrünün təbii normal müddəti nə qədərdir? Bu sual Aristoteldən bu günə kimi bir çox mütəfəkkirləri məşğul etmiş, külli miqdarda mülahizələr, variantlar meydana çıxarmışdır. Alimlər insanın bioloji ömrünü 200 il (Büffon, X.Qufeland), 150 il (Frumuzan) olduğu fikrini irəli sürmüşlər. İ.İ.Meçnikov bu müddəti 125 il, P.P.Lazarev 150-180 il, A.A.Boqomolets 120-150 il, M.S.Bedni 120 il hesab edirlər.

Normal bioloji ömrü 100 il hesab edənlər də çoxdur. XIX əsr rus fizioloqu akademik İ.R.Tarxanov (İ.M.Seçenovun tələbəsi olmuşdur) 100 illik ömrü təbii, normal ömür hesab etmiş və elmdə özünün bu fikrinə çoxlu tərəfdarlar qazanmışdır. “Əkinçi” qəzetində (8 sentyabr, 1876-cı il) deyilirdi: “...Kənd əhlinin ömrü şəhər əhlinin ömründən uzun olur. Keçən il Riçardson adlı ingilis hükəması bəyan edib ki, əgər bir şəhərdə evlər, küçələr və qeyrə elmi yol ilə təmir oluna, ol vaxtda orada sakin olan *100 il ömür edər*. İndi yazırlar ki, London şəhərində bir icma bina olub, zikr olan qayda ilə bir təzə şəhər salmaq istəyir”.

Bu mülahizənin əleyhdarları isə həmin fikrin yuvarlaq ədədlərə inamdan ibarət maqnetizm olduğunu deyirlər, yüz rəqəminin onluq hesab sistemi ilə əlaqədar irəli sürüldüyünü göstəririlər. Lakin 1970-ci ildə ölkəmizdə aparılan siyahıyaalmadan məlum olmuşdur ki, yüz il orta uzun ömür kimi alınır: burada 100-104 yaşlı olan 2.998 kişi, 11.087 qadın qeydə alınmışdı. Milyon adamdan SSRİ-də – 80, ADR-də – 39, Fransada – 28 nəfər yüz yaş yaşayır. Bununla belə, sovet alimi professor B.Urlanis belə hesab edir ki, bioloji ömrün uzunluğu kişilər üçün 86, qadınlar üçün 88 ildir (söhbət tək-tək istisnalardan yox, orta rəqəmdən gedir).

Azərbaycan xalqı qədimdən bəri yüz ili normal bioloji ömür hesab etmişdir. Nağıllarımızda bir onluq kimi işlənən “Siz yüz yaşayın, mən iki əlli” ifadəsi təsadüfi deyildir (“iki əlli yaşamaq” ifadəsi türkmənlərdə də çox işlənir).

“Dədə Qorqud”da “on otuz on yaşında dolsun” (yəni yüz yaşa çatsın) deyilir. Nəsimi yazmışdır: “Üç otuz on yaşı olsun” (yəni, yüz yaşasın).

“Şəhriyarla görüşlərim” məqaləsində Rüstəm Əliyev yazır: “Məclisə dərin sükut çökmüşdü. Bir neçə dəqiqə heç kim danışa bilmədi. Birdən Səhənd durub Şəhriyarı qucaqladı və əllərini öpdü. Qocaman Sahir ayağa qalxaraq, təşəkkür edib dedi: “Əhsən, ustad, *yüz yaşa!* Mənə elə gəlir ki, ana dilimizdə yazdığımız şeirlər sizi el dilində yaşadacaqdır”.

Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələrində (müxtəlif şeirlərdə, vücutnamələrdə) yüz yaş ömrün son həddi kimi təsvir edilir. Məsələn, Xaltanlı Tağının “Vücutnamə”sində deyilir:

Aradım dünyanı, çoxaldı dərdim,
İncidim dünyadan, vəfasın gördüm,
Yüz tamam olanda canımı verdim,
Əzrayıl çəngində qaynağa gəldim.

Şairin “Bənzərsən” şeiri belə bitir:

Həştadında ağrı enər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə,
Tağı deyər: *hərgah yetdin yüzünə,*
Dağlar başındakı kola bənzərsən.

Qədim Misir mənbələrində (e.ə. XX – XVII əsrlər) insanın ideal yaşama müddəti 110 il hesab olunur. Maraqlıdır ki, bu inamın da izlərinə el ədəbiyyatında təsadüf edilir. “Əsli və Kərəm” dastanında Kəllə deyir:

Mən quru kəlləyəm, burda oturdum,
Sənin müşkül işlərini bitirdim,
Yüz on ildi mən bu yerdə yatırdım,
Mən də sənin kimi aşikar idim.

Müasir dövrdə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının irəli sürdüyü təsnifata görə həm kişilərin, həm də qadınların qocalıq dövrü 75 yaşdan başlanır. Kişilər 61-75, qadınlarda isə 55-75 yaş arası ahilliq (qocalıq) dövrü hesab olunur.

XANDAN GƏLMİŞ NÖKƏR

İfadənin tam şəkli “Xandan gəlmiş nökərim, dinmə, dişlərini tökərəm” şəklindədir.

Atalar sözü hesab edilən bu ifadənin tərkibində işlənən “nökər” sözü müasir mənada deyil, tarixən tam başqa mənada çıxış edir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında nökər qəbilədə döyüşçü kimi xidmət edən azad adamdır. Nökərlər qəhrəmanların ən yaxın adamları, onun silah dostlarıdır. Onlar bəyləri qoruyur, arxa hesab olunurdular. Bəylər onlara “eşim, yoldaşım” deyər müraciət edirlər. Onların hörməti, nüfuzu böyük idi və bəylər onlarla hesablaşmağa məcbur olurdular.

Rəşidəddinə görə XI ərddə Səlcuq qvardiyasında seçmə gəncərdən ibarət xidmət dəstəsi – hərbi dəstə yalnız nökərlərdən təşkil olunurdu. Qaraqoyunlularda da nökərlər hərbiçilər idi.

Sonralar feodal hakimlərinin silahlı dəstə başçılarına nökər deyilirdi.

Kastiliya kralı III Henrix Teymurləngin sarayına Ryun Honzales de Klavixo adlı bir nəfəri elçi göndərmişdi. O, vətənə qayıdandan sonra “1403 – 1406 -cı illərdə Səmərqənddə “Teymur sarayına səyahətin gündəliyi” əsərini yazaraq, xan nökərlərinin əhalinin başına açdığı olmazın müsibətləri ətraflı təsvir etmişdir. Monqollar belə qayda qoymuşdular ki, nökərlər hər han-

sı şəhərə, kəndə daxil olan kimi onlara və onlarla gələnlərə, onların atlarına dərhal bol yemək verilməli idi. Gecə-gündüz onları və onların şeylərini qorumaq lazımlı gəlirdi.

Hər hansı yaşayış məntəqəsində nöqərlər ilk qarşıya çıxan adamdan o yerin hakiminin evinin yerini soruşurdular. Həmin şəxsin başındakı çalmanı açır, çalmanın bir ucunu onun boğazına dolayır, rəisin evini nişan verənə qədər atın dalınca sürüyə-sürüyə, ağac və qırmaqla döyə-döyə aparırdılar.

Camaat onları uzaqdan görcək xanın nöqəri olduqlarını duyur və qaçmağa üz qoyurdular. Elə götürülürdülər ki, sanki kim isə onları daldan qovur. Hər kəs küçə-bazardan malını yığışdırıb əkilirdi. “Nöqər” adını eşidən kimi evlərdə gizləniş qapıları bağlayırdılar. “Nöqər” sözü gələndə qara günlərin başladığını başa düşürdülər.

Monqol sözü olan “nöqər/nöqür” əslində “dost” deməkdir. Könüllü surətdə xidmətə daxil olan nöqər əslində (ilk dövrlərdə) çox sərbəst və müstəqil idi. Odur ki, qədimlərdə hətta aristokratlar da nöqər (“dost”) olmağa çox həvəslə razılıq verirdilər. Zəngin valideynlər də uşaqlarını lap körpəlikdən kimin nöqəri hesab etməklə fəxr edirdilər. Son dövrlərə qədər belə bir hal davam edib gəlmişdir ki, oğlan uşağının valideynləri öz oğulları haqqında “nöqərindir”, “nöqərçəndir” deməklə fəxr etmişlər.

Tədricən nöqərlər hərbi xidmətdən əlavə ağalarının əmri ilə digər işlərlə də məşğul olmağa başlayırlar: sifət təsərrüfat işlərində çalışır, ovda köməkçi olur, baliq ovuna gedir, evə odun hazırlayır, o biri ev xidmətçiləri ilə yanaşı xırda ev işlərinə də kömək edirdilər. Nöqərlər ən çox çapar, qasid vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

XORUZ BANLAMASA, SƏHƏR AÇILMAZ?

Dilimizdə "qızıl xoruz", "ərşin xoruz" ifadələri xoruzun, totem, müqəddəs varlıq hesab edildiyi dövrün qahqlarından başqa bir şey deyildir.

İnsanlar ən qədimlərdən zaman ölçülərinə (gün, həftə, ay, il, əsr, era) diqqət yetirməyə başlamışlar. Bizim gecə-gündüz adlandırdığımız iyimi dörd saatlıq zamanı müxtəlif xalqlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkillərdə qiymətləndirmişlər. Bu müddət haradan başlayıb harada bitir? Qədim Babilistanda və Misirdə, Yunanıstanda və Romada günün başlanması (başlanğıcı) günəşin çıxmasından hesablanırdı (Gün çıxandan gün çıxana bir neçə gecə-gündüz hesab olunurdu). Qədim yəhudilər isə günün müddətini bir gecədən başqa gecəyə qədər olan zaman uzunluğu kimi qəbul etmişdilər. Qədim zərdüştilər isə günü günəşin çıxmasından hesablayırdılar.

Ərəbşünas O.Q.Gerasimovun göstərdiyinə görə, müasir dövrdə də bəzi ərəb ölkələrində (Oman və s.) günün başlanması səhər saat altıdan hesablanır. Odur ki, saat səkkiz onların vaxtı ilə saat iki deməkdir. Xarici aləmlə ünsiyyət nəticəsində bu köhnə hesablama sistemi ləğv olunur. Məsələn, Səaduyyə Ərəbistanında 1967-ci ildən həmin sistemdən əl çəkmişlər.

Vaxtilə Türkiyədə də günün başlanması gecəyarısından deyil, sübhədən (sübh namazından) hesablanırdı. Təxminən altı saat fərq edirdi. Türkiyədə respublika qurulandan sonra (1923) günün başlanğıcı gecə yarısından qəbul olunmuşdur.

Qədim yunanlar (Homer, Hesiod və s.) gecənin əzəli, əbədi olduğunu və gündüzün sonralar doğduğunu göstərmişdilər. Deməli, gecə-gündüz//gün//sutka gecədən başlanır.

Günün müxtəlif hissələrini (səhər, günorta, axşamüstü, gec, gecə yarısı və sə) hər xalq bir-birindən fərqli tərzdə adlandırır və bunları müəyyən əlamətlərə görə təyin edirdilər. Şərqdə bu hissələr çox zaman xoruzun banlaması əsasında müəyyənləşdirirdi. Xüsusilə gecənin müxtəlif vaxtları (saatları, hovurları)

xoruz banı ilə qeyd edilirdi (“xoruzun birinci banı”, “xoruzun üçüncü banı” və s. kimi ifadələr dilimizdə çox işlədilirdi). Vaxtilə romalılar Yerusəlimə gələndə orada gecənin müxtəlif saatlarının xoruz banı ilə əlaqədar müəyyənləşdirildiyinin şahidi olmuşdular. Çox-çox sonralar insanlar uzunmüddətli təcrübə əsasında müəyyənləşdirdilər ki, xoruz banı əsasında günün hissələrə bölünməsi səhvdir və özünü doğrulda bilmir. Olsun ki, burada din xadimlərinin də rolu az deyildir (onlar günün müxtəlif hissələrini azan vasitəsi ilə elan edirdilər).

Xoruzun bnlaması ilə səhərin açılması, günün çıxması arasında əlaqənin tarixi çox qədimdir.

Türk dillərində “xoruz” sözünün horoz//koraz//qoraz//qaruz//karuz//xoruz və s. variantları vardır. Bir sıra qədim xalqlarda xoruz günəş ilahəsi və ya günəşin oğlu hesab edilirdi. “Gün” və “xoruz” sözlərinin kökü eyni qu//qo/ho ünsüründən ibarətdir. Qədim iranlılar, qədim slavyanlar və bəzi türk xalqları arasında günəş oğlu xoruz kultu geniş yayılmışdı. Eyni qo//ho ünsürü qodu//godu (qodu-qodu//gödu-gödu//gudu-gu) sözündə özünü göstərir. “Qodu” sözü farsca “xuda”, türkcə “huda” sözləri ilə əlaqədardır. Hər ikisi günəş ilahəsinin adıdır. Təsadüfi deyil ki, Yusif Vəzirin dediyi kimi, qodu əslində günəşin bənzəyişi, onun timsalı şəklində düzəldilmiş. Qodunun qadın şəklində olduğunu da irəli sürürlər. Qədim insan elə güman edirdi ki, qadın günəşi təmsil edir.

Qədim Hind-Avropa xalqları xoruzu da həyat rəmzi, dirilik, yaşayış rəmzi, günəş ilahəsi hesab edirdilər. Ona görə ki, o banlaması ilə günəşi hər kəsdən əvvəl qarşılayır, salamlayır. Zərdüşt dininə görə ilahi qüvvələri təmsil edən iki varlıqdan biri – Hörmüzd adətən qırğı başlı və xoruz (bəzən də qartal qanadlı) şəkildə təsvir və təsəvvür olunur. Günəş allahı Hörmüzdün xoruz şəklində təsəvvür edilməsi xoruzun öz banı ilə Əhrimənin qoşunlarını (mənfı ruhları, şər qüvvələri) qovmasına əsaslanırdı.

Demək lazımdır ki, qədim dövrlərdə ən müxtəlif xalqlar müxtəlif quşları günəş allahı hesab edirdilər: qarğanı (Amerika

hinduları), ördəyi (evenklər), qazı (altaylar), qartalı (yakutlar), qaqaranı (buryatlar) və s. Maraqlıdır ki, ən qədim Misir, Babil və İran abidələrində günəş adətən qanadlı şəkildə əks edilirdi. "Avesta"ya görə yer, göy, sular və göydəki hər şey quş yumurtası şəklinədir. Yeri yuxarıdan (üstədən) və aşağıdan (altdan) əhatə edən göy yumurta şəkildə, göyün daxilində (içində) olan Yer isə yumurtanın sarısı kimidir. Günəş allahı Hörmüzd özü də yumurtadan çıxıb.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, qədim Misirdə əntər meymun da günəşi görəndə səs çıxardığı üçün, yəni günəşi birinci qarşıladığı üçün müqəddəs hesab edilirdi.

Qədim slavyanlarda günəş allahı Xors adlanır, onlar bəzən gün əvəzinə Xors sözünü işlədirdilər.

Məşhur "İqor polku haqqında dastan"da günəş allahı Xors hesab edilir. Göstərilir ki, xoruzlar banlayan kimi günəş allahı Xors (günəş) yer üzünə çıxan kimi, qaranlıq ruhları aradan çıxır, tiotem-qurd çəkilib gedir.

Y.V.Çəmənəninli "Xalq ədəbiyyatının təhlili" məqaləsində yazmışdır: "Xoruz olmasa sabah açılmaz" deyirlər. Bu atalar sözünün anlamaq üçün xoruzun qədim tarixdə oynadığı rolu bilməliyik. Zərdüştlərdə "pəridar" adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki gündüzün və işığın zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq allahı Hörmüzdün guruhundan sayılır".

Yuxarıdakı ifadə əsasında sonralar müxtəlif rəvayətlər uydurulmuşdur. Yazıçı S.Dağlının "O xoruz bir daha banlamaz" felyetonunda yazılır: "Bir kəndxudanın qart bir xoruzu varmış. O, hər səhər banlayar və kəndi yuxudan oyadarmış. Kəndxuda da "xidmət" müqabilində əhalidən xüsusi vergi almış. Guya bu xoruz banlamasaymış kənddə səhər açılmayacaqmış".

İLAN ULDUZ GÖRMƏSƏ ÖLMƏZ

Müasir dilimizdə bu ifadə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir.

İlanın ölməsinin ulduzla nə əlaqəsi vardır? Hər iki sözün kökü – “yıl” sözüdür: *yıl-an, yıl-dız*.

Ən qədim insanların təfəkküründə bir-birinə zidd olan məfhumlar eyni sözlə ifadə edilir. Qədim “*yıldız*” işıqın, “*yılan*” isə qaranlığın rəmzi idi. Pis qüvvələrin, şərin rəmzi olan “*yılan*”, “*yel baba*” şəklində bizim dilimizdə, “*yıl, jil*” şəklində bir sıra digər türk dillərində ifadə olunurdu. Həmin canlı təsəvvür edilən “*yıl*” (“*Yel baba*”) ulduz görünəndə çəkilib gedir – “*ölür*”. Səbəb ilə nəticəni dolaşmaq salan qədim insan *yıl* (yel) və nəhayət (*yıldız*) ilə ilanın əlaqəsini belə başa düşürdü. Əslində isə məhz *yel*, çovğun kəsəndə yel görünür. “*Ölən*” ilan yox, ilanın rəmzi olan yeldir (Maraqlıdır ki, “*yel tutmaq*” anlayışı saxur dilində “*bulud tutmaq*” məzmununda işlədilir).

Şərqdə çiyinlərində iki ilan olan Zöhhak ilanın rəmzi olub “*Avesta*”dakı “*Aji Dahhaq*” – “*Əjdaha*” sözündəndir. Qədim əfsanələrdə isə əjdaha göydən bəla yağdıran qara bulud – əjdər hesab olunurdu. Bu qara bulud (əjdaha, əjdər, yəni ilan) son nəticədə işıq (günəş, ulduz) tərəfindən məhv edilir.

İlan ilə ulduzun qarşılaşdırılmasına bir sıra xalq ifadələrində rast gəlirik. Məsələn, M.İbrahimovun “*Pərvanə*” romanında deyilir: “*Müəllimi görən kimi molla Nisə ulduz görən ilan kimi büzüşüb-açıldı*”. Qədimdə bir-birinə zidd mənaların eyni bir söz ilə ifadə edilməsinə təsadüf və ya yalnız bizim dilimizə məxsus bir hadisə deyildir. Hələ 1884-cü ildə “*Əks mənalı sözlər haqqında*” adlı əsər nəşr etmiş V.İ.Şertsl sübut edirdi ki, qədim dillərdə əks mənalı çoxlu sözlər olmuşdur. Məsələn, qədim Misir dilində bir-birinə əks olan işıq və qaranlıq, güclü və zəif, götürmək və qoymaq anlayışları bir vahid ilə ifadə edilirdi. Habelə qədim hind dilində işıqlı rəng (ışıq, şəfəq, şüa) ilə qara rəng (qaranlıq, gecə, zülmət), yaxşılıq və pislik (ilahəsi), dindarlıq və

dinsizlik, oturmaq və gəzmək anlayışları və s. bir sözdə ifadə edilirdi. Latınca *Sacer* həm müqəddəs, həm də lənətlənmiş deməkdir.

İNDİ DƏ MƏNİM OYNAMAĞIM TUTUB

İfadəni müəyyən işin əvəzini, edilmiş pisləyin qisasını çıxmaq vaxtının çatdığını bildirəndə işlədirlər

Şərqdə çox məşhurdur. Hələ XV əsrdə yaşamış Kaşifinin “Ənvəri-Süheyli” kitabında belə bir əhvalat nəql olunur. Çöldə yaşayan dəvə və eşşək birgə otlayırdılar. Bir dəfə eşşək anqırmaq istəyir. Dəvə xahiş edir ki, anqırmasın. “Mənim anqırmağım tutub” – deyər eşşək ona baxmır, anqırır. Təsadüfən ötən karvan əhli bu səsi eşidir, gəlib onları tuturlar. Qarşılıqları çay çıxır. Çayda batmasın deyər, eşşəyi götürüb dəvəyə yükləyirlər. Çayın ortasına çatanda dəvə suda oynamağa başlayır. Suyu düşüb boğulacağından qorxan eşşək dəvəyə yalvarır ki, oynamasın. Lakin dəvə kinli heyvandır. Eşşək onun sözlünə baxmayıb anqırmışdı. O, “İndi də mənim oynamağım tutub” – deyər eşşəyi suya atır.

Bu hadisə bir qədər başqa şəkildə Q.B.Zakirin “Dəvə və eşşək” mənzum hekayəsində də təsvir olunmuşdur.

İNGİLİS BARMAĞI

Başqa sözlə, ikiüzlülük, araqarışdırma, fitnəkarlıq siyasəti. İfadə fitnəkar, şeytan adamın işini, hərəkətini səciyyələndirmək üçün işlənir.

İngiltərə diplomatiyasının Şərqdə apardığı uzunmüddətli ikiüzlü, fitnəkar siyasətini səciyyələndirən bu ifadə geniş yayılmışdır.

Hər hansı işə bir başqasının müdaxiləsi, əli (barmağı) olduğunu bildirmək üçün... “barmağım var”, “barmaq onunkudur” ifadələri əvvəllər də işlədilirdi və əslində məşhur “şeytanın bar-

mağı” lətifəsi ilə əlaqədar meydana çıxıb ümumiləşmişdi. Ə.Vəliyevin “Qarabağda qalan izlər” romanında İbrahim bəy bu lətifəni xatırlayaraq deyir: “Vəliş lələ! Bir gün şeytanla balası yalın üstündə oturub kəndə tamaşa edirdilər. Dəyirmanı dən apararı kəndli yüklü öküzün soncuqladığını görəndə üç dəfə deyir: “Lənət sənə, kor şeytan!” Balası şeytandan soruşur: “Ay ana! Sən yalın başında oturub kəndə baxırsan. Öküz soncuqlayanda yiyəsi niyə sənə lənət oxudu?” Şeytan balasına baxıb gülə-gülə deyir: “Bala, mən yalın başında olsam da, barmağım öküzün quyruğunun altındadır”. Vəliş lələ! Şeytanın sözü olmasın, Qorxmaz od dəyirmanında işləsə də, *barmağı* zavod fəhlələrinə *göstəriş verir*”.

C.Məmmədquluzadənin “Barmaq” felyetonunda deyilir: “İngilisin barmağına müxtəss olan sifətlərin biri həməən sifətdir ki, allah-taalada da o sifət mövcuddur. Həməən sifətə biz “baqi” deyirik.

Necə ki, allah-taala həmişə dünyada olubdur, habelə ingilis barmağı da dünya yaranandan indiyədək hər yerdə olubdur.

Məsələn, o günü bir yerdə belə söhbət var idi: tarixşünaslar indi bunu isbat ediblər ki, Adəm övladı Qabil ilə Habilin dalaşmağında və Qabilin Habilə qətlə yetirməyində ingilis barmağı var imiş...

Onunçün də mən dünyada hər bir seydə vəqə olan gəlgəş işlərin hamısını ingilis barmağında görürəm...

Hətta bəzi vaxt evdə arvadla bir balaca sözüümüz çəp gələndə deyirəm: lənət şeytana! Yəqin ki, yenə zalım oğlu *ingilis, barmağımı* qarışdırdı!

Onunçün də evdə bir para işə acığım tutanda dəxi “lənət şeytana!” demirəm, “*lənət ingilis barmağına!*” deyirəm.

İPİ QIRILMAQ

Bu ifadənin əvəzinə bəzən “zənciri (kəndiri) kəsil mək” ifadəsindən də istifadə olunur. Əsasən qarğış kimi işlənir: “ipin qırılsın”, “kəndirin kəsilsin”, allah zəncirini kəssin” və s.

Xalq içərisindəki mövhuməti etiqada görə hər kəsin həyatı və taleyi sirli ip (zəncir) ilə göylərə bağlıdır. Bu ip qırıldıqda insan ömrü də başa çatır.

Eyni inam bəzi başqa xalqlarda da olmuşdur. Hətta xüsusi “həyat ipi” məşhur ifadəsi bir sıra xalqlarda vardır. Bu ifadənin qədim yunan əfsanələri ilə əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Yunan əfsanələrinə görə insanların taleyini, həyatını idarə edən ilahələr mövcuddur. Qoca qarılar şəklində təsəvvür edilən bu ilahələr insanların həyatı üçün ip eşməklə (ehtimal ki, məcazi mənəli “ipini eşmək” ifadəsi də dilimizdə bununla əlaqədar meydana çıxmışdır) məşğuldurlar. Əsasən üç qarı-ilahə xüsusilə məşhur olmuşdur. Bunlardan biri tale ipini eşib hazırlayır, ikincisi bu ipi taleyin, baxtın bütün fəsilələrindən keçirib aparır, üçüncüsü isə ipi kəsməklə insan həyatını bitirmiş olur. Bu qarıların obrazı ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində geniş miqyasda təsvir olunmuşdur. Məsələn, V.Şekspirin “Maqbet” əsərində gələcəkdən xəbər verən üç cadugər vardır.

M.İbrahimovun “Səhər açılarda” kinonovellasında həmin obrazlardan biri – Zəmanə qarı haqqında bəhs olunur. “Həmin qadın səsi deyir: – Onda mən Zəmanə qarıya lənət oxudum. Axı gözümlü açandan görmüşdüm ki, atamın işi pis gəndə Zəmanə qarıya lənət oxuyardı, deyərdi ki, o, yeddi çaydan o tayda, yeddi dağın dalında, yeddi tilsimin içində oturub gecə-gündüz köhnə cəhrəsini əyirir. İnsanların taleyini qatıb-qartıdırır. Dünyadakı bu dolaylılıq ondadır. İndi də bəd nəzərini bizim üstümüzə salmışdı”.

Maraqlıdır ki, “Məlikməmməd” və digər bir sıra nağıllarda adətən qəhrəman iplə quyuya sallanır, bu ip qardaşlar tərə-

fəndən kəsilir, qəhrəman quyuda qalır, zülmət dünyaya düşür və s.

Q.Xəlilovun “Atam və mən” povestində belə bir təsvir vardır: “*Atamın doğramacı yarımçıq qalmışdı. Anam bu əhvalatı biləndə ağzından bu sözlər çıxdı: – Allah kəndirinizi vursun*”.

Bəzən həmin ifadənin yalnız ikinci (feil) komponenti işlənir və bu halda feil məcazi mənə kəsb etmiş olur (Bu hadisəyə “semantik sıxılma” deyilir).

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında deyilir:

“Bəndəli isə dörd yerdən yaralanmışdı. Düzü, heç sağalmağına ümid yox idi. Ancaq görünür *kəndiri üzülməmiş imiş*”.

S.Rəhimovun “Şamo” rommanında Alı kişi deyir: “...Güllə yan-yörəməzdən torpağa sancılır... Mən “allaha pənah” deyirəm. Arvad, *adamınkı üzülməsə*, burnu da qanamaz. Adam odun içindən də diri çıxar”.

Məzmunu “Kəlilə və Dimnə”dən alınmış aşağıdakı parçada Aşıq Ələsgər həmin ifadəni belə işlədir:

Qəza insanatı tənabdan asar,
Leylū nahar-muşdur, *cəhd eylər kəsər*.
Əjdaha ayaqdan çəkər sərəsər:
Əlləşər, barmağı bala yetişməz.

A.Paşayevin “Vaqon qonşum” hekayəsində Aslan deyir: “Həkim deyir yemə, sən ye, deyir içmə, sən iç. Harada *qırılır qoy qırılsın*. Yoxsa onu yemə, bunu içmə, ta bu nə oldu?”

Belə hallarda işlənən “harada qırılır, qoy qırılsın” ifadəsi “həyat ipi”, “ipi qırılmaq” ifadələri ilə əlaqədardır.

İT İLİ

Məcəzi mənada yaddan çıxmış, unudulmuş köhnə vaxt, çağ deməkdir.

Məlum olduğu kimi, VII–XV əsrlərdə bəzi türk qəbilələri 12 illik heyvan tsiklindən istifadə ilə vaxtı hesablayırdılar. Vaxtın belə hesablanması indi də Şərqi və Orta Asiyanın bir çox xalqları içərisində qalmaqdadır.

Tarixən mövcud olan müxtəlif tsikllərdən ən çox məşhuru və nisbətən geniş yayılanı aşağıdakı şəkildədir:

1. Siçan ili
2. Öküz ili
3. Pələng ili
4. Dovşan ili
5. Əjdaha ili
6. İlan ili
7. At ili
8. Qoyun ili
9. Meymun ili
10. Toyuq ili
11. İt ili
12. Donuz ili.

Hər on iki idən bir tsikl yenidən başlanırdı.

Göründüyü kimi, “it ili” tsiklin on birinci ilidir. Vaxtilə Ə.Qəmküsar “Pələng ili” məqaləsində inişil “siçan”, bildir “öküz” ili olduğunu qeyd edirdi. “Əlan əlimdə iki təqvimin mütləsinə məşğulam ki, görüm bu ilin hədistindən nə yazılıbdır. Ta onları eynilə qarelərimə bəyan edim ki, bu pələng ilinin işlərindən qabaqdan xəbərdar olub özlərini bir para afətlərdən gözləsinlər....Müsəlmanlar inişil siçana, bildir öküzə dönmüşdülər”.

Artıq unudulmuş olan bu hesablama sisteminin izləri elmi və bədii ədəbiyyatda mühafizə olunmaqdadır. XI əsrdə yaşamış və “türkologiyanın bahadırı” hesab olunan M.Kaşqari 12 illik heyvan tsiklindən geniş bəhs edir. Habelə Nəsirəddin Tusi

özünün məşhur “Zic Elxani” əsərində türk heyvan tsikli haqqında ətraflı məlumat vermişdir. “İt ili” ifadəsinə VII – VIII əsrlərə aid edilən qədim türk abidələrində də təsadüf edilir.

On iki illik heyvan tsikli haqqında M.Kaşqarının verdiyi məlumat maraqlıdır: Türklər on iki heyvan adını on iki ilə vermişlər. Doğulma, müaribə və başqa tarixləri bu illər üzrə hesablayırlar. Bu adətin yaranması belə olmuşdur: türk xaqanlarından biri özündən bir neçə il əvvəl baş vermiş bir müharibə ilə maraqlanır, lakin onun tarixi haqqında yanlış məlumat alır. Odur ki, xaqan öz qövmü ilə belə məsləhətləşir: “Biz bu tarixi yada salanda səhv etdiyimiz kimi, bizdən sonrakılar da səhv edəcəklər. Odur ki, biz on iki ay və göydəki on iki bürcə əsaslanaraq on iki ilə ad qoyaq, ta ki bizdən sonra bu illər belə adlansın və bizdən əbədi yadigar qalsın”.

Xaqan ova çıxdı və vəhşi heyvanları İla çayına tərəf qovmağı adamlarına tapşırırdı. Çaya tərəf qovulan heyvanlar gəlib çaydan keçməyə başladılar. Əvvəl sudan siçan keçdi. Odur ki, tsikli siçan ilə başlanır. Sonra başqaları keçdiyi tərtibdə illər sıralandı.

....Türklər bu illərin hər birində bir hikmət görürlər. Onların əqidəsinə, öküz ilində dava-dalaş çox olur, çünki öküz bir-birilə döyüşən heyvandır. Toyuq ilində azuqə çox olar. Donuz ilində soyuq, qar və fitnə çox olar və s.

Əlbəttə, heyvan tsiklinin mənşəyi hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Burada meymun ilinin olmasından belə nəticə çıxarırlar ki, bu on iki illik heyvan tsikli cənub ölkələri ilə əlaqədardır.

Əslində heyvan tsikli sırf praktik-təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyırdı. Lakin sonralar bu illəri təşkil edən hər heyvanın əlamət və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar həmin illərə müvafiq qiymətlər verməyə başlamışlar. Aşağıdakı misalların birinciində belə qiymətləndirmə – mənalandırma yoxdur, ikincisində isə vardır.

M.Ə.Sabir yazmışdır:

Sabiri-şeyda ki, tərki-şəhri Şirvan eylədi,
Bülbülə bənzərdir ki, meyli-gülüstan eylədi.
Min üç yüz birdə hicrətdən sonra meymun ili
Axiri-şəvvalidə əzmi-Xorasan eylədi.

S.Vurğunun “Komsomol poeması”nda deyilir:

Axır çərşənbədir...İl tamam olur...
Bu il kənd içində danışır hamı,
At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə...

Bu bir muraddır.

Bu, on iki illik heyvan tsikli ilə əlaqədar, xüsusilə həmin illərə mövhumi-mistik don geydirməklə əlaqədar, dilimizdə “ilin nə üstə təhvil (və ya təslim) olması”, “ilin nə üstə gəlməsi” və s. ifadələr çox işlək olmuşdur.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında molla Əhməd deyir: “İl siçan üstündə təhvil olduğundan bəla gözlənilir”.

S.Dağlının “Bahar oğlu” romanında deyilir: “Əjdər bic-bic gülüb Zeynəbdən soruşdu:

–Ərsəmi, görəsən Molla Məcid ili nə üstündə təhvil-təslim eləyib?

Zeynəb Əjdərin sualındakı kinayəni sezməsə də, oğlanın sözü xoşuna gəlmədi: arvad səsini burnuna salaraq ucadan dedi:

– İli Molla Məcid nəş təhvil eləyir? O, allahın əmri, peyğəmbərin buyruğu, imamların, mələikələrin əlilən olur.

– Yaxşı, nə üstündə təhvil olub?

– Meymun üstə.

Əjdər qəhqəhə çəkdi:

– Pa atənnən, bir dənə meymun gör nə qədər cənabı zəhmətə salıb, a!..

Zeynəb hövsələdən çıxdı:

– Qələt eləmə, kafir!..Hələ sənə belə dinsizliyindəndir ki, evimizi bərəkəti çəkilib...

– Fikir eləmə, ərsəmi, bu il meymun bütün işləri sahmana salar”.

“İt ili” ifadəsi məcazi mənada daha çox işlənir.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanında Nisə arvad Həlīmə xanım haqqında deyir: “Xata eləyib *it ilində* demişəm, ay arvad, üzüyü sat... o vaxtdan mənimlə ulduzu barışmır”.

“İt ili” ifadəsi ilə eyni mənada (qədim, unudulmuş vaxt) “Nuh əyyamı” (“Nuh əyyamından qalma”) ifadəsi kontaminasiya nəticəsində birləşərək “it əyyamı” tərkibinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İ.Əfəndiyevin “Bahar suları”nda Nəcəf deyir: “Qələt eləmişəm ki, *it əyyamında* bir iş tutmuşam, indi əlinə ixtiyar keçib, məni öldürəcəksən?”

KƏLƏK GƏLMƏK

K və g səslərinin vahid bir fonemdən törədiyini bu ifadənin tərkibindən də görmək olar. Buradakı hər iki sözün ilk hissəsi (kəl, gəl) kök, sonrakı hissəsi şəkilçidir. Eyni kökə malik iki sözdən tabeli sözbirləşməsi düzəlməsi hadisəsi dilimizdə geniş yer tutur: Buyruq buyurmaq. Dələk dələmək.

Adətən belə birləşmələrin ikinci hissəsi tək də işləndikdə eyni mənanı bildirmiş olur. “Buyurmaq” feilinin məzmununda “buyruq” anlayışı da vardır və buna görə də təklildə feil mənacə yuxarıdakı birləşməyə bərabərdir. Eyni vəziyyət “kələk gəlmək” birləşməsində də müşahidə edilir. İndi də daha çox danışıda “məne gəlmə”, “bizə gəlir” tipli ifadələr var ki, buradakı “gəlmək” feili əncə “kələk gəlmək” ilə eynidir. Deməli, əslində “kələk” və “gəlmək” sözləri eyni kökdəndir.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında belə bir dialoq vardır:

“– Hamı elə bəxtəvərlik, ay Güləli dayı?”

– Mənə bax, Güləliyə *gəlirsən?* Adə, pəs mənə bura qarı qorumaqçın qoyublar? Dünənki kim idi?”

Öz əslindən (“kələk gəlmək” birləşməsindən) ayrılıb, müstəqil işlənməyə başlayan “gəlmək” sözü eyni mənəni saxlamaqla başqa sözlərlə də əlaqələndə bilməşdir: kəf gəlmək, doqquzluq gəlmək, bazı gəlmək və s.

Xalq dilində işlənen bir sıra idiomlar da əslində eyni kökən müxtəlif formalarda təkrarı ilə düzəlmişdir. Məsələn: Cıbırığını (cıxırığını) çıxarmaq. Ərigini əzmək. Qoparağını qoparmaq (götürmək, çıxarmaq və s.).

Müxtəlif dialektlərdə işlənen cıbırıq//cıvırıq//cıxırıq sözü hələ tam yetişməmiş qozun üstündəki göy qabığı bildirir. *Cıbırığını çıxartmaq* ifadəsi isə hərfi mənada qozun qabığını təmizləmək deməkdir. Məcəzi mənada bu ifadə döymək, əzişdirmək, dərisini soymaq mənəsinə gəlir.

KƏLƏYİNİ KƏSMƏK

Məcəzi mənada: incitmək, yormaq, öldürmək, əziyyət vermək. Kələk sözü insan bədənində beyin ilə onurğa sütununu birləşdirən hissəni bildirmək üçün işlədilmiş, müasir dilimizdə arxaikləşmişdir.

Bakıda nəşr olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində 1962, səh. 36) deyilir: “Oğlan belə degəc bıldır-bıldır gözünün yaşı rəvan oldu. Boyu uzun Burl xatun boynu ilə qulağın aldı, düşdü. Güz alması al yanağın dartdı, yırttı”.

Burada işlənen “boynu ilə qulağın aldı, düşdü” ifadəsi anlaşılmır. Orxan Şaiq Gökyay bu hissəni belə yazır: “Boynu uzun beli – ince Burla hatun ilə kalagın aldı, oğlunu kocub düşdü. Güz alması gibi al yanağın tartdı, yırttı”.

Göründüyü kimi, ifadə “boynu ilə kələğin aldı...” şəklindədir. Bu isə aydındır

Bəzi tədqiqatçılar buradakı kalak//kələk sözünün “kürək sümüyü” olduğunu göstərirlər ki, kələyini kəsmək ifadəsi də bununla bağlıdır.

Buradakı “kələk” sözünün “ilik” (haram ilik) ilə əlaqədar olduğu da ehtimal edilir. *Kələyi kəsməklə* şəxsi öldürmək mümkündür.

Ə.Vəliyevin “Qarabağda qalan izlər” romanında deyilir: “İbrahim bəy özü düşmən *kələyi kəsmək* iqtidarında deyildi. Əvvəla, qorxaq idi, silahı olsa da, üzünə götürüb ata bilmirdi. İkincisi, adam öldürüb qanlı olmaq istəmirdi. Bu səbəbdən də Vəlişlə Qorxmazın *kələyini kəsmək* üçün inanılmış igid gəzirdi”.

Bəzi dialektlərdə *kələk* sözü əkin sahəsindən toplanıb bir yerə yığılmış daş qalağını da ifadə edir. Aşağıdakı bayatıda olduğu kimi:

Quşum uçdu *kələkdən*,
Qolum sındı *bələkdən*,
Mənimki belə gəldi,
Çarxı dönmüş *fələkdən*.

Bəzən də bu ifadənin birinci komponenti “kələk” yox, “kəpək” kimi işlənir.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında belə bir dialoq vardır:

– Barı nəfəsi varmı, *kəpəyi kəsilməyib* ki?

– Onu da bilmirəm, nənə!

– Bəlkə biçərə oğlanın *kəpəyi kəsilibdir*, bu dünyadan köçüb gedibdir?”

KOR TALE (baxt)

İfadə bir sıra xalqların dilində yayılmışdır. Qədim romalıların fikrincə insan taleyi heç bir başqa səbəbdən deyil, təsadüflərdən asılıdır. Hər bir səadət müvəqqətidir. Çünki səadət ilahəsi hesab olunan Fortuna öz qanadlı arabasında göy üzərində uçur və öz hədiyyələrini yayır. Gənc qadın olan Fortuna (tərcü-

mədə "Səadət" deməkdir) gözləri bağlı halda təsvir olunur. O, heç bir yerdə dayanmır, çox sürətlə çəkilib gedir. Odur ki, səadətə bel bağlamaq olmaz, o ötürüdür, keçicidir.

"Vaqif" pyesində Qacarın dilindən belə bir ifadə yayılmışdır:

*Deyirlər şirindir busənin dadi
O da **kor bəxtimə** qismət olmadı.*

"Muğan" poemasında S.Vurğun yazmışdır:

Taleyim beləsə, **kor olsun** gözü
Bu dərdi bir şair daşıyacaqdır.

Gözləri bağlanmış Fortunanın dayanmadan öz arabasını sürməsi səadətə daimi olmadığına rəmzidir.

M.Müşfiqin "Baba yurdu" poemasında Rübabadan bəhs edilərkən deyilir:

*Ala-ala bağdadının tozunu,
Yağdırırdı "**kor bəxtindən**" şikayət.*

M.İbrahimovun "Kəndçi qızı" pyesində Rəşid dostu Aslanə deyir: "...Ancaq Göyərçin barədə haqsızsan, çox təmiz və nəcib qadındır. Neyləməli, *bəxti kor* çıxıb".

QARA BASMAQ

Başqa sözlə: gözə qorxunc şeylər görünmək, qorxulu yuxu görmək.

Burada "vahimə", "kabus" mənasında işlənən "qara" sözü tarixən qara-quru//qara-qura şəklində olmuşdur.

"Dədə Qorqud" dastanlarında "Bəylər, qara-quru duş gördüm" ifadəsi işlənmişdir.

Qara-quru qədimlərdə adamları qorxuya salan, guya onların çiyinlərini bədənlərindən çəkib çıxardan bir ruhun adı olmuşdur. Bu ruh yuxuda adamı yaxalayır.

Bu ağır yuxu belədir ki, adətən qaranlıqda (və adətən tək otaqda) yatan adamın üstünə nə isə vahiməli və ağır bir şey yıxılıb onu boğmağa başlayır. Bu varlıq pişik kimi asta və sakit gəzən bir canlı şəklində təsəvvür olunur. O, kimin üstünə yıxılırsa, həmin şəxs tərپənə bilmir, səsi çıxmır, tərپənə bilmir. Bu vəziyyət bir neçə dəqiqə davam edir. Qara basmış adamı tər götürür və o ayılır. Dəhşətli qara qüvvələr haqqında təsəvvürün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bir sıra xalqlarda gecə ruhu olması qənaəti mövcuddur. Bu əqidənin səbəbi, ehtimal ki, qədim isanların qaranlıqdan qorxmasıdır. Düşmənin adətən gecələr basqın etməsi də dəhşətli qara qüvvələr haqqında təsəvvürün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəsir Rzayev göstərir ki, qədim Azərbaycanda “iki bədxah ruhun adı sarı və qara olmuşdur. Sonralar o ruhlar unudulmuş, onların adlarını isə ancaq rənglər yaşadır. Bu ruhların adı ilə əlaqədar olaraq dilimizdə mənfi mənə daşıyan bir sıra sözlər əmələ gəlmişdir. Sarılmaq, sarsılmaq, qaralmaq, qarğmaq, qarabəxt, qarabasma və s. həmin sözlərdəndir.

Qədim ədədlərimiz qara rəngli bədxah ruhu qarabasti adlandırırdılar. Bu bədxah ruhun xarakteri və adı ilə əlaqədar olaraq dilimizdə qarabasma termini yaranmışdır”.

QARA DƏNİZ

Dənizin rəng adı ilə əlaqələnməsi təəccüblü görünə bilər. Lakin Ağ dəniz, Qırmızı dəniz kimi adlar da rəng bildirən sözlərlə əlaqədardır.

Bununla belə, Qara dəniz tərkibindəki “qara” sözü müxtəlif tərzdə şərh olunur.

Dilimizdə qara sözü kütlə, çoxluq anlayışını bildirmək üçün işlədilir: qara qoşun, qara qarışqa, qara camaat, qara fəhlə, qara qovurma, qara qılçıq...

C.Cabbarlının "Sevil" pyesində Əbdüləli bəy deyir:

"Doğrudur, şəriət ancaq avam adamlar üçündür, qara camaat üçündür".

Nəzərə almaq lazımdır ki, "qara" orta fars dilində qoşun, xalq, camaat mənasına malik olmuşdur, odur ki, qara qoşun, qara camaat və s. sinonimlərin birləşməsi kimi mənənin şiddətləndirilməsinə də xidmət edir.

Həmin mənə ilə əlaqədar "qara" sözü mənfi çalarlıqda güclü, şiddətli, təsirli mənalarını ifadə edir: qara yel, qara qış, qara qızdırma, qara azar, qara qırğın.

Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə nə borcum? (M.Ə.Sabir).

Bağlı qapıları açdıqca ruzgar

Gülür qəhqəhəylə bir qara qış (S.Vurğun).

Dilimizin tarixi inkişafı ərzində qara sözü güclü, iri, yekə, nəhəng, böyük mənaları da kəsb etmişdir: qara mal // mal-qara, ağzi qara (canavar), Qarayazı (böyük çöl deməkdir), qara quş (böyük quş).

Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən qara ləqəbi də "böyük, qüdrətli" mənasındadır.

"Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən Qara xan, Qaraca çoban, Qarabudaq adlarında da həmin mənə vardır. Nəhayət, həmin dastanlarda işlənən qara polad qılınc, qara dağ, qara evlər (böyük çadırlar), qara qayğı (böyük dərd), qara köşək, qara şivən tərkibləri də diqqəti cəlb edir.

Ehtimal olunur ki, "Qara dəniz" ifadəsi də əslində böyük dəniz mənasındadır (İfadənin rusçaya «Черное море» kimi tərcüməsi qələtə-məşhur hadisəsi ilə əlaqədardır).

Lakin bu ifadənin daha bir izahı vardır: maqnit oxunun cənubu göstərən hissəsinin qurtaracağı qırmızı, şimalı göstərən

hissəsinin qurtaracağı qaradır. Nə üçün? Adətən, bunu qədim çinlilərin ənənəsinin təsiri ilə izah edirlər. Çinlilər maqnit oxunun cənubunu həmişə qırmızı rənglə rəngləyirdilər. Makedoniyalı İsgəndər zamanında yazılmış Assuriya təqvimində şimal cəhəti “qara ölkə”, cənubu “qırmızı ölkə”, şərq “yaşıl ölkə”, qərbi isə “ağ ölkə” adlandırırdılar. Çin şəhərlərində müxtəlif cəhətlərə açılan həmin rənglərə müvafiq şəkildə rənglənmiş olurdu. Cəhətlərin həmin rənglərlə əlqələndirilməsi qədim dövrlərdə, ehtimal ki, bir çox xalqlar üçün də səciyyəvi idi. Qara dəniz ilə Qırmızı dəniz adları bu hadisənin təsiri ilə əlaqədar izah edilir. Çünki bunların biri mərkəz (orta, ara) hesab olunan Aralıq dənizindən şimalda, digəri cənubda yerləşir.

Bir çox xalqların əsəirlərində cəhət adları müəyyən rəng adları ilə əlaqələndirilir. Məsələn, qırmızı rəng cənubun rəmzi, ağ şərqin, qara isə şimalın rəmzi hesab olunur. Odur ki, Qara dəniz həm də “şimalda yerləşən dəniz” (“qara rəngli suyu olan dəniz” yox) kimi izah oluna bilər. Qara dənizə qədim yunanlar Pontes Evksinos, qədim iranlılar Axşayena, qədim skiflər Tama deyirdilər ki, bunların hamısı “qaralıq”, “tutqunluq” anlayışı ilə bağlıdır. Deməli, həmin xalqlar da cəhətləri rəng adları ilə ifadə edirdilər. Habelə qədim atsteklər də dörd cəhəti dörd rəng adı ilə göstərirdilər. Şərq – qırmızı, qərb – göy, şimal – sarı, cənub – yaşıl rənglə qeyd olunurdu. Qədim çinlilərdə və farslarda şərq – göy, cənub – qırmızı, qərb – ağ, şimal – qara rənglə göstərilirdi.

Azərbaycanda adətən qoşa adlanan, müqayisə edilən, yanaşı yerləşən toponimik adlardan sağda olanlar “qara”, solda olanlar isə “ağ” sözləri ilə fərqləndirilir: Qara çay – Ağ çay, Qara dərə – Ağ dərə və s.

QARA ƏRƏB

Adətən bu ifadə qara adamlar haqqında mənfi mənada işlənir. XI əsr tarixçisi İbn Həssülün göstərdiyinə görə bu ifadə islam dininin müəssisi Məhəmmədin bir hədisindən yayılmışdır. O hamını – qaraları da, qırmızıları da, yəni ərəbləri və farsları [əl-əsvadu və-l-əhməru yəni-l arabu və-l- acamu] islamı qəbul etməyə dəvət edirdi.

H.Cavid "Topal Teymur" dramında yazır: "Uca boylu hərəm ağası *qara ərəb* Nazim əllərini köksünə çarpaz edərək düşünüb durur..."

M.İbrahimovun "Gələcək gün" romanında deyilir: "Yavaş-yavaş onlar soyuyan təndir kimi qaralmağa başlayır və *qara ərəb* çadırlarına oxşayan bir cənub qaranlığı kəndi bürüyürdü".

S.Qədizadənin "Qibtə" hekayəsində deyilir: "*Günəşin istisində yanıb, ərəb kimi qaralmış çoban şaqqalı, yekəpər bir kişi idi*".

E.Mahmudovun "Kral tısbağası" hekayəsində deyilir: "*Bu xırda boylu adam bütün ömrünü Afrika plantasiyalarında işləyən ərəb kimi qapqara idi*".

QARAGÖZLÜK GƏLMƏK

Başqa sözlə: aldatmaq, aldatmağa cəhd etmək, təqsirkar olduğu halda başqasını günahlandırmaq.

Daha çox danışiq dilində işlənən bu ifadə türk xalq tamaşasının qəhrəmanı Qaragözün adının ümumiləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

"Qaragöz" cansız aktyorlarla oynanan bir oyundur. Kukla teatrından fərqi odur ki, kukla teatrında ölçülü, burada isə iki ölçülü surətlərdən istifadə edilir.

Daha çox Türkiyədə XVII – XVIII əsrlərdə geniş yayılmış "Qaragöz" xalq teatri bizdəki məşhur "Kilimarası" tamaşasını xatırladır. Bu teatrın əsas iştirakçısı Qaragöz adlanır. Adə-

tən, axşamlar, xüsusilə də ramazan ayında yığınaq olan bir yerdə kətəndən və ya ağ kağızdan bir ekran düzəldib, onu arxa tərəfdən lampa və ya şamla işıqlandırırdılar. Camış və ya dəvə gözündən düzəldilmiş rəngarəng fiqurları oyunun yeganə artisti nazik, balaca ağac çubuqlar vasitəsilə müxtəlif şəkillərdə hərəkət etdirirdi. Əsas personaj olan Qaragöz sadə, lakin sağlam təfəkkürü ilə ikiüzlü varlılara, yalançı “alimlərə” həmişə qalib gəlirdi.

Övliya Çələbinin göstərdiyinə görə “Qaragöz” tamaşası XVI əsrdən mövcuddur.

H.Nəzərlinin “Sabir” pyesində Mirvarid öz gəlininə deyir: “Daha bəsdir, *qaragözlük edib* gözünün qorasını sıxma, qurd ulaya-ulaya başına bəla gətirər”.

QARA KEŞİŞ

Sevgililərin birləşməsinə maneçilik törədən tərs adam mənasında ümumiləşən bu ifadə məşhur “Əsli və Kərəm” dastanının personajlarından birinin adından yayılmışdır. Dastanda göstərilir ki, övladları olmayan Ziyad xanla vəziri Qara keşiş bələ əhd edirlər ki, kimin qızı olsa o birisinin oğluna versin... Xanın oğlu, qara keşişin qızı olur. Keşiş öz qızını (Əslini) müsəlman oğuna vermək istəmir və bununla əlaqədar zavallı Kərəmin başı müsibətlər çəkir. Qara keşiş qızını götürüb diyarbədiyar qaçır. Çox böyük məşəqqətlərdən sonra nəhayət, qızı verməyə razı olur. Lakin əslində qızına tilsimli düymələri olan gəlinlik paltarı geydirir və bu düymələri açma bilməyən Kərəm məhv olur, onun oduna Əsli də yanır. Dastanda Kərəmin dilindən deyilir:

*Qara keşiş qızı Əslidi yarım,
Yar halımı heç bilmədi, ağlaram.*

Buradakı “qara” sözü müxtəlif cür anlaşıla bilər. Dilimizdə bu sözün böyük mənası vardır: Qara dəniz, qara quş, qara

mal, qara çöl və s. Bu ifadə “böyük (baş) keşiş” mənasında alınə bilər.

Nəzərə alınmalıdır ki, “qara”, “qaranlıq” xalq təfəkküründə mənfilik, zərərli qüvvələr timsalı hesab olunur: qara gün, qara bulud, qara yara və s. Dastanda da bu mənaya işarələr vardır. Kərəm deyir:

Keşiş qabağında bir qara duman,
Çağırram mövlanı, halımdı yaman.

Maraqlıdır ki, dastan və nağıllarımızda, bir qayda olaraq, qara vəzirlər mənfi surət kimi təsvir və təsəvvür edilir.

Rizvan Cəbiyevin “Gəlin məhəbbətdən danışmaq” məqaləsində deyilir: “İyirminci əsrdə, həm də bizim ölkəmizdə qara keşişlər törəyə bilməz. Deməli, heç vaxt əsli-kərəmlər də olmayacaq”.

İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Xansu:...Əgər bu cür soruşsaydın, Xan da sənə başqa cür cavab verərdi.

Ayqız: Məsələn, nə deyərdi?

Xansu: Deyərdi ki, böyük arzu üçün böyük vuruş lazımdır.

Ayqız: Əgər bu arzunun qarşısında dağ kimi dayanan sənənin ən yaxın, ən doğma adamındırsa? Əgər onun bütün fikri, xəyalı sənənin xoşbəxtliyindədirsə?...

Xansu: Hə...burda məsələ bir qədər mürəkkəbləşir...O zaman bilmək lazımdır ki, həmin arzunun böyüklüyü nədən ibarətdir və bu doğma adam nə üçün dönüb “qara keşiş” olub?

Ayqız: Bəsdir, Xan. Söhbət mən və atam haqqında gedir”.

B.Bayramovun “Cıdır düzü” romanında deyilir: “Yaman məzəli qoca idi müğdisi Martiros, hə, o dindar idi, əvvəlcə Rozanı Ələsgərə vermək istəmirdi, Əslinin atası keşiş təkin deyirdi yox ki, yox”.

Qara vəzir surəti “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Ali xan və Pəri xanım” və s. məhəbbət dastanlarında mənfi bir surət kimi, sevgililərin vüsalına maneə törədən qüvvə kimi təsvir edilir.

Danışıq dilinə xas semantik assosiasiya qanununun təsiri ilə bir sıra hallarda el ədəbiyyatında “Qara keşiş” əvəzinə “Ağ keşiş” işlədilir. “Hüseyn və Reyhan” adlı xalq dastanında deyilir: “Ərz eləyim sizə kimnən, Naxçıvanda Ağ keşişin qızı Reyhan xanımdan”.

QARATIKAN KOLUNA DÖNMƏK

Başqa sözlə: iki sevgilinin bir-birinə çatmasına maneçilik etmək.

İfadə el ədəbiyyatından ədəbi dilə keçmişdir. Adətən, sevgililər ölür, qəbri üstə qızılgül bitir, həyatda onlara mane olan şəxsin də qəbrindən tikan çıxıb bu güllərin arasına girir və s. Məsələn, məşhur “Əsli və Kərəm” dastanında sevgililər yanır, onların küllərini bir qəbirdə dəfn edirlər. Sevgililərin bir-birinə çatmasına mane olan Qara Keşişi də qəbiristanlığın bir küncündə basdırdılar. Kərəmlə Əslinin qəbri üstə iki qızılgül bitir, par-daxlanır. Keşişin qəbrindən bir qaratikan kolu bitib, qol-qanad atır, bir qanadı Kərəmlə Əslinin qəbrində bitən güllərin arasına gedir. Gündüzlər qaratikanı qırsalar da, gecələr yenə cücərir.

H.Mehdinin “Alov” pyesində Fərhad Əminə deyir:

*“Mən istərdim ki, Rəfiqə xanım kimi nadir təbiətli qızlarımız sevib-bəyəndiyi adamlara qovuşsunlar... Amma sizin bu məktubunuzdan görünür ki, o sizi sevmir. Bəli, bəli, sevmir, vətəndaş Bəxtiyarov... (məktubu oxuyur). “Rəfiqə, əzizim, mən bu soyuqluğumuzu görəndə Cəlal Qaşqaya lənət yağdırıram. O hələ də aramızda bitmiş **tikan koluna bənzəyir**”. Eşidirsinizmi? Doğrudur, bu sözlər o qədər orijinal deyil, siz bunları “Əsli-Kərəm”*

dastanından iqtibas eləmisiniz, amma fikrinizi anlamaq mümkündür”.

R.Rza “Bahar hər il gələcək” şeirində həmin ifadəyə daha yüksək ictimai məna verərək yazır:

*İki məzar,
arada bir qaratikan kolu,
Ax, bu kollar, bu kollar!...
Hər zaman
işimizə, gücümüzə əngəl olurlar.*

C.Əlibəyovun “Dözümlü məhəbbət” romanında deyilir: “Bu fikir ağılıma gələn kimi də qocalara qəzəbim soyudu. Onlar hardan bilsinlər ki, mənim könlümdən nələ keçir? Bəlkə də Xallını necə görmək istədiyimi azacıq sezsələr belə, *qaratikan* kimi yolumun üstünü kəsdiklərini bilmiş olsalar, neçə günün hərarətindən keçərdilər”.

QARĞA QARĞANIN GÖZÜNÜ ÇIXARMAZ

“Atalar sözü” (1965) kitabına düşmüş bu ifadə bir sıra dillərdə işlədilir və buna görə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən beynəlxalq atalar sözü hesab edilir.

Mənbələrin göstərdiyinə görə ifadəni ilk dəfə V əsr qrammatiki Makrobi öz əsərində işlətmişdir. VI əsrə məxsus yazılarda bu ifadəni işlədərkən onu “məlum məsəl” hesab edirdilər.

Müasir ornitoloqlar göstərir ki, qarğaların gördükləri təmizlik işlərindən biri də bir-birinin gözünün ətrafına toplanan xırda cücüləri dimdikləyib təmizləmələridir. Odur ki, bu işi görəndə qarğa dimdiyi ilə sanki digərinin gözünə vurur (belə səthi qənaət nəticəsində yuxarıdakı ifadə meydana gəlmişdir), əslində isə gözünə vurmur, gözün ətraf dərisindəki cücüləri təmizləyir.

QARI NƏNƏNİN ÖRKƏNİ

Xalq arasında *göy qurşağı* (*qövs-i-qüzeh*) belə adlanır. Bəzən qarı nənə ifadəsi əvəzinə *Fatma ana//nənə//xala* ifadəsi işlənir. Ehtimal olunur ki, buradakı *ana//nənə* sözlünün işlədilməsi totemizmlə əlaqədardır. Həmin ifadədə “örkən” yerinə bəzən də “hana” və ya “qurşaq” işlədilir.

Göy qurşağının yaranması yağış və ya dumanda olan su damlalarında müstəqim günəş (bəzən də Ay) şüalarının sınıması nəticəsində meydana çıxan optik hadisədir. Yağış damlarından keçən günəş şüası bu damlalarda sınıaraq spektrin ayrı-ayrı rəngdə olan şüalarına çevrilir. Göy qurşağının rəngləri adətən belə sıralanır: xarici tərəfdən əvvəl qırmızı rəng gəlir, sonra narıncı, sonra yaşıl, sonra mavi və nəhayət, içəri tərəfdən kənarında bənövşəyi və ağ rəng olur. Bəzən də çox sıx dumanda xırda-xırda damlalardan ibarət tam ağ rəngli göy qurşağına təsadüf edilir.

Maraqlıdır ki, göy qurşağının yeddi rəngdə olduğunu Aşıq Şəmşir “Baharım” şeirində belə ifadə edir:

Olur şəfəqlərin nə dirək-dirək,
Yaşıl qurşağında yeddidirmi rəng?!
Necə fərəhlənir, gör, coşqun ürək,
Yetir ömrümüzü yüzə, baharım.

A.Səhhətin “İlk bahar” şeirində deyilir:

Göy üzündə bir qəşəng
Tağ görünür *yeddi rəng*.
Gözəl qövs-i-qüzehlər
Qəlbə verir fərəhlər.

B.Azəroğlunun “Dağ vüqarı” şeirində deyilir:

Bulud gələr, gurşad tökər, sellər-sular çağlayar,
Yeddi rəngli göy qurşağı ona kəmər bağayar.

Göy qurşağının yaranma səbəbini bilməyən qədim insanlar onun haqqında müxtəlif rəvayətlər düzəltmişdilər. Qədim babililərin əqidəsinə görə göy qurşağı ilahə İştartın həmayilidir, qədim yunanların fikrincə isə ilahə İridanın təbəssümüdür.

Xristianlar iddia edirdilər ki, göy qurşağı allahın Nuhə verdiyi belə bir vədin rəmzidir ki, bir daha tufan olub dünyanı su basmayacaqdır.

Göy qurşağının meydana gəlməsini təbii səbəblərlə izah etməyə çalışan italyan alimi Antonio Dominis 1625-ci ildə kilsə tərəfindən kafir elan edilib, ölümə məhkum olunmuşdu. Onun cəsədi və göy qurşağı haqqındakı kitabı kütlə qarşısında yandırılmışdı.

Adətən göy qurşağı o zaman meydana çıxır ki, göyün bir tərəfində yağış yağdığı halda digər tərəfdə isə günəş çıxsın. Adətən yağışı buludlar qərbdən şərqə tərəf irəliləyir, buna görə də səhər yaranan göy qurşağı göyün qərb hissəsində yağışın yaxınlaşdığını göstərir, axşam isə o, yağış damlalarının (göyün şərq tərəfində) uzaqlaşdığını göstərir. Beləliklə, göy qurşağına əsaslanmaqla yağışın kəsəcəyini və ya yağacağını əvvəlcədən dürüst müəyyənləşdirmək mümkündür.

R.Rza "Tək getməyəm" şeirində yazır:

*Əlvan nənə qurşağı
bir an sonra əriyəcəkdir.
Nə onu saxlamağa qadirəm,
nə yaxşı insanları toplamağa
Göy qurşağı göydə qalınca.*

M.Şəhriyar yazmışdır:

Qarı nənə uzadanda işini,
Gün buluddan əyirərdi teşini.
Qurd qocalıb çəkdirəndə dişini,
Sürü qalxıb dolayıdan aşardı,
Badyaların südü aşıb-daşardı.

S.Rəhimovun “Macərə” hekayəsində deyilir: “*Leysan ya-ğışından sonra Fatma ana göydə hanasını, anam da eyvanda sacını asmışdı*”.

Bu ifadə Ə.Əbülhəsənin “Utancaq” povestində belə işlədilmişdir: “*Maya onu löyünbələyün pijamalarda görmüşdü. Bu-günkü pijama isə daha tamaşalı idi. Qarı nənənin qurşağı tək bu əlvan pijama şölə saçırdı*”.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında Həcərin xalçası təsvir olunarkən deyilir: “**Çəmənnyurd elə bil xalçaya köçmüşdü. Fatma xala hanasını sanki səmada yox, bu xalça-nın üstündə asmışdı**”.

Xasay Cahangirovun “Müjdə gətirər” şeirində deyilir:

*Əlvan hanasıyla Fatma nənəmiz
Bəzəyər göylərin nurlu qoynunu –
Bahar gələndə.*

İfadədəki “nənə” sözü ilə əlaqədar Nəsir Rzayevin aşağıdakı qeydləri diqqəti cəlb edir:

“Şumerlər bolluq ilahəsinə nənə deyirdilər. Dilimizdəki “nənə” sözü isə ola bilsin qədim Azərbaycanda bolluq ilahəsinin adı olmuş, yaxud ana nsli dövründə qəbilə başçısına verilmiş addır ki, sonrakı dövrlərdə ailə başçısının adına çevrilmişdir. Həmin “nənə” termini ilə əlaqədar olan “Ay nənə!” mahnısı Lənkəran rayonunda çox geniş yayılmışdır. Bu, nənəyə – bolluq ilahəsinə, yaxud qəbilə başçısına həsr edilmiş qədim dini ayin mərasiminin kiçik bir hissəsini, bir mahnısını təşkil edir.

Qədim Azərbaycanda bolluq ilahəsinin obrazına həsr edilmiş heykəllər də yaradılmışdır”.

Daha bir neçə fakt. Qədim türk xalqlarının mifologiyasında uşaqları və heyvan balalarını mühafizə edən Umay//Humay qadın ilahədir. Habelə insanların səadətini, rifahını qoruyan ailə tanrısı Atəş adlanırdı ki, buna Od və ya Ot inə (Od nənə) də deyilirdi. Həyat qaynağı günəş – Gün İnə də qadın tanrıdır. Xüsusilə Ot inə ifadəsinin Fatma nənə şəkli alması çətin deyildir.

Umay (Humay) adına müxtəlif türkdilli xalqların ən qədim abidələrində təsadüf olunur. Qədim Orxon yazılı abidələrindən məlum olur ki, hələ VII –VIII əsrlərdə qadın ilahəsi, məhsuldarlıq ilahəsi Umaya sitayiş edirdilər. Məşhur Tonyukuk abidəsində Umayın adı “Tanrı” adı ilə yanaşı çəkilir. Hamilə qadınlara himayəçilik edən Umayın adı hərfi mənada “doğan” deməkdir. Bu tanrı Sūd gölü sahilində “yaşayır”.

Bir sıra türk xalqlarında (qırğız, öxbə, yakut və s.) da May (Umay) nənə kultu yayılmışdır. Yenicə doğulan körpələrin hamisi May-enə (Umay ana //nənə) məşhurdur.

Bu qarı nənəyə, Böyük anaya (Böyük İlahəyə) sitayiş Şərqi bir çox ölkələri üçün səciyyəvidir. Adətən Böyük Ana torpaq, bərəkət ilahəsi hesab olunmuşdur. Çox yüksək nüfuzu olan Böyük Ana (qarı nənə) təbiətin özünü təmsil edirdi. O həm də bütün allahların anası, heyvanların hamisi, təbiətin sahibi idi. On beş-otuz min illər bundan əvvəl Avropa və Asiyanın bir sıra xalqlarının nəzərində qadın (nənə, ana) torpağın anası və hökmdarı olmuşdur. Qadın obrazı Böyük ana (nın) simasında mədərsahlıq dövründə ümumiləşdirilib ilahiləşdirilmişdi.

Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri – Kiçik Asiyada Efesli Artemida məbədi əslində Böyük Ana şərəfinə ucaldılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fatma nənə //ana, qarı nənə söz və ifadələri eyni mənada daha başqa anlayışları bildirmək üçün işlədiir. Məsələn, xanımböcəyi və ya parəbüzən adlandırılan cücü müxtəlif dialektlərdə ya “Fatma nənənin böcəyi” (Nax-

çıvan), ya “Nənəm quşu”, ya “Nənəm, uç” ya da sadəcə “Fatma” (Lənkəran) adı ilə tanınır. Uşaqlar bu böcəyə “Fatma! Fatma! Nənəm gəlib uç, uç, uç” – deyə müraciət edirlər.

R.Rzanın “Nənəm, uç!” şeiri belə başlayır:

Balaca bir cücü var,
“Nənəm uç” deyirlər adına.
Üstü qara qırmızı xal-xal
Ovcuma allardım onu
Nənəm uç, uç! – deyə.

Bu da diqqəti cəlb edir ki, Azərbaycanın bəzi kəndlərində arvadın meyidini yuyan xüsusi qadınlar olur. Ölü yumaq üçün onların işlətdiyi lif “Fatma ananın saçı” adlanır.

Hələ dilimizdə “Mənim əlim deyil, Fatma ananın əlidir” ifadəsi bir ovsun kimi işlənirdi.

QARŞI YATAN QARA DAĞLAR

Bu poetik ifadənin tarixi çox qədimdir. Qədim dövrlərdə cəhətləri bildirən sözlər indikindən fərqli idi.

Cəhətləri bildirən sözlər qədim türk dilində (VIII əsr) hələ eramızın III əsərində, yəni yazıya qədərki dövrdə işlədildiyi kimi qalmaqda davam edirdi.

Gültəkin abidəsində (VIII əsr) sol – şimalı, qarşı (qabaq) – şərq, sağ – cənubu, ard (arxa) – qərbi bildirmək üçün işlədilir. Beləliklə, “qarşı” sözü şərq anlayışı bildirirdi. Çin hökmdarı Xan dövrü salnamələrində göstərilir ki, hun hökmdarı səhərlər günəşə sitayiş edirdi. Qədim türk yazılı abidələrində də səhər qarşıdağı günəşə sitayişdən bəhs olunur. Monqollarda isə qarşı – qərbi bildirirdi.

Qədim oğuzlar qarşı (qabaq, ön, iləri//irəli sözünü qüzey anlayışında işlədirdilər, arxa (ərquri, geri) sözü isə güney mənə-

sında idi. Belə olduqda sağ tərəf gündoğan, sol tərəf isə günbatan cəhət hesab edilməlidir. Habelə cəhətlər bir də rəng adları ilə ifadə olunurdu. Qarşı tərəf qara (qaraca), arxa tərəf ala (və ya qızıl), sol tərəf ağ (ağca), sağ tərəf göy (göycə) sözləri ilə əks etdirilirdi.

Bunu nəzərə aldıqda “Dədə Qorqud”dakı bir sıra ifadələrin mənası aydınlaşır. “Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu”nda deyilir: “İləri yatan qara dağları aşdım. İləri yatan qara dənizə yetdim. (Ağacdən) gəmi yondum, kömləyim çıxarıb yelkən qurdum. İləri yatan dənizi dəldim, keçdim”.

Dastanlarda “qarşı yatan qara dağ(lar)”, “qara dağlar”, “qara-qara dağlar” ifadələri çox işlədilir. Tədqiqatçılar qüzeydə yerləşmiş bu dağların bu şəkildə adlandırıldığını sübut edirlər. Maraqlı cəhət bu ifadənin bu günə qədər yaşamaqda davam etməsindədir.

“Dədə Qorqud”da Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyda Qaraca çoban kafirə deyir:

*Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdır, otu bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdur, suyu gəlməz.*

“Koroğlu” dastanında belə bir bənd vardır:

*Qarşı yatan qara dağlar,
Dağlar, səndə bəndim qaldı.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz.
Dal budaqda narım qaldı.*

“Əsli və Kərəm” dastanında bir şeir belə başlayır:

*Qarşı duran qarlı dağlar,
Dağlar bizim dağlarmola...*

B.Səhənd “Dəli Domrul” dastanında yazır:

Qarşı yatan qara dağı
Səndən sonra neylərəm nə,
Qəbrim olsun keçər olsam.

İfadənin sabitləşib yaşamasında, görünür alliterasiya hadisəsinin də əhəmiyyəti az olmamışdır.

QAŞIQ İÇİ ÇIXARMAQ

“Qaşiq” əvəzinə “çömçə”, “çanaq” və s. də işlənir.

Kinayəli tərzdə ifadənin mənası “heç bir iş görməmək, mənasız işlərlə məşğul olmaq” deməkdir.

Vaxtilə evlərdə işlənən müxtəlif alətlər ağacdən düzəldilirdi. Bütün bunlarla Azərbaycanın rayonlarında və kəndlərində xüsusi sənətkarlar məşğul olurdular. Lakin sənətkarlar heç də bütün işləri özləri görmürdülər. Onlar daha mühüm işləri (ölçü, forma və s. məsələlər) özləri görür, yüngül və ustalıq məharəti tələb etməyən işləri əsasən naşı olan şagirdlərinə tapşırırdılar. Fəhlə hesab olunan bu şagirdlər çömçə, çanaq, qaşiq kimi alətlərin içini yonub çıxarırdılar. Çox zəhmət tələb etməyən bu kimi işlər əslində bekarçılığa bərabər tutulduğundan yuxarıdakı məcazi mənalı ifadə meydana gəlmişdir (eyni şəkildə və eyni mənada rus dilində «бить баклуши» ifadəsi yaranmışdır).

Ş.Xurşidin “Ağaclar kəsilmədi” povestində belə bir dialoq vardır:

– Burada belə neyləyirsən?

Kişi altdan yuxarı, məzlum-məzlum oğluna baxıb:

– *Çanaq içi çıxarıram*, – dedi”.

Yenə həmin sənətlə əlaqədar “qaşiq döyüşdürmək” (tərslik etmək, mübarizə, mübahisə aparmaq mənasında) ifadəsi yaranmışdır.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasına üç dost” romanında surətlərdən biri deyir: “Mənim qardaşım oğlu mənimlə *qasıq döyüşdürür*”.

B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında deyilir: “Beləcə söz güləşdirmək, *qasıq döyüşdürmək* qaydası ilə Murtuz söhbətlərini şirnikləşdirir, boşboğazlığına yaxşı müştərilər tapa bilirdi”.

İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Səxavət: Deyəsən dostumuz səninlə *qasıq döyüşdürməyə* başlayıb”.

QƏDİR AĞACI ƏKMƏK

Müasir dövrdə məcazi mənada istehzalılı tərzdə qədrini bilmək, qiymətləndirmək deməkdir. Müəyyən şəxsə hörmət əlaməti və ya sadəcə xeyirxahlıqla əlaqədar ağac əkmək, yaşıllıq, kölgəlik yaratmaq adəti bir sıra xalqlarda geniş yayılmışdır. Belə görünə bilər ki, bu “qədir ağacı” ifadəsi də elə “qədir-qiymət” anlayışı ilə əlaqədardır. Lakin tədqiqatlardan məlum olur ki, qədir ağacı dəqiq ünvanı olan ağacdır, hər hansı ağac deyildir. Bu hansı ağacdır?

“Qədir ağacı” ifadəsi “kedr ağacı” ifadəsindən təhriflə düzəlmişdir. Bir sıra türk dillərində elə-beləcə kədr//kədir adlanan bu ağac bizim ədəbi dilimizdə ərəb sözü sidr (sidr ağacı) ilə ifadə edilir. Kədr isə latınca kedrus (cedrus) sözündəndir. Latın sözünün qədr//qədir şəklinə düşməsi aydındır.

Sidr ağacı 40-50 metr hündürlüyə malik həmişəyaşıl ağacdır. Bu ağacın qiymətli və ətirli oduncağı var, ondan mebel düzəldilir və gəmiçilikdə istifadə edilir. Payızda çiçək açır, toxumlarının tərkibində yağ olduğundan yeyilir. Çox qədim bitkilərdən sayılan və eroziyaya qarşı xeyirli olan sidr ağacı 500, bəzən 3000 ilə qədər yaşayır. Bütün bu məziyyətləri həmin ağacın dəyərini əks etdirir.

Müxtəlif növləri olan və müxtəlif ölkələrdə (Atlas dağları, Himalay, Kiçik Asiya, Kipr və s.) yayılan sidr ağacı Azərbaycanda yalnız dekorativ bitkilərdən hesab olunur. Bütün bunlar qədir (sidr) ağacı əkməyin əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Bəzən şam ağacının müəyyən növlərinə də kedr//sidr ağacı demişlər (“Livan sidri”).

Eramızdan çox-çox əvvəllər “Livan sidri” adlanan ağacdən gəmilər qayıb okeana çıxırdılar.

Sidr//kedr ağacı möhkəmlik və uzun ömür rəmzi hesab olunur. Bir zamanlar bütün Livan (qədim Finikiya) ərazisini bürümüş sidr ağacları uzun əsrlər boyu möhkəm, davamlı tikinti materialı hesab olunurdu. Sınmaq və çürümək bilməyən bu ağacdən qədimlərdə bütələr hazırlayırdılar. İfadənin məcazi mənası da buradan törəmişdir: kiminsə adını əbədiləndirmək məqsədi ilə bütünü – heykəlini xatırladan ağac kəsmək.

Şərqdə, nadir hallarda olsa da tək-tək hökmdarların (anadan olma, taxta çıxma, qalib gəlmə mərasimləri ilə əlaqədar) şərəfinə kedr//sidr ağacları əkilməsi faktları məlumdur.

Müsəlman əfsanələrinə görə cənnətin ən uca yeində bir sidr ağacı bitir və onun kölgəsində möminlər dincəlirlər.

Fikrət Sadıqın “Sidr ağacı” şeiri belə bitir:

Baxıram, zirvən məni
Çəkib göyə qaldırır.
Onsuz da fərəhimdən
Uçasıyam, uçası.
Salam, sidr ağacı,
Ağacların ucası,
Ağacların qocası.

N.Babayevin “Qızlar söz istəyir” kitabında oğlundan “gileylənən” bir kişinin dilindən deyilir: “Bir qarış vaxtıdan anasının üstündə mənimlə əlbəyaxa idi: anama güldən ağır söz demə, anama dəyib-dolaşma, anamn qədrini bil. Guya mən bunun ana-

sına *qədir ağacı* əkməli idim. Anasını boşuyan kimi bu da baş alıb getdi Bakıya”.

Fikrət Sadığın “Xırdaca gəlin” hekayəsində oxuyuruq: “Yol boyunca meşə zolaqları uzanırdı. Ucaboy, qamətli sidr ağacları şəhidlərin yerinə bitmişdilər elə bil. Ağac olublar vətən uğrunda qurban gedən əsgərlər. İndi də yolları acı küləklərdən qoruyurlar”.

QƏLƏM DÜŞMƏN ƏLİNDƏDİR

İfadə Sədinin bir şeirindən yayılmışdır. Şeirdə deyilir: “Mən bir vaxt bir kitabda oxumuşdum ki, bir nəfər Şeytani yuxuda görür. Görür ki, şeytanın boyu sərvi kimidir, gözəl yanaqları alışıb yanır. Həmin şəxs Şeytana deyir: “Ey məklər anası, sən ki mələklərdən gözəlsən. Halbuki sənin şəklini hamamlarda iy-rənc, dəhşətli tərzdə çəkirlər. O ah çəkib ağladı və dedi: “Görürsən ki, mən heç də elə dəhşətli deyiləm. Lakin burası var ki, qələm mənim düşmənimin əlindədir”.

Təbərinin məşhur “Tarix”ində göstərilir ki, şeytanın ərəb dilində ən qədim adı “Haris” idi. Allah öz nurundan fəriştlər yaradıb Harisi onlara padşah eləmişdi. Sonra Allah yer üzündə atəşdən bir tayfa yaratdı. Onların adına Can deyirdilər. İblisi onlar başçı qoymuşdu.

Guya sonradan torpaqdan yaranmış Adəmə səcdə etmədikləri üçün Allah Can tayfasını qırmış, onların nəslindən yalnız Cin qalmışdır.

Təbəri göstərir ki, İblisin adı suryani və ibrani dilində Əzazil, ərəb dilində Haris idi. Haris 300 il cənnətdə xəzinədar oldu (O qovulandan sonra bu “vəzifə” Rizvana verilmişdi). Haris yer üzündə min il allaha ibadət etdi, lakin Adəmə tabe olmadı. Allah bundan qəzəblənərək Harisi fəriştlər sırsından qovdu və surətini də dəyişdirib İblis surətinə saldı. Əvvəllər çox gözəl fəriştə olan Harisin adı da dəyişdirildi, fəriştəliyi də ləğv edildi.

İblis “ümitsiz” deməkdir.

Göründüyü kimi, Sədinin şeirində İblisin (Şeytanın) əvvəlki gözəlliyinə işarə edilir.

M.H.Təhmasib yazmışdır: “Aydındır ki, hər bir hökmdardan sonra onun tərəfdarları, mühübləri iş başına keçsə, keçmiş şahın bütün cinayətləri, hətta öz doğma oğlunu cəzalandırmaq tədbirləri xalqa, millətə, vətənə, dinə sədaqət kimi, xidmət kimi qiymətləndirilir. Necə deyərlər, qələm düşmən əlinə keçərsə, bütün bunlar olduğundan daha qatı rənglərlə boyadılır, zülm kimi qeyd edilir”.

QƏMİŞ QOYMAQ

Başqa sözlə: qulp qoymaq, sataşmaq, irad tutmaq.

Biz müasir dövrdə hesablamanı rəqəmlər vasitəsilə aparırıq. Əslində isə miqdar anlayışı iki üsulla ifadə olunur: birka üsulu və rəqəmlərlə. Birka üsulu da iki şəkildədir: a) kiçik çubuqcuqlar, qamışlar, daşlar, noxudlar, kəsintilər və s. ilə; b) bədən hissələrinin adları ilə.

Məsələn, papuas bir topa hindqozunu belə sayır: topadan bir hindqozu götürüb yana qoyur, çubuqcuqlar dəstəsindən bir çubuqcuq götürüb öz torbasına qoyur. Hesablama belə gedir: bir sayılan əşya – bir sayan əşya, çoxlu hindqozu, torbaya qoyulmuş çoxlu çubuqcuq qədərdir. Papuas öz torbasını götürüb özü ilə istədiyi yerə aparır, qayıdanda yenə onların əsasında hindqozlarını sayır, onların öz yerində olub-olmadığını asanlıqla müəyyənlədirir.

Bir çox xalqlarda çox-çox qədimlərdən qamışlarla hesablama üsulu geniş yayılmışdır. Qədim yunan dilində “saymaq” anlayışını bildirmək üçün qamış qoymaq” işlədilirdi. Latin sözü olan “kalkulyasiya” hərfən tərcümədə “qamışlarla saymaq” deməkdir. Azərbaycanlılarda qamışdan başqa noxudla, qozla da sayma adəti yayılmışdı.

Müəyyən miqdar bildirən qamışlar içərisində başqa, əlavə qamışlar qoymaqla şəxsə sataşmaq, onu dolaşdırmaq mümkündür. Odur ki, “qəmiş qoymaq”, “qəmişini çəkmək” ifadələri bu hesablama üsulu ilə əlaqədardır. Sözüün forması onun funksiyasına da təsir göstərmiş, ədəbi dildə “qamış” kimi işlənən söz həmin tərkibdə “qəmiş” şəkli almışdır.

S.Dağlının “Əmma” felyetonunda deyilir: “Əmrulla, necə deyərlər, hər şeyə bir “qulp qoyur”, “qaşınmayan yerdən qan çıxartmağa” çalışır, ən qüsuruz məsələlərdə də irad tutmağa bəhanə axtarır...Metroya daha əntiqə bir qəmiş qoyub”.

Sayma, hesab bildirən qamışlara kənardan “qəmiş qoyanın” öz qəmişini çəkməsi ilə hesab dəqiq, düzgün ola bilər. Odur ki, “qəmişini çəkmək” bir şeyə müdaxillə etməməyi, müdaxilədən əl çəkməyi bildirir.

C.Məmmədquluzadənin “Gəl savaşağ” felyetonunda deyilir: “Ancaq Kitay da öz qəmişini çəksə pis olmaz”.

M.Ə.Möcüz “Qürbət qurbanları” şeirində yazmışdır:

Ver nişan millətə İranda əgər vardır işin,
İndiki yoxdur işin, söyləmə çox, *çək qəmişin*.

İfadənin düzgün anlaşılmasına mane olan bir səbəb də belədir ki, Şərq ölkələrində qəmiş həm də “qəlyan”, “sulu qəlyan” mənasında işlənir. Odur ki, “qəmiş(ini) çək” ifadəsi həm də “qəlyan çək” mənasına gəlir.

Badkeş bənd eyləmə, *çək qəmişini*,
Nəzm cəzm eyləmə şeytan feilini (Aşıq Ələsgər).

QƏRİBİ BURDA AĞLAMAQ TUTUB

Vəziyyətin çox ağır, çıxılmaz olduğunu bildirmək üçün yumor tərzində işlədilir.

İfadə “Aşiq Qərib” dastanı ilə əlaqədar yaranmışdır. Dastanın qəhrəmanı Qərib uzaq diyardan – qürbətdən Vətənə, Şahsənəmin toyuna gəlib çatmağa tələsir. Hələbdən çıxıb Tiflisə üz qoyur. Xeyli gedəndən sonra atı partlayıb ölür (başqa variantda at itir). Yolu piyada getməli olur. Ayaqları qabar atır. Toya çatmaqdan, Şahsənəmdən əl üzür. Bu fikir onu dəhşətə salır. Sazı sinəsinə basıb oxuyur və göz yaşını töküüb ağlayır.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında Cabir Kərimə deyir: “*Yaxşı deyiblər ki, Qəribi burada ağlamaq tutub ey... Qağan səni tapandan sonra məni görmək istəmir*”.

Anar yazır: “*Kəfim xarab olduqca yaddaş iblisi haradansa köhnə dərdlərimi, umu-küsümü, gileylərimi qulağıma pıçıldaıdır və mənim əhvalım daha da korlanırdı. Zarafət etmək iqtidarında olsaydım: “Qəribi burda ağlamaq tutur” ifadəsi lap yerinə düşərdi*”.

Bəzən də “Qərib” adı əvəzinə “Kərəm” və ya “yetim” sözü işlənir.

Vaqif Musanın “Qonşular” povestində deyilir: “*Amma dodaqucu danışmaqla ürəklərinin odunu söndürdülər. Bəziləri dedi: “Bax, Kərəmi burda ağlamaq tutur!...Göz dəyməsin, dar gündə bir-birimizi yaman müdafiə edənik ha*”.

R.Əlizadənin “İstədim güləm...” hekayəsində deyilir: “*Avtobus dayandı. Mən düşdüm...Baxıb gördüm ayaqyalınam. Bunun üçün deyiblər ki, yetimi burda ağlamaq tutur*”.

QILINC MÜSƏLMANI

Azərbaycanlılara verilmiş addır. İfadə Azərbaycan xalqının islamiyyətə nə qədər yabançı olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, ərəb işğalına qədər bu xalq başqa dinlərə etiqad edirdi. İslam dini zorla, qılinc qüvvəsi ilə xalqa qəbul etdirilmişdir. Azərbaycan 90 illik mübarizədən sonra istila edilərək ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmışdı. Əhalinin müqaviməti

nəticəsində islam çox ləng yayılırdı. Tarix boyu ərəblərə və onların dininə qarşı çıxışlar baş vermişdir.

Ə. Haqverdiyevin "İt oyunu" hekayəsində pristav deyir: "Mən N. qəzasında pristav idim. Bir gün adam döydürməyə idim, gecə yata bilmirdim. Əvvələn, bu yerin adamlarına *qılinc müsəlmanı* deyirlər. Bunların ki, bellərindən bir gün dəyənək əskik oldu, qudurub yollarından çıxarlar".

Ə. Əbülhəsənin "Sədaqət" romanında deyilir: "Molla Səfi, azərbaycanlıların dindar olmadığından sevinirdi, and içirdi: "Mən atamı da, əmilərimi də gizləcə orucu yeyən görmüşəm. By da təbiidir, – deyirdi. – Biz axı, *qılinc müsəlmanıyıq*. Yaxşı ki, belə olub çoxdan".

C. Bərgüşadın "Sıyrılmış qılinc" romanında deyilir: "Baş vəzirin halı özündə deyildi: əgər uşaq olsaydım, Azərkəsnəşbə gedib, kahinə yalvarardım ki, belimə yüz qurşaq bağlasın. Mən artıq *qılinc müsəlmanı* deyiləm. Yenidən sidq ürəklə atəşpərəst olub və atəşpərəst kimi də ölmək istəyirəm".

QIRXAYAQ

Bu canlımın adı rus və türk dillərində "qırxayaq" şəklində, ingilis, ispan, bolqar, fransız, alman, rumın dillərində "minayaq" mənasında işlənir. Bunların hansı düzgündür, onun neçə ayağı vardır? Hər halda qırx, ya yüz və ya min deyilir. Sadəcə ayaqları çoxdur. Yuvarlaq rəqəmlərin çoxluq anlayışı bildirdiyi məlumdur: "Sənə min dəfə demişəm" (Cəmi 3-4 dəfə demiş olsa da) və s. tərkiblərdə bu qeyri-müəyyən kəmiyyət, çoxluq anlayışı özünü göstərir.

"Qırx" sözü də çox-çox qədimlərdə ümumiyyətlə çoxluq bildirmişdir: qırxbulaq, qırxbuğum, qırxqız, qırx dəyirman, qırx lotu və s.

Qədimlərdə çoxlu heyvan dərisindən bir kürk tikərdilər. Belə kürklər çox uzun və böyük olub şəxsin bütün bədənini ör-

tərdi. Nə qədər çox dəri işlənsə, kürk o qədər qiymətli hesab edilirdi. “Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanın altmış dəridən tikilmiş kürk geyməsi vəsf edilir.

Ümumiyyətlə, çoxlu dəridən tikilmiş “kürk” sözü tədricən “qırx” sayı üçün əsas təşkil etmişdir. Digər saylar kimi, “qırx” sayı da isimdən törəmiş, əvvəllər qeyri-müəyyən çoxluq, sonralar dəqiq say anlayışı kəsb etmişdir.

O.N.Trubaçevin tədqiqatından məlumdur ki, rus dilindəki “сѡбака” sözü çox-çox qədimlərdə türk dillərindən slavyan dillərinə keçmiş köpək/göbək sözündən başqa şey deyildir. Buradakı “k” səsinin “s” səsinə keçməsinə tədqiqatçı bununla əsaslandırır ki, türk illərindən bu sözün alınması tarixi çox qədimdir. Bu elə bir dövr idi ki, slavyan dillərində “k” səsi yox idi, ona yaxın “s” səsi var idi.

A.Y.Suprun eyni fonetik hadisənin şərqi-slavyan dillərinə (xüsusilə rus dilinə) məxsus cəpək sözündə özünü göstərdiyini qeyd edir. Türk dillərində k(q) ilə başlanan qırx, kirik (uyğur), qyryq (türkmən, qaqauz, karaim, qırğız), qyryq (tatar, şor) və s. şəkillərində olan söz rus dilində cəpək şəklində almışdır.

Maraqlıdır ki, rus dilində də qırx anlayışını bildirən söz kürklə əlaqədardır. Rusca cəpək əslində elə kürk deməkdir. Həm türk xalqarı, həm də ruslar qədimlərdə müvafiq geyimi 40 samur və ya dələ dərisindən hazırlayırdılar. Sonralar rəqəm anlayışı real əşyadan uzaqlaşaraq mücərrədləşmişdir. Belə ki, bu qırx dəridən tikilmiş kürk tədricən mübadilə vahidinə çevrilmiş, hətta pul vahidi funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Nəticədə kürk sözü (həm də formasını dəyişərək) say səcyyəsi kəsb etmişdir.

QIZIL OĞLAN

Əslində çoxlu pul israf edən, pozğun həyat keçirən zadəgan uşaqlarına, işsiz və avaralara verilmişdir.

İfadə ilk dəfə Fransada 1794-cü il 9 Termidordan sonra irticaçıların başçısı Freronun ətrafında toplanmış əksinqilabçı

Paris gəncləri barəsində deyilmişdir. O zaman varlanmış meşşanların uşaqları siyasətdən yorulduqlarını və "həyatdan zövq almaq" istədiklərini bildirirdilər. Onlar geyimlərində də, danışq-larında da (öz nitqlərində "r" səsinə tələffüz etmədilər, "Parij" əvəzinə "Paij" deyirdilər) fərqlənməyə çalışırdılar.

Freron hələ 1795-ci ildə göstərmişdir ki, "qızıl oğlan" ifadəsini onlar haqqında yakobinçilər düzətmişdilər. Sonralar bu ifadə ümumiləşmiş və yuxarıda göstərilən mənada bir sıra dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməyə başlamışdır.

M.Süleymanlının "Dəyirman" povestində deyilir: "Gülü-nün yanında bir maşın ayaq saxladı. O günkü qızıl oğlanlar idi. Yayxanıb oturmuşdular. Biri başını maşından çıxarıb dəyirman-a işarə elədi: – Bir şey varmı, Gülü? Gülü yenə dinmədi. *Qızıl oğ-lanlar* bir-birinə baxdı".

QIZIL ÖKÜZ

Bu ifadə bəzən "yer öküzü" şəklində, klassik ədəbiy-
yatda isə "gavi-zəmin" şəklində də işlənir.

Rəvayətlərə görə Yer kürəsi yerin altında olan öküzün
buynuzları üstündə, öküz balıq üstündə, balıq da suyun üstündə
qərar tutmuşdur. Bu öküzün bir tükü tərpanəndə yer də tərpanir,
zəlzələ baş verir və s.

IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yaşayan məşhur
ərəb coğrafiyaşünası İbn əl-Fəqih Məhəmməd peyğəmbərin de-
diyi aşağıdakı sözləri misal gətirir: "Yer kürəsi öküzün buynuzu
üstündə, öküz balığın üstündə, balıq suyun üstündə, su hava üs-
tündə, hava rütubət üstündə qərar tutmuşdur, alimin biliyi, elmi
rütubətdən o yana keçə bilmir" (Bu cəhətdən xalq dilində zara-
fatla işlənən "savadı//elmi nəm// rütubət çəkib", "savadı qıçqı-
rıb" ifadələri maraqlıdır.

Tarixdən əvvəlki dövrlərdə meydana gələn qədim Mi-
sir əsətinə görə, göy böyük, nəhəng bir inəkdir ki, onun dörd

ayağı dünyanın dörd cəhətini təyin edir. Eramızdan əvvəl III minillikdəisə belə inam yaranmışdı ki, yerdə də bu göy inəyinin əkiz tayı vardır. Göydəki inək “qızıl inək” (Azərbaycan folklorunda “qızıl inək” məşhur obrazlardan biridir) adlanır və ana allah – məhsuldarlıq allahı hesab edilirdi. Bu göydəki qızıl inəklə yanaşı, qızıl öküz olduğu da təsəvvür edilirdi. Qədim insanların əqidəsinə görə, hər gün səhər *qızıl inək* bir buzov (yəni günəş) doğur, bu buzov gün ərzində böyüyüb öküz olurdu ki, sabah bu öküzlə inəkdən yeni buzov doğulur və i.a.

Bu “öküz” məsələsi qədim misirlilərdən bir sıra xalqlara yayılmışdır. Misir heroqliflərində “yer” sözü öküz işarəsi ilə yazılırdı.

Vaxtilə din xadimləri bu məsələyə dini-mövhumı rəng verir, öküzü də müqəddəs bir şey kimi təqdim edirdilər. Xalq şairi M.Ə.Sabir “*Lənətullah, a gəvur, şəkk ediyorsun öküzə*” – deyən din nümayəndələrinə amansız satirik atəş açırdı.

H.Cavidin “Xəyyam” pyesində məşhur filosof Ömər Xəyyamın dilindən deyilir:

Ülkər ismilə deyir, göydə yaşarmış bir öküz,
Bu bir əfsanə, yer altında da varmış bir öküz.
Arif olsaq bu öküzlər arasından bişək
Görürüz bir yığın ipsiz və yonulmaz eşşək.

S.Rəhimovun “Mehman” povestində Murtuz Murtuzovun düşüncələri təsvir edilərkən deyilir: “...Çünki dünya avamların dediyi kimi **qızıl öküz** üstə yox, indi baş üstə dayanır!”

Əziz Şərif “Keçən günlərdən” adlı xatirələrində göstərir ki, Ə.Haqverdov (Haqverdiyev) inqilabi mövzuda “**Altun öküz**” adlı pyes yazmışdır.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında deyilir: “*Həcər kahaya tərəf qaçırdı. Qızda qəzəbə bir bax! Ona elə gəlirdi ki, bu saat **qızıl öküzün** buynuzunda duran yeri uçura bilər*”.

QIZLAR BULAĞINDAN SU İÇMƏK

Başqa sözlə: həddi-bülüğa çatmaq, özünü tanımaq.

Əsasən yetkinlik dövrünə qədəm qoyan qızlar haqqında deyilən bu ifadə qədim qəbilə adətlərinin dildə qalığıdır. Ərə getmək vaxtı çatan qızlar rəmzi məna daşıyan və adətən kənddən, yaşayış məskənindən bir qədər uzaqda yerləşən "Qızlar bulağı" adlı bulağın başına toplaşar, orada yuyunar, bəzənər, özünə ömür-gün yoldaşı seçərdilər. Dağıstanın Qubaçı aulunda indi də belə bir adət (bayram, şənlik) qalmaqdadır: adətən mayın 9-da keçirilən və "Baharın qırx günü" adlandırılan bayram günü səhər tezdən qızlar dağa qalxır, kənddən 5 km aralıda yerləşən bulaq başına gedirlər. Burada yuyunub bəzənir və mahnı oxuyurlar. Günortaya yaxın gənc oğlanlar bu bulağa yönəlirlər. Hər kəs əlində gül, alma və s. aparır və ürəyində sevdiyi, istədiyi qıza təqdim edir. Oğlanın hədiyyəsini almamaq onu rədd etmək deməkdir. Axşamüstü hər kəs öz sevgilisi ilə aula qayıdır və bundan sonra toy başlanır (Dilimizdə işlənən "alma atmaq", "əyil dəsmalın götür", "bizə gül göndərən yar" və s. ifadələr hər halda bu cəhətdən maraqlıdır). Göstərilən adətin izlərinə çox müxtəlif şəkillərdə təsadüf olunur. "Bəhlul Danəndə lətifələri"nin (Bakı, 1979) birində Bəhlul deyir: "Bu şəhərin adəti belədir ki, bazarda bir alma almalısan, cümə günü çıxmalısan şəhərin kənarındakı dağın başına, şəhərin bütün qızları gəlib bir-bir sənin qabağından keçəcəklər, hansı qızdan xoşun gəlsə, almanı ona atarsan. Qız almanı götürsə, bil ki, sənə ərə getməyə razıdır".

Qədim qəbilənin başlıca xüsusiyyəti üzvlərin eyni ərazidə yaşaması və eyni dildə danışması hesab olunur. Qəbilənin daha bir əlaməti qan qohumluğudur. Qəbilə üzvlərinin zənnincə onların hamısı eyni bir (ulu) babanın törəmələridir. Hər qəbilə bir neçə tirədən təşkil olunurdu. Hər tirənin (və ya qəbilənin) daxilində evlənmək və ya ərə getmək qadağan hesab olunurdu. Odur ki, bir tirənin (və ya qəbilənin) qızları yalnız başqa tirənin

(və ya qəbilənin) oğlanlarına ərə gedə bilərdilər. Görüşdən qabaq adətən qızlar qəbilədən aralıda yerləşən bulağa gedər, yuyunub bəzənərdilər. Qızlar bulağı ilə əlaqədar olan bu adətlərin izləri dilimizdə bir sıra ifadələrdə yaşamaqdadır.

“Gül-çiçək bayramı”ndan bəhs edərkən etnoqraf H.A.Quliyev yazır: “Təyin edilmiş dağa və ya çəmənə çatdıqdan sonra mahnı oxunur, rəqs şənlikləri düzəldilirdi. Cavanlar qaçış, tullanma və dağaçıxma yarışları təşkil edirdilər. Qaliblərə qızlar əl sənəti nümunələri bağışlardılar. Bayram zamanı qız və oğlan bəyənmə halları da çox yayılmışdı... Maraqlıdır ki, çox qədimdə “Gül-çiçək bayramı”nı yalnız qadınlar keçirmişlər, sonralar isə burada kişilər də iştirak etməyə başlamışlar”.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında adətən ən səfəli yerlərdə və kənddən (obadan) bir qədər aralıda yerləşən bulaqlar “Qız bulaq”, “Qızlar bulağı”, “Qırx qız”, “Qırx qız bulağı” və s. adlandırılır. Maraqlıdır ki, nağıl və dastanlarımızda sevgililər ilk dəfə bulaq başında görüşür, burada əhd-peyman edirlər, oğlanlar gözəllərdən su alıb içir və s. Bulaq, bulaq başı və buradakı görüşlərlə əlaqədar çoxlu ifadələr, mahnılar vardır.

Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” romanında təsvir edilir ki, “Qoç” qəbiləsinə gəlmiş gənclər “Qızlar bulağı”na gedir, oraya toplaşmış qızlarla şənlik edirlər və özlərinə həyat yoldaşı seçirlər. Burada Milnir deyir: “Bircə sağ tərəfdəki sarışın qıza baxın, gözəllik nöqtəyi-nəzərindən bu bir məfkurədir. Tənəsübi-tam. Bir yerdə qüsuru yoxdur...Halbuki on üç yaşı ola-olmaya, hələ qızlar bulağından su içməmiş. İçsə bu gözəllik bir qat daha artacaq”.

İbtidai qəbilə quruluşunun özəyini ayrı-ayrı qəbilələr təşkil edirdi. Qəbilənin bütün üzvləri arasında qan qohumluğu mövcud olub, hamısı bir ulu babadan törəmə hesab edilirdilər. Qəbilə daxilindəki kişi və qadınlar cinsi əlaqədə ola bilməz, evlənmə bilməzdilər. Yalnız bir qəbilədən olanlar başqa qəbilə nümayəndələri ilə evlənmə bilərdilər. Etnoqrafiyada ekzoqamiya ad-

lanan bu əlaqələrin izlərinə folklor materiallarında və dil faktlarında təsadüf olunur.

Y.V.Çəmənçəminlinin "Qan içində" romanında nökrər öz xanımına deyir: "Xanım, təsəddüqün olum, cavandır, qoy əylənsin! Kiçikbəyimin bu saat *qızlar bulağından su içən* vaxtıdır".

M.Müşfiqin bir şeirində deyilir:

Birinci *icmamişdi su qızlar bulağından,*
Pərişandı ikinci sevgi daş-qalağından.

Abbas Abdulla "Kəndimizin toyları" etnoqrafik hekayəsində yazır: "Elə ki, ağsaqqal-qarsaqqal, ağbirçək-qarabirçək toy qapısına cəm olar, halay vurular, Qara Hümmeət "Dolça bulaqda qaldı" çalar. *Qızlar bulağından təzəcə su içmiş* bir el gözəli kəklik kimi səkə-səkə meydana çıxar, dodaqaltı zümzümə eliyər".

M.Allahverdiyev yazır: "Azərbaycanda geniş yayılmış tamaşalardan biri də "Gülvermə"dir. Baharda oğlan və qızlar yaşlıların rəhbərliyi altında kənddən aralı, səafli bir yerdə toplanır, çalır, oxuyur, rəqs edir, satirik səhnələr göstərir və bir-birinin təqlidini çıxarırdılar. Onlar tamaşaları göstərüb qurtardıqdan sonra, dəstələr bir-birinə yaxınlaşır, qızlar qoşa zurnanın sədaları altında rəqs edir, oxuyur və oğlanlardan hünər göstərməyi tələb edirdilər. Oğlanlar da at minir, güləşir və bədiə deyirdilər. Nəhayət, həyat qurmaq istəyən oğlan və qızlar bir-birinə gül verib gəzintiyə çıxırdılar...

"Gülvermə" tamaşasında iştirak edən yaşlılar dağılandıqdan sonra gənclər özlərinə gəlin seçirdilər. Əvvəlcə oğlan və qızlardan ibarət xor təşkil olunurdu. Onlar mahnımlarla yarışırtdılar".

Məşhur "Bənövşə-bənövşə" oyunu həmin adətə qalığından başqa bir şey deyildir. Əllərində gül, bənövşə (Qubada belə qızlar bulağından biri də məşhur "Qız bənövşə" bulağıdır)

tutmuş qızlar bir sıra, oğlanlar başqa bir sıra təşkil edirdilər. Sıraların başçıları arasında adətən belə dialoq gedirdi:

- Bənövşə!
- Bəndə düşə!
- Bizdən sizə kim düşə?
- Adı gözəl, özü gözəl filankəs (Əli, Vəli və s.).

Adı çəkilən oğlan yüyürə-yüyürə qızların sırasına yaxınlaşır, topladığı gülləri (adətən bənövşə dəstəsini) xoşladığı, bəyəndiyi qıza təqdim edir. Qız da qızların sırasından ayrılır, onlar birlikdə (bəzən də əl-ələ verib) uzaqlaşır. Oğlanı bəyənməyən qız yoldaşlarının əlini buraxmır, bənövşə dəstəsini qəbul etmir.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında deyilir: “Pastı eşitmişdi ki, bəs qırx nəfər qız, “Qızlar bulağı” deyilən çeşmədən cam-cam şərbət kimi su içəndən sonra dünya gözəlinə çevrilmişlər. Hər qız özünə görə bürc kimi bir oğlan sevmişdir... Ancaq nə isə cadulanan oğlanların hər birisi ayrı-ayrılıqda uğursuzluğa uğramış, öz eşqlərinə çata bilməmişlər. Qızların hamısı bu dünyadan nakam gedibdir”.

S.Paşayevin “Yanardağ əfsanələri” kitabında “Qız daşı” əfsanəsi bir çox əfsanə, rəvayət və nağıllarımız üçün səciyyəvidir. Həmin əfsanə belə başlayır: “Haramı dağının ətəklərində iki kənd vardı. Bir gün bu kəndin oğlanı o biri kəndin qulac saçlı bir qızını sevdi. Qız da oğlana vuruldu. Onların görüş yeri meşə bulağı olur. Bulağın suyu, daşı iki cavanın saf məhəbbətinin şahidinə çevrilir”.

QİSASA QİSAS (QANA QAN)

İntiqam alma mənasında işlənən bu ifadə Qurandan yayılsa da, kökü daha qədimlərə – Bibliyaya gedib çıxır. Qədim intiqam, qisasçılıq qanununa görə göz çıxaranın gözü çıxarılmalı, diş sindiranın dişi sindirilməli, xülasə, şəxs nə cinayət etmişsə həmin iş onun öz başına gətirilməli idi.

Məlumdur ki, ərəblərin əsirət dövrünə məxsus bir sıra ictimai-hüquqi və ailə-məişət normalarını islam dini qanun şəklinə salmışdır. Şəriətin belə qəbul edib qanunlaşdırdığı davranış normalarından biri də cinayətkarın cəzalandırılması qanunudur. Bu cəzanın dörd növü müəyyən edilmişdir ki, onların birincisi intiqam (qisas) qanunudur. Başqa sözlə, etdiyi əməli şəxsin öz başına gətirmək: ölüm əvəzinə ölüm, təhqir əvəzinə təhqir, yaralamaq əvəzinə yaralamaq və s. Özü də bu qisası zərərdidə özü və ya qohumları alır, ya da bu vəzifə allahın öhdəsinə buraxılırdı.

M.F.Axundovun "Sərgüzəşti vəzir-i-xani-Lənkəran" komediyasında bu intiqam qanununun tənqidi verilmişdir. Burada ədalət divanı qurmuş xan belə hökm çıxarır: "Kəndli sənin atının ayağını şikəst etmişdir. Sən də get onun atının ayağını sındır".

Aşiq Ələsgərin yeganə müstəzad təcnisində deyilir:

Sən toxundun, mən də sənə toxunnam,
Şəriətdə halal: qisasa qisas,
Qoy ucalsın səs.

Onun "Pişik" şeirində də bu ifadə vardır:

Qisasa qisas aldı
Bir qan yüz qan elədi.

İ.Əfəndiyevin "Odlu səhradan gəlmiş şeytan" pyesində qoca ərəb qadını deyir: "Peyğəmbər qisasa qisas demişdir".

Qan intiqamı çox qədim qəbilə həyat tərzii ilə əlaqədar olmuş, bir sıra xalqlarda özünü göstərmiş, feodalizm dövründə aradan çıxmışdır. Qədim ərəb qəbilələrində də qan intiqamı adətii geniş yayılmışdı. Quran və şəriət də bunu (qəbilə adətlərinin təsiri ilə) normal bir hal hesab etmişdir.

Xalqımız bu adətə qarşı "qanı qanla yumazlar, qanı su ilə yuyarlar" tezisini irəli sürmüşdür. Bununla belə, klassik və müasir ədəbi dilimizdə bu adətin izləri özünü göstərməkdədir.

Səyyad, saqın, cəfa yamandır!
Bilməzsənmi ki, qana qandır? (M.Füzuli).

S.Rəhimovun “Ana abidəsi romanında deyilir: “Anaxanım ərini.....mümkün qədər üzü düşməyə doğru döndərüb dəyişdirmək, “əvəz-əvəz”, necə deyər, “qana qan”, “qısasa qisas” bir döyüşkən ruha tərəf çevirmək istəyirdi”.

QOCA DÜNYA, QOCA TARİX

Müasir dövrdə bir obraz kimi işlənən bu ifadələr əslində matriarxat dövrünün dildə qalığıdır. Yer kürəsi də, dünya da qoca bir qarı şəkində təsəvvür edilirdi. Bütün həyat, dünya bu qarının ixtiyarındadır. Qövsü-qüzeh bu nənənin toxuduğu örkəndir. Dünyanın sonunda qiyamət qopacaq, hamı ölüb gedəcək, yalnız bu qarı və (totem hesab olunan) qurd qalacaqdır.

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov” əsərində Dünya haqqında deyilir:

Bu qarşı vəsməli kaftardan həzər.

Saysız ər öldürüb, yenə ər gəzər.
Kim ki, bu qarıdan sevgi duymadı,
Nəşəylə yaşadı, ona uymadı.

Əsərin tərcüməçisi A.Sarovlu yazır: “Şairin bu fikri belə bir hədislə əlaqədardır. Guya Dünya bir gün başında əlvan rəngli çarşab, bir əli qanlı, bir əli xınalı qoca qarı qiyafəsində İsanın gözlərinə görünür. İsa ondan soruşur:

– Ey lənətə gəlmiş, belini niyə əymisən?

Dünya cavab verir:

– Fironu, Qarunu, Nəmrudu yola salmışam, yaşım çoxdur.
Qocalmışam.

– Bu kaftar vaxtında belə əlvan rəngli çarşab örtməyin nə mənası var?

– Özümü cavanlara sevdirib, onları aldatmaq üçün bu cür rəngarəng çarşaba bürünmüşəm.

– Əlinə xına yaxmaqda məqsədin nədir?

– Təzə ərə getmişəm.

– Bəs əlinin biri niyə qanlır?

– Ərimi təzəcə öldürmüşəm.

Tədricən “qoca dünya” tərkibinə analogiya üzrə başqa tərkiblər də işlənməyə başlamışdır.

R.Rzanın “Bolşevik yazı” şeirində deyilir:

Yetər əyildik, keçdik
qoca tarix boyunca.

Açılmadı bir aynan,
gülmədin bir doyunca.
Sənə xor baxanlar qoy
İndi əyilsin, Kürüm!

S.Vurğunun müxtəlif şeirlərində belə poetik obrazlardan çox istifadə edilmişdir:

Eşit, dünya! *Qoca dünya!* İndi qələm
Söhbət açır bizim Bakı gecəsindən...
(“Bakının dastanı”).

Mən görürəm! *Qoca Şərqi*n övladları oyanmışdır,
Dəlik-deşik bayraqların rəngi qana boyanmışdır.
(“Zəncinin arzuları”).

Qoca Roma! Günəş doğur göylərinə gecə yarı,
Gözün aydın, sağalmışdır Tolyattinin yaraları...
(“Zəncinin arzuları”).

QOCALIQ ƏL VERİB, DƏXİ NƏ ŞİŞMƏK

Qocalığı etiraf etmək üçün işlədilən bu ifadə Vaqif ilə Vidadinin məşhur deyişməsindən – Vidadinin dilindən yayılmışdır.

*Elə ki, taxıldı burmuna çeşmək,
Qocalıq əl verib, dəxi nə şişmək...*

*Uşaqlar içində düşər güllüşmək
Sənin də acığın tutar, ağlarsan!*

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında Aslanov ilə usta Ramazan arasında belə bir mükəlimə gedir:

“–Yəni onu deyirəm ki...

Onu deyirsən ki, “**Qocalıq əl verib, dəxi nə şişmək?**” Rəhmətlik Vidadi düz deyirmiş, qocalıqda yorğa yeriyanə gülən çox olar. Sən də yəqin o gülənlərdən birisən”.

İ.Hüseynovun “Teleqram” povesində deyilir:

“– Hə, yazdır, yazdır, daha qızım, – deyər Sabit Mayılov saqqalını tərpatdi – Elə oraya, ağacın altına palaz sal, mütəkkə qoy, günə qarşı oturaq, sümüyümüz isinsin, qızım. **Qocalıq əl verib, daha nə şişmək, Məryəm bala!...**”

QOÇU NƏCƏFQULU

İnqilabdan əvvəl Bakıda yaşamış məşhur qoçulardan birinin xüsusi adıdır. Deyildiyinə görə əslə maşağalı imiş. Qoçu Nəcəfqulu və onun çox məşhur keçisi Bakı camaatının uzun müddət yadından çıxmırdı. “O olmsın, bu olsun” bədii filmindəki Əsgərin prototipi qoçu Nəcəfquludur. Bu real xüsusi şəxs adı ümumiləşdiyindəndir ki, yuxarıdakı ifadə daha çox danışiq dilində ümumən “qoçu” anlayışını bildirmək üçün işlədilir.

Ruhulla Axundov “Bildir – bu il” məqaləsində (7 noyabr 1920-ci il) yazmışdır: “Hələ bil keçən il dəyildi ki, bir kəl-

mə "ehtiyatsız" söz üçün səni tutub Denikinə töhfə göndərirdilər, yaxud həbsxanalarda tələf edirdilər, yaxud Səidbəyovların, *qoçu Nəcəfqulu*, Mirrəhim və bu kimi həşərat oğlanlarının gülləsinə qurban gedirdilər".

S.Rəhmanın "Hüseyn Ərəblinski" pyesində hökumət adamı deyir: "...Şəhərlərdə şuluqluq var, gündə bir tətil olur. Daşı qaldırırsan, altından qızıl bayraq çıxır. O tərəfdən də Rusiya hadisələri çox narahatçılıq törədir. Bir yandan da pulun qiyməti düşüb. Biz bir milyon pul çap eləyirik, *qoçu Nəcəfqulu* iki milyon çap eləyir. Bir kişidə hünər yoxdur ki, ona bir kəlmə söz desin".

M.İbrahimovun "Közəran ocaqlar" pyesində Xanəməd deyir: "Hacı ağa, mənim o mücrədə çoxdan gözüm var... (biçağı çıxarır). Onu da deyim ki, *qoçu Nəcəfqulunun* faytonçusu bu gün öz ağasının intiqamını alıb".

S.Rəhimovun "Şamo" romanında Hümmət Qarabağda yaşayan Balay haqqında deyir: "*Lap adamın ətinə töküür. Baxırsan ki, təkəş-təkəş yeriyir ki, deyirsən bəs bu kəndistanın qoçu Nəcəfqulusudur*".

Əlfə Qasimov "Adın şöhrəti" adlı məqaləsində "Zülmün, ictimai bərabərsizliyin, haqsızlığın hökm sürdüüyü köhnə cəmiyyətdə adlı-sanlı adamlar kimlər idi? – deyə yazır və buna belə cavab verir: "*Pişik görəndə şirə dönən, şir qabağında isə tülkü kimi quyruq bulayan, özü kimi keçisi də sırtıq olan qoçu nəcəfqulular!*"

"Qoçu Nəcəfqulunun keçisi" ifadəsi ümumiləşərək qudurğan, ərköyün adamları, heç bir qayda-qanun tanımaq istəməyənləri bildirmək üçün işlədilir.

İ.Əfəndiyevin "Geriyə baxma, qoca..." romanında Nəcəf bəy belə təqdim olunur: "Bu, uca, yoğun, enlikürək, qarabıqlı bir kişi idi. Özünün də zoğal ağacından başı dəmir toppuzlu qırmızı bir çomağı var idi. Camaat arasında "Nəcəf bəyin çomağı" məşhur idi. Hətta bu çomağın haqqında eürbəcür nağıllar da düzəlməyə başlamışdı. Bakıda *qoçu Nəcəfqulunun keçisi* necə

ərköyün idisə, Qarabulaqda da Nəcəf bəyin çomağı heylə ərköyün idi. Bəy şəhərə gəzməyə çıxanda çomağını hansı dükanda qoysaydı, o dükanın sahibi toxunulmaz hesab olunurdu”.

QULAĞI DARI DƏLMƏK

İfadənin dilimizdə müxtəlif variantları işlədilir: O sarıdan qulağı darı dəlirdi (S.Əhmədov). Qulağı darı dələnlərdən biri dedi (Q.Xəlilov). Onlar bir səslə eşitmək üçün qulaqları ilə darı dənlədilər (M.İsmayılov). Qulağı darı dənnəyirdi (M.Süleymanlı).

Göründüyü kimi, ifadənin birinci və ikinci ünsürləri (“qulaq”, “darı”) sabitdir, üçüncü ünsür isə çoxvariantlıdır: dəlmək – dərmək – dənləmək – dənnəmək.

Danışıq dilində habelə “qulağı darı darımaq” ifadəsi işlənir ki, bu danışıq variantı ifadənin əslinə daha çox uyğundur. Buradakı “darı” sözünün ədəbi dilimizdə işlənən “darı” heç bir əlaqəsi yoxdur və bunlar omonim də hesab edilə bilməzlər. İş burasındadır ki, dilimizin ən qədim bir xüsusiyyəti eyni köklü isim və feillərin bir birləşmə təşkil etməsidir. Həmin birləşmədəki isim (birinci komponent) dildə müstəqil vahid kimi işlənməyə də bilər: kəsəmət kəsmək, dönərgə dönmək, çirtdəyi (sonralar: çiçəyi) çirtləmək, sallaq sallamaq, dindinləmək, boy boylamaq, söy söyləmək, diş dişləmək, əymə əymək, əriği əzilmək, yolma yolmaq, tutma tutmaq, yazı yazmaq, düzmə düzmək, qoşqu qoşmaq, itik itmək, gəlin gəlmək və s.

Göstərilən “darı darımaq” ifadəsində bildirilən eyni məna feili komponentlə də (“darımaq”) ifadə olunur. Bu cəhət də, yəni bütün birləşmənin mənasını bir komponentin ifadə etməsi xüsusiyyəti dilimizdə geniş yayılmış qanunlardandır və elmdə “semantik sıxılma” hadisəsi adlanır. Bu söz hər iki ünsürün birlikdə mənasını bildirir və semantikaca zənginləşmiş olur. Məsələn, dilimizdə gəlin gəlmək, yazı yazmaq, əriği əzilmək, söy söyləmək və s. əvəzinə gəlmək, yazılmaq, əzilmək, söyləmək

də işlətmək mümkündür və bu prinsiplə də darı darımaq əvəzinə darımaq işlənə bilər.

R.Əfəndiyevin “Qan ocağı” komediyasında Güllü deyir: “Məni *darıyanın* evi yıxılsın, mənə göz vuranın gözü çıxsın. Uşaqlarımı o qədər *darıdılar* ki, axırı başlarına çıxdılar”.

Beləliklə, “darımaq” bir kəsin haqqında danışmaq, onu dilə-dişə salmaq, biabır etmək deməkdir.

R.Rzanın “Həzər” şeirində deyilir:

Həzər,
sabun köpüyü kimi
bir anda yaranan,
dillərdə, ağızlarda *daranan*,
yüz qəlbə
yüz həsəd oyandıran,
içi özünü,
çölü özgəni yandıran
şöhrətin səfasından həzər.

“Darımaq” sözünün danışmaq, söylənməklə əlaqəsi “dara-bara (salmaq)” vahidində də müşahidə edilir. Habelə xalq dilində “darını kola tökmək” ifadəsi qeybət qırmaq, şəxs haqqında onun pisinə danışmaq mənasında işlədilir. S.Rəhimovun “Çidar” hekayəsində belə bir dialoq vardır:

–Ora-bura səpələnib yadlaşmayın, qaynayın, qovuşun!

– Niyə səpələnib yadlaşırıq, ay arvad?

– Sən *darını kola tökmə*, Əflatun! – deyə Bikə xala qohumlarının tərəfini əldən vermək istəmədi”.

Qədim insanlar sözü ifadə ediyi əşyadan ayrı təsəvvür edə bilmirdilər və onların fikrincə, əşya çox işləndikcə zəifləyib (yeyilib, sürtülüb) məhv olduğu kimi, söz də çox işləndə onun sahibi zəifləyib məhv ola bilər. Odur ki, heç kəs özü haqqında başqalarının danışmasını istəməz. Bu məqsədlədir ki, ibtidai cəmiyyətlərdə hər kəs adını gizli saxlayır, başqalarına demir. “Darı

darımaq ifadəsi də bu inamla əlqədar olmuşdur. Sonralar bu “darımaq” feili arxaikləşdiyi üçün ədəbi dildən çıxmış, lakin dialektlərdə və qeyd olunan tərkibin daxilində yaşamaqda davam edir.

QURDDAN ÇOBAN OLMAZ

İfadə qədim yunan təmsilçisi Ezopun “Çoban və qurd” təmsili ilə əlaqədar bir sıra dillərdə yayılmışdır.

Təmsildə göstərilir ki, bir çoban kiçik bir qurd balası tapıb, onu öz itləri ilə birlikdə bəsləyir. Qurd balası böyüyüb sürüyə hücum edən canavarları qovmaqda iştirak edir. Ancaq get-gedə qoyunları aparən qurdlara qoşulmağa və ovdan yeməyə başlayır. Bəzən özü də sürüdəki qoyunlardan öldürüb yeyir. Bundan xəbər tutan çoban qurdu öldürür.

Sədinin “Gülüstan”ında deyilir: “

Şahlara yaraşmaz zülm etmək bir an,
Qurddan ola bilməz sürüyə çoban.

QURDDAN QURD TÖRƏYƏR

İfadə həm də “Qurdun balası da qurd olar” şəklində işlədilir. Başqa sözlə: qurdun balasına da etibar yoxdur.

Bu ifadə Sədinin “Gülüstan”ından yayılmışdır,

İnsanla qalmağa etsə də, adət,
Qurd oğlu qurd olar, yenə, nəhayət.

Bu ifadənin daha bir sıra variantları meydana çıxmışdır ki, bunlardan biri də “İtdən it törəyər” variantıdır. Q.B.Zakirin “İtdən törəyən axır olur səg köpək oğlu” misrası məşhurdur. N.B.Vəzirovun “Ev tərbiyyəsinin bir şəkli” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Bayraməli bəy: O qarabağlı bəy oxuyan həv nə tövr idi?
“Deyirlər məsəldir məşhur törəyən itdən...” Xeyr, belə deyil.
“Deyirlər məsəldir bitər öz kökü üstə ot, axırda törəyən itdən
olur köpək oğlu...”.

Əsgər: O qarabağlı belə oxuyurdu:

Var özgə vilayətdə də tək-tək köpək oğlu,
Hədsizdi bu viranədə bişəkk köpək oğlu.
Məşhur məsəldir bitər ot öz kökü üstə,
İtdən törəyən axır olur səg, köpək oğlu.

QURD İLƏ QIYAMƏTƏ QALMAQ

Məcəzi mənada: həddən artıq çox yaşamaq, ömrü çox olmaq, kaftarlaşmaq, ölməmək, həmişə mövcud olmaq.

Qiyamətə yaxın yer üzündəki bütün adamların ölüb gedəcəyi, yalnız qarı ilə qurdun qalacağı haqqında mövhumi əqidə vardır ki, bunun mənşəyini müəyyənləşdirmək çox çətindir.

Məlumdur ki, qədim türk xalqlarında qurd müqəddəs (və buna görə də ölməz, qiyamətə qədər qalan – yaşayan) heyvan, totem hesab edilmişdir. Qədim türk və monqol xalqları arasında qurdun müqəddəsliyi haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “qurd üzü mübarək” hesab edilir. Qədimdə qurdun insanı hər cür bələdan, fəlakətdən qoruya bildiyi haqqında inam yayılmışdı. Qədim türk xaqanları müxtəlif yerlərdən yanlarına gələn elçiləri üzərində qurd rəsmi olan bayrağa təzim edəndən sonra qəbul edərdilər. Hətta inqilaba qədər bir sıra türk xalqları (yakut, xakas, altay, qazax, tatar, qaqauz və s.) qurdun tükündən, dərisindən və dişindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirdilər. Qədim təsəvvürlərə görə sonsuzluğun qarşısını almaqda, uşaqları vaxtsız ölümdən xilas etməkdə qurdun çox mühüm köməyi vardır. Demək, qurd bir növ dirilik rəmzi, uzunömürlülük əlaməti hesab edilmişdir. Qurd

bir müqəddəs varlıq kimi qədim türk xalqlarını səadətə qovuşduran obrazdır.

Dünyanın bir çox xalqları qurdu müqəddəs heyvan saymışlar. Qədimdə Roma şəhərinin əsasını qoyan Romul və Rem qurd südü ilə bəslənmişdir. Romalılar müharibə allahı Marsı qurd şəklində təsəvvür edirdilər. Qədim almanlar da qurda sitayiş edirdilər. Qurdun müqəddəsləşdirilməsi hadisəsi qədim rus, Ukrayna, gürcü, abxaz, avar, kürd xalqlarında da olmuşdur.

Qurd türk alqlarının totemi hesab olunur. Totem olduğu üçündür ki, onun adı tabu sayılmışdır. Odur ki, tabu sözünün əvəzinə qədim türk dillərində “bori//buri” işlənirdi. Azərbaycan dilində bu sözün əvəzinə evfemizmdən (“boz bəy”), təsviri-perifrastik üsuldən (“ağzı qara”) və ya alınma sözdən (“canavar”) istifadə edilir. Bir çox türk dillərində bu söz ilə əlaqədar şəxs adları yaranmışdı. Buri, Buriboy (Dədə Qorqud dastanlarında – “Baybura”), Burixan, Burigül, Buridaş, Burnisə və s.

Qurd adının şəxsə verilməsi başqa xalqlarda da müşahidə edilir. Serb dilindəki Vuk, Vukas, Vukaslava, rus dilindəki Volk, alman dilindəki Adolf və ya Volfhanq adları “qurd” sözü ilə əlaqədardır.

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki, ifadənin alliterasiya prinsipi ilə düzəlməsi (“q” səsi ilə başlayan sözlərin ardıcıl gəlməsi) onun dildaxili qanunlar əsasında yaranması haqqında hökm verməyə əsas verir.

Bu qurd ilə qiyamətə qalacaq qarı (nənə, ana) əslində torpağı (Yeri) təmsil edir.

“Şamo” romanında Kamran kişi deyir: “*Görünür ki, Afət qarı qurd ilə qiyamətə getmək istəyir*”.

N.B.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” komediyasında belə dialoq vardır:

“Fatma xanım: Sənin kimi oğulun paltarın töküm, üstündə şaxseyin təpim, şamını, şaxını qara boyuyum.

Səlbinaz xanım: Bu ölsün, sən *qal qurdundan qiyamətə*. Sən-siz ölkə dolanmaz. Gör dilinə nə tövr söz gəlir kaftarın”.

İsi Məlikzadənin "Dədə-palid" povestində deyilir: "Bağır qurdnan qiyamətə qalmaq ha, vaxt yetişəndə o da öləcəkdir. Bəs onda yurdsuz Bağırın cənazəsini hardan götürəcəklər; camaat hara yığılacaq?"

Mir Cəlalin "Dağlar dilləndi" povestində Ədalət ilə Rüstəm arasında belə söhbət gedir:

- *Mən heç kimə getməyəcəyəm, mən oxuyuram...*
- **Qurd ilə qiyamətə qalmaqcaqsan ki?"**

QURD QUZU İLƏ OTLAMAQ

Başqa sözlə: sülh, əmin-amanlıq, sakitlik olmaq.

Qədim yəhudilərin müqəddəs kitabı Tövratda ("Qanun" deməkdir) göstərilirdi ki, bir zaman dünyaya ədalətli bir şah gələcək, yer üzündən bütün zülmətlərin kökünü kəssəcək, qurd quzu ilə otlamağa başlayacaqdır.

Bu vasitə ilə din xadimləri zəhmətkeşləri yaxşı gün uğrunda mübarizədən çəkəndirməyə çalışırdılar.

QURDU ULAMAQ

Başqa sözlə: bəxti gətirmək, taleyi yar olmaq, müvəffəqiyyət qazanmaq.

Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, qədim türk adətlərinə görə qurd kimi ulamaq düşmən üzərində qələbənin rəmzi hesab olunurdu.

Vaxtilə türk xalqlarında qurd bir totem hesab edilirdi. Firdovsi "qurd başlı Türk" haqqında məlumat verir. Qədimlərdə dişi qurd "ulu ana", erkək qurd "ulu ata" hesab olunurdu. Mənbələrdən məlum olur ki, qurdun ulaması ilə qoşun yola çıxır, səfərə gedir. Qurd yerə oturuqda isə səfərdən dönürdülər (Uyğurca Oğuz dastanında Oğuz xanın səfərləri). Əfsanədə deyilir ki,

Oğuz xan “Urum” üzərinə yürüş edərkən bir gecə çadırına bir işıq (nur) düşdüyünü görür. Bu işıq böz qurd idi ki, ona yol göstərməyə gəlmişdi. Beləliklə, qurd qoşunun rəhbəri, hamisi hesab olunurdu.

Qədim Çin mənbələrində göstərilir ki, VI – VII əsrlərdə türk qoşunları, xüsusilə də xaqanın xüsusi dəstəsi (qvardiyası) “qurd” (bəri) adlanırdı. Və bununla əlaqədar qurdun ulaması mübarək fal sayılırdı. Maraqlıdır ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında qurdun üzünü görmək mübarək fal hesab olunur. “Qurd üzü mübarəkdir” – deyilir. Salur Qazan : –“Qara başım qurban olsun, qurdum, sənə” – deyir.

Dastanlarda belə bir təsvir vardır: “Babası ilə Yeynək gizli yaxa tutuban iyəşdilər. İki həsrət bir-birinə buluşdular. İşsiz yerin *qurdu* kimi *ulaşdılar*. Tanrıya şükürlər qıldılar”.

Rus salnamələrində (Lavrentyev və İpatyev salnamələri) göstərilir ki, məhz müttəfiqi pələvə knyazı Bonyakın ovsunu sayəsində rus knyazı David Volmski uyqurlara qalib gələ bilmişdi. Bonyakın köməyi belə olmuşu: döyüş qabağı gecə yarısı Bonyak qoşundan xeyli aralanıb qurd kimi ulamağa başlamışdı. Bu zaman dörd ətrafda ulayan qurdlar onun səsinə səs vermişdilər. Bonyak qurdların ulamasını qələbə rəmzi kimi yozmuşdu.

F.B.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında belə “sayaçı sözləri” vardır:

...Siz sayadan qorxmusuz,
Səfa yurda qonmusuz.
Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz.
Ac getsin avanımız,
Tox gəlsin çobanınız.

R.Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” komediyasında Mələk deyir: “...O qızı bəyə versələr, vallah bəyin *qurdu* gündüz *ular*”.

Yenə onun "Pul dəlisi" komediyasında Məşədi Məmməd arvadına deyir: "...Ay arvad, məsəl var ki, sən saydığın qoy dursun, gör fələk nə sayıbdır. Bu gündən sonra sən *qurdun gündüz ular, gecə ulamaz*".

Qurd əvəzinə bəzən it sözü işlədilir. Əfsanələrə görə it (sonradan qurd) türk xalqlarının totemi olmuşdur. Qədim hunların fikrincə Atilla itdən doğulmuş görkəmli hökmdardır. Hunların bütün Avropaya yaydıqları əfsanələrə görə vaxtilə macar hökmdarı öz qızını Vizantiya hökmdarının oğluna vermək istəyir və qızı gözdən uzaq bir yerdə (möhkəm bir qalada) mühafizə edir. Bu qalada qızla bir it olurdu. Guya qız həmin itdən hamilə olmuş və Atilla doğulmuşdur.

A.Şaiqin "Tapdıq dədə" əsərində deyilir:

...Varlandı Məmişin iti uladı,
Döndü bir ac qurda, xalqı doladı.

Qədim türklər öz əfsanəvi babaları Oğuz xanın qurddan törədiyini deyirdilərsə, monqollar da Çingiz xanın "boz qurddan" doğulduğunu göstərirdilər. Odur ki, monqolların bayrağında qızıl saplarla qurd başı həkk olunurdu.

Azərbaycanda monqol istilaçılarına qarşı yönəlmiş bir tapmaca maraqlıdır:

Ağzı qara boz bəylər
Dinsən ağzın əyilər.

Burada açıq-aydın şəkildə iri, yekə ağızlı, ağzı qara ("ağzı qara canavar", "ağzı qara tülkü") monqolların vəhşiliyinə, qəddarlığına işarə edilir. Onlara qarşı çıxanın, "dinənin" ("Xandan gəlmiş nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm" ifadəsi də monqol istilaçılarına qarşıdır) ağzı əyilə bilər, yəni, ağzını əyərlər.

Qurd, xüsusilə də "boz qurd" ("boz bəy") totem sayılırdı. Totem olduğu üçündür ki, sonralar "qurd" sözü əvəzinə "canavar" işlədilməyə başladı.

QUŞ DİLİ

Eramızdan əvvəl 965 – 928-ci illərdə hökmdarlıq etmiş (Süleyman peyğəmbər) Süleyman ibn Davud haqqında Şərqdə çoxlu əfsanələr vardır. Süleyman həm də bütün heyvanların və quşların dilini bilirmiş. Onları lazım gəldikdə səsləyib, öz hüzuruna gətirərmiş. Bu barədə Quranın “Qarışqalar” surəsində də məlumat verilir.

Görkəmli fars sənətkarı Fəridəddin Əttarın bu əfsanə ilə əlaqədar “Məntiq-üt-teyr” (“Quşların nitqi”) adlı fəlsəfi poeması məşhurdur. Sifizm görüşləri və rəvayətləri əsasında yazılmış bu əsərin iştirakçıları quşlar (hüd-hüd, tutu, tovus, bülbül, qumru, turac, göyərçin, şonqar və s.) olub, öz “quş dillərində” danışırdı. Buradakı “quş dili” ifadəsi həqiqi mənadan əlavə, bir də (əsasən) rəmzi, sufi təriqətinə xas bir dil mənasını da bildirir. Odur ki, sifizmədən xəbərdar olmayanlar üçün bu dil müəmmal, sirli, anlaşılmaz bir dil olaraq qalır.

Əttarın əsəri bütün Şərqdə çox geniş şöhrət tapmışdı. Həmin əsərin təsiri altında Ə.Nəvai “Lisan üt-teyr” poemasını yazmışdı. Ümumiyyətlə, anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə dolu dilə tədri-cən “quş dili” deməyə başlamışdılar.

Nəsimi yazmışdır:

Xəttü xalun məntiqi-teyridür əhli-vəhdətün,
Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil.

Nəsiminin başqa bir şeirində deyilir:

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.

İstedadlı dilçilər Yusif Seyidov və Samət Əlizadənin yazdıqlarına görə bu beytdən “belə nəticə çıxır ki, sufilik və xüsusən hürufilik təriqətinin prinsiplərini, normalarını, həmin təriqətdə

sözlərin gizli mənalarını bilməyən, şairin məsləki və mübarizə yolu haqqında təsəvvürü olmayan oxucu üçün bir çox şeirlərin (Nəsimi şeirlərinin) dili *quşların dili* kimi anlaşılmaz olacaqdır”.

Müəyyən bir dövrdə yalnız təriqət jarqonlarına deyil, ümumiyyətlə, hər hansı anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə zəngin olan dilə də “quş dili” deyilməyə başlayır.

Qəliz ibarələrlə dolu bir vərəqə qulaq asandan sonra M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda yazırdı: “Mən belə *quş dilini* necə anlayım?”

“Quş dili” həm də səciyyəvi bir arqo növüdür. Sözlərin hər hecasına müəyyən səsin artırılması ilə ünsiyyət saxlanmasına quş dili deyilir. Hər hansı bir səs (hərflər) müəyyən quşun səsinə/dilini işarə üçün sözlərə əlavə edilmiş olur. Odur ki, ümumi “quş dili” əvəzinə daha konkret “qarğa dili”, “quzğun dili”, “leylək dili” və s. işlədilir.

İbrahim Dəkuki İraq türkmənləri arasında “üşüncü şəxsin anlamaması üçün” quş dilindən istifadə olunduğundan bəhs etmişdir. O göstərir ki, “K”, “Z”, “B”, “Q” hərflərinin (“K” – leylək, “Z” – sığırçın, “B” – bayquş, “Q” – qarğa dilinə) hər biri müəyyən bir quş səsinə dəlalət edir. Müəllif “haraya gedirsən?” ifadəsinin müxtəlif quşların dilində necə səslənəcəyini də qeyd etmişdir.

Leylək dili ilə (“K” əlavə etməklə): – Hakarakayaka geçdirirsənkən?

Sığırçın dili ilə (“Z” əlavə etməklə):– Hazarazayaza geçdirirsənən?

Bayquş dili ilə (“B” əlavə etməklə): –Habarabayaba geçdirirsənbən?

Qarğa dili ilə (“Q” əlavə etməklə): – Haqaraqayaqa geçdirirsənqən?

“Dədə Qorqud” dastanlarında “quzğun dili” ifadəsinə rast gəlirik.”On altı min ip üzəngili, keçə bökli, azgın dilli, *quzğun dilli* kafir (“Qazanın önünə) çıxma gəldi”.

Bəs ümumiyyətlə, quş dili varmı? “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 14 dekabr 1971-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmiş “Quşlar qədim dillərdə danışirlər” başlıqlı yazıda deyilir:

“Rio-Vrio. Məlumdur ki, tutuquşular insan danışığını təkrar edə bilirlər. Bundan başqa, onlar uzun ömür sürmələri və yaxşı yaddaşları ilə fərqlənilirlər. Belə ki, bu quşlar körpəlikdə eşitdikləri sözləri bütün ömürləri boyu xatırlayırlar. Lakin bəs nə üçün bu istedad başqa quşlara deyil, ancaq tutuquşulara məxsusdur! Rio-Vriodakı tutuquşuluq institutu bu məsələ ilə məşğul olmuşdur. Aydınlaşmışdır ki, çox qədim zamanlarda bütün quşlar o vaxt mövcud olan dilləri qavrayırdılar. Lakin zaman keçdikcə bu qeyri-adi istedad ancaq tutuquşularda və müəyyən dərəcədə də sağsağanlarda qalmışdır. Bundan başqa, məlum olmuşdur ki, bütün müasir quşlar öz əcdadlarının yaşadıkları ərazinin qədim dillərində “danışirlər”. Belə ki, sərçə hindlilərin qədim əcdadı olan çerək qəbilələrinin danışiq dilinə uyğun cıkkıldəyir.

Bülbüllər və sarı bülbüllər şübhəsiz, öz mahnılarında indiki italyalıların qədim əcdadlarının musiqi dilini saxlamışlar. Qarğalar Şimali-Qərbi Avropanın ilk sakinlərinin boğaz səsli dilini, qartallar isə qədim dağlıların dilini min illik keçmişdən bugünkü günlərə gətirib çıxarmışlar.

Tutuquşulara gəldikdə isə, onlar qiymətli bir kəşfi təsdiq etmişlər. Amazonka çayı deltasında tutulmuş erkək və dişi tutuquşular (onların təxminən 400-406 yaşında olduqları təyin edilmişdir) bu yaxınlarda alimlər tərəfindən Cənubi Amerika cəngəlliklərində təsadüf efilməş qəbilələrin dilində “danışirlər”. Halbuki hələ son vaxtlaradək bütün ornitoloqlar elə hesab edirdilər ki, tutuquşular mənasız səslər çıxarırlar”.

QUŞ QANADLA UÇAR

Birliyə çağıran bu ifadə hazırda el içində əsasən öyüd-nəsihət vermək məqsədilə işlədilir. Başqa sözlə, adama arxa, qohum-əqrəbə, isti ocaq gərəkdir mənasını verir.

Həmin ifadə bir qədər başqa şəkildə VI əsrin ərəb şairi Üveys ibn-Hacərin bir şeirində işlədilmişdir.

M.Kaşqarının lüğətində “Quş qanatın, ər atın” (“quş qanadla, ər atla”) ifadəsi bir misal kimi verilir.

Bir sıra müasir əsərlərdə (“Atalar sözü”, 1965) “El hümmətlə, quş qanadla” şəklində işlədilir.

QUŞ SÜDÜ

Tapılmayan və mümkün olmayan şey barəsində işlədilən bu ifadə haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Süd ancaq məməli heyvanlarda ola bilər. Quşların süd verməsi görünməmiş işdir. Lakin dildə işlənən “Quş südünəcəm hər şey var”, “Quş südündən tutmuş hər şey var” kimi ifadələr zəngin, dövlətli adamı və ya yeri bildirir.

İfadənin həmin mənada ən qədim variantı Petroniy (eramızın 66-cı ilində vəfat etmişdir) tərəfindən işlədilmişdir. Filosof Anaksaqor isə “quş südü” dedikdə yumurta ağını nəzərdə tuturdu və beləliklə obraz yaratmaq istəyirdi.

Vaxtilə “Bakı” qəzetində (26 may 1961-ci il) “Bilirsinizmi?” başlığı altında belə bir məlumat verilmişdir: “Bilirsinizmi ki, *quş südü* vardır? Bir baxın, adi göyərçinlər yumurtadan təzə çıxmış balalarını necə yedizdirirlər: balalar dimdiklərini ana göyərçinin boğazına soxur və oradan ağ sıyıq maddə alırlar. Bu maddə balalar yumurtadan çıxmamışdan bir az əvvəl ana göyərçinin çindanında əmələ gəlir. Ona quş südü deyirlər”.

Kim deyir? Əlbəttə, mütəxəssis alimlər, məhdud qrup adamlar. Onların termin kimi işlətdiyi bu ifadə xalqın dilindən fərqlidir. Xalq, hələ ki, “süd” dedikdə əsil südü, “quş südü” de-

dikdə isə tapılmayan şeyi nəzərdə tutur. Qədim yunanların fikrinə, dünyada bir ada var ki, orda quşlar süd verir.

Ə.Vəliyev "Budağın xatirələri"ndə yazır: "Gələnlər... yemək otağına girib oturdu... Stolun üstündə... quş südü də var idi".

C.Bərgüşadın "Sıyrılmış qılınc" romanında Qozbel Mirzə dostu Fənhasa deyir: "Bağdad, allahın müsəlman əhlinə ən qiymətli hədiyyəsidir... Bazar-dükənləri, allaha şükür, doludur, özün görürsən, quş südü də tapılar burda".

QUŞU QONMAQ

İfadə obrazlı şəkildə "xoşlamaq, istəmək, sevmək" mənasında işlədilir.

Qədim təsəvvürlərə görə insanın varlığı bədən və ruhdan (cisim və candan) ibarət hesab olunur və ruh (can) quş şəklində təsəvvür edilirdi. Dilimizdə poetik obraz kimi işlənən "könül quşu", "can quşu", "qəlb quşu" ifadələri əslində bu səhv təsəvvürlə əlaqədardır. Bu könül quşu bədəni (cismi) tərk edərkən insan ölmüş.

Nağıllarımızda divlərin canı (can quşunun) ayrıca şüşədə saxlandığından, onların adətən göyərçinlər olduğundan bəhs olunur. Başqa sözlə, bu mənəvi quşu ideal aləmi maddiləşdirən insan uydurmuşdu. Sonralar həmin tərkiblərdən "könül", "can", "qəlb" sözləri atılmış, yalnız "quş" sözü saxlanmışdır (dilçilik elmində belə dil hadisəsinə "semantik sıxılma" deyilir). "Quşu qonmaq" yəni könül, ürəyi, qəlbə qonmaq.

Bu mövhumə varlıq (könül quşu) bir sıra nağıl və dastanlarımızda işlədilmişdir. "Əsli və Kərəm" dastanında göstərilir ki, ova çıxmış Kərəmin quşu (tərlanı) başqa bir quşun dalınca uçur. Ondan qaçan quş Əslinin bağına gəlib çadır, bağda gəzən Əslinin qucağına düşür. Bunun dalınca Kərəmin quşu gəlib yetişir. Əsli Kərəmin də quşunu tutur. Buraya gəlib çıxan Kərəm deyir:

Quşum uçdu Əsli xanın bağma,
Əsil qızsan, əsil eylə, quşu ver,
Gözəllər düzülüb solu-sağına,
Əsil qızsan, əsil eylə, quşu ver.

Ə.Vəliyev "Bakı bağları" hekayəsində yazır: "Uşaqlığım və gəncliyim burada keçdiyindən kəndə quşum qonmur, camaatdan ayrılmıq istəmirdim".

İ.Hüseynovun "Saz" povestində Qurban deyir: "Qurtarmıştq o söhbəti, İsfəndiyar kişi...Bilmirəm nə olub, sənin belə quşun qonub o axsağa. Bir də qapıya-bacaya çağırma onu".

Maraqlıdır ki, qədim şumerlər "tale" anlayışını quş şəklində təsəvvür edirdilər. Habelə ərəblərdə də "quş" tale rəmzidir.

QUYRUQ DOĞMAQ

Bəzən də "quyruq doğan ay", "quyruq doğan vaxt" və s. şəkillərdə işlədilir.

Adətən yay fəslinin ikinci yarısının başladığını bildirmək məqsədilə həmin ifadəni işlədirlər.

Bu ifadənin məşəyi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəziləri bunu yayın ikinci yarısında quyruqlu ulduzun doğması ilə əlaqələndirir, başqa bir fikrə görə isə həmin ifadə "quyruq donmaq" birləşməsinin təhrif edilmiş şəklidir. Guya həmin vaxtdan quyruq yağı donmağa başladığı üçün ifadənin əsl məhz belə olmalıymış. Dilimizdə "quyruq donmaq" ifadəsi də vardır. M.Süleymanovun "Zirvələr" romanı belə başlayır: "196...ilin payızı yaxınlaşırdı: Günlər qısalır, gecələr isə uzanırdı. Quyruq donandan istilər get-gedə azalır, sərinlik düşürdü".

Lakin ifadənin əsl (düzgün, ilkin variantı) "quyruq doğmaq"dır. Bu isə bəzən xalq etimologiyası prinsipi üzrə, səhv şərh olunur.

S.Rəhimovun “Şamo” romanında aşağıdakı təsvir bu cəhətdən maraqlıdır:

“Daha hava soyuqlaşdı...”

– Daha balam, *quyruq doğdu*, hava sındı, – sözləri alaçıqlar arası gəzib dolanmağa başlayırdı...

– Sən heç palıd yarpaqlarını demirsən? Baxırsanmı üstündəki *quyruğa*? Yarpağının üstündə qüdrətindən elə *quyruq doğub* ki, deyirsən bəs xalıq özü bunu nə qədər gözəl yaradıbdır. Baxırsan ki, ağlı-qırmızılı sarılı yumşaq bir şey! Adam deyir, xudaya, bu nə qüdrətdir?

Tərəkəmə camaatına məxsus bu əlamət və anlayışlar – yəni dövələrin daha gecələri dağdan üzünü çevirib aran tərəfə yatmaları, palıd yarpaqlarında al-əlvan, bir növ qoyun quyruğunu andıran bir para şeyin doğulması bütün yaylaqçıların heyratına səbəb olur...onların yadına aranı salırdı”.

H.B.Zərdabi bu ifadəni belə izah edir: “Bizim göy üzündə gecələr görünən ulduzların hamısı həmişə görünməyir. Elə ulduz var ki, ilin bir vaxtında görünür, qeyri vaxtlarda görünməyir və bir də ulduzlar çox olduğuna onları bir-birindən aralamaqdan ötrü dəstə-dəstə edib hər bir dəstəyə bu dəstə oxşadığı şeyin, ya heyvanın adını qoyurlar ki, onları tanımaq asan olsun. Bu ulduz dəstələrinə cürbəcür adlar qoyublar. O cümlədən onların bir dəstəsinə quyruq deyirlər ki, həqiqət heyvan quyruğuna şəbahəti var.

Zikr olan zaman ki, yayın ortası olur və günün istisinin yer üzündə qalan hissəsi fəzada yox olan hissəsinə bərabər olur ki, ondan sonra yerin üzünü mürur ilə soyuyur. O quyruğa oxşayan ulduz dəstəsi bizim yerimizdə tülü eir. Hər kəs iyunun 25-də sübh tezdən durub gündoğana baxsa, orada o quyruğa oxşayan ulduz dəstəsini görür...” (Bax: “Quyruq doğdu, çillə çıxdı” məqaləsi).

X.N.Həsənovun “Təbiət və hikmət” kitabında deyilir: “...Quyruq doğan vaxt havada olan dəyişikliyə misal olaraq qeyd etmək istərdik ki, Pirqulu stasionarında (Şamaxı rayonu)

11961-1977-ci illərdə apardığımız meteoroloji müşahidələr göstərir ki, 17 ilin 15 ilində avqustun 3-dən 10-dək (bəzi illər 5-8) Azərbaycanın əksər dağlıq rayonlarında müxtəlif miqdarda yağışlar yağır və bununla da havanın yayda qızma müddəti başa çatır”.

Quyruq doğmaqla əlaqədar havaların sınması inamı çox qədim tarixi olan əsatirlərdə əks olunmuşdur. M.Ovrəngin 1957-ci ildə Tehranda nəşr olunan “Qədim İran bayramları” kitabından məlum olur ki, çox-çox qədimlərdə Tir (və ya Tiştar) adlı ulduzu (ehtimal ki, Sirius nəzərdə tutulur) “yağış ulduzu” və ya “yağış ilahəsi” hesab edib ona sitayiş edirdilər. Bu ulduz isə heç də həmişə görünmür, tir ayına (iyunun sonu, iyulun əvvəlləri) horizontda azacıq yüksəlir, yalnız avqustda (və sonralar) görünməyə başlayır.

M.Ovrəng göstərir ki, yayın qızmar vaxtı, “istidən ürək partlayanda”, otlar yanıb ağaclar quruyanda üfüqdən baxmaqla Tiştar sanki adamlara xeyir xəbər göndərir, onları ruhdan düşməyə qoymur.

Müqəddəs Zərdüşt kitablarında deyilir ki, Tiştar əvvəlinci on gecə ərzində gözləri alışıb yanan on beş yaşlı oğlan şəklində görünür, sonrakı on gecədə qızıl buynuzlu camış şəklində görünür, daha sonrakı on gecədə isə qızıl qulaqlı və qızıl yüyənli qəşəng bir ağ at şəkli almış olur ki, bu at Varukata dənizinə tərəf su içməyə gedir. Lakin quraqlığı təmsil edən Apauşa qara və dəhşətli bir at şəklində, qulaqları, boynu və quyruğu tüksüz olduğu halda Tiştarın qarşısını kəsir.

Döyüşdə əvvəlcə zəif düşüb geriləyən Tiştar allah Ahurməzdanı köməyə çağırır və yenidən döyüşə atılır. Bu zaman pərilər quyruqlu ulduzlar şəklində div Apauşaya köməyə gəlsələr də, Tiştar qələbə çalır. Havada dəyişiklik (sərinlik) başlanır. Göründüyü kimi, burada quyruqlu ulduzlardan, onların məğlub edilməsindən bəhs edilir.

Başqa bir qədim inama görə, Tərəzi bürcünün yanındakı kiçik ulduza “quyruq” deyirlər. Guya onu Tərəzi Ülkərdən

oğurlıybmiş. Bu ulduz (“quyruq”) doğandan sonra havalar sərinləyir. Guya o doğmasa, dünya od tutub yanarmış.

F.Köçərli “Köçərilərin övzə və əhvalı” məqaləsində yazır: “İki ay, artıq başı iki ay yarımdan ziyadə dağda qalmayıb, quyruq doğandan sonra, yəni iyunun iyirmi beşindən, yəni avqustun əvvəllərindən başlayırlar arana köçməyə...”

Quyruq doğandan sonra əgərçi hava bir az sınır və milçək azalır, amma bununla belə aranda yenə şiddətli istilər keçir və avqust ayı bizim camaat arasında “qora bişirən ay” adı ilə məşhurdur”.

Digər bir fikrə görə, yayın ikinci yarısında palıd yarpaqlarının arxa (astar) tərəfində qoyun quyruğuna oxşar qısa, kiçik qızartılar meydana gəlir. İfadənin də bununla əlaqədar yaranmış zənn edilir.

Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında deyilir: “Əgər yazın gözü açılandan *quyruq doğana* qədər göydən yəni bir gilə düşmüşsə...heç nə əmələ gəlmir...Bu gün sabah *quyruq doğacaq*, sərinlər başlayacaq, yazda da köçüb gedəcəyik dağlarımıza”.

Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır” romanında deyilir: “Əntiqə yazbaşı yox, yayın axırlarında, *quyruq doğandan* sonra gəlmişdi”.

QUYRUQSUZ ÇAQQAL

Başqa sözlə: ən axmaq, gic, heyvərə (insan haqqında).

İfadə “Hamıya it hürər, bizə quyruqsuz çaqqal” tərkibində sabitləşmişdir.

Bir sıra heyvanlar (canavar, çaqqal) məhz quyruğunun köməyi ilə qaçır, quyruğu vasitəsilə düşünür, öz əhval-ruhiyyəsinə bildirir və hətta hökm verirlər. Quyruqları çıxdıqda, kəsildikdə isə həmin keyfiyyətlərdən məhrum olurlar.

Quyruğun bu xüsusiyyətlərinə bir sıra xalq ifadələrində işarələr vardır: “Qərrib itin quyruğu paçasının arasında olar”.

“Tülkü tülküyə buyurdu, tülkü də quyruğuna”. “ – Ay it, niyə hürürsən? – Qurdarı qorxuduram. – Bəs quyruğunu niyə qısıbsan? – Qurdlardan qorxuram”.

“Yad itin quyruğu yanbızında”. “İt iti görəndə quyruğunu buduna qısar”. “İtin acığı quyruğundan bilinər, atın acığı qu-lağından”.

S.Əhmədovun “Toğana” romanında belə bir dialoq vardır:

–Soxulcanın başı onda bizim düşündüyümüz funksiyanı oynamır. İdarə sistemi yalnız beyinlə, başla getmir. Soxulcanın başını kəsib atdıqdan sonra qalan hissəyə, məsələn, quyruğuna odu yaxınlaşdırsan, ya başqa bir oyadıcı qıcıq toxundursan, dərhal çəkilir. Bu hafizə ilə, instinktlə bağlıdır. Demək, isntinklə cavab yalnız beyinlə məhdudlaşmır.

–Ayaqla, quyruqla da duymaq olar. Anlama, şüur mərkəzi təkcə beyin deyil”.

Beləliklə, “quyruqsuz çaqqal” anlama, düşünmə, duyma qabiliyyətindən məhrum olmuş çaqqal deməkdir.

“Quyruqlu yalan” tərkibinin də həmin ifadə ilə, uzaq da olsa, əlaqəsi hiss olunur.

MAZANDARAN ÇAQQALI

Özlüyündə “çaqqal” sözünün məcazi mənası bir çox mənfi keyfiyyətləri (qorxaqlıq, murdarlıq, ikiüzlülük, satqınlıq) təcəssüm etdirən varlıq deməkdirsə, bu keyfiyyətlər “Mazandaran çaqqalı” ifadəsində daha da şiddətləndirilmiş olur. İfadə dilimizdə adətən “Hamıya it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı” atalar sözünün tərkibində işlədilir.

Həmin ifadənin məcazi məna kəsb edərək məşhurlaşması “Şahnamə”də təsvir olunan hadisələrin Şərqdə yayılması ilə əlaqədardır. Firdovsinin ölməz əsərində göstərilir ki, Mazandaran ölkəsində hakim olan Ağ div onun üstünə gedən Keykavusu öz qoşunu ilə birlikdə kor etmişdi. Ümumiyyətlə Ağ divi yalnız Rüs-

təm pəhləvan təkbətək döyüşdə məğlub edə bilmişdi. Rüstəm gələnə qədər isə Mazandaran və onun ətrafında külli miqdarda insan Ağ divin əlində həlak olmuşdu ki, bunları basdıran da yox idi. Basdırılmayan meyitlər o ətrafın çaqqallarına yem olurdu. Çaqqallar insan nəşlərini yeməklə yaşayırdılar. Odur ki, Mazandaran çaqqalı ən iyrenc, murdar heyvan hesab olunur.

H.Cavidin “Topal Teymur” dramında Teymur deyir: “Mən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşımda durmayıb *Mazandaran çaqqalları* kimi ormanlara qaçdılar”.

Ə.Haqverdiyevin “Təsəttüri-nisvana dair” məqaləsi belə başlayır: “Bu il “Molla Nəsrəddin” jurnalı çıxdı-çıxmadı, qəzetlər ağız-ağıza verib, genə bu övrət məsələsini ortalığa salıb *Mazandaran çaqqalları* tək ulaşdılar”.

NUHUN ÖMRÜ

Başqa sözlə: ən uzun ömür, hamıdan çox yaşama.

Rəvayətə görə Nuh peyğəmbər çox uzun ömür sürmüşdür. 50 yaşında özünü peyğəmbər elan etmiş, 500 yaşında olan da Nuhun tufanı baş vermişdir. Guya cəmisi 900 və ya 950 il (1000 il) yaşamışdır.

Bəzi rəvayətlərdə isə Nuhun 1800 il ömür sürdüyü göstərilir. Aşıq deyir:

*Nuh da ömr elədi min səkkiz yüz il,
Sanasan bir gecə, bir axşam qaldı.*

Əlbəttə, bu rəqəm inandırıcı deyildir. Burada tarixi və dini dolşıqlıq vardır. Nuhdan bəhs edən ən qədim dini əsər Bibliyadır. Bibliyada təqvim hesabı müasir dövrdəkindən fərqli olmuşdur. Məsələn, Bibliyada göstərilir ki, Mafusil 969 il yaşamışdır. Tədqiqatçılar göstərilir ki, o zaman təqvim ili bizim bir ayımıza bərabər olmuşdur, deməli, burada müasir mənada 969 ay nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da 79 il eləyir. Həmin hesabla Nuhun 1800 illik ömrü 150 ilə yaxın olur. Bu ömür, yaş məsələsi başqa şəkil-

də də izah oluna bilər. Qədim Babilistanda il, qəməri ay, gecə-gündüz kimi başlıca təqvim vahidləri müasir vahidlərdən fərqlənirdi. Məsələn, gecə-gündüz altı hissəyə (üç gecə növbəsi, üç gündüz növbəsi) bölünürdü, özü də bir gecə-gündüz on iki saat hesablanırdı və hər saat otuz dəqiqəyə bölünürdü. Bütün bunlar 60-lıq say hesabına uyğun gəlirdi. Bu 60-lıq hesab üsulu Babilistanda riyaziyyat, təqvim və astronomiyanın əsasını təşkil etmişdi (onluq, iyirmilik və s. say sistemləri çox sonralar meydana çıxmışdır). Hələ lap qədim Şumerdə hesablaşma altmış rəqəmi üzrə aparılırdı: 60 , $60^2=3600$, $60^3=216000$ və s. Deməli, əslində nuhun gösətirilən 900 illik yaşı altı yerə bölünməlidir ki, bu da ($900:6=150$) yüz əlli yaş edir.

Müasir oxucu üçün bu o qədər də böyük rəqəm deyildir. Biz 160, 170, hətta 180 il yaşamış adamlar olduğunu bilirik. Lakin qədimlərdə insan ömrü çox qısa idi. Məsələn, qədim Yunanıstanda (habelə Romada) orta insan ömrü 29 il olmuşdur. Avropada bu rəqəm XVI əsrdə 21, XIX əsrdə ildə 34 miqdarındadır. Hazırda ölkəmizdə orta insan ömrü 71 il hesab olunur.

Deməli, orta insan ömrünün çox aşağı olduğu qədim və ən qədim zamanlarda 150 illik ömür çox uzun ömür, hətta son hədd hesab edilə bilərdi. "Şahnamə" də Rüstəmin ömrü 600 il hesab olunur. Zöhhak isə min il şahlıq etmişmiş.

Uzunömürlülük ictimai həyat tərzini, coğrafi şərait, fərdi psixi xüsusiyyətlər, nəsəl və s. ilə əlaqədar ola bilər.

Akademik A.A.Boqomolets "Həyatın uzadılması" kitabında yazır: "1654-cü ilin 31 iyulunda kardinal d'Armanyak küçədən keçərkən 80 yaşlı qocanın ağıladığını görür. Nə üçün ağıladığını soruşan kardinala qoca deyir ki, atası onu döymüşdür. Təəcüblənmiş kardinal onun atasını görmək istəyir. Ona 113 yaşlı bir qocanı nişan verirlər. Qoca isə kardinala oğlunu döyməsinin səbəbini belə izah edir ki, o, babasının yanından saymazyana keçmiş, ona ehtiram göstərməmişdir. Məlum olur ki, babanın yaşı 143 imiş".

Oğul, ata-babanın, nəslin uzunömürlülüyü ilə əlaqədar müxtəlif rəvayət və lətifələr xalq içərisində geniş yayılmışdır.

OVQATI TƏLX OLMAQ

Başqa sözlə: kefi, əhvalı pözulmaq.

İfadənin çox müxtəlif variantları vardır: ovqatına (övqatına//kefinə//əhvalına//damağma// saqqalına) soğan doğramaq//çirtmaq.

“Ovqat” ərəb sözü olub, əslində vaxt, dövr deməkdir. (Bu söz ədəbi dilimizdə də həmin mənada işlənmişdir. Məsələn, C.Məmmədquluzadə yazırdı: “Əksər ovqat nam yaxşıya deyir pis, pisə deyir yaxşı”).

Təlx isə farscedir, acı deməkdir. Göründüyü kimi, bu izahat ilə ifadənin mənası açılır.

Məlum olur ki, bu tərkibdəki “ovqat” sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşən “öfkə” sözünün xalq etimologiyasının təsiri ilə yaranmış variantıdır. Öfkə vaxtilə ciyər və bununla əlaqədar əhval-ruhiyyə mənasında işlənmişdir. Məlumdur ki, əvvəllər dillərin ibtidai, inkişaf etməmiş dövrlərində mücərrəd anlayışlar konkret mənalı sözlərin məcaziləşməsi yolu ilə ifadə edilirdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, mücərrəd qəzəb, hiddət anlayışı “öd” sözü ilə (ödü partlamaq, ağzına gəlmək), qorxu, dəhşət anlayışı “ürək” sözü ilə (ürəyi partlamaq), mərhəmət, sevgi anlayışı “qara ciyər” (“bağrının başı”) sözü ilə, əhval-ruhiyyə anlayışı “öfkə” (ağ ciyər) sözü ilə ifadə edilmişdir. Bu sözün “öfkə” ilə əlaqəsi “ovqatı qarışmaq” ifadəsində daha aydın nəzərə çarpır.

M.Ə.Sabirin “Qocalıqdan şikayət” satirasında deyilir:

Saqqal ağarıb, bel bükülüb, dinmə filani
Ovqatım olub təlx.

N.B.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər" komediyasında Əbdürrəhman bəy deyir: "Arvad, mən səni incidirəm? Mən səni söylədirəm? Mən sənin *ovqatını təlx eləyirəm*, yoxsa sən mənim?"

S.Rəhimov "Pirqulunun kürkü" povestində yazır: "Heykəl öküzlə itəndən sonra belə ayılən, *ovqatı qarışan* Pirqulu içəridən öskürə-öskürə qəddini dartıb düzəltdi, onu süzən arvad-uşağa toxtaqlıq verib dedi".

Öfkə həm də acı//acıq mənası daşımışdır. Deməli, öfkəni təlx etmək onsuz da acısı//acığı olanı bir də acılamaq mənasına gəlir.

Ovqatına soğan doğramaq//çırtmaq ifadəsi də həmin mənə ilə əlaqədardır: acısı olanı bir də aclamaq ("Kefinə soğan doğramaq" sonralar özü də analogiya yolu ilə meydana gəlmişdir).

S.Rəhimov "Gülən balıq" əsərində yazmışdır: "Bir gün gəldi ki, kefi kök, damağı çağ padşahın *ovqatına* çox ağır bir *soğan çırtıldı*".

M.İbrahimovun "Məhəbbət" pyesində Mahir deyir: "Manaf, *ovqatım yaman xarəbdır*, qoy oxusun, kefim bəlkə açıla".

Qabilin "Nəsimi" poemasında Nicat deyir:

*Çox da kefinizə, damağımıza
Soğan doğramadım mən bilə-bilə.*

H.Seyidbəyli və İ.Qasımovun "Uzaq sahillərdə" romanında deyilir: "Görünür, *ovqatlarına yaman soğan doğrayıb*".

C.Əlibəyovun "Həyatın özü" romanında belə bir dialoq vardır: "–Adamın toyu bir dəfə olur.

–Bir dəfə olur ki, *ovqatına soğan doğrayırıq da*".

Ə.Hacızadənin "Təyyarə kölgəsi" romanında deyilir: "Yoxsa professor öz "sevimli tələbəsinin" bu sevincinə zəhər

qatmaq, onun yuxusuz gecələri hesabına başa gəlmiş bu *nəşəsinə soğan doğramaq* istəyirdi”.

Aşağıdakı replikalar B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanındandır: “Mən ölüm, *saqqalına soğan doğrama*, necə varsa, əsirgəmə, danış”. – *Damağına soğan doğramaq* istəmirəm, dostum”. “– İstəyirdinsə, onun *ovqatına soğan çirtasan*....Hər hansı ağacdən bir yarpaq saldırmaq kifayət edərdi”.

Q.B.Zakirin “M.F.Axundova” şeirində deyilir:

O ki olmalıydı, oldu *saqqalə*
Dəxi doğramasın soğan, sarımsaq.

ÖKÜZ ÖLDÜRÜB ADI ÜSTÜNDƏN GÖTÜRMƏK

Bu ifadə qədim bir adətin izini özündə əks etdirir.

İnsan həyatında üç keçid dövrü vardır: uşaqlıq, yetkinlik və qocalıq. Hər dövrə əlaqədar, müxtəlif xalqlarda müxtəlif ayinlər icra edilir, ənənələr yaradılıb nəsil-dən-nəslə ötürülür. Həmin dövrlər içərisində ikinci (yetkinlik) dövr çox mühümdür. Çünki bu dövrdə insan öz cəmiyyətinin bərabər hüquqlu üzvü ola bilir.

Qəbilə quruluşu zamanı insan yalnız yetkinliyə çatdıqdan sonra qəbilənin sirlərinə, təcrübələrinə bələd ola bilərdi. Oğlan, yaxud qız yetişib evlənmə yaşına çatdıqda qəbilənin adət-ənənəsini öyrənib ona riayət etməli idi. Oğlanın mərdliyi, dözümlülü-yü odla, silahla, ac qalmaqla yoxlanılırdı.

Yetkinliyə çatmaq yeni insan olmaq demək idi. Əvvəlki uşaq ölmüş hesab edilir, gənc isə dirilmiş, yetkinləşmiş qəbilə üzvü sayılırdı. Gənclər imtahandan çıxarılır, müəyyən üzvü kəsilib atılırdı ki, əslində sünnət də bu adətlə əlaqədar meydana gəlmişdir. Odur ki, hər kəsin uşaqlıq adı ilə gənclik adı müxtəlif olurdu. Ad almaq əslində həmin yeni gənclik adını almaq demək idi. Bu adı almaq isə o qədər də asan deyildi. Türk xalqlarında

gənclik adını almaq üçün mütləq qəhrəmanlıq göstərmək lazım gəlirdi, çox vaxt meydanda qızmış öküzlə təkbətək döyüş tələb olunurdu.

Qədim yunanlarda ilk atlet oyunları Kritdə yayılmışdı. Bu oyunlar “öküz oyunu” adlanırdı. Eramızdan əvvəl 1500-cü ildə Knoss şəhərində çəkilmiş məşhur bir rəsm əsəri şərti olaraq “Akrobat və öküz” adlandırılmışdır. Mütəxəssislər bu tabloun sənətkarlıq baxımından Qoyya və ya Pikasso sənətindən aşağı səviyyəli olmadığını söyləyirlər. Burada hücumu keçən öküz və onun üstündən tullanan akrobat təsvir olunur. Öküzlə döyüş, özü də yumruqla təkbətək öküzün qarşısına meydana çıxma yunanlarda ən maraqlı və sevimli idman növlərindən hesab olunurdu.

Qədim türk qəbilələrində uşaqlıqda birinci, yetkinləşdikdə ikinci, müəyyən vəzifə sahibi olduqda üçüncü adla tanınırdılar. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında uşaqlıq adını üstündən götürmək, yeni ad almaq üçün gənclərin igidlik göstərməsi adətləri haqqında çoxlu məlumat vardır. Məsələn, Dirsə xanın oğlu böyük bir meydanda xüsusi olaraq bəslənib qızmış buğa ilə vuruşur və onu öldürür. Yalnız bundan sonra Dədə Qorqud ona ad verir və atasına deyir: “Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlun adı Buğac (xan) olsun”.

Belə hallarda öldürülmüş heyvanın (öküz, buğa və s.) əti bişirilər, təntənəli qonaqlıq verilərdi. Bu qonaqlıq əvvəlki adın unudulması, şəxsin yeni ad alması şərəfinə təşkil olunardı.

Zaman keçdikcə bu adət də dəyişilməyə başladı. Hər kəs ki, öz adını dəyişdirmək istədi, öküz kəsməli, qonaqlıq verməli olurdu. Nəhayət, bəzi ləqəbləri öz üzərindən götürmək istəyənlər də dost-tanışa, camaata qonaqlıq verməyə borclu idilər. Bununla əlaqədar, xalq arasında, məzəli əhvalatlar, rəvayətlər də nəql olunur. Belə ki, öküz kəsilib qonaqlıq veriləndən sonra da həmin şəxsin əvvəlki adı (ləqəbi) çox vaxt unudulmur, onu yenə həmin adla çağırırdılar. Buradan da “Öküz öldürməklə adı üstündən götürmək olmaz” atalar sözü meydana çıxmışdır.

B.Bayramovun “Mən ki gözəl deyildim” povestində Qəndəbın düşüncələri belə təsvir edilir: “Öz-özümü danlayırdım: Kənd yerində yaxşı deyiblər ki, *öküzü öldürməklə adı üstündən götürmək olmaz*. Cırtanam, həmişə də cırtan olaraq qalacağam”.

ÖLMƏK İSTƏYİRSƏN, GET MAZANDARANA

Xəzər dənizinin cənub sahillərində yerləşmiş Mazandaran ölkəsi keçilməz meşələr və dağlar ilə əhatə edilmişdir. Havası rütubətli və yağmurludur. Torpağı münbit, meyvəsi boldur. Orta əsrlərdə Təbəristan (qədim yunan mənbələrində Tapir və ya Tapur kimi qeyd olunurdu) adlanan bu yer xüsusən yadellilər üçün alınması çətin olan bir istehkam idi. (Qədim tarix kitablarında Təbəristan gah Mazandarananın şərqinə, gah cənub-şərqinə, gah da bütün Mazandarana deyilirdi).

Mazandaran ərəblərin islam dinini yaymaq üçün apardıqları müharibələrdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Hökumət mərkəzindən uzaqlığı, xalqın istiqlaliyyət və azadlıqsevər olması başqa yerlərə nisbətən bu əlçatmaz yerləri islam hərəkatına əks çıxanlar üçün bir istinadgaha çevirmişdi. Şərqdən möhkəm sədlər və istehkamlarla əhatə olunmuş Mazandaran ancaq yüz illik mübarizədən sonra ərəblərə tabe edilmişdi. Uzun müddət Azərbaycandakı məşhur Babək hərəkatına qoşularaq Abbasilər sülaləsinə qarşı açıq çıxış etmişdir. Odur ki, Azərbaycanda olduğu kimi, Mazandaranda da islam dini ən qüvvətli əks-hərəkata məruz qalmışdır. Mazandaran üstə gedən qoşunlar həmişə məğlub olardı.

Çox qorxulu yer kimi təsvir edilən Mazandaran qədimdən bəri gah “divlər ölkəsi”, gah “ağ divin məkanı” və s.adlandırılmışdır. Tarixi əfsanələrə görə (“Şahnamə”də təsvir edildiyi kimi) Keykavus mövqeyinin bərkliyi, əhalisinin mətanət və cəsərtliliyi ilə məşhur olan Mazandarana qoşun çəkmiş, lakin orda

əsir düşmüş və yalnız Rüstəm Zal tərəfindən əsirlikdən xilas edilmişdir. “Avesta”da “mazan divləri”ndən bəhs olunur ki, bunun da Mazandaran olduğu ehtimal edilir.

M.F.Axundov (1812 – 1878) “Aldanmış kəvakib” əsərində (1857) yazmışdır:

“Dördüncü otağın divarlarında “Şahnamə”də yazılan İrannın qədim pəhləvanlarının və Mazandaran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birilərilə cəng edirdilər”.

R.Əlizadənin “Əncir qurusu” hekayəsində belə bir dialoq vardır: “–Mərdəkana sanatoriyaya gedirəm – Səfalı yerdir. İllah, dəniz qırağı! Pəh-pəh, çimirsən dənizdə, yeyirsən balıq kababını, içirsən “Sadıllı”ni, “Mərəsəli”ni, gəlib uzanırsan bağda qaraağacın kölgəsində, qurursan maqnitofonu, Zeynəb vamlə oxuyur səninçün!..Aləmdir! Ölmək istəyirsən, get Mazandarana”.

ÖLÜB ÖLÜMDƏN QURTARMAQ

İfadə məcazi mənada çox ağır xəstəlik, ağrı keçirmək, iztirab çəkmək, bərk həyəcanlanmaq mənasında və bəzən də “ölüb ölümdən qurtar” şəklində işlədilir.

Qədim hind abidəsi məşhur “Kəlilə və Dimnə”də təsvir edilən belə bir əfsanə ilə bağlıdır: səfərə çıxan tacirdən ailə üzvlərinin hərəsi bir şey alıb gətirməsini xahiş edir. Qəfəsdə saxlanılan tutuquşu heç nə istəmir. Yalnız öz tutu yoldaşlarına salam göndərir. Tacir meşədəki tutulara rast gəlib, evdəki quşdan onlara salam yetirir. Bu zaman quşlardan biri nəgahən yerə yıxılıb çırpınmağa başlayır və nəhayət ölür. Bunları görən tacir evə qayıtdıqdan sonra bu əhvalatı evdəki tutuya nəql edir. Əhvalatı eşidən kimi evdəki quş da qəfəsdə bir az çırpınıb, qəflətən gözlərini yumur və hərəkətsiz qalır. Tacir onu ölmüş bilib, qəfəsdən çölə atdıqda quş havaya qalxıb yoldaşlarının yanına uçmağa başlayır. Tacir başa düşür ki, meşədəki tutu özünü ölümlüyə vurmaqla

(“ölüb”), xilas olmaq (“ölümdən qurtarmaq”) yolunu göstərmiş.

Bu misaldan Nizami, Xaqani, Rumi, Sədi, Cami və s. kimi böyük sənətkarlar istifadə etmişlər.

Ə.Xaqaninin “Öz vəziyyətimdən şikayət” şeirində həmin hadisəyə işarə ilə deyilir:

Mən *ölüb* qurtaran tuti kimi, ah,
Nəhayət *ölümə gətirdim pənah*.

N.Gəncəvi yazmışdır:

İbrətlə göz yuman o tutiyə bax
Ki, “öldü”, qəfəsdən qurtardı ancaq.

Bu əhvalat Mollayi Ruminin “Məsnəvi”sində xüsusilə təsirli təsvir olunmuşdur.

N.B.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” komediyasında Fatma xanım deyir: “Bu gecə sabaha kimi mən titrətmişəm, *ölüb-ölüb ölümlərdən qayıtmışam* və indi başımı tər-pədə bilmirəm”.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında deyilir ki, Bakıda yaşayan oğlu Tahirin xəstələnməsi xəbərini kənddə nisbətən gec eşidən “Gülsənəm iki əlini zərblə başına çırpdı. – *Vay, kül mənim başıma, uşaq **ölüb ölümdən qayıdıb**, amma mən başı batmışın heç nədən xəbəri yoxdur*”.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında falçı qarı Cavad xana deyir: “...*Cavan oğlan, sən bu Qaradağ mahalında düşmənin çoxdur. Bir dəfə **ölüb ölümdən qayıtmısan**...İrənin qızları sən dərdindən dəli-divanə olublar...*”

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında deyilir: “*Basqınçılar xeyli gəzdilər. Hətta bir-iki dəfə lap Salatının yanından keçdilər. Qız bir an içində bir neçə dəfə **ölüb ölümdən qayıtdı***”.

PAMBIQ BƏYİ

İstehza ilə: yalançı bəy, əsilsiz bəy (əslində yoxsul olub, özünü nə olursa-osun imtiyazlı siniflərə daxil etməyə çalışan adamlar haqqında işlədilir). Eyni mənada “quru bəy” ifadəsi vardır.

Tarixdən məlum olduğu üzrə, 1864-cü ildə ABŞ-da vətəndaş müharibəsi başlayır. Bununla əlaqədar Amerikadan Rusiyaya pambıq ixracatı azalır. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Rus impriyası Azərbaycana pambıq istehsalını artırmağa məcbur olur. Rus çarlığının bir sıra iqtisadi güzəştləri sayəsində Azərbaycanın pambıq istehsalı ilə məşğul olan bir sıra kəndliləri (əsasən qolçomaqlar və mülkədarlar) varlanmağa başlayır və bəylik rütbəsi alırdılar. Hələ 1846-cı ilin dekabrında I Nikolayın reskripti (yazılı fərmanı) elan olunmuşdu. Bu fərmana görə Azərbaycanın əsilzadələri (bəy, xan, ağa nəsiləri) rus dvoryanları ilə eyni hüquqa malik hesab edilirdi. Bu qərara əsasən birinci və ikinci Rus –Rran müharibələri dövründə bəylərin, xanların əllərindən alınmış imtiyazları bərpa olunmağa başlayır. Bu qərardan istifadə edən bəzi yerli varlılar komissiyalara pul basmaqla özlərinə bəylik rütbəsi alırdılar. O dövrdə pambıq işi ilə məşğul olanların gəliri çox olduğundan, bəylik rütbəsini əsasən onlar ala bilirdilər. İfadənin istehzalı mənası da buradan yaranmışdır.

Hər kəs adını bəylik dəftərinə saldırmağa çalışırdı və dilimizdə işlənən “bəy dəftəri”, “ara qarışır, dəftər itir” kimi kimi ifadələr də bununla əlaqədardır.

1866-cı ildə Tiflis, Bakı, Yerevan və Şuşada bəy komissiyaları təsis olunur. Bunlar “ali müsəlman silki” nümayəndələrini müəyyən etməli idilər. Bu zaman bəy-xan silkinin nümayəndələri içərisində bir canlanma yaranırdı. Özündənbəylər, yalançı bəylər çoxalmağa başlamışdı. Bunlar o şəxslər idi ki, müxtəlif qanunsuz yollarla – rüşvət və tanışlıqla “ali silkə” düşməyə çalışır və buna nail olurdular.

C.Əlibəyovun "Həyatın özü" romanında deyilir: "Qarabağın *pambıq bəylərindən* biri qəssabdan ət almış. Hər dəfə də üstünə qan sıçramasın deyə kənarında durub əmr edirmiş: "Əyə, miyantəyindən ver. Sığa qabırğasının doğra...". Dövrən dəyişib: "Bəyin varı əlindən çıxıb. Qəssab görüb ki, kəfrəm yorğana bürünmüş bir kişi əsə-əsə dükanın qabağında sinəsini piştaxtaya söykəyib. Qəssab soruşub: "Nurulla bəy deyilsən? Niyə titrəyirsən?" Bəy də özünü sındırmayıb : " Ti...trə...yir...əm... də... ca...nı...nı.. da alıram".

B.Bayramovun "Cıdır düzü" romanında deyilir: "Faytonlarda silindrli, buxara papaqlı, sürtüklü, vəznə-çuxalı, saatının pensnesinin qızıl zənciri yaxasına taxılmış baxışı da, oturuşu da tox-ədali ticarət, mağaza sahibləri, *pambıq bəyləri* gəzirdilər".

PƏNCŞƏNBƏNİN NÖQTƏLƏRİNİ QOYURDUM

Böyük mütəfəkkir, ateist-materialist filosof M.F.Axundov (1812 – 1878) hələ öz sağlığında çox məşhur olmuş və onun haqqında bir sıra lətifələr yaranmışdı. Bu lətifələrin biri də belədir: "Mirzə Fətəli divanxanadan evinə müəyyən vaxtda qayıtmaz imiş. Gah çox tez gəlirmiş və gah da axşama qədər heç gəlməzmiş. Bir gün arvadı bundan qəti söz alır ki, bundan sonra öz vaxtında gəlib nahar etsin. Bir neçə müddət Mirzə Fətəli hər gün saat dördə gəlir. Bir gün yenə öz vaxtında gəlib çıxmır. Evə daxil olan kimi arvadın məzəmmətinin qabağını almaq üçün deyir ki: "Bu dəfə məni bağışla, çünki pəncşənbənin nöqtələrini qoyurdum, ona görə yubandım" ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1928, № 3, səh. 18).

Yuxarıdakı fikir, ehtimal ki, Axundovun aşağıdakı qeydləri əsasında meydana gəlmişdir.

"Bir zaman mən dostlarımdan birinə məktub yazmışdım. Məktubun sonunda ayın və günün tarixini qeyd etmək istədim.

Təsadüfən o gün (pəncşənbə) günü idi. Lakin kağızda yer qalmamışdı, mən (pəncşənbə) sözünü birtəhər yerləşdirdim. Amma nöqtələr üçün yer qalmadı, nöqtələri yerləşdirmək işində aciz qaldım, ürəyim elə sıxıldı ki, qələmi tulladım, məktubu “pəncşənbə” sözünə nöqtələri qoymadan göndərdim və kufi xəttini hazırkı zalım xətlə əvəz edən ibn-Möqləyə min lənət oxudum. Çünki nöqtələri icad eləyən və bizi bu bəlaya salan o olmuşdur. Bütün nöqsanlarına baxmayaraq kufi xəttin, heç olmasa nöqtələri yox idi” (“Həqiqət” qəzetinin redaktoru cənablarına. Tiflis, 1290-cı il hicri).

“Yeni yol” qəzetində (18.XI. 1923) Mozalan imzası ilə getmiş “Dəgiləm” məqaləsində deyilirdi: “Demək, mən bu təzə hürufatın tərəfdarı heç vəchiylə ola bilmərəm.

Amma dünən az qalmışdı ki, bu istəkli yazımdan, köhnə hürufatdan inciyəm və onu götürüb tullayam cəhənnəmin dib bucağına: dünən bir kağız yazırdım, özüm də bərk yorulmuşdum, yaza-yaza pəncşənbə پنجشنبه sözünə rast gəldim və bu sözü yazandan sonra başladım nöqtələrini qoymağa, birini qoydum, ikisini qoydum, üçünü qoydum, dördünü qoydum, hələ harasıdı, hələ gör neçəsi qalır: پنجشنبه

Ayşığı tulla getsin cəhənnəmə-gora!...”

SAÇI UZUN SURAY XANIM, BOYNU UZUN BURAY XANIM

Bu obrazlı ifadə məşhur uşaq nağılından yayılmışdır. Həmin nağılda deyilir ki, siçana ərə getmiş dozanqurdu bir dəfə su çuxuruna düşüb boğulmağa başlayır. Bu zaman yoldan atlılar keçirmiş. Boğulmaqda olan dozanqurdu şeirlə onlara deyir ki, xan evinə gedib Siçan bəyə onun vəziyyətini xəbər versinlər. Atlılara müraciətlə dediyi bu şeirdə o, özünü saçı uzun, boynu uzun sözləri ilə səciyyələndirir.

Firidunbəy Köşərlinin “Balalara hədiyyə” kitabçasında “Pıspısa xanım və Siçan bəy (“Dozanqurdu Düz xatun və Siçan Solub bəy”)” adlı nağılda “Dəvə izi dərin gölə düşüb boğulmaqda olan Dozanqurdu atlılara deyir:

Gedin deyın siçan bəyə,
Börkü dəlik Solub bəyə.
Saçı uzun saray xanım,
Donu uzun daray xanım...

Burada saç – saray xanım, don – daray xanımla (alliterasiya prinsipinə əsasən) əlaqələndirilmişdir.

A.Şaiqin həmin mövzuda yazdığı “Tıq-tıq xanım” mənzum nağılında dozanqurdu deyir:

Tarap-turup atlılar,
Atları qanadlılar!
Xan evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz,
Saçı uzun Suray xanım,
Boynu uzun Buray xanım
Düşübdü su çuxuruna,
Tez özünü yetir ona!

Burada saç – Suray xanım, boyun – Buray xanımla (yənə də alliterasiya prinsipinə əsasən) əlaqələndirilmişdir. Məlum olur ki, qədim türk dillərində suray//saray sözü uzanmaq, uzun mənasında işlənmişdir. Buray isə qoçaq, cəsur, igid, sərt mənası bildirmişdir. Diqqət edilərsə, bu sözlərin “Dədə Qorquq” dastanlarında işlənən Burla xatun və Selcan xatunla əlaqəsi nəzərə çarpır. Qədim şamanizm inamına görə Buray allahlardan birinin adı olmuşdur. Buray-toron şamanlara təlim verən, yeraltı dünyada yaşayan əfsanəvi məxluqlardan birinin adı olmuşdur.

“Dədə Qorqud” dastanlarında “Boyu uzun Burla xatun”, “Sarı donlu Selcan xatun” ifadələri dəfələrlə işlədilmişdir. Ma-

raqlıdır ki, müasir bədii dilimizdə də Burla xatun və Selcan xatun adları yanaşı, müvazi işlədir.

Xəlil Rzanın “Sultan-Heydər yaylağında” şeirində deyilir:

Alqış doğmalığın saçdığı ətrə,
Qəlbimdə odu var min xatiratın.
Uzaq bir çadırdan qaymaq gətirən
Ya Burla xatındı, ya Selcan xatın.

SAQQALIM YOXDUR, SÖZÜM ÖTMÜR

İfadə kinayə ilə “Mənim sözüm keçmir, mənə qulaq asırlar” mənasında işlənir.

Görkəmli tədqiqatçı-filoloq Yusif Vəzir Cəmənzhəminli bu ifadə haqqında maraqlı məlumat vermişdir. Saqqalın Şərqdə müəyyən bir rolu olduğu məlumdur. “Saqqalım yoxdur, sözüm ötmür”, “Saqqala salam vermirsən”, – deyirlər. Deməli, saqqal hörmət və böyüklüyün rəmzidir. Odur ki, Şərqdə ruhanilər, mötəbər zatlar saqqal daşıyırlar və saqqalın səliqəli olmasına ayrıca əhəmiyyət verirlər. Xalq nümayəndələrinə “ağsaqqal” deyirlər. Bundan başqa, saqqal ətrafında bir çox adətlər də var. Məsələn, qədim Əfqanıstanda ricası olan bir şəxs diləyini söyləməzdən padşahın saqqalından yapışarmış. Burada saqqal bir “ədalət qapısı” kimi tələqqi olunarmış. Bizim “saqqal altından keçmə”də, şübhəsiz ki, tarixi bir adət ilə mərbut imiş. Bu gün o adət qeyd olubsa da, ünvanı durur və müəyyən mənada işlənir”.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında deyilir: “– Gördün, kişi? *Saqqalım yox idi, sözüm ötmüdü*, – deyə Xatın səsinə başına atıb kənardə dayanaraq papiros çəkən ərinin üstünə çımxırdı: – Mən deyən oldu, olmadı?”

Y.V.Cəmənzhəminlinin göstərdiyi “saqqal altından keçmək” adətinin izləri dilimizdə yaşayır və bu ifadə məcaziləşərək müəyyən vasitə ilə ələ almaq, hüsn-rəğbətini qazanmaq mənası

kəsb etmişdir. Bu ifadə ilə əlaqədar habelə “bığ altından keçmək”, “bığ yağı vermək”, “saqqal tərətmək”, “əlini saqqalına uzatmaq”, “saqqaldan (ətəyindən) tutmaq”, “saqqala salam vermək/verməmək”, “əli ətəyində olmaq” və s. kimi çoxlu tərkiblər formalaşmışdır.

C.Əlibəyovun “Sınaq” romanında Rəşidin düşüncələri belə verilir: “İnsan deyil? O da yemək istəyəcək də. Təzə sədrin də bir *saqqalının altından keçmək* pis olmaz”.

Ə.Vəliyevin “Dörd nəfər” hekayəsində Kəsəki deyir: “Yerini möhkəmləndirmək istəyirsənsə, gərək yuxarıdakıların *saqqalının altından keçib* bığ yağı, yəni cib xərcliyi verəsən”.

Şəxsin saqqalından, çox-çox sonralar isə ətəyindən tutmaqla (“Əl mənim, ətək sənin”) istəyini, xahişini bildirmə, ifadə etmə adəti bir sıra xalqlar içərisində geniş yayılmış və uzun müddət davam etmişdir. Homerin “Odisseyə”sindən məlum olur ki, “saqqal tərətmək” adəti qədim yunanlarda da mövcud olmuşdur. Qədim Yunanıstanda müxatibin çənəsinə – saqqalına toxunmaqla müəyyən xahişi, arzunu ifadə etmə adəti var idi.

Q.Xəliovun “Ömrün baharı” romanında deyilir: “Bu Rusşəddinin *əli* yuxarılarda *kimin ətəyindədir?*”

Dilimizdə bir sıra tərkiblər həmin ifadə ilə bağlıdır. M.Füzuli yazmışdır:

Çəkmə damən vəhm edib üstadələrdən, rəhm qıl,
Göylərə açılmasın *əllər* ki, *damanındadır*.

SƏHƏRİN GÖZÜ

Bu ifadənin birinci tərəfi “səhərin” əvəzinə “sabahın”, “sübhün”, “gecənin”, “günün” sözləri də işlədilir.

Bir sıra qədim xalqlarda insanların bədən üzvlərinin adı həm də xarici aləm, təbiət hadisələrinin adı kimi işlənirdi. Məsələn, bəzi dillərdə “baş” və “göy” məfhumları eyni söz ilə ifadə edilirdi ki, bunun izləri müxtəlif əfsanələrdə qalmaqdadır. Qə-

dim yunanlar belə güman edirdilər ki, göyü (səmanı) Atlant öz başında saxlayır.

Bir sıra qədim dillərdə “günəş”, “ay” və “göz” məfhumları eyni söz ilə ifadə edilirdi. Günəş əslində gündüzün gözü hesab edilirdi. Qədim misirlilərin zənnincə, ay ilə gün allah Amon-Ranın sağ və sol gözləridir. Çinlilərdə göz və günəş anlayışları bir ümumi heroqlif ilə əks etdirilir, günəş və ay göyün gözləri hesab olunurdu.

Qədim yunan və hind mifologiyasında da günəş göz ilə qarşılaşdırılırdı. Bu qarşılaşdırma müqayisə işində gün ilə gözün xarici bənzərliyi (hər ikisi işıq verir, dairəvidir, görür) əsasında mənə intiqalı əsas alınır. Bir sıra xalqlarda (malaylar) günəş göz ilə eynilədirilir, gün gözə bərabər tutulur. Sonralar bu eynilik öz yerini müqayisəyə verir, gün ilə göz eyni hesab olunmur, bəlkə müqayisə edilir, indi “gün-göz”dən, “günün gözü”ndən danışılır. Gecənin gözü, səhənin gözü ifadələri isə analogiya üzrə meydana gəlmişdir.

Akademik S.İ.Vavilov “Göz və günəş” əsərində yazır: “Günəşi öyrənmədən gözü anlamaq olmaz. Əksinə, günəşin xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla ümumi şəkildə nəzəri olaraq gözün xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar... Buna görədir ki, şairin sözləri ilə desək, göz günəşlidir”.

“...Göz ilə Günəşin müqayisə edilməsi insan nəsli tarixi qədər qədimdir. Bu müqayisənin mənbəyi elm deyildir”.

Qədim hindlilərin əqidəsinə görə, günəş Mitranın gözüdür. Başqa əfsanəyə görə, o Puruşanın gözündən çıxmışdır.

“Avesta”da günəş xeyir allahı Hörmüzdün gözüdür. Bu inamın qalığı dilimizdəki “göz”, “göy”, “gün” sözlərinin linqvistik təhlilində də özünü göstərir. Bu sözlərin kökü gö//gü – eyni olmuşdur. Səhərin gözü günəşin rəmzi olan Hörmüzdün gözü, günəşin gözü deməkdir.

S.Vurğun *“Açılmış səhərin ala gözləri”* deyir.

T.Elçin “Gözlər” şeirində yazır:

*Səhərin də gözü var;
Günəşlə bir açılar.*

S.Rəhimov “Qoşqar qızı” romanında yazır: “*Səhərin gözü açılcaq, ötən gecə Çinar şəhərin istifadəyə verilən mədəniyyət sarayının yaxınlığında baş verən qanlı hadisə bu evdən o evə, bu küçədən o küçəyə, bu meydandan o meydana çox tez zamanda yayıldı*”.

M.İbrahimov “Yeni işıqlar” məqaləsində yazır: “*Səhərin gözü yeni çırtlayanda biz təyyarənin balaca pəncərəsindən bu səhralara, bu qərribə şəhərə baxırdıq*”.

Teymur Elçinin “Qoca tramvayçı” hekayəsində arvad ərinə deyir: “ – Ay kişi, səninləyəm, axı. *Sübhün gözü* açılmamışdan hara belə?”.

SİÇAN DA DƏMİR ÇEYNƏRMİŞ

Bir şəxsin bu və ya digər qabiliyyətinə şübhə ilə yanaşdıqda həmin ifadə rişxənd, ələ salma məqamında kinayəli tərzdə işlədilir. İfadə xalq arasında çox işləkdir.

Şərqdə çox məşhur olan və əsli qədim hind rəvayətlərindən ibarət olan “Tutinamə”dən yayılmış bu ifadənin yaranması aşağıdakı əhvalat ilə bağlıdır: Başqa vilayətlərə səyahət etmək istəyən bir tacirin çoxlu dəmiri var idi. O bu dəmirləri tacirlərin rəisinə saxlamaq üçün verir və səyahətə çıxır. Lakin qayıdıb gələndən sonra dəmirini istədikdə tacirbaçı cavab verir ki, sən dəmirlərini siçanlar yemişlər.

Tacir bir söz demir. Bir müddətdən sonra isə tacirbaşının oğlunu oğurlayıb mağarada gizlədir. Atasına isə deyir ki, sən oğlunu qartal (qırğı) apardı. Atası inanmır ki, qartal (qırğı) uşağı apara bilsin. Onda tacir deyir: “Bir yerdə ki, siçan dəmiri çeynəyib yeyə, orada qartal (qırğı) nəinki uşağı, hətta fili də apara bilər”.

Şərqdə çox məşhur olan bu əhvalatın daha qədim variantı “Kəlilə və Dimnə”də özünü göstərir.

N.Gəncəvi bu hadisəyə işarə ilə yazırdı:

*Dəmir yeyə siçan, inanma əbəs
Qırğı uşaqları apara bilməz.*

SÜMÜYÜNÜ İT SÜMÜYÜNƏ CALAMAQ

Başqa sözlə: arzu olunmayan ailə ilə qohum olmaq, xoşa gəlməyən ailə üzvü ilə evlənmək.

İfadə çox qədim adətlərin izlərini özündə yaşadır. Atəşpərəstliklə əlaqədar ölənləri müqəddəs torpağa basdırıb torpağı insan əti ilə murdarlamaq olmazdı. Ölüni damxalara qoyurdular ki, orada quşlar ölünlərin ətinə yeyir, sümükləri isə bir yerə yığırdılar. Hər qəbilə və ya tayfanın özü üçün xüsusi damxası olardı ki, ölüləri o damxaya aparardılar. Digər tərəfdən qəbilənin üzvləri mütləq başqa qəbilə üzvləri ilə evlənməli və son nəticədə gələcəkdə sümüklərin bir-birinə qarışmasına (qəbiləyə gələn hər kəs öləndə sümükləri ümumi damxaya götürülürdü) bais olmalı idi. Beləliklə, qəbilə üzvü başqa qəbilədən evlənməklə iki qəbilənin sümüyünü bir-birinə calamış olurdu. Bununla belə, qədimdə hər qəbilə üzvü yalnız öz qəbilədəşlərini ən yaxşı əsl “adam” hesab edirdi.

Tarixdən məlumdur ki, V əsrdə qədim türk dilində danışan 500 ailə Ordodan gələrək Altay dağlarının cənub ətəklərində məkan salmışlar. Orada isə yerli xalq da türkdilli idi. Odur ki, gəlmələrlə yerlilərin dili tez bir vaxtda qaynayıb-qarışırdı. Lakin hələ uzun müddət onların arasında qəbilə ayrı-seçkiliyi davam etmişdi. Gəlmə 500 Aşin ailəsi özlərini kübar hesab edir, yerliləri qara camaat sayırdılar. Əsilzadələr ağ sümüklərini xalqın qara

sümüyünə qatmamaq üçün kübar qızların qara camaatdan olanlara ərə getməsini qadağan etmişdilər.

Ümumiyyətlə, qəbiləni birləşdirən, təmsil edən sümük qədimdə çox yüksək qiymətləndirilirdi. Müqayisə et: Südlə gələn sümüklə çıxar. Əti mənim, sümüyü sənin. Sümüyünə kimi yan(dır)maq. Sümük Süleyman olsa, süd də bahadır gərək.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında Gülnisə deyir: “Mən oğul doğmamışam ki, *sümüyümü hər itin-qurdun sümüyünə calayım*...Kafir qızı! Elə bil kişini ovsunlayıb, dilini-ağzını bağlayıb”.

C.Əlibəyovun “Sınaq” romanında Qonça arvad deyir: “Mənim o madarım da gedib ilişib onun qızına. *Sümüyümü it sümüyünə calamaq* istəyir. Ha dedim ki, a bala, Manaf kimilərdən uzaq ol, olmadı. Dedi varsa da Nailədi, yoxsa da”.

“Sümük” əvəzinə bəzən “qan” işlənir.

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında Kəblə Muxtar oğlu Əlibalaya deyir: “O avara dayına oxşadığın gün dağılaydı. *Caladım qanımı it qanına*”.

XI əsrdə oğuzlarda qəbilə və tayfa bölmələri bəy, oba, kök adlanırdı. M.Kaşqaridən məlum olur ki, bir zamanlar “boy” sözü “tayfa” mənasında işlənirdi. “oba” və “kök” sözləri isə qəbilə anlayışını bildirirdi. Oğuzlar bir-birini görəndə, ən əvvəl, hansı boya və kökə mənsub olduqlarını soruşardılar. “Oba” sözü monqolca “oboq”dan olub, “qan qohumlarının səciyyəvi birliyi, ittifaqı” idi. Oba daxilində evlənmək qadağan idi (ekzoqamiya). Qan intiqamı əsas yer tuturdu. Müxtəlif miqdarda obaların birləşməsi oymaq adlanırdı.

XI –XIII əsrlərdə qəbilə daxilində “uruq” qohumluq bölgüsü var idi. Uruqlar adətən bu və ya digər sümüyə daxil idi. Aşağı təbəqələr, sadə adamlar “qara sümük”, yuxarı təbəqələr isə “ağ sümük” nümayəndələri hesab olunurdular. Daha böyük tayfa birləşmələri, ittifaqları “el” hesab edilirdi. Elin tərkibində boylar, oymaqlar və uruqlar mövcud olurdu. “El” sözü xalq, dövlət mənasına gəlir. Elin başçısı “elxan”, “elbaşı” adlanırdı.

ŞAMAXI BATAN KİMİ BATMAQ

İşi düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq mənasında işlədilir.

Şamaxı və onun ətraf rayonları tarix boyu Azərbaycanın ən çox və fəal zəlzələlər baş verən mərkəzi olmuşdur. Çox-çox qədimlərdən bəri qüvvətli zəlzələnin nəticəsində burada tez-tez böyük dağıntılar baş vermişdir ki, bu da həmin ifadənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ən şiddətli zəlzələlər aşağıdakı illərdə olmuşdur:

1192-ci ildə qüvvətli zəlzələ Şamaxını dağıtmışdır.

XVII əsrin ortalarında Yan Strey adlı bir holland dənizçisi Azərbaycanı səyahət etmişdi. O, öz xatirələrində Şamaxıda çox tez-tez zəlzələlər baş verdiyindən söhbət açır və göstərir ki, Şamaxıda olduğu bir ildə zəlzələ baş verməyən gün görməmişdir, hər gün ən azı üç dəfə zəlzələ, yer tərpənməsi özünü göstərirmiş, xüsusilə 1667-ci ildə baş verən zəlzələ çox güclü və dəhşətli olmuşdur.

1667-ci ildə baş verən zəlzələ üç ay davam etmişdir. Hətta bir neçə dağ uçmuş, ölənlərin sayı 80.000 nəfərə çatmışdı.

1669-cu ildə güclü zəlzələdən şəhər tamamilə dağılmış, 8000 min nəfər adam tələf olmuşdu.

1670 və 1674-cü illərdə də güclü zəlzələlər baş vermişdir.

1828-ci ildə Şamaxı və ona yaxın yerlərdə dağıdıcı zəlzələ olmuş, otuza qədər kənd zərər çəkmişdir. Şəhərdə 233 ev uçmuşdu.

1829-cu, 1855-ci və 1856-cı illərdə də burada zəlzələlər qeydə alınmışdır.

1859-cu ildə güclü zəlzələ nəticəsində şəhər evlərinin çoxu dağılmış və ağır zərər çəkmişdi.

1869-cu ildə zəlzələ rayonun 29 kəndində hiss edilmiş, şəhərdə 227 ev uçmuşdu.

1872-ci ildə şəhər tamamilə dağılmış, cəmi 20-yə qədər ev salamat qalmışdı.

1895-ci ildə baş verən zəlzələ də qüvvətli olmuşdur.

1902-ci il fevralın 13-də dağıdıcı zəlzələnin qurbanı olan şəhərə çox böyük ziyan dəymişdi. O zamanlar 27 minə qədər əhalisi olan Şamaxı yerlə yeksan olmuş, şəhər ətrafındakı 30 kənddə də dağıntılar baş vermişdi.

Bütün bunlar həmin ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

TOYDAN SONRA NAĞARA

Başqa sözlə: yerində, vaxtında görülməyən iş, hərəkət, hadisə.

Müasir dilimizdə motivləşməyən, daxili forması aydın olmayan ifadələrdən biri də “Toydan sonra nağara” ifadəsidir. Əslində bu xalq ifadəsində “mağar” sözü işlənmişdir. Bir sıra dialektlərdə “mağar” toyun əsas hissəsi qurtarandan sonra başlanan və adətən səhərə kimi davam edən şənlik məclisinə deyilir. Yuxarıdakı ifadənin bütöv şəklini “bərpa” etsək, sözün mənası da aydınlaşar, bütövlükdə ifadənin motivləşdiyi də məlum olar: “Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayram ağa”. (*Mağar*//*maqar* sözü bir “qonaqlıq” mənasında bir sıra türk dillərində işlənmişdir.).

R.Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” əsərinin dilimizə tərcüməsində deyilir: “Hərdən kənara çəkilib yazdıqlarıma tamaşa edəndə görürəm ki, toydan sonra mağara gəlmiş adamın gününə düşmüşəm”.

Bununla belə, ifadə “toydan sonra nağara” şəklində daha geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, başqa dillərə də (məsələn, fars dilinə) bu şəkildə keçmişdir.

“Mağar” sözü müasir dilimizdə təkcə toyla əlaqədar olmayıb hər cür yığıncağı bildirir.

Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanında deyilir: “Dəfn mərasimindən sonra qurulmuş iri mağarda xeyrat verildi. Xan mağarın baş tərəfində əyləşmişdi: sakit idi, görünür yemək-

dən sonra yatıb dincəlmişdi. Mağarın ortasına tirmə salıb üstünə 32 cüz qoyulmuşdu”.

Ə.Vəliyevin “Samovar tüstülənir” povestində deyilir: “Səhərdən dilimə heç nə dəymədiyindən başım ağrıyırdı. Həyətdə *mağar düzəldib* ehsan verirdilər”.

Ə.Hacızadənin “Təyyarə kölgəsi” romanında belə bir dialoq vardır:

–Bu saat elə vaxt itirmədən ərizə yaz, sənə bir ay ezamiyyət verək, get Tiflisə.

–Bir ay çox olar, professor. Yubileyə az qalır. Onacan kitabı çap elətdirmək lazımdır. Yoxsa *toydan sonra nağara* məsələsi kimi...ləzzəti olmaz”.

ULDUZU PARLAMAQ

Habelə “ulduzu üzünə gülmək”, “ulduzu xoşbəxt olmaq” və s. ifadələr obrazlı şəkildə səadətə çatmaq, xoşbəxt olmaq mənasında işlənir.

Qədimdə, xüsusilə orta əsrlərdə geniş şöhrət tapmış astrologiya (yalançı nücum elmi) “elmi” öz ehkamlarını yeddi səyyarə və on iki bürc əsasında qurmuşdu. Qəmərə (“qəmər” ərəbcə “ay” deməkdir) olan uzaqlıq dərəcəsinə görə səyyarələr belə sıralanırdı: Zühəl, Müştəri, Mərrix, Şəms, Zöhrə, Utarid, Qəmər. Göydə günəş dairəsinin bölünmüş olduğu on iki qismin hər biri “bürc” hesab edilirdi. Bürcələr bunlardır: Həməl (Quzu) bürcü, Sur (Öküz) bürcü, Cövza (Əkizlər) bürcü, Sərətan (Xərçəng) bürcü, Əzra (Sünbülə) bürcü, Əsəd (Aslan) bürcü, Mizan (Tərəzi) bürcü, Əqrəb bürcü, Kaman bürcü, Böyük ayı bürcü, Kiçik ayı bürcü, Əjdaha bürcü.

Günəş və aydan başqa bütün qalan göy cisimləri, xalq danışq dilində fərqləndirilməyib, ümumi “ulduz” sözü ilə ifadə edilir.

Astrologiya elminə görə insan və heyvanlar, bitki və minerallar bu ulduzlarla əlaqədar olub, onların təsiri altındadır, hər birinin rəngi və xüsusiyyətləri başqalarından fərqlənən ulduzlar yer üzərindəki bütün varlıqların hissiyyətinə, təbiətinə, sağlamlığına, davranışına təsir göstərir, hər bir şəxs də müəyyən bir ulduzun təsiri ilə doğulur, yaşayır və bu təsirlə əlaqədar xoşbəxt və ya bədbəxt olur, yaxşı və ya pis adam olur və s. Dildə və ədəbiyyatda həmin inamın izləri çox yayılmışdır.

İndinin özündə də kapitalist ölkələrində astroloqlar ulduz falları hazırlayır, bu elmə aid jurnallar, bülletenlər buraxırlar.

S.Vurğunun "Aygün" poemasında deyilir:

Karvan-karvan göydən ulduzlar köçür.

Öz bəxtinə hər kəs bir ölkə seçir.

L.İ.Brejnevın "Xam torpaq" əsərində deyilir: "Qardaş respublikalar kəhkəşanında *Qazaxistanın ulduzu* indi daha parlaq işıq saçır".

YETMİŞ ÜÇÜNCÜ MİLLƏT

Xalq arasında bəzən sürücü-şoferlər belə adlandırılır. Guya bu dünyada cəmi 72 millət vardır ki, bunlardan sonra gələni (73-cüsü) məhz şoferlərdir.

Hər kəs bilir ki, bu fikir səhvdir. Əvvələn, şoferlər millət hesab oluna bilməzlər, bunlar peşə, sənət sahibləridirlər. İkincisi, dünyada millətlər çoxdur və bunların miqdarını 72 göstərmək səhvdir. Bunlara baxmayaraq həmin ifadə ədəbi-bədii (yazılı) dilimizdə sabitləşmişdir.

İfadənin tarixi çox dolaşıqdır. Hədəsdə göstərilirdi ki, Məhəmmədin ölümündən sonra onun icması 72 (və ya 70) məsləkə parçalanacaqdır və onlardan yalnız biri əsil haqq yolu olacaqdır. Odur ki, müsəlman tarixçiləri islamın meydana gəlməsindən sonra yaranacaq təriqətlərin miqdarının mütləq 72 olacağını iddia edirdilər. Həm də bu təriqətlərdən yalnız birisi haqq yolunu

tutmuş olacaqdır. Bu fikir N.Gəncəvidən aldığımız aşağıdakı beytdə belə ifadə olunmuşdur:

Yetmiş iki iz var yolunda müşkül,
Yetmiş biri tikan, ancaq biri gül.

İ.Nəsimi yazmışdır:

Hüsnün vərəqi lisanə gəldi,
Yetmiş iki tərcümanə gəldi.

Bəzi alimlərin fikrincə bu yetmiş iki rəqəmi dünyadakı dinlərin, başqalarının fikrincə isə irqlərin miqdarını əks etdirir.

XII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Eyn əl Quzam farsca "Təşhidam" əsərində yazmışdır:

"Ey dost, əgər sən İsayə nəsarilərin gözü ilə baxırsansa, deməli, sən məsihisən. Əgər Musaya yəhudilərin gözü ilə baxırsansa, deməli, yəhudi dininin yolçususan. Hətta bütlərə məcusilərin gözü ilə baxsan, o zaman büt-pərəst olacaqsan. Yetmiş iki məzhəbin hamısı allaha gətirib çıxaran yolun müxtəlif mənzilləridir".

Lakin bu müxtəlif məzhəb və təriqətlərin miqdarı müxtəlif mənbələrdə eyni miqdarda qeyd olunmur. Bəzi müsəlman kitablarında təriqətlərin miqdarı şiə və sünni olmaqla "70-dən ziyadə" hesab edilir. Sirri Paşa "Aran miləl" əsərində 73 məzhəb qeyd edir.

Qədim hədislərin birində deyilirdi ki, yəhudiliyin 71, xristianlığın 72, müsəlmançılığın 73 məziyyəti vardır. Tədriclə müsəlman ilahiyyətçiləri bu məziyyətlərin hər birini bir məzhəb, təriqət kimi qələmə verməyə başlamışdılar. Guya bunlardan yalnız bir məzhəb həqiqət yolunu tutduğundan həmin məzhəbə iman gətirənlər cənnətə gedəcəkdir ki, bunlar da sünnilərdən ibarət olacaqdır. Sonralar bu sərt, amansız mülahizə bir qədər yumşaldılaraq belə şəkllə salınmışdır ki, həmin 73 təriqətdən yalnız birisi – zındıqlar cəhənnəmə gedəcəklər.

Hər halda bu rəqəm Asiya ilə əlaqədardır. Yeddidən düzəlmiş 70 və 73 rəqəmləri Asiyada həmişə müqəddəs hesab edilmişdir. Bu isə yalnız astronomik cəhətdən əsaslandırılıla bilər:

ay ilinin beşdən biri 70 gün, günəş ilinin beşdən biri isə 73 gün təşkil edir. Ehtimal ki, qədim yəhudilərə keçən bu konsepsiya sonralar xristian və müsəlmanlar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim rəvayətlərdə deyildiyinə görə ən çox təriqəti olan din ən yaxşı din hesab edilirdi. Təsadüfi deyil ki, hər sonrakı dində təriqətlərin sayı əvvəlkindən artıq olur.

“Yetmiş iki” rəqəmi bəzən də çox, ən yüksək, son rəqəm mənasında (aşırıq havalarının miqdarı adətən 72 hesab olunur) işlənir. S.Ə.Şirvani “Şamaxı babiləri haqqında” həcvinə yazmışdır:

Qosdunun yetmiş iki babası olsun...
Çün bəyənəmzlər olar sahəti Gürcüstani.

Maraqlıdır ki, Qafqazdan danışarkən X əsrin məşhur ərəb tarixçisi Əl-Məsudi yazırdı: “Qablı – böyük sahəli, əzəmətli dağdır: bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. Bu dağda 72 millət yaşayır. Hər millətin öz padşahı və bir-birindən fərqlənən dili vardır”.

Yol, məslək, əqidə mənasında işlənən “millət” sözünün 72 rəqəminə yanaşdırılması dilimizdə geniş hal almışdır ki, sözün qədim mənası da budur.

Ələsgər, xof etmə xuda kərimdi,
Yetmiş iki yolun hansı qədimdir? (Aşırıq Ələsgər).

Xalq danışığı dilinin təsiri ilə “millət” sözü müasir mənasında da həmin rəqəmə yanaşdırılır və bu zaman “dil” anlayışında sinonim mənasında işlədilir.

“Millət” sözü sonralar yeni-yeni mənalar kəsb etməyə başlamışdır ki, bunlardan biri də peşə, sənət mənasıdır. Məsələn, C.Məmmədquluzadə “Oğru inək” hekayəsində yazırdı: “...Biz bir yazıçı millətlik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdan da əfzəl dünyanı yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır”.

Göründüyü kimi, əslində dini (yol, əqidə) ilə bağlı olan 72 rəqəmi sonralar peşə ilə bağlı sözlərə də qoşulmuşdur. Hətta ictimai mənalı məfhumlar da bu 72 rəqəmi ilə birləşmişdir.

Şoferlə əlaqələndirilən yetmiş üçüncü millət ifadəsi həmin rəqəmin peşə, sənət bildirən sözlərə yanaşma xüsusiyyəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir (Sənətin miqdarı 72 deyil, 72 rəqəmi dini mənadan alınıb səhvən bura qoşulmuşdur).

İsi Məlikzadənin "Kövrək qanadlar" əsərində deyilir: "Şoferlər haqqında pis sözləri çox eşitmişdim. Onlar *yetmiş ikinci millətdirlər*. Onlardan nə qəbahət desən gözləmək olar" (burada "yetmiş üçüncü" əvəzinə "yetmiş ikinci" getmişdir).

C.Əlibəyovun "Mənim analı dünyam" romanında belə bir dilaoq vardır:

– Hə, de görüm, şoferlikdən bir şey öyrənmişən?...

– Öyrənmişəm ki, bizə *yetmiş üçüncü millət* deyirlər".

Kitabın içindəkilər

Bir neçə söz.....	158
Ac qarına bir nəfər, nəğmə oxurmu məgər?	160
Acığı tutmaq	160
Ad qazanmaq	161
Adəmdən Xatəmə	162
Adı it dəftərində yoxdur.....	162
Ağalar-qullar dünyası	164
Ağ div	165
Ağrı qaradan seçmək.....	167
Ağzı isti yerdə olmaq	168
Ağzına çullu dovşan sığmır	170
Allah birini cəzalandırmaq istəyəndə əvvəlcə onun ağlını alır.....	171
Alnına yazılmaq.....	172
Amerika açmaq.....	173
Anasından küsən körpə bir uşaq, ata ağuşunda yer tapar ancaq.....	175
Anasının qarınıda öyrənmək	176
Ana südü – dağ çiçəyi.....	176
Ana südü ilə birlikdə əmmək	177
Ana torpaq	177
And içmək.....	179
Artilleriyanın allahı.....	181
Aşının suyunu vermək	182

Aıbalaxanınm.....	184
(Atının) alınına gün doğmaq.....	185
Ayağına yazmaq (çıxmaq).....	188
Aydan arı, sudan duru.....	189
Ayineyi-İsgəndər.....	190
Aynası açılmaq.....	192
Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir.....	193
Babil qülləsi.....	194
Bağrı yarılmaq.....	196
Barıtı quru saxlamaq.....	198
Barmaq hesabı göstərmək.....	199
Basarətı bağlanmaq.....	199
Başı əlhəd daşına dəymək.....	202
Başına daş salmaq.....	203
Başına dönmək.....	204
Başına (kül) ələmək.....	205
Başına (kül) torpaq tökmək.....	206
Başına qazan keçirmək.....	206
Başına tənbəki oyunu açmaq.....	207
Başında çanaq sımmaq (çatlamaq).....	210
Başlardan minarə, leşlərdən hasar.....	211
Bayquş nə üçün pis faldır?.....	215
Beşgünlük dünya.....	216
Beşikkərtmə adaxlı.....	221
Beyninin qurdu tərənəmək.....	222
Bəxt (tale) ulduzu.....	223
(Bəxtinə) ox atmaq.....	224
“Bəlkə”ni əkiblər, bitməyib.....	228

Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin, onu bir qılıncla vurardım – yəqin.....	230
Bir gözü ala dağa baxır, bir gözü qara dağa.....	230
Birlikdə bir pud duz yemək	231
Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd.....	233
Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir.....	233
Boyuna qamış ölçüm	236
Bu dünyanın adamı deyil	236
Buğda yeyib, cənnətdən çıxmaq	237
Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə.....	237
Burun soxmaq.....	239
Buta vermək.....	240
Çıraq yandırmaq	243
Daban əlli altı.....	244
Damcı daş dələr	245
Damdan düşdü	246
Damokl qılıncı	246
Daş-baş eləmək.....	247
Daşını atmaq	248
Daşqalaq etmək.....	249
Dedi-qodu	249
Dədə Kəram kimi yanmaq	254
Dəmir qapı Dərbənd.....	256
Dəmir pərdə	258
Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm	259
Dəryayi-nur.....	260
Dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlamaq.....	261
Dəvəsi ölmüş arəb.....	261

Dəvə uşaqmış.....	263
Dəyirmanın gözündən ölü salırsan, diri çıxır.....	263
Dəyirmi stol arxasında.....	264
Dilotu yemək.....	265
Din ayrı qardaş.....	266
Dirilik suyu.....	267
Dişinə vurmaq.....	269
Diş kirəsi.....	270
Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır.....	270
Dodağın yaradır, at suvara bilmərəm.....	272
Doqquzluq gəlmək.....	272
Doqquzuncu dalğa.....	276
Dolamadan dovdaq uçdu.....	278
Dönərgəsi dönmək.....	279
Dövlət daxilində dövlət.....	279
Dövlət quşu.....	280
Dövlət mən özüməm.....	281
Düdəmeyi-hindi gəlmək.....	282
Dünyanın əşrəfi insan.....	283
Dünyanın göbəyi (ortası).....	284
Dünyanın o başı (qurtaracağı).....	286
Dünyanın səkkizinci möcüzəsi.....	287
El bir olsa, dağ oynadar yerindən.....	289
Elçiyə zaval yoxdur.....	290
Eşqi topuğuna vurub dik-dik dingildətmək.....	291
Eşşək (it) cinsi.....	291
“Eşşək, eşşək” danışmaq.....	293
Eşşəyə min, bəxtin açılısın.....	294

Əhməd	295
Əhmədi-Biqəm	296
Əqrəbin adəti sanəmaqdır	297
Ələddinin sehirlı çırağı	298
Əli çıraqlı axtarmaq	299
Əli, Vəli	300
Əməlli-başlı	301
Əmma qoymaq.....	302
Əntər.....	303
Ərəbzəngi.....	304
Ərigini əzmək	307
Əsəbləri ilə oynamaq	308
Əti sənin, sümüyü mənim	309
Fəlsəfə daşı	311
Göz dəymək	312
Günəşin üzündə ləkə axtarmaq	315
Həftə səkkiz, mən doqquz.....	318
Hər kəsin öz yeri var.....	319
Hər kəs yüz il yaşamasa, günah onun üzündədir	321
Xandan gəlmiş nökrər	324
Xoruz banlamasa, sabah açılmaz	326
İlan ulduz görməsə ölməz	329
İndi də mənim oynamağım tutub	330
İngilis barmağı	330
İpi qırılmaq	332
İt ili	334
Kələk gəlmək.....	337
Kələyini kəsmək	338

Kor tale (bəxt)	339
Qara basmaq	340
Qara dəniz.....	341
Qara ərəb.....	344
Qaragözlük gəlmək	344
Qara keşis	345
Qaratikan koluna dönmək	347
Qarğa qarğanın gözünü çıxarmaz	348
Qarı nənin örkəni	349
Qarşı yatan qara dağlar	353
Qasıq içi çıxarmaq	355
Qədir ağacı əkmək	356
Qələm düşmən əlindədir	358
Qəmiş qoymaq	359
Qəribi burda ağlamaq tutur	360
Qılinc müsəlmanı	361
Qırxayaq	362
Qızıl oğlan	363
Qızıl öküz	364
Qızlar bulağından su içmək	365
Qisasa qisas(qana qan)	369
Qoca dünya, qoca tarix	371
Qocalıq əl verib, dəxi nə şişmək	372
Qoçu Nəcəfqulu	373
Qulağı darı dəlmək	375
Qurddan çoban olmaz	377
Qurddan qurd törəyər	377
Qurd ilə qiyamətə qalmaq	378

Qurd quzu ilə otlamaq.....	380
Qurdu ulamaq.....	380
Quş dili.....	383
Quş qanadla uçar.....	386
Quş südü.....	386
Quşu qonmaq.....	387
Quyruq doğmaq.....	388
Quyruqsuz çaqqal.....	391
Mazandaran çaqqalı.....	392
Nuhun ömrü.....	393
Ovqatı təlx olmaq.....	395
Öküz öldürüb adı fisdüendən götürmək.....	397
Ölmək istəyirsən, get Mazandarana.....	399
Ölüb ölümədən qurtarmaq.....	400
Pambıq bəyi.....	402
Pəncənbənin nöqtələrini qoyurdum.....	403
Saçı uzun Suray xanım, boynu uzun Buray xanım.....	404
Saqqalım yoxdur, sözüm ötmür.....	406
Səhərin gözü.....	407
Siçan da dəmir çeynəmiş.....	409
Sümüyünü it sümüyünə calamaq.....	410
Şamaxı batan kimi batmaq.....	412
Toydan sonra nağara.....	413
Ulduzu parlamaq.....	414
Yetmiş üçüncü millət.....	415

MUSA ADILOV

NIYƏ BELƏ DEYİRİK

I-II hissə

IV CİLD

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 29.11.2019
Şərti çap vərəqi 27, Sifariş № 304
Kəğız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4